

K 12 590
4

სკანდებიკოსი
უქვთიუე
თაყაიუვილი

კრეკული

ბიბლიოთეკის
სახელმწიფო

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

НАУЧНОЕ ОБЩЕСТВО ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И ФОЛЬКЛОРА

АКАДЕМИК
Е. С. ТАКАЙШВИЛИ
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

СБОРНИК СТАТЕЙ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ—1966

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
 ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის
 სამეცნიერო საზოგადოება

აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი ცხოვრება და მოღვაწეობა

სტატიების კრებული

K 12.590
 4

სკეპ-2000
 შემოწმებულია

გამომცემლობა „მეცნიერება“
 თბილისი — 1966

90(C41)
90(47.922((092 თაყაიშვილი)
ე 902

კრებულში წარმოდგენილია გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსისა და საზოგადო მოღვაწის — ექვთიმე თაყაიშვილისადმი მიძღვნილი წერილები. ყველა მათ საფუძვლად დაედო მოხსენებები, რომლებიც წაკითხულ იქნა ექვთიმე თაყაიშვილის დაბადების 100 წლისთავის აღსანიშნავი იუბილეს დღეებში: 1963 წლის იანვარსა (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიისა და უნივერსიტეტის გაერთიანებულ სხდომაზე) და აპრილში (ისტორიის არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საქართველოს სამეცნიერო საზოგადოების სესიაზე).

წერილებში მოცემულია ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საერთო მიმოხილვა. დახასიათებულია მისი წყაროთმცოდნეობითი და პუბლიკატორული მუშაობა, ისტორიული კონცეფცია; მისი დამსახურება ქართული ეპიგრაფიკის, ისტორიული გეოგრაფიის, ფოლკლორის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიის, ხელოვნების ძეგლების, ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში.

კრებულის ბოლო ნაწილი შეიცავს თაყაიშვილის მიერ დაწერილ ანგარიშებს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუშაობისა, ქართულად (ქვეყნდება პირველად) და რუსულად.

კრებულის მასალები მკითხველს მთლიან წარმოდგენას მისცემს ქართული ისტორიოგრაფიის იმ ეტაპის შესახებ, რომელიც დაკავშირებულია ექვთიმე თაყაიშვილის სახელთან.

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ნ. ბერძენიშვილი (მთავარი რედაქტორი), გ. ჩიტაია, მ. ჩიქოვანი, მ. ცერცვაძე, შ. ხანთაძე (მდივანი).

ე. თაყაიშვილი

შესავალი

„წაგაკალ თუ არა შენს უნამუსობას?“... წავაყვედრე მე.

— ჰმ! — ჩაიცინა იმან ისე გულდინჯად, თითქო ქვეშავეებში მშვიდობით წევსო; — ამით გათავდა შენი შერმადინობა?

— როგორი ავთანდილიც შენ იყავ, მეც იმისთანა შერმადინობა გაგიწიე¹...

ჩვენ ამჟამად ვერ გამოვუღვებთ იმ საკითხის კვლევას, თუ როგორ ესმოდა „ჩატეხილი ხიდის“ დიდ მხატვარს ამ ხიდის ჩატეხის დრო და ვითარება; არც იმ მომენტის გამოდევნებას ვაპირებთ, თუ როგორ ესმოდა მას „ვეფხისტყაოსნის“ ავთანდილ-შერმადინობა (ილია ჭავჭავაძეს და შოთა რუსთაველს ჩვენში ყურადღება არ აკლია და, იმედია, სპეციალისტები ამ საკითხებსაც გაარკვევენ). ამჟამად ჩვენთვის სრულიად საკმაოა იმის ჩვენება, თუ რამდენად ჩამორჩებოდა ქართული ისტორიოგრაფია მოწინავე ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებას, მხატვრული ლიტერატურის სახით, განსაკუთრებით, რომ ასე ბრწყინვალედ წარმოსდგა მე-19 საუკუნის სამოციან წლებში... აბა, სად „ქართლის ცხოვრების“ საზოგადოებრივი იდეები „ისტორიანი და აზმანიდან“ და სად საზოგადოებრივი იდეები „სურამის ციხისა“, „კაკო ყაჩაღისა“ და „გლახის ნამბობისა“?...

მხატვრულმა ლიტერატურამ განუზომლად გაუსწრო ქართულ ისტორიოგრაფიას. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ავთანდილ-შერმადინის ადგილზე მან დათიკო და გაბრო აღმოაჩინა. ასეთი იყო რეალური ვითარება, ხოლო ქართულ ისტორიოგრაფიას კი ვერც „ხიდის ჩატეხვა“ აღენიშნა და ვერც ის დრო, როცა ეს ხიდი ჩატყდა. აქ რომ საამისო დრო და ადგილი იყოს, შეიძლებოდა ამ თემაზე საინტერესო საუბარი გამართულიყო. ცნობილია, მაგალითად, იმ დროის (მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების) და შემდგომი ხანისაც არა ერთი მოღვაწე, პროგრესისტა წრიდანაც კი, რომელთა ისტორიული კონცეფცია ჩვენი საზოგადოებრივი განვითარების საკითხში „ქართლის ცხოვრებისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ იდეების ფარგლებში რჩებოდა...

და ახალი დროის მესტიყვე იყო დიდი ილია, როცა ის ჩვენი ისტორიოგრაფიის ამ ჩამორჩენას აღნიშნავდა და ახალი „ქართლის ცხოვრების“ დაწერას მოითხოვდა. — „ჩვენი ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუძლებელი. ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები ჩვენი ხალხის ცხოვრების შესახებ და, თუ არის კანტი-კუნტად სადმე, ისიც მეტად საეჭვოა. ჩვენ ვამბობთ მარტო იმისთანა ფაქტების თაობაზე, რომელშიაც ერთობ ხალხი იჩენს თავის თავსა, თავის თვისებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში, ერთი სიტყვით, ჩვენი შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდა-აუხდელია და

¹ „გლახის ნამბობი“ ილია ჭავჭავაძისა, გამოცემული ა. საფაროვისაგან. ტფილისი, 1879, გვ. 128.

უცნობი ჩვენგან. ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა და ხალხი კი, როგორც მოქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. თითქო ხალხის ისტორიის შესამეცნებლად საკმაოა კაცმა იცოდეს მარტო მეფეთა ისტორია. თითონ მეფეთა მოქმედებაც ნაჩვენებია საგარეო საქმეთა შესახებ და არა შესახებ შიდა-საქმეთა“².

„ქართლის ცხოვრების“ ახლებურად დაწერის საჭიროებას სცნობდნენ არა მარტო ქართული მხატვრული ლიტერატურის მოღვაწენი. ილია ჭავჭავაძის ამ აზრს ემხრობოდა 60-იანელთა მთელი პროგრესული ნაწილი. კერძოდ, ამავე აზრისა იყო ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, რომლის ნაყოფიერ მოღვაწეობას და მიღწევებს ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდ ფასსა სდებდა ილია ჭავჭავაძე.

დ. ბაქრაძე პირველი მეცნიერი ისტორიკოსი იყო, „ქართლის ცხოვრების“ პრინციპული კრიტიკით რომ გამოვიდა. ის აღიარებდა „ქართლის ცხოვრების“ ახლებურად გამართვის საჭიროებას, წარმატებით განაგრძობდა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის დარგში ცნობილი ორიენტალისტის მარი ბროსეს მიერ წამოწყებულ მუშაობას და ახლად მოპოვებული მასალის მოწინავე ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის კონცეფციასთან შეწყობას დიდი მონდობებით ცდილობდა³.

მოკლედ რომ ვთქვათ, „ქართლის ცხოვრებას“ კრიზისი უდგა და მისი ამ ვითარებიდან გამოყვანა ახალი საქართველოს მოღვაწეთა უპირველესი ვალი იყო.

ყოველ ეპოქას თავისი ისტორიოგრაფია შეეფერება. იყო „ძმობის ხანა“. უეჭველია, მას თავისი „ისტორიოგრაფია“ ჰქონდა, თავისი „ქართლის ცხოვრება“. გვიან „ძმობა“ მოიშალა, საზოგადოება კლასებად დაიყო და მის „ქართლის ცხოვრებაშიაც“ შესაფერისმა მოტივებმა იჩინა თავი, — კლასობრივი ურთიერთობის, კლასობრივი ბრძოლის მოტივებმა. ეკონომიურად და სოციალურად გაბატონებული კლასი დაეფულა „ქართლის ცხოვრებას“ და ის თანდათან საკუთარი იდეოლოგიის იარაღად აქცია. ეს იყო პირველი კრიზისი „ქართლის ცხოვრებისა“.

თანდათან გაიმართა ფეოდალური კლასის „ქართლის ცხოვრება“.

ფეოდალური საქართველოს „ქართლის ცხოვრება“ ვითარდებოდა თვით ფეოდალური საზოგადოების ზრდა-განვითარებისა თუ დაცემის შესაფერისად. ამ მხრით ადვილად გამოირჩევა აღმავალი ფეოდალური ხანის „ქართლის ცხოვრება“ „ჩინისა“ და დაცემის ხანის „ქართლის ცხოვრებისაგან“ (ეს ფაქტი პირველად შენიშნა და მეცნიერული დასაბუთებით ცხადყო აკად. ივ. ჯავახიშვილმა. იხ. მისი „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“).

და ბოლოს, როცა ფეოდალურ საზოგადოებას არსებობის კრიტიკული ხანა დაუდგა, როცა ის, მეტისმეტად ხანმოთეული, დასაღუბავად გაიწირა, კრი-

² ი. ჭავჭავაძე, ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ, ნაწერების სრულ კრებული, ტ. V, ტფილისი, 1927, გვ. 201.

³ შამია დუმბაძე, ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, ბათუმი, 1952, 138-139.

ი. კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბილისი, 1962, გვ. 29.

აბელ კიკვიძე, XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნება, მასალები საქართველო და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბილისი, 1951 წ.

ა. ბარამიძე, „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ისტორიიდან მასალები..., ნაკვ. 34 თბილისი, 1962.

ზისი დაუდგა მის „ქართლის ცხოვრებასაც“. ახალმა საქართველომ აშკარად შეუტია ფეოდალური საზოგადოების ამ იდეოლოგიურ საყრდენს და ახალი დროის შესაფერისი „ქართლის ცხოვრების“ გამართვა დღის წესრიგში დასვა.

ქართული ისტორიოგრაფიის მეცნიერული შეუსწავლელობის მოწმობაა, რომ ჩვენ დღემდე არა გვაქვს „ქართლის ცხოვრების“ ჩასახვისა და მისი განვითარების შესახებ ჩვენი დროის შესაფერისი ერთიანი მონოგრაფია. აკად. ივ. ჯავახიშვილის დიდი წამოწყება დღემდე შეუთავებელია.

სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს ისტორიკოსთა მიერ უკანასკნელ დროს ამ მიმართულებით მუშაობის გაცხოველება. კერძოდ, ამ საპატიო ამოცანის გადაწყვეტა უმთავრესი მიზანია მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში ახლახან შექმნილი სამეცნიერო უჯრედის, — ისტორიოგრაფიის განყოფილებისა.

ისტორიოგრაფია („ქართლის ცხოვრება“) საზოგადოებრივი აზროვნების დარგია და, როგორც ასეთს, კრიზისული ხანა, შეიძლება *a priori* ვამტკიცოთ, მას არა ერთგზის განუცდია. ის ხომ ჩვენი საზოგადოებრივი განვითარების მოთხრობაა და, ბუნებრივია, თითოეული სოციალური ფენა მას საკუთარ მოთხოვნილებას უყენებდა.

ჩვენ დღემდე არ შეგვიწუხებია თავი, რომ აღგვედგინა „ქართლის ცხოვრება“ „ძმობის ხანისა“ (გლახობა „ქართლის ცხოვრებაში“ კი პირველად დიდმა ილიამ მოიკითხა, ხოლო პროლეტარიატი — ჩვენმა დრომ.).

ჩვენ მოგვეპოვება პოზიტიური ცნობები, რომ თვით ფეოდალთა კლასის შეგნითაც ბრძოლა მიმდინარეობდა „ქართლის ცხოვრების“ შინაარსისათვის...

საბოლოოდ, როგორც ცნობილია, საქართველოს ფეოდალური საზოგადოების იდეურად გამართული „ქართლის ცხოვრება“, მისი ეს „წმინდა და პატიოსანი“ წიგნი, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვება-აღმავლობის ხანაში ჩამოყალიბდა.

სახარებისა და „ვეფხისტყაოსნის“ გვერდით „ქართლის ცხოვრება“ მოწოდებული იყო ფეოდალური საქართველოს იდეურ-მორალური დასაყრდენი ყოფილიყო და, შეიძლება ითქვას, ის წარმატებით ასრულებდა ამ თავის დანიშნულებას.

იდეურ-პოლიტიკურად ფეოდალური საქართველოს ცივილიზაცია სამ სვეტს ემყარებოდა. სახარება, „ვეფხისტყაოსანი“ და „ქართლის ცხოვრება“ იყო გამარჯვებული ფეოდალური ურთიერთობის სამი „წმინდა წიგნი“. სახარებას (ქრისტიანობას) იმდენი წილი ედო ქართული ფეოდალური კულტურის განმტკიცების საქმეში, რომ „ქართველი“ ქრისტიანობის (ქალკედონურის) სინონიმად იქცა. არა ნაკლები მნიშვნელობისა იყო ფეოდალური საქართველოს კულტურული სახის გამოკვეთის საქმეში „ვეფხისტყაოსანი“, ფეოდალური საქართველოს ეს ჰიმნი, ქართული ფეოდალური ზნეობის ეს კოდექსი⁴. „ქართლის ცხოვრება“ კი ფეოდალური საქართველოს მეცნიერულ-ისტორიულ დასადგენ-ვლებას ემსახურებოდა (ქართლის წარმოშობა, ზრდა-განვითარება, საქართველოს ეროვნული დადგინება, აყვავება...).

⁴ რა თქმა უნდა, ეს შოთას უკვდავი ქმნილების მხოლოდ ერთი, ამ შემთხვევაში ჩვენთვის მეტადრე ყურადსაღები ასპექტია, თორემ განა ვინმესღა შეიძლება აუკვებდეს, რომ რუსთაველმა — გენიალურმა მოაზროვნემ და შემოქმედმა — დიდად გაუსწრო თავის დროსაც, და თავის წარმომქმნელ საზოგადოებასაც; რომ იგი ადრეული რენესანსის მოციქულად მოგვევლინა და რომ უკვე მაშინ ჩაეყარა საძირკველი „ვეფხისტყაოსნის“ მკვიდრად ჩადგომას მსოფლიო — და არა მარტოდენ ქართული კულტურის, აზროვნებისა და პოეზიის უმწვერვალეს მინაღწევართა არც თუ მრავალრიცხოვან მწყობრში?

დამახასიათებელია, რომ ქართული ფეოდალური კულტურის დიდი მოამაგე ვახტანგ VI თანაბრად ზრუნავდა სახარებაზე, „ვეფხისტყაოსანზე“ და „ქართლის ცხოვრებაზე“. საღმრთო წერილის ბეჭდვა, „ქართლის ცხოვრების“ რედაქცია-გაგრძელება და „ვეფხისტყაოსნის“ „საღმრთოდ“ თარგმნა ქართული ეროვნული ფეოდალური კულტურის ამ სამი სვეტის შემავრება-შემტკიცების ცდა იყო.

ასე ესმოდათ ქართული ფეოდალური საზოგადოების კულტურის მესვეურთ საქართველოს ეროვნული კულტურა. ეს იყო ფეოდალური ხანის „ქართველობა“.

„ვეფხისტყაოსანი“ რომ ქართული ეროვნული ძეგლი იყო, ეს ღრმად სწამდა ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას. ვახტანგის მიერ მისი საღმრთოდ თარგმნა მხოლოდ ამ ნიადაგზეა გასაგები. „ვეფხისტყაოსანი“ იქამდე ძლიერი მოქმედი ფაქტორი იყო ქართული ფეოდალური კულტურისა, რომ მისი ასეთი კომენტირება სავალდებულო იყო ქართული ფეოდალური კულტურის მოამაგისათვის. და არც მისი ეროვნულ-ქართულობა შეიძლებოდა ეჭვს ქვეშ დამდგარიყო. ასეთ ეჭვს არც აყენებდნენ. ხოლო სდევნიდნენ „ვეფხისტყაოსანს“ იმიტომ, რომ ის „სახარების“ ყველაზე ძლიერ მეტოქედ ეჩვენებოდათ გვიანფეოდალური საქართველოს ამ, ჩიხისა და რეაქციის ბატონობის ხანაში.

ფეოდალური საქართველოს განვითარების გარკვეულ საფეხურზე წარმოქმნილი და „ვეფხისტყაოსანში“ რეალისტურად არეკლილი კონფლიქტი ფეოდალურ ზნეობასა (რენესანსი) და ქრისტიანულ კლერიკალურ ზნეობას შორის ვახტანგს ხელოვნურად სურდა შეენელებინა და ეს ორი, ურთიერთისაგან გაკიდევანებული სვეტი,—„სახარება“ და „ვეფხისტყაოსანი“—„ქართველობის“ სამსახურში თანხმობით ჩაეყენებინა.

ქართული ფეოდალური საზოგადოება ყოველად დაჯერებული იყო „ქართლის ცხოვრების“ ცნობათა სანდოობაში და ამდენადვე „ქართლის ცხოვრება“ ამ საზოგადოებისათვის მეცნიერული ისტორია იყო.

გამარჯვებული ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში სხვაგვარი „ქართლის ცხოვრება“ არც შეიძლებოდა შექმნილიყო, თუ არ ფეოდალების (მეფის, ეკლესიის, დიდგვარიანების) შემოქმედების მოთხოვნა. ქვეყანა (საზოგადოება) გარკვეული სახით (ფეოდალურად) ორგანიზებული იყო და ამ ორგანიზაციის ხელშეუხებლობის სადარაჯოზე „მიწყივ“ ფხიზლობდნენ სწორედ ეს ფეოდალები: „მუშა მიწყივ მუშაკობდა, მეომარი გულოვნობდა“. ამ წესს იცავდა ფეოდალთა კლასი და „თხა და მგელი ერთად ძოვდეს“. ამ ცხოვრების ზედაპირზე, მის სარბიელზე, ბუნებრივია, საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმმართველად ფეოდალი ჩანდა, ის იყო ამ საზოგადოების მომწესრიგებელი. ის ებრძოდა არსებული წესების დამრღვევთ, ებრძოდა გარეშე თუ შინაურ მტერს, ე. ი. ყველას, ვინც მას ამ ბატონობაში შემოეცილებოდა. ასეთი იყო საზოგადოებრივი ცხოვრება და, ბუნებრივია, ასეთივე იდეებისა უნდა ყოფილიყო მისი ოფიციალური ისტორია („ქართლის ცხოვრება“).

ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ხომ უბირი ქრონიკა არაა, რომ იქ თავმოყრილი იყოს ყოველგვარი ცნობა, «добру и злу внимая равнодушно». ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ისტორიაა და საყვედური მისი მისამართით, თუ რატომ არის ის ფეოდალური საქართველოს გამართული ისტორია, — გაუგებრობაა. ილია ჭავჭავაძეს, დ. ბაქრაძეს და სხვა სამოციანელებს ცალმხრივობა

სჭირდათ „ქართლის ცხოვრების“ შეფასებისას. მათ ავიწყებოდათ ის გარემოება, რომ „ქართლის ცხოვრება“ მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების იდეების საჭადაგოდ კი არ იყო შექმნილი, არამედ—თავისი დროისათვის, ე. ი. ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისათვის, ფეოდალთა კლასობრივი ბატონობისათვის, რასაც ის დიდი წარმატებით ემსახურებოდა.

აღნიშნული გაუგებრობა დღემდე არ გადალულა. დღესაც ხშირად გაიგონებთ „ქართლის ცხოვრების“ მისამართით მრავალგვარ საყვედურს. იშვიათია ისეთი მეცნიერი, პოლიტიკური მოღვაწე თუ მწერალი, რომელიც ჩვენს ქართლის ცხოვრებას მის საკადრის სამართლიან ფასსა სდებდეს.

(ივ. ჯავახიშვილმაც კი, ქართული ისტორიოგრაფიის მეცნიერული შესწავლის ამ ფუძემდებელმა, ვერ სცნო საჭიროდ ამ მხრით სპეციალურად გამოსარჩლებოდა „ქართლის ცხოვრებას“ და ეს „პატიოსანი წიგნი“ უსამართლო შემფასებელთა თავდასხმისაგან დაეცვა).

ზოგი რასა სთხოვს მას, ზოგი რას და კი არავინ ფიქრობს, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო „ქართლის ცხოვრება“, რომ მას ფეოდალური საქართველოს იდეური მომსახურება შესძლებოდა.

განა იმ დროს უგანათლებულესი საზოგადო მოღვაწე, ვთქვათ, რომელიმე ეფრემ მცირე, სარგის თმოგველი ან, თუ გნებავთ, შოთა რუსთაველი პრინციპულად სხვარიც „ქართლის ცხოვრებას“ დაწერდა? (აკი შესაძლებლად სთვლიან—და ამ გაგებით სრულიად სამართლიანად,—რომ შოთა რუსთაველი თამარის ეპოქის ერთ-ერთი ისტორიკოსია...).

აქედან თითქო გარკვეულია, თუ როგორი უნდა იყოს ჩვენი მეცნიერული დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრებისადმი“. ჩვენ უნდა ღრმად შევისწავლოთ იგი, შესაფერისი ფასი დავდოთ ფეოდალური საქართველოს ამ იდეოლოგიურ შენამოქმედს, უნდა გადავლახოთ ის და გავმართოთ ჩვენი დროის შესაფერისი „ქართლის ცხოვრება“.

*

* *

მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების პოლიტიკურმა მერცხლებმა ქართულ საზოგადოებას გაზაფხული ახარეს. ქვეყანა ახალი ცხოვრების სარბიელზე გამოდიოდა. ახალსა და ძველს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა და, ბუნებრივია, „ქართლის ცხოვრების“ საკითხიც დაისვა. ახლისათვის მებრძოლთა ახალი შინაარსის ისტორია სჭირდათ,—მშრომელთა „ქართლის ცხოვრება“—და ახალი ცხოვრების მედროშემ, დიდმა ილიამ, დაიწუნა ახალი ცხოვრებისათვის შეუფერებელი იდეოლოგია—ფეოდალური „ქართლის ცხოვრება“ და დიდის გულისყურით უსმენდა ახალი დროის ქართველ ისტორიკოსს, თავის სახელოვან თანამოსანგრეს დიმიტრი ბაქრაძეს.

და ყველაფერი ეს ადვილად გასაგებია: ისტორია („ქართლის ცხოვრება“) სამოციანელებისათვის ტკბილ მოგონებათა თავშესაქცევი წიგნი კი არა ყოფილა, არამედ ის უნდა ყოფილიყო მძიმე იდეოლოგიური საჭურველი ქართველი ერის სოციალურ და ეროვნულ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში.

თავის ისტორიოგრაფიულ შეხედულებებს ქართველი სამოციანელები, როგორც ცნობილია, თანამედროვე რუსულსა და დასავლეთ-ევროპულ ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიას დაესესხნენ. ეს დასესხება სავსებით დროული იყო და შესაფერისიც, ამდენადვე ცხოველმყოფელი და ნაყოფიერი.

დღის წესრიგში დადგა „ქართლის ცხოვრების“ ახლებურად დაწერის საკითხი. ცხოველი ენერგიით შეუდგნენ სამოციანელები დიმიტრი ბაქრაძის მოთავეობით ამ დიდ საქმეს, მაგრამ თანდათან ცხადი გახდა, რომ მისი შესრულება დიდ წინასწარ მომზადებას გულისხმობდა. საჭირო თეორიული აღჭურვილობის გვერდით აუცილებელი იყო დიდი წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოს შესრულება (პირველ თავში მასალის შეგროვება).

თვალსაჩინო წარმატების მიუხედავად, დიმიტრი ბაქრაძეს არ დასცალდა ჩანაფიქრის განხორციელება და ახალი ქართლის ცხოვრების გამართვა მან შემდგომ თაობას უანდერძა.

1890 წელს, როცა დ. ბაქრაძე გარდაიცვალა, ექვთიმე თაყაიშვილი უკვე გამოსული იყო სამეცნიერო ასპარეზზე.

სამოციანელთა მოღვაწეობას იმ დროისათვის ხელშესახები ნაყოფი ჰქონდა გამოღებული. საქართველოში და მის გარეთაც მოქმედებდნენ ორგანიზაციები, რომელთა დანიშნულება ქართული ეროვნული კულტურის სამსახური იყო. საქართველოში შეკრულიყო კულტურისა და მეცნიერების სარბიელზე მოქმედი წრეები. იმავე დროს იშვებოდა ქართველთმცოდნეობის პეტერბურგის სკოლა. ალ. ცაგარელი, უფრო გვიან ნიკო მარი და შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი დიდს წარმატებით მოღვაწეობდნენ „ქართლის ცხოვრების“ შევსება-განახლების სარბიელზე. სწრაფად წავიდა წინ ქართველოლოგიის, კერძოდ, საქართველოს ისტორიის წყაროების შემოკრება (იერუსალიმი, სინა, ათონი, პეტერბურგი, ძოსკოვი).

ასეთივე ინტენსიური მუშაობა გაჩაღდა საქართველოში (მ. ჯანაშვილი, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილი, ივ. როსტომაშვილი, დ. ფურცელაძე, გ. წერეთელი და სხვ.).

ხელშესახები გახდა დიდი შედეგები, უხვად შეგროვდა მასალა საქართველოს ისტორიის ახლებურად გამართვისათვის.

ე. თაყაიშვილის ღვაწლი ამ საქმეში განსაკუთრებულია: პეტერბურგის ისტორიულ-ფილოლოგიური სკოლის აღზრდილი, ახალგაზრდა თაყაიშვილი პატრიოტული გატაცებით შეუდგა ახალი ქართლის ცხოვრებისათვის მასალების შემოკრებას და ოცდაათი წლის დაულაღავი შრომით საქართველოს ისტორიის მეცნიერულად შემუშავების საქმეს ამ მიმართულებით დასდო ისეთი ამაგი, რომ მისი ბადალი არც მის დრომდე და არც მის შემდეგ ამ დარგის არც ერთ მოღვაწეს არ გაუწევია.

ე. თაყაიშვილის ამ კეთილშობილ თავდადებას სცნობდა მის დროს ქართველი პროგრესული საზოგადოებრიობა. ამის მოწმობა არის ის დიდი მორალური ავტორიტეტი, რომლითაც იყო შემოსილი ეს უანგარო მოღვაწე. მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია გვერდში უდგა დიდ პატრიოტს და სწორედ ამით გახდა შესაძლებელი მის მიერ ასეთი კოლოსალური საქმის შესრულება...

ამ დიდი საქმის საზოგადოებრივად თავის მობმას, მის კიდევ უფრო გაფართოება-გაღრმავებას ჰგულისხმობდა 1907 წელს ე. თაყაიშვილის თაოსნობით დაარსებული საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება...

1921 წლიდან ე. თაყაიშვილი რომ საქართველოში დარჩენილიყო, ის, უეჭველია, ჩვენი ისტორიისათვის იმ ახალი მასალის მოპოვების საქმეს მოახმარდა ძალ-ღონეს. რომელიც უკვე მის მიერ და მისივე ინიციატივით ისახებოდა. ვგულისხმობ წიაღისეულის არქეოლოგიას, ე. ი. ისტორიული მეცნიერების იმ

დარგს, რომელიც მოწოდებულია კრიტიკულად შეაფასოს წერილობითი ხასიათის ისტორიული მოწმობანი და დამწერლობის წინა ხანის დაბინდულ საუკუნეებშიც მეცნიერული შუქი შეიტანოს.

ბევრი რამ გაკეთდა, დიდი საქმე შემზადდა, თუმცა ბურჟუაზიულად საქართველოს ისტორია ვერ გაიმართა (ესეც ნიშანდობლივია!...).

ასე რომ, საქართველოს ბურჟუაზიულ ხანას ფეოდალური „ქართლის ცხოვრება“ არსებითად გადაულახავი დარჩა...

სხვა ვითარებაა დღეს. მაღალგანვითარებულია საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა, შემოკრებილია წერილობითი წყაროების დიდი ნაწილი, მოწიფულია წიადისეული არქეოლოგია, ლინგვისტიკა-ფილოლოგია, ისტორიული ეთნოგრაფია, ისტორიული ზეპირსიტყვიერება-ფოლკლორის შესწავლა, ისტორიული გეოგრაფია, ნუმისმატიკა, დიპლომატიკა, პალეოგრაფია და სხვა დამხმარე თუ მონათესავე სამეცნიერო დისციპლინები.

მომზადებულია მარქსიზმ-ლენინიზმის თეორიით შეიარაღებულ ისტორიკოსთა ლეგიონი. ერთი სიტყვით, ყველაფერი მზადაა იმსახთვის, რომ ჩვენი სოციალისტური ხანის შესაფერისი დიდი „ქართლის ცხოვრება“ დაიწეროს. და ეს ასეც იქნება.

დღეს კი ჩვენი წმინდა ვალია უღრმესი პატივისცემა და მადლიერება იმ პატრიოტების მიმართ, რომელთაც ჩვენი ძნელბედობის ხანაში, თავდადებული, უანგარო შრომით განადგურებას გადაარჩინეს, შეაგროვეს და შემოგვინახეს ფასდაუდებელი წყაროები ახლებური „ქართლის ცხოვრების“ შესაქმნელად.

ამ პატრიოტ მეწინავეთა რიგს ამშვენებს ჩვენი უანგარო მოღვაწე, საქართველოს ისტორიული მეცნიერების რაინდი ექვთიმე თაყაიშვილი.

მკვიდრე თაყაიშვილის ცხოვრება და ღვაწლი¹

ექვთიმე თაყაიშვილი დაიბადა ამ სრული ერთი საუკუნის წინ, 1863 წლის 5 იანვარს (ძველი სტილით), გურიის სოფელ ლიხაურში ანუ „ლეხურში“, რომელიც მაშინ ოზურგეთის ქაზრას ეკუთვნოდა და ოთხიოდე კილომეტრით შორავს ამ ქალაქს.

მამამისი იყო აზნაური სიმონ ნიკოლოზის-ძე² თაყაიშვილი—კაცი პატიოსანი, მხნე და გონიერი, „ჭკუის საკითხავი“; დედა—მაკვანელი თავადის გიტული ნაკაშიძის ასული; გულთბილი, ხალხის მოსიყვარულე და მოსარჩლე, ქველმოქმედი მანდილოსანი. მათ შესძენიათ ოთხი შვილი: ლისა (ადრე გათხოვილი ძიმიტელ აზნაურ სიმონ ვოთუაზე), ნიკო, ვარლამი და ექვთიმე—დედის საყვარელი ნაბოლარა, რომლის მკაფიოდ გამოვლენილი ნიჭიერება მას თურმე დიდ სიხარულს ჰგვრიდა, თუმცა ეს თვისება, მშობლებსავეთ, არც ერთ შვილს არა ჰკლებია.

მეტისმეტად მკვირცხლსა და დაუდევარ ბიჭუნას სამი წლისას მარცხი შემთხვევია: ხიდან გადმოვარდნილა და მარჯვენა ფეხი მოუტეხია; შემდეგ მისივე მოუსვენრობისა და უვარგისი მკურნალობისა გამო ძვლის „მჭამელი“ გასჩენია და ამის შედეგად კი მკელობლობა სამუდამო ნაკლად გამოჰყოლია.

სიმონ თაყაიშვილი რუსის ჯარში მსახურებდა, თურქეთის საზღვრის მცველ ერთ-ერთ რაზმს მეთაურობდა, მდ. ჩოლოქზე, და სათანადო „კორდონის უფროსად“ იწოდებოდა. იგი ექვთიმეს დაბადების შემდეგ მალე გარდაიცვალა; აღარც მის მეუღლეს დასცალდა ღვინობა და ექვთიმე ხუთიოდე წლისა სრულიად დაობლდა. მას შემდეგ ბავშვების აღზრდაზე ზრუნავდნენ ბებია (მხნე ბერიქალი, საჯავახოელი შარაშიძის ასული), დაქვრივებული მამიდა („მაკა მოლოზანი“), და და სიძე, რომელიც ობოლი ცოლიძმების მეურვედ დანიშნეს. უფროსმა

¹ წინამდებარე ბიოგრაფიული ნარკვევის შესადგენად ავტორს გამოყენებული აქვს შემდეგი წყაროები: განსვენებული ე. თაყაიშვილის მრავალრიცხოვანი ავტობიოგრაფიული ჩანაწერი თუ მეტ-ნაკლებ ვრცელი მოგონება. (მათ შორის ორი გამოქვეყნებული—„ლიტერატურის მართიანეში“, 1952, № 6 და „მნათობში“, 1958, № № 5, 7, 11, 12, 1959 № № 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9); მისივე საბუთები, მიმოწერა, გამოქვეყნებული თუ გამოუქვეყნებელი ნაშრომები, ლექციათა კონსპექტები; მის ნაშრომთა შესახებ რეცენზიები და გამოძახილები პრესაში; სხვათა მოგონებანი და ა. შ. ამ მასალების დიდი უმეტესობა დაცულია ე. თაყაიშვილის პირად არქივში, რომელიც იმყოფება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში. ავტორი მადლობას უხდის ხსენებული ინსტიტუტის დირექტორს პროფ. ილ. აბულაძესა და თანამშრომლებს ე. კელენჯერიძესა და ე. ბარნაველს არქივზე მუშაობაში ხელის შეწყობისათვის. იგი მადლობელია აგრეთვე ე. თაყაიშვილის ძმისწულის ნ. თაყაიშვილი-დემეტრაძისა და შვილობილს ლ. თაყაიშვილი-პოლტარაკისა, ოჯახურ მოგონებათა სიტყვიერად გაზიარებისათვის.

ბევრი რამ აქვს ავტორს ამოკრებილი აგრეთვე თავისი ჩანაწერებიდან, რომლებიც მას დაუგროვდა ე. თაყაიშვილთან მუშაობის დროს, 1948—1951 წლებში.

² ე. თაყაიშვილი ზოგიერთ ავტობიოგრაფიულ ცნობაში წერს, „სიმონ ბეჟანის ძეო“.

ძმამ ნიკომ სწავლა არ ინდომა, ვარლამი სამხედრო სასწავლებელში გაამწესეს, ხოლო ექვთიმე — სამოქალაქოში.

1865 წელს, გურიაში ბატონ-ყმობა რომ გაუქმდა, ძმების წილად განთავისუფლებულ ყმათა სასყიდელი ათასიოდე მანეთი მოვიდა (და მეურვე სიძეს ჩაბარდა), ხოლო 1883 წელს რუსეთში გამგზავრებულ ექვთიმეს ერთი ღრობით ვალდებული გლეხისაგან ასი მანეთი კიდევ ერგო.

როგორც ვხედავთ, ყმაწვილ აზნაურიშვილს ჯერ კიდევ ფეოდალური, წარმავალი გურიის ნიადაგზე სდგმია ფეხი. შემდგომ მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა უმთავრესად კოლონიურ-ბურჟუაზიულ საქართველოში მიმდინარეობდა, ხოლო სიცოცხლის დასალოერს—უკვე საბჭოთა რესპუბლიკაში. წინასწარვე შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ იგი, ბევრი თავისი მახლობელისაგან განსხვავებით, ისე აღიზარდა და დავაყვაცდა, რომ იქცა ჩვენი არისტოკრატიული წარმოშობის ახალგაზრდობის ერთ-ერთ საუკეთესო წარმომადგენლად; ჩადგა ამ წოდების მოწინავე, პროგრესულ და დემოკრატიულად მოაზროვნე, გამრჯე მამულიშვილთა რაზმში. მის მიმართაც ზედგამოჭრილია ის სიტყვები, როპლებითაც ამ ოციოდე წლის წინ დაახასიათა პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა მაშინ ახლად გარდაცვლილი ივანე ჯავახიშვილი, „ძირძველი თავადის სახლის შვილი“ და დაუპირისპირა იგი თავად-აზნაურობის მრავალ გადაგვარებულ წარმომადგენელს: იგი „ჩვენი ინტელიგენციის იმ წრეს ეკუთვნის რომელიც ქართველი ხალხის სულ მაჯისცემას ცხოვლად გრძნობდა და... ერის ბრწყინვალე მომავლის ურყევი რწმენით შეუდგა... ხალხის სამსახურსაო“³.

ე. თაყაიშვილის თანამესოფლის, პროფ. ივ. სურგულაძის მიერ მოხუც მეზობელთაგან მოკრებილი ცნობების თანახმად, ექვთიმეს ბავშვობას ზოგჯერ სწამლავდა ოსმალეთის ტრადიციული მტარვალობის თითო-ოროლა გადმონაშთი გამოვლინება, რაც მუდამ მწვავედ იგრძნობოდა ხოლმე გურიის საზღვრისპირა სოფლებში, ხოლო ლიხაური იმხანად ერთი მათგანი იყო. ამასთანავე, მომავალი ისტორიკოსის სინორჩე გარემოსილი ყოფილა ძველი ციხე-საყდრის, მრავალი ნამოსახლარი ნაშთის, მოხუცთა მოგონება-გადმოცემების, ძველებურ-ქართული ზნე-ჩვეულებისა და ეთნოგრაფიული ყოფის ატმოსფეროთი. ლიხაურის შუა უბანს საუკუნეობით ამშვენებდა ვეებერთელა მუხა, რომელიც ახლაცა დგას, სიბერისაგან ტოტებშემომხმარი, და გურიის მძიმე წარსულის ამ უტყვე მოწმის ქვეშ ხშირად უთამაშნია ყმაწვილ ექვთიმეს, ტოლ-ამხანაგებთან ერთად. შთამომავლობით აზნაური, მაგრამ პატარაობიდანვე გურიის გამრჯე გლეხკაცთა შორის აღზრდილი და თავადაც დაუღალავ მშრომელად ჩამოყალიბებული მეცნიერი ყოველთვის დიდი სიყვარულით იხსენებდა და თავად-აზნაურობის უარყოფითს წარმომადგენლებს უპირისპირებდა ამ გლეხებს, თავის ლიხაურელ მეზობლებს: თოიძეებს, ლომჯარიებს, სალუქვაძეებს და სხვ. იგი დიდი სიმპათიით ეკიდებოდა პოლიტიკურ ფირალებს და საერთოდ გლეხობის თავდაუზოგავ ბრძოლას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ; გულისტკივილით განიცდიდა ცარიზმის სისხლიან რეპრესიებს გურიის მიმართ და ცდილობდა, შეძლები-სამებრ მიეღო მონაწილეობა მათ აღკვეთაში.

³ იხ. „ენიშვის მოამბე“, XIII, 1943, გვ. 263.

სიმონ თაყაიშვილის ოჯახი უშუალო მონაწილე შექნილა გურიაში 1841 წელს დატრიალებული ამბებისა, ოღონდ მისი წევრები მოწინააღმდეგე ბანაკებში აღმოჩენილან სიმონი და მისი ბიძაშვილი ქაიხოსრო, რუსის ჯართან ერთად მდგარან ოზურგეთის, გურიელთა ციხეში სიმონს თავიდანვე უგუნურებად მიუჩნევია „ჯანყი“ და კიდევაც ცდილა, დაეშლევინებინა იგი წამომწყებთათვის), ხოლო სიმონის ძმა, 16 წლის ერდიშელი—ჯანყის ერთ-ერთი მოთავეს დავით გუგუნიავას გავლენა-აყოლით, გოგორიშვილის რაზმში, რომელსაც ციხის გარემომცველთა შუაგულში უბრძოლია. დაჭრილი ყმაწვილი თვით გოგორიშვილს გაურიდებია ბრძოლის ველისათვის. შემდგომ ექვთიმეს გაუგონია საყვარელი ბიძისაგან, თუ როგორ შესწრებია იგი, შემთხვევით, აჯანყების გმირის გოგორიშვილის დახვრეტას და როგორ უნუგეშებია ყმაწვილი თვით სასიკვდილოდ განწირულ ვაჟივც: „რა გატირებს, ბიჭო, არავის არ შერჩება ჩვენი სისხლი, დრო მოვა და გადაუხდინაო!“... აქვე დავძენთ, რომ ყოველივე ეს, ბევრ სხვა ამბავთან ერთად, ექვთიმეს წერილობით უცნობებია ეგნატე ნინოშვილისათვის, მისი თხოვნით, 1892 წელს, როდესაც მწერალი აპირებდა ჯერ კიდევ დაუბეჭდავი ისტორიული რომანის „სამწუხარო შედეგის“ შევსება-დამუშავებას⁴.

ექვთიმეს ბავშვობიდანვე ახლო ურთიერთობა ჰქონია გურიელთა ოჯახთან და მოგონებებში ძალიან მკაფიოდ გვიხასიათებს თავისი თანამოსწავლის ვანოს მამას დათასა და ბიძას გრიგოლს: პირველს, როგორც უსწავლელს, ქალებისა და ლხინის ზედმეტად მოყვარულს, უზნეოსა და მოშულარ ფეოდალს, მეორეს—პირიქით, როგორც მეტისმეტად ბერული მიდრეკილების, სპეტაკ ადამიანსა და საზოგადო მოღვაწეს, ნაყთხსა და სამშობლოს ისტორიის მოყვარულს, წერაკითხვის საზოგადოების ერთ-ერთ დამაარსებელს. გრიგოლი ოფიცერი ყოფილა და ვენერლად გადამდგარა სამსახურიდან. ერთხანს ისიც მეთაურობდა თურმე ჩოლოქის მესაზღვრე რაზმს. მას დიდი დამსახურება მიუძღვის აჭარისა და შვეშეთ-კლარჯეთის უსისხლოდ შემოერთების საქმეში, რისთვისაც თავისი სიძის შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის გადმობირება მოუხერხებია. სათანადო მისიაში მას თან ხლებია ოფიცერი გიორგი ყაზბეგიც, რომელმაც ამ მოგზაურობის ცნობილი, კარგი მეცნიერული ანგარიში „Три месяца в Турецкой Грузии“ დაგვიტოვა. თავად უცოლ-შვილო გრიგოლ გურიელს დიდად უზრუნავს ძმისწულის აღზრდაზე და ფაქულტეტით ისეთი შეურჩევია მისთვის, რომ შემდგომ გურიის ისტორიის დაწერა შესძლებოდა.

ყმაწვილი ექვთიმეს თვალწინ დატრიალებულა აგრეთვე ზოგიერთი, მზაკვრობითა და სიხარბით აღსავსე ამბავი გურიის, დაქვეითების გზაზე შემდგარი თავად-აზნაურობის წრეში. მათი გახსენებისას მსცოვანი აკადემიკოსი რამდენიმე სხარტსა და კოლორიტულ პორტრეტს გვიხატავს, სათანადო პიროვნებათა მიმართ უარყოფითი, დაუნდობელი დამოკიდებულებით (გიორგი ნაკაშიძის უკახონო შვილი—ავანტურისტი, ერთხანს ათონის მთაზე ბერად ნამყოფი, მამობილ-დედობილისათვის მამულის წამრთმევი; გაქნილი ცინიკოსი გიორგი თაყაიშვილი, რომელიც ფულისათვის ყველაფერს იკადრებს და „თავსსნიერისა“ და

⁴ ე. თაყაიშვილი, მოგონებები ქართველ მწერლებზე, „ლიტერატურის მატრიანე“, წ. 6, ნაკვ. პირველი, 1952, გვ. 59—62.

„უხსნიერის“, ე. ი. კანონიერი და უკანონო შვილის განსხვავება არაფრად მიაჩნია; ენამკვეთი და მარჯვე მეღქმისა მახარაძე—თან „მოღობერალო“, თან „ყოველი ავაზაკობის მოთავე“; იაკობ შარის შვილები, რომლებიც მოკვლის მიზნით აივინიდან აგდებენ—და ფეხს ატეხინებენ—პატარა ნიკოს, უკანონო ბავშვია და მამის ქონებაში არ შეგვეცილოსო და ა. შ.).

მაგრამ, რა თქმა უნდა, გაცილებით უფრო მტკიცედ და სასიამოვნოდ ჩაჩენია ექვთიმეს მესხიერებაში რამდენიმე ისეთი ნათელი და მასზე დიდი გავლენის მომხდენი პიროვნება, როგორც ჩანს, მაგალითად, მისი მეზობელი კოწია თაყაიშვილი—ყოფილი „კონგოელი“, გულწრფელი პატრიოტი, ახალი ქართული მწერლობის მოყვარული და ნიჭიერი პროპაგანდისტი, ილია ჭავჭავაძის დიდი თაყვანისმცემელი. ექვთიმე დაწვრილებით იგონებს გიმნაზიიდან საზამთრო არდადეგებზე გურიაში გამგზავრებას, როდესაც მას თან წაუღია „მეფე ლირის“ ქართული თარგმანი, რომლის ბოლომდე წაკითხვა ქუთაისში ვერ მოუხერხებია. სოფ. ძიმითში, სიძის ოჯახში, სხვა სტუმრებულ აზნაურთა შორის, დახვედრია კოწია თაყაიშვილიც, რომელსაც მთელ დამეს უკითხავს, ჯერ სანთლისა და მერე ცეცხლის შუქზე, შექსპირის უკვდავი და ბრწყინვალედ ნათარგმნი ტრაგედია და თან შესანიშნავად განუმარტავს იგი სულგანაბული მსმენელებისათვის. კეთილად იხსენებს ექვთიმე აგრეთვე მღვდელსა და პედაგოგს სიმონ ქიქოძეს.

მეორე მოგვარე, მისი მასწავლებელი იოსებ თაყაიშვილი, ექვთიმეს სიტყვით, თვალსაჩინო პიროვნება ყოფილა მთელ გურიაში: იურიდიულ ფაკულტეტზე ნასწავლი, კარგი პედაგოგი და პატრიოტი, რომელსაც ექვთიმე ძალიან დაახლოვებია. განსაკუთრებით დახსოვებია ამ უკანასკნელს ერთი ღზინი იოსებ თაყაიშვილთან, გიორგი წერეთლისა და ლიხაურელი გონიერი გლეხკაცის კაკაბაი ლომჯარიას მონაწილეობით: როდესაც მასპინძელს საღვთგაძელოში მისთვის „საქართველოს პრეზიდენტობა“ უსურვებია, ექვთიმეს ეჭვი გამოუთქვამს სამშობლოს ასე ადვილად განთავისუფლების შესახებ და გ. წერეთელს ალერსიანად გაუჟიციხავს იგი ამგვარი ურწმუნობისა გამო. აქვე უნდა აღვნიშნოთ. თუ რა დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია მოწაფე ექვთიმეზე გიორგი წერეთლის პატრიოტულ პოემას „არანკას“, რომელიც მისთვის უჩუქნია ალექსი ჭიჭინაძეს—იმჟამად მის მასწავლებელს, ქუთაისში...

ასეთ გარემოცვაში ყალიბდებოდა ბავშვობითვე მომავალი დიდი მოღვაწის პიროვნება, დიდი საზოგადოებრივი აქტივობისადმი მიდრეკილება, პატრიოტიზმი, დაკვირვებული და კრიტიკულად მოაზროვნე გონება.

სწავლა ექვთიმეს 7 წლისას დაუწყია. თავდაპირველად (1870 წელს) ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელში მიუბარებიათ, ხოლო სამი წლის შემდეგ, რაკი ეს სასწავლებელი ქალაქის სკოლად გადაქცეულა, იქ პროგრამაც შეცვლილა და სწავლაც განანგრძლივებულა, ბავშვი გადაუყვანიათ ფოთის სამაზრო სასწავლებელში⁵, რომელსაც მას 1875 წელს გაუთავებია. მერმე იგი შეუყვანიათ ქუთაისის კლასიკურ პროგიმნაზიაში, რომლის დამთავრების შემდეგ კლასიკურსავე გიმნაზიაში გადასულა. ეს უკანასკნელი მას ოცი წლის ვაჟკაცს დაუსრულებია, 1883 წელს.

⁵ ფოთში სასწავლებლად დროზე ვერ ჩასულა, ვინაიდან სიძე-მეურვეს უნდა წაეყვანა წყალ-წყალ და იგი კი ელოდა ნაგვიანევი კომპოსტოს („ლოხანას“) შემოსვლას, რომ გასაყიდად წაეღო ფოთს. სუფსის შესართავთან „ჭალადიდური დიდი ნავით“ ჩასულ ბავშვს პირველად დაუნახია და ვაკვირვებია შავი ზღვა, რომლითაც მას ნახევარი საუკუნის შემდეგ უცხოეთს გაღაბეწა მოუხდა.

გიმნაზიაში სწავლის დროს ექვთიმე მუდმივ ხელმოკლეობას განიცდიდა (საზამთრო პალტოც კი არ ჰქონია ყოველთვის) და მოწაფეთა მზადებით იგსებდა თურმე შემოსავალს. არდადეგებს გურიამი ატარებდა ხოლმე, ნათესავებთან; თევზაობდა, ნადირობდა და ა. შ. ბუნებრივ, შთამომავლობით გამოყოლილ ნიჭიერებას, მკვირცხლსა და ცნობისმოყვარე ჭკუას თან დართვია შრომისმოყვარეობა, სისტემური მეცადინეობის ჩვევა და ექვთიმე ერთ-ერთი მოწინავე მოწაფე ყოფილა; ვერცხლის მედლით გაუთავებია გიმნაზია.

უფროს კლასებში ექვთიმე და მისი ტოლ-მეგობრები პატრიოტიზმითა და საზოგადოებრივი ინტერესებით გამსჭვალული ყმაწვილ-კაცობის წრეს ქმნიან და მუდმივ ტრიალებენ ქუთაისში იმ დროს უკვე მჩქეფარე და საკმაოდ დაძაბულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ექვთიმე აღნიშნავს: ქართულ თეატრს, რომელსაც აკაკი წერეთელი რეჟისორობს, თბილისიდანაც ჩამოუდიან სახელგანთქმული მსახიობები (ლადო მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე და სხვ.) და ქუთათურები დიდი ხალისით ეტანებიან; ხალხოსანთა გაზეთს „შრომას“; ლიტერატურულ საღამოებს; საერთოდ ინტელიგენციის კრებებს და—რაც მთავარია—ქუთათურ „ბანკოვიადას“, რომელიც ბრძოლის სიცხარით ალბათ დიდად არ ჩამოუვარდება თბილისურს და რომელშიც აქტიურად არიან ჩაბმული გამოჩენილი თერგდალეულები ნიკო ნიკოლაძე, ბესარიონ და ნიკო დოლობერიძეები, კ. ლორთქიფანიძე და სხვანი. გიმნაზიელები ყოველგვარ თავყრილობას ესწრებიან, შეუწელებელი ინტერესით ადევნებენ თვალ-ყურს საზოგადოებრივ ჭიდილს, კარვად ერკვევიან მის ავ-კარგში და საერთოდ უკვე „სტუდენტებივით არიან“ საქართველოს ამ მეორე კულტურულსა და პოლიტიკურ ცენტრში.

მიუხედავად სასწავლებელთა სრული რუსიფიკაციისა, ყმაწვილები ფეხდაფეხ მისდევენ ქართული ლიტერატურისა და პუბლიცისტიკის ყოველ ახალ ნაკადს, სასოებით სწავლობენ ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის ყოველ თხზულებას, თითონაც წერენ, ჟურნალს უშვებენ და სხვ. პირადად ექვთიმეს განსაკუთრებით იტაცებს ისტორია, გეოგრაფია და ლიტერატურა. მას თანდათან უყალიბდება რწმენა, რომ მომავალში მასწავლებელი უნდა გახდეს.

ძალიან ნიშანდობლივი და ყურადსაღებია მოწიფული გიმნაზიელების გულმოდგინე მსჯელობა იმის შესახებ, თუ ვინ რას შეისწავლის და რით გამოადგება სამშობლოს. ერთი რამ ყველასათვის ცხადია: სადაც არ უნდა გაათავონ უმადლესი სასწავლებელი, საქართველოშივე უნდა ჩამობრუნდნენ და აქ იმუშაონ. თავის ხალხს მოემსახურონ. ერთი მათგანის, სიყრმიდანვე ექვთიმეს თანშეზრდილი ნიკო მარის ცხარე განცხადებით, ევროპის სწავლება მათ სრულიად არ ესაქმებათ და ისევ უნდა გაანათლონ საკუთარი ერი, რომელსაც ელემენტარული ცოდნაც კი არ გააჩნია; თვით ნიკო მარისათვის ამხანაგებს ერთხმად ურჩევიათ ქართული ენისა და კულტურის ისტორიის შესწავლა, ექვთიმესათვის — იურისტობა (მჭევრმეტყველებისა გამო) და ა. შ. ინჟინრობა ამ რიგორისტულად განწყობილ წრეს გამოსარჩენ, ე. ი. სათაკილო ხელობად მიუჩნევია. თვით ექვთიმეს ბოლოს მტკიცედ გადაუწყვეტია პედაგოგობა, მით უმეტეს, რომ იურისპრუდენციაზე კირილე ლორთქიფანიძისაგან გაგონილ ერთ პარადოქსულ ნათქვამსაც კი აუყრევინებია მისთვის გული („ექიმისა და ვეჟილის არა მწამს რაო...“).

სწავლის გასაგრძელებლად ექვთიმეს შეუტრჩევია პეტერბურგის უნივერსიტეტი, რამდენიმე მოსაზრებით: მოსკოვთან შედარებით იგი უფრო ევროპულა ქალაქია, იქაური ჰავა უფრო რბილია და, თან, აღმოსავლური ფაკულტეტი მხო-

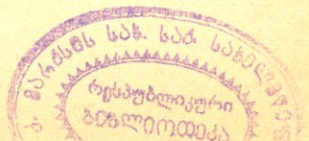
ლოდ პეტერბურგის უნივერსიტეტში არის, ხოლო ექვთიმეს პარალელურად ამ ფაკულტეტის ლექციების მოსმენაც სურს.

გიმნაზიის წარჩინებით დამთავრების გამო ექვთიმეს ეკუთვნოდა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის სტიპენდია, ოღონდ იმ წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტში იგი არ ყოფილა თავისუფალი; ექვთიმეს უთხოვნია და მოსკოვისაში გათავისუფლებული ასეთი სტიპენდია პეტერბურგისაში გადაუტანიებია. გზის ფულად 100 მანეთი მიუღია, თავისი რეპეტიტორობის გასამრჯელოდან დაზოგილი 300-ოდე მანეთიც დაუმატებია, შინიდანაც მოსვლია ფული და ამრიგად დაგროვილი თანხის იმედოდ ზამგზავრებულა შორეულ პეტერბურგს. მასთან ერთად წასულა ვანო გურიელიც, მისი თანაკლასელი ამხანაგი, რომლის ბიძას, გრიგოლს თავისი ნებიერი, ცუდლუტი ძმისწული ფხიანი და საქმიანი ექვთიმესათვის ჩაუბარებია და თან ასე დაურიგებია ორივე: „იქირავეთ ოთახი, იყიდეთ და მოხარშეთ ხორცი, ჩამოკიდეთ კედელზე და, რამდენიც მოგმივდეთ, მიაჭერით; სხვა რაღა გინდათო?“ ექვთიმეს საქართველოს სამხედრო გზის დათვალიერება მოუწყადინებია და ამიტომ აბიტურიენტებს მცხეთიდან კავკავამდე ეტლით უვლიათ.

პეტერბურგში ორივენი შესულან ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე და, იქ დახვედრილ პ. მირიანაშვილთან და გოცირიძესთან ერთად, ყოფილან პირველი ქართველი სტუდენტები იმ, ექვთიმეს სიტყვით ძალზე რთული ფაკულტეტისა.

ხანდაზმული ექვთიმე სხვადასხვანაირად, ავ-კარგიანად ივონებს თავის პროფესორებს: ფაკულტეტის დეკანს, სლავისტსა და თავგამოდებულ სლავოფილს, ყველგან ამ ტომთა მძებარ ლამანსკის; ძველი ისტორიის ლექტორს სოკოლოვს, რომელიც თურმე ქრონოლოგიისა და ტექსტების მეტს არაფერს დაგიდევდათ; აქო და ისტორიაში მტკიცე კანონზომიერების დადგენა შეუძლებელიაო; ზოგადი ენათმეცნიერების ლექტორს მინაევს, რომელიც გადაჭრით მიმდევარი ყოფილა იმჟამად ძალზე გავრცელებული თეორიისა ინდო-ევროპელთა ყოველმხრივი უპირატესობის შესახებ (და რომლის ლექციებიც გულს უკლავდა ჯერ კიდევ მიამიტ ქართველ სტუდენტებს, რატომ ჩვენი ენა კი არ არის მიკუთვნებული ამ უნიჭიერეს და უმნიშვნელოვანეს ერთა ენების ჯგუფისადმიო); შესანიშნავ ბიზანტიოლოგს ვასილევსკის, რომელიც თურმე ცხოველი ყურადღებით ეკიდებოდა ჩვენ ძეგლებსაც და ქართველ სტუდენტებს იხმარიებდა კიდევაც მათ თარგმნაში; რუსეთის ისტორიის სპეციალისტს ზამისლოვსკის; ცნობილ ფოლკლორისტს ვესელოვსკის; ფილოსოფია-ფსიქოლოგია-ლოგიკის ლექტორს, კარგ სპეციალისტს, მაგრამ მორეტროგრადო ვლადისლავლევს. შემდეგ მთავრობის მიერ რექტორად დანიშნულს (რომელსაც მოსწონებია IV კურსზე გადასული ექვთიმეს პასუხი გამოცდაზე და უკითხავს, ალბათ ჩემ საგანში დასპეციალდებითო, მაგრამ ექვთიმეს მიუვია, უნივერსიტეტში დარჩენას არ ვაპირებო) და სხვებს. ამათ ვარდა. ექვთიმეს უსმენია იურიდიული ფაკულტეტის გამოჩენილი პროფესორების კორკუნოვისა და სერგეევჩისათვის და თვით ქიმიკოსი მენდელეევისთვისაც კი, როდესაც იგი თავის პერიოდულ სისტემას განმარტავდა.

ქართველი სტუდენტების უმეტესობას (ჩანს, ექვთიმეს თაოსნობით) მოუნდომებია აღმოსავლეთის ფაკულტეტის პროფესორის ალექსანდრე ცაგარლის კურსის მოსმენაც და უთხოვნიათ მისთვის, კვირაში ერთხელ წავვიკითხეთ ლექციები საქართველოს ისტორიისა და ქართული ლიტერატურის შესახებო. მაგრამ ამ ლექციებს მსმენელები ვერ დაუკმაყოფილებია, თუმცა ექვთიმე თვით

ცაგარელს საერთოდ ნამდვილად ნიჭიერ, სასარგებლო მკვლევრად მიიჩნევდა და სინანულს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ ჩვენი საზოგადოების ცალმხრივმა ამხედრებამ მას ხელი ააღებინა ლინგვისტურ მუშაობაზე.

ზაფხულობით ექვთიმე, ჩანს, საქართველოში ჩამოდიოდა და აქაურ აგარაკებზე (მაგ., სურამში) ისვენებდა ხოლმე—მით უმეტეს, რომ ფინეთის ყურგში შეყრილი ციებ-ცხელება აწუხებდა თურმე.

პეტერბურგის უნივერსიტეტში გატარებული ოთხი წელიწადი ექვთიმე თაყაიშვილს, ჩვეულებისამებრ, ფრიად ნაყოფიერად გამოუყენებია: გულმოდგინედ, დაძაბვით უმეცადინია, იმ დროისათვის შესაფერისი ფართო ისტორიულ-ფილოლოგიური განათლებით აღჭურვილა და თან ქართველთმცოდნეობაშიც „გაუტეხია ენა“. უნივერსიტეტის კურსი 1887 წლის გაზაფხულზე დაუსრულდება, ზაფხულის არდადეგებზე აღარ წამოსულა, დისერტაცია დაუწერია, ენკენისთვეში წარუდგენია და, რაკი სახელმწიფო გამოცდებიც წარჩინებით ჰქონია ჩაბარებული, მიუღია კანდიდატის ხარისხი, რაც იმჟამად იშვიათი ყოფილა. მიუციათ ისტორიის მასწავლებლის მოწმობა.

ამის შემდეგ ექვთიმეს დაუპირებია ერთ წელიწადს მაინც კიდევ დარჩენილიყო პეტერბურგს, ცოტა დაესვენა, ზოგი რამ კიდევ ესწავლა და შეეგროვებინა ბიბლიოთეკა (უმთავრესად საქართველოსა და ქართული კულტურის ისტორიის განხრით)—რაკი მისთვის უკვე ცხადი შექმნილა, რომ „თუ კაცი ნამდვილად კარგად არ იქნებოდა განვითარებული, არაფრად ივარგებდა“. ამასთანავე, ხაზგასასმელია, რომ მაშინ იგი ჯერ კიდევ სხვას სრულიად არას აპირებდა, გარდა სამშობლოში (ოღონდ უსათუოდ თბილისში!) მასწავლებლობისა.

სტუდენტობისას ექვთიმე, როგორც მის სიყმაწვილითვე მკაფიოდ თავჩენილ საზოგადოებრივ ფხიანობას შეეფერებოდა, აქტიური მონაწილე ყოფილა ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოს გამგეობისა, ხელმოკლეთა სასარგებლოდ სადამოების მართვისა და ა. შ. ერთხელ, ასეთ საქმიანობასთან დაკავშირებით, იგი, საამისოდ არჩეული დელეგაციის სხვა წევრებთან ერთად, სათათბიროდ ხლებია პეტერბურგში ჩასულ ილია ჭავჭავაძეს და, ამ უკანასკნელის რჩევით, სტუდენტებს კარგა მოზრდილი თანხა გადმოუციათ წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის. ასე ვაცნობია ექვთიმე თაყაიშვილი საქართველოს იმ თავკაცს, რომლის ლექსებიც მოწაფეობის დროს სიყვარულით უზეპირებია და რომელთან უმჭიდროესი ურთიერთობა და მხარდამხარ მოღვაწეობაც შემდეგ სულ მალე არგუნა ბედმა. ილია მაშინ კარგა შუახნის კაცი ყოფილა: გავისხენოთ, რომ იმ წელს. როდესაც ექვთიმე დაიბადა ლიხაურში, ილია უკვე რედაქტორობდა ჟურნალ „საქართველოს მოამბეს“...

ქართველთმცოდნეობითი წიგნების შესაძენად ბუკინისტებში მოსიარულე ახლად კურსდამთავრებულს ვალიც კი დასდებია, მით უმეტეს, რომ სტიპენდია აღარ ეძლეოდა. გასჭირებია და, თუ არ ფიცხელი თავმოყვარეობა, ალბათ სხვებივით სთხოვდა დახმარებას ცნობილ პეტერბურგელ მეცენატს ივანე ნაკაშიძეს. ყოველი შემთხვევისათვის დეპეშით შემოკითხვია თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის დირექტორს, თავის ყოფილ მასწავლებელს ალექსი ჭიჭინაძეს, თავისუფალი გაკვეთილები ხომ არ მოგეპოვებათო? პასუხად მისვლია დეპეშა, ლათინური ენის 12 გაკვეთილი გვაქვსო. წამოსვლა მაინც არ უფიქრია, სანამ განმეორებითი დეპეშა არ მიუღია, გელოდებითო. ამის შემდეგ დაყოვნება უსერხულად და მიუჩნევია, ღვინობისთვეში თბილისის ჩამოსულა და შედგომია ლათინურის სწავლებას აღნიშნულ გიმნაზიაში. წინასწარ კი მას დასჭირებია თავის

დახსნა, მთავრობის შეხედულებისამებრ ხუთი წლით სადმე (არა საქართველოში. არამედ კავკასიის სხვა რომელსამე პროვინციულ სასწავლებელში) გამწესებისაგან, რაც მას ევალებოდა, როგორც სტიპენდიანტს. ამაში ხელი იმასაც შეუწყვია, რომ კავკასიაში ექვთიმეს ვერსად აღმოუჩინეს ადგილი. დამახასიათებელი ამბავია: ქართველ პედაგოგს, ექიმს თუ სხვა სპეციალისტს, საქართველოში სამსახურს არ მისცემდნენ. იმავე დროს, მაგ., თბილისის სახელმწიფო გიმნაზიებში მრავლად იყვნენ ჩიქორთული რუსულით მოლაპარაკე ჩეხი პედაგოგები („Братья чехи“). ექვთიმეს იმანაც შეუწყო ხელი, რომ სათავადაზნაურო გიმნაზია კერძო სასწავლებლად ითვლებოდა.

ამგვარად, 1887 წლის შემოდგომაზე დამკვიდრდა თბილისში ექვთიმე თაყაიშვილი—გურულ-ქუთათური წარმომავლობის ქართველი ინტელიგენტი. მანამდე ამ ქალაქში სულ ერთხელ ნამყოფი (ძმასთან, ოფიცერ ვარლამთან სტუმრობისას), ოცდამეხუთე წელში გადამდგარი, როგორც დამწყები პედაგოგი.

ამ საქმეს იგი თავიდანვე დიდი პასუხისმგებლობით მოჰკიდებია: რაკი კლასიკურ ენათა სწავლების გამოცდილება არ გააჩნდა, ერთხანს ესწრებოდა თბილისის სახელმწიფო გიმნაზიებში მომუშავე, თვალსაჩინო კლასიციისტთა გაკვეთილებს. საათების ნაკლებობის გამო კერძო მოწაფეებიც აუყვანია და ამრიგად მოუმაგრებია ნივთიერი საძირკველი; ორი წლის განმავლობაში ნაწილ-ნაწილ უსტუმრებია ზემოაღნიშნული ვალი.

თბილისის სათავადაზნაურო სკოლა იმჟამად, არსებითად თურმე, ოთხკლასიან პროგიმნაზიას წარმოადგენდა, ვინაიდან საადგილ-მამულო ბანკი მეტისათვის საჭირო თანხას ვერ აძლევდა. მასწავლებლებად კი ყოფილან კარგი, დამსახურებული პედაგოგები: გ. იოსელიანი, ა. ქუთათელაძე, ნ. მთვარელიშვილი, გ. გამყრელიძე და სხვ. (რომელთაგან ზოგი შემდეგ მხარში ამოუდგა ე. თაყაიშვილს პედაგოგიურსა თუ მეცნიერულ საქმიანობაში). ახალგაზრდა მასწავლებელს მალევე მოუპოვებია ჯეროვანი ავტორიტეტი და სკოლის გამგე ალექსი ჭიჭინაძე თურმე მას ხშირად თავის მოადგილედ სტოვებდა ხოლმე, თუ სადმე წავიდოდა. ლათინურის გარდა მას თანდათან მიუღია გეოგრაფიის, ბერძნულისა და ისტორიის გაკვეთილებიც. ძლიერი პედაგოგიური პერსონალის წყალობით მოწაფეები კარგად ყოფილან მომზადებული და უმკაცრესი რევიზორებიც კი იძულებული ხდებოდნენ ელიარებინათ, რომ ამ მხრივ სასწავლებელი სახელმწიფო გიმნაზიებს არ ჩამოუვარდებოდა. რევიზიის სიმკაცრე კი ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა, ვინაიდან, სამოსწავლო ოლქის ადმინისტრაცია სასწავლებელს ისე უყურებდა, როგორც გერს. მისი შესვეურები კი ძალიან დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ამ სკოლას—ერთადერთს ამგვარს, ეროვნულ დაწესებულებას აღმოსავლეთ საქართველოში. კერძოდ, ილია ჭავჭავაძეს ხაზგასმით აღუნიშნავს, რომ მასში „ახალგაზრდები უნდა აღიზარდონ იმ მიმართულებით, რომელიც შეეფერება ჩვენი ერის მოთხოვნილებას... მან უნდა აგვიზარდოს მსნე, შრომისა და მამულის მოყვარე ყმაწვილები“⁶. ოღონდ თვით ამ „მიმართულების“ გეზი ყველას ერთნაირად არ ესმოდა და ექვთიმეს ჩამოსვლის შემდეგ კვლავ განახლებულა დავა ამ საკითხის ირგვლივ: ზოგის აზრით სასწავლებელი

⁶ ს. ი. ა. შ. ვ. ი. ლი, ნახული და გაგონილი, „მნათობი“, 1962, № 10, გვ. 179 (ცნობილი პედაგოგი სეით იაშვილი აღნიშნული გიმნაზიის ერთ-ერთი ძირითადი მუშაკი იყო).

კლასიკური უნდა ყოფილიყო, ზოგისა—რეალური, ხოლო ილია ჭავჭავაძე და ილია წინამძღვრიშვილი სულაც აგრონომიული სასწავლებლისაკენ მიიღებოდნენ თურმე. ამასთანავე, საადგილ-მამულო ბანკის საქმეც აწეწილ-დაწეწილად, სკოლის კლასთა რიცხვი ორამდე ჩამოსულა. მოწაფეთა რიცხვსაც უკლია და მასწავლებლები იძულებული შექნილან სხვაგანაც ეძებნათ სამუშაო. პირადად ექვთიმეს ვაჟთა III გიმნაზიაშიც მიუღია ლათინურის გაკვეთილები.

სასწავლებლის გამგე კომიტეტსა და ალექსი ჭიჭინაძეს მანამდეც გამუდმებული შეხლა-შემოხლა ჰქონიათ, ახლა კი მას სულ აუღია ხელი სკოლის ხელმძღვანელობაზე და თბილისიდანაც წასულა, ისე რომ სკოლა უგამგეოდ დარჩენილა. კომიტეტის წევრს ვანო მაჩაბელს წამოუყენებია ექვთიმე თაყაიშვილის კანდიდატურა, მაგრამ იგი უარზე დამდგარა, ალექსი ჭიჭინაძის თავგადასავლის გათვალისწინებით. მისთვის დაჟინებით უთხოვია ამ „პატრიოტული საქმისათვის“ ხელის მოკიდება კომიტეტის თავმჯდომარეს, თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლს კონსტანტინე მუხრანბატონს. ექვთიმე მანამ არ დასთანხმებია, სანამ მის მიერ მტკიცედ წარდგენილი რამდენიმე ნამდვილად რეფორმატორული პირობა არ დაუქმყოფილებიათ. ეს მომხდარა 1894 წელს, ე. ი. მაშინ, როცა ექვთიმე შვიდი წლის ჩამოსული იყო პეტერბურგიდან და როდესაც ჩვენს საზოგადოებაში უკვე საყოველთაოდ ყოფილა ცნობილი მისი მხნეობა-სიმარჯვეცა და პრინციპული შემმართებლობაც; მას უკვე ყველა პატივსაცემდა და ანგარიშს უწევდა. მისი მოთხოვნების განხორციელებას, გამგე კომიტეტის მხრივ, და მის ფხიანობას კვლავ სრულყოფილ გიმნაზიად უქცევია თითქმის მიღეული სასწავლებელი; ახალ გამგეს საუკეთესო მასწავლებლები მიუზიდავს, მოწაფეთა რიცხვი დიდად მომრავლებულა და ა. შ. სწავლების გაუმჯობესებას გიმნაზიელთა ცოდნის დონე უფრო მაღლა აუწევია. გარდა აკადემიური წარმატებისა, ისიც ხაზგასმით არის აღსანიშნავი, რომ აქ ახალგაზრდობა მართლაც პატრიოტული სულისკვეთებით იმსჭვალებოდა და, მიუხედავად ცარიზმის მოხელეთა მხრივ დევნა-შარიანობისა, ქედს არ იხრიდა, ცოდნასაც ეუფლებოდა და ეროვნულ სარბიელზე სამოღვაწეოდაც ემზადებოდა. ექვთიმე თაყაიშვილი მათი სუსხიანი, მაგრამ უსაყვარლესი აღმზრდელი ყოფილა, ისევე როგორც პედაგოგიური პერსონალის ღირსეული და დიდად პატივცემული მეთაური. ამ გიმნაზიის სათავადაზნაურო კი ერქვა ოფიციალურად, მაგრამ ე. თაყაიშვილისთანავე მესვეურების წყალობით მასში, სანახევროდ ფარულად, ე. წ. დაბალი ფენის, გლეხობისა და სხვ. ხელმოკლე ოჯახის ბევრი ნიჭიერი შვილიც სწავლობდა. ასე რომ აღმოსავლეთ საქართველოს სათავადაზნაურო ბანკის სახსრების მნიშვნელოვანი წილი იმ უბანზედაც საერთოდ ხალხს ხმარდებოდა, ამ სიტყვის ფართო გაგებით, და ამ მხრივაც სავესებით მართლდებოდა სასწავლებლის ისეთი დიდი მოამაგის მიერ დასახული გეზი, როგორც იყო ილია ჭავჭავაძე.

თავისთავად სასწავლებლის ჯერ აღორძინება და შემდეგ ესოდენ თავგამოდებითა და მარჯვედ ხელმძღვანელობა, ყოველივე ზემოთქმულის გამო, ზედმიწევნით მნიშვნელოვანი, მამულიშვილური, საზოგადოებრივი საქმე იყო. ექვთიმეც სრული ათი წლის განმავლობაში განაგრძობდა მას. თუმცა, მისივე სიტყვით, უხდებოდა „შეუწყვეტელი ბრძოლა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის სამზრუნვე-

ლოსთან, რომლის თვალში ქართული გიმნაზია ქართული ნაციონალიზმისა და ანტირუსული მიმართულების ბუდე იყო“⁷.

1904 წელს ექვთიმემ გადაჭრით მიატოვა ეს სასწავლებელი. როგორც მისი გულწრფელი მოგონებებიდანა და ავტობიოგრაფიული ჩანაწერებიდან ჩანს, ამ ნაბიჯს ორი ძირითადი მიზეზი ჰქონია: სასწავლებლის გამგე კომიტეტის ზოგიერთი ვიწროდ მოაზროვნე წევრის მხრივ სისტემური ხელშეშლა და—რაც მთავარია—საბოლოოდ ჩამოყალბებული შეგნება იმისა, რომ კვლევითი მუშაობისათვის გაცილებით მეტი დროს გამონახვა იყო საჭირო, ვიდრე მანამდე უხერხედობდა და რომ უფრო გონივრული და სასარგებლო იქნებოდა მეცნიერულ-საზოგადოებრივ სარბიელზე მუშაობის გაძლიერება. მაგრამ პედაგოგიურ მუშაობაზე საერთოდ ხელის აღება არც უფიქრია და არც შეიძლებოდა, რადგან თავისა და ახალშექმნილი ოჯახის რჩენაც აუცილებელი იყო და საკვლევი თუ საგამომცემლო ხარჯებისათვის ფულის თავმოყრაც. 1904 წლიდან ოქტომბრის რევოლუციამდე, ქართული უნივერსიტეტის დაარსებამდე ექვთიმე თბილისის სხვადასხვა სახელმწიფო გიმნაზიაში მუშაობდა, ისტორიასა და ლათინურ ენებს ასწავლიდა.

ოჯახს ექვთიმე თაყაიშვილი 1895 წელს მოეკიდა. ცოლად შეირთო ილია ჭავჭავაძის ერთი საუკეთესო მეგობრის, დედით ზედგინიძისა და გაბაშვილების სიძის, იურისტის ივანე პოლტარაკის ასული ნინო, რომელიც სიკვდილამდე ერთგულად ედგა მხარში თავის დაუცხრომლად მშრომელსა და მოღვაწე მეუღლეს; პრაქტიკულადაც ეხმარებოდა ხოლმე სამეცნიერო მუშაობაში (მაგ., ფრანგულის კარგად ცოდნის წყალობით). ნინო თაყაიშვილისა გარდაიცვალა 1931 წელს, საფრანგეთში და იქ არის დაკრძალული.

* * *

მეცნიერული კვლევისათვის ხელის მოკიდება ექვთიმე თაყაიშვილს, მისივე სიტყვით, გადაწყვეტილია დიმიტრი ბაქრაძემ—სახელგანთქმულმა ისტორიკოსმა და არქეოლოგმა, შესანიშნავმა ადამიანმა და მოქალაქემ, ახალგაზრდობის წამქეზებელმა და გამწრთვნელმა, რომელსაც ექვთიმე ხანდაზმულობაშიც შეუწელებელი სიყვარულითა და მადლიერებით იხსენებდა. თან იმასაც დასძენდა, სანახევროდ ხუმრობით, რომ მისი პირველი მეცნიერული ნაშრომი იყო საეკლესიო მუზეუმის წესდება, რომელიც შემდგენელმა დ. ბაქრაძემ რუსულით ათარგმნინა. ამასთანავე, ბაქრაძეს იგი 1889 წლის დამდეგს თან წაუყოლებია მცხეთაში, იქაური ტაძრებიდან ჩამოსატანად ხელნაწერებისა, რომლებიც საფუძვლად დასდებია ახალშექმნილ საეკლესიო მუზეუმს. ექვთიმე სინანულით იგონებს, რომ მასა და საეკლესიო მუზეუმის გამგეობის რამდენსამე სხვა წევრს დიდხანს არ დასცალდათ კვალიფიციური და ფრიად პატივსაცემი ხელმძღვანელის, დ. ბაქრაძის ხელქვეით შეხმატკბილებული მუშაობა: ეს უკანასკნელი უდროოდ გარდაიცვალა 1890 წლის თებერვალში. შეიძლება აქვე ითქვას, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი მარჯვედ დაეუფლა იმ ესტაფეტას, რომელიც საქართველოს მიერ დიდი ზარით გამოვლოვილ მეისტორიეს⁸ გაუვარდა ხელიდან და სწორედ წყა-

⁷ იხ. „სქემატური ცნობები ჩემი ცხოვრების შესახებ“—ხელნაწერთა ინსტიტუტში (ე. თაყაიშვილის პირადი არქივის № 32).

⁸ გავიხსენით თუნდაც ილია ჭავჭავაძის მიერ საფლავზე მიტანილი გვირგვინის წარწერა: „საფლავი შენისთანა კაცისა სალოცავია მამულისა“. (იხ. მ. დუმბაძე, „ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე“, ბათუმი, 1950, გვ. 86).

რომცოდნეობისა და არქეოლოგიურ საქმიანობაში შეენაცვლა მას, როცა დაინახა, რომ ეს უბანი განსაკუთრებით საშიშრად დაცარიელდა. საერთოდ კი შეიძლება ითქვას, რომ ე. თაყაიშვილი განაგრძობს საქართველოს ისტორიისათვის აუცილებელი მასალა-ძეგლების ძიების ტრადიციულ გზას, რომელიც ჩვენთან თავან ჯერ კიდევ პლატონ იოსელიანმა გაკვალა XIX საუკუნეში.

სამეცნიერო მუშაობის თავდაპირველი ფართო სარბიელი ახალგაზრდა პედაგოგს გადაეშალა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაში, რომელმაც იგი, როგორც სათანადო განათლებით აღჭურვილი და უკვე თვალსაჩინო პედაგოგი, თავისი გამგეობის წევრად აირჩია თბილისში ჩამოსვლის მომდევნო, 1888 წელს. ექვთიმე კი იმთავითვე არ იყო ისეთი ხასიათის კაცი, რომ ასეთ სპატიო თანამდებობას მხოლოდ მოსაჩვენებლად დასჯერებოდა და, როგორც კი შეუდგა მის ასრულებას, მოუსვენრობა დაეუფლა იმის გამო, რომ საზოგადოების წიგნსაცავში თავმოყრილი ძველი ქართული ხელნაწერები აღურიცხავად მიყრილი ინახებოდა. დიდხანს ეხვეწებოდა თურმე წიგნსაცავის გამგეს პეტრე უმიკაშვილს, სია შეადგინეო, მაგრამ მას ვერ მოუტლია ამ საქმისათვის და მალე თვით ექვთიმე ჩასჯდომია, დაუწყია ხელნაწერთა არა მარტო აღნუსხვა. არამედ აღწერაც. ეს იგივე საქმე იყო. რასაც მანამდე საეკლესიო მუშეუმის ხელნაწერთა მიმართ წარმატებით აკეთებდნენ თ. ყორდანი და მ. ჯანაშვილი (რომელიც ქუთაისის გიმნაზიაში ინსპექტორად მუშაობდა ექვთიმეს იქ სწავლის დროს). ამ პირველადს აღწერა-სიას ექვთიმე, აღნიშნულ წინამორბედთა მაგალითისამებრ, აქვეყნებდა გაზ. „ივერია“-ში (1890 წლის ოციოდე ნომერში), რომლის რედაქტორი ი. ჭავჭავაძე, მიუხედავად მკითხველთა დიდი ნაწილის უკმაყოფილებისა, ყოველთვის ფართოდ უღებდა კარს ასეთ მასალებს, რადგან მშვენივრად ესმოდა მათი გამოქვეყნების მნიშვნელობა და ხშირად იყენებდა მათ თავის მეცნიერულ პუბლიცისტიკაში.

მალე საზოგადოებამ დაავალა ამ საქმის უკვე კარგ სპეციალისტად მოვლენილ თაყაიშვილს ხელნაწერთა მეცნიერული კატალოგის შედგენა, მაგრამ დავალებას რამდენიმე პირი წინააღუდგა, ეგ კაცი მაგ საქმეს ჯეროვნად ვერ გააკეთებსო, და პრესაშიც კი ატყდა პოლემიკა. ამ ულამაზო ამხედრებამ მწვერვალს მიადწია მას შემდეგ, რაც დამწყებმა მკვლევარმა საკუთარი საფასურით ცალკე წიგნაკად გამოსცა (დიდი ტექნიკური დაბრკოლების გადალახვით) თავისი პირველი და უკვე ბევრი ახლის რისამე სათქმელი კვლევითი პუბლიკაცია „სამი ისტორიული სრონიკა“, რომელიც ჯერ კიდევ დ. ბაქრაძის დროს ჰქონდა, მისი მოწონებით, წამოწყებული. როგორც ცნობილია, ეს ნაშრომი შეიცავს: იმჟამად წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნსაცავში შეწირულ „შატბერდის კრებულში“ თავჩენილ თხზულებას „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომლის უდიდეს მნიშვნელობას ქართული ისტორიოგრაფიისათვის დასაბუთება აღარ სჭირდება; სუმბატ დავითის ძის ქრონიკას (1884 წელს დ. ბაქრაძის მიერ აღმოჩენილ მარამისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ რომ იყო დაცული) და თვით ექვთიმეს მიერ წიგნსაცავისათვის შექმნილ ე. წ. მესხურ დავითნზე მიწერილ ქრონიკას. ამასთანავე, ექვთიმეს მიერ მიკვლეულმა და დანამდვილებით დათარიღებულმა „პარხლის სახარებამ“ საშუალება მისცა მას, იმავე პირის მიერ გადაწერილი „შატბერდის კრებულიც“ X საუკუნისათვის მიეკუთვნებინა და არა IX საუკუნისათვის, როგორც მანამდე ეგონათ. გარდა ამ სახარებისა, ნაშრომში ჩართულია ავტორის მიერ იმხანად, არქეოლოგიური მოგზაურობის პირველი ნაბიჯების დროს უკვე

მიკვლეული რამდენიმე სხვა ხელნაწერის, წარწერის თუ ნივთის აღწერაც. 1891 წელს „სამ ქრონიკას“ მოჰყვა გამოცემა „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“.

ყოველივე ამის ირგვლივ დატრიალებულმა, არა-პრინციპულმა დავამ ბოლოს უსიამოვნო ცხარე შეტაკების სახე მიიღო და კინალამ დუელიც კი გაიმართა. მაგრამ ამ საქმეში არ შეიძლებოდა არ ჩარეულიყო და აქტიურად, ავტორიტეტულად ჩაერია კიდევაც იმდროინდელი ჩვენი საზოგადოების დიდი მესვეურნი ილ. ჭავჭავაძე, რომელიც ძალიან სწუხდა იმ ორიოდე უადრესად საჭირო სპეციალისტი ისტორიკოსის წაკიდებას, რომელთა მეტი იმჟამად არც მოიპოვებოდა საქართველოში. მან ეს კონფლიქტი დიდის ტაქტით მოაგვარა სამედიატორ სასამართლოს მეშვეობით, რომელმაც, გიორგი წერეთლის გონივრული ხელმძღვანელობით, ზნეობრივად დააკმაყოფილა გულფიცხი, თავმოყვარეობაშეღალახული ახალგაზრდა მკვლევარი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თაყაიშვილი თბილისის ჩამოსვლისთანავე საქმიანად დაუკავშირდა ილია ჭავჭავაძესა და მის ირგვლივ შემჭიდროვებულ მოწინავე წრეს⁹, რომელმაც დაუყოვნებლივ დააფასა და უყოყმანოდ აღიარა მისი მეცნიერული და მოქალაქეობრივი ღირსება.

ესოდენ სავალალო ამბავზე შეჩერება თითქოს არც უნდა ღირებულებოდა, მაგრამ ვჩერდებით, ვინაიდან აღნიშნულ შეხლა-შემოხლასა და უსაფუძვლო შეურაცხყოფას სიკვდილამდე ძალიან მწვავედ განიცდიდა ე. თაყაიშვილი. ამ შემთხვევას, როგორც იგი გულახდით იგონებდა, მაშინ რამდენსამე თვეს მწარედ დაუფიქრებია დამწყები მეცნიერი: ხომ არ სჯობია, რომ ისევ პედაგოგიურ მუშაობასა და სახელმძღვანელოთა გამოცემას დავჯერდე, თუკი კვლევით მუშაობას ასეთი ეკლიანი და პიროვნების დამამცირებელი გზა უდევს წინაო?! მაგრამ საბოლოოდ მას დაუძლევია ეს სულმოკლეობა და იმის ღრმა რწმენით, რომ კიდევ ერთი მკვლევარი უსათუოდ საჭიროა ჩვენი ჯერ კიდევ მოუმაგრებელი ისტორიოგრაფიისათვის, რომ პირადად მას ღონეც ერჩის საამისოდ, უკვე ცოდნა-გამოცდილებაც და იგი შეძლებს ამ საქმეში თავისი წვლილის შეტანას, კვლავ განუგრძია წარმატებით დაწყებული შრომა. არ შეიძლება არ დავძინოთ, რომ ახალგაზრდა კაცის ნებისყოფას ასეთი გამარჯვება ქართული კულტურის სასარგებლოდ და საკეთილდღეოდ მოუპოვებია...

აი, რასა წერს იგი თავის ერთ-ერთ ბოლოდროინდელ მოგონებაში: „იმხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემეკრიბა მასალა საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალ-ღონე მესმარა ძეგლთა დაღუბვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად; რაც შეიძლებოდა, მეტი გამომემსუტრებინა და მისაწვდომი გამეხადა მკვლევართათვის. ეს მიმაჩნდა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს საქმედ მაშინ—იმ რწმენით, რომ, როდესაც ასეთი მასალა საკმაოდ დაგროვდებოდა, გამოჩნდებოდნენ ჩვენში მეცნიერები, რომლებიც ჯეროვნად შეგვიდგენდნენ საქართველოს ისტორიას, გავგიშუქებ-

7

⁹ ამასთან დაკავშირებით უნდა გავისვენოთ ახალგაზრდა ექვთიმე თაყაიშვილის პირუთვნელი და ფხიზელი კრიტიკული შენიშვნები მისგან დიდად პატივცემული ილია ჭავჭავაძისადმი, რომელთაც ნამდვილად უხსნიათ ამ უკანასკნელის „ქვათა ლაღადის“ ზოგი ადგილი მეცნიერული დასაბუთების უხერხული მცდარობისაგან.

დნენ იმ მართლაც და დიდ კულტურას, რომელსაც ქართველმა ერმა მიაღწია ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში“¹⁰.

ამ თავდაბლად დახასიათებულო, მაგრამ ნამდვილად კი ჩვენი ისტორიო-გრაფიისათვის უალრესად მნიშვნელოვანი და გადაუდებლივ საჭირო, წყაროთმცოდნეობითი და წყაროთა ზუსტი ისტორიული ინტერპრეტაციის გეზით მიმართული პროგრამის განხორციელებაში ჩააქოვა ექვთიმე თაყაიშვილმა მთელი თავისი ზეადამიანური მხნეობა, დაუცხრომელი ძიებისა და მრავალმხრივი მეცნიერული ინტერესების ჯეროვანად დაკმაყოფილების უნარი. რაც შეეხება ამ მხრივ თავისი ნამუშავეის მოკლებით შეფასებას სიცოცხლის მიწურულში (ის, რასაც იგი მხოლოდ „მასალის შეკრებას“ უწოდებს, უპირველეს ყოვლისა, ამ მასალის გონებამახვილსა და კვალიფიციურ გამოკვლევასაც შეიცავს)¹¹, ამით ექვთიმე თაყაიშვილი სავსებით კანონზომიერად მოგვაგონებს თავის უმცროს თანამოსაქმესა და თანამებრძოლს ივანე ჯავახიშვილს. იგი ხომ სწორედ ექვთიმეს შემდეგ „გამოჩნდა“. როგორც მეცნიერი, „რომელმაც ჯეროვანად შეგვიდგინა საქართველოს ისტორია“—სხვათა შორის, ექვთიმეს მრავალი პუბლიკაციის მარჯვედ გამოყენების წყალობითაც—და თავის წინამორბედსავეთ გასაოცრად მრავალმხრივი და ნაყოფიერი შრომა სიკვდილამდე ერთი წლით ადრე შეაფასა, როგორც ნამუშევარი მხოლოდ „ახოს გამტებისა. რომელსაც შემდეგ მხვენელ-მთესველები უნდა ჩასდგომოდნენ კვალში“ (ეს განაცხადა მსცოვანმა მეცნიერმა 1939 წელს, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის წევრად არჩევასთან დაკავშირებით, აკადემიის საქ. ფილიალის თანამშრომლებთან შეხვედრისას).

ასე იყო თუ ისე, ხანმოკლე ყოყმანის შემდეგ ახალგაზრდა ექვთიმე თაყაიშვილი გასამკეცებელი ძალ-ღობით შეუდგა ზემოაღნიშნული ამოცანის განხორციელებას და თავდაუზოგავად იყენებდა საამისოდ სამოსწავლო არდადეგებს. უქმე დღეებს, პედაგოგიურ-საზოგადოებრივი მუშაობისაგან თავისუფალ

¹⁰ ე. თაყაიშვილი, „მოგონებები“, ჟურნ. „მნათობი“, 1958, № 7, გვ. 162. იმავე მოგონებებში ავტორი აქა-იქ გაკვრით, მაგრამ ბოლომდე შეუწელებელი აღშფოთება-გულფსტიკივლით აღნიშნავს, თუ რა ნაკლებ ესმოდა მაშინდელი ქართველი ინტელიჯენციას დიდ ნაწილს ჩვენი ძველი კულტურის ძეგლთა დაუყოვნებლივ მოვლა-პატრონობისა და შესწავლის, ხოლო საამისოდ დაუზარელი მოგზაურობის მწვავე აუცილებლობა: რა გულგრილად და ზოგჯერ „გამანიავებლად“ იყო ბევრი თვალსაჩინო პიროვნებაც კი განწყობილი ერის სანუკვარი რელიჯიების (მემორიული სავნების, „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერების და სხვ.) სვე-ბედისადმი და ა. შ.

შესადარებლად უნდა მოვიტანოთ ივ. ჯავახიშვილის შემდეგი სიტყვები: „ძველ საქართველოზე მრავალგზის თავდამტყდარმა უბედურებამ ქართული... კულტურის მრავალი ძეგლი იმსხვერპლა, ხოლო რაც გადარჩა, იმათანაც ბევრი რამ რომანოვების ხანაში მთავრობის მოხელეთა უკულტურო ბატონობისა და ჩვენ წარსულ თაობათა შეუგნებლობა-დაუდევრობის გამო გაჩანაგდა და განადგურდა. ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, თუ ჩვენ... კულტურისა და ყოფაცხოვრების ნივთიერ ნაშთთაგან ძალიან ცოტა-ლა გვაქვს დარჩენილი“ („შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა“, ვაზ. „კომუნისტი“, 1937, №55).

¹¹ ასე შეუფასებია, მაგალითად, ავტორის ზედმეტი მოკრძალებისაგან ჩვეული გაფიცებით აღშფოთებულ ნიკო მარს ე. თაყაიშვილის ცნობილი „Описание рукописей“: „Какое это описание, ведь это настоящее исследование!“-თ (იხ. ე. თაყაიშვილის „მოგონებები“, ჟურნ. „მნათობი“, 1959, № 2, გვ. 172). ცნობილია აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილის აზრი, რომ ეს „Описание“ შეიცავს ვრცელ გამოკვლევას ქართლის ცხოვრების ყველა ხელნაწერების შესახებ („ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, 1916, გვ. 252).

ღამის საათებს. თან, რაც დრო ვადიდოდა, სულ უფრო აფართოებდა, ამრავალ-მხრივებდა ძიება-კვლევის სარბიელს, ისე რომ საბოლოოდ „ისტორია-არქეოლოგიამ“ მის ხელში ერთნაირი, მეცნიერულად მაღალი დონით მოიცვა ჩვენი კულტურის ისტორიის ყველა დარგი, ლიტერატურის ისტორიიდან ვიდრე წიაღისეულ არქეოლოგიამდე. მაგრამ მისი კვლევა-ძიების მთავარ საგანს თავიდან ბოლომდე მაინც შეადგენდა საქართველოს ისტორიის წყაროები, ერთხანს უმთავრესად იმ ხელნაწერთა სახით, რომლებიც წ/კ საზოგადოების წიგნსაცავში იყო თავმოყრილი (ბევრი—პირადად მისი თაოსნობის წყალობით), ხოლო შემდეგ სხვა საცავებში დაცულთა სახითაც. ოღონდ, ზემოაღნიშნული კონფლიქტის შემდეგ ამ ხელნაწერთა მეცნიერულ აღწერილობას იგი უკვე მეტწილ რუსულად ბეჭდავს და ეს გარემოება დიდად აფართოვებს მკითხველთა წრეს.

აქ არ გვიხერხდება რამდენადმე მაინც განვრცობა სიტყვისა მისი სათანადო კვლევის შედეგების შესახებ—მით უმეტეს, რომ მათ სხვა ნარკვევთა ავტორები ეხებიან საგანგებოდ¹²—და დავჯერდებით ე. თაყაიშვილის, ასე ვთქვათ, წერილობითი წყაროების კვლევითი პუბლიკაციების ჩამოთვლას, თანმიდევნებით: 1891 წელს—ცალკე წიგნად „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა“, რომელსაც თან ერთვის 'ევრემ მცირის „უწყება მიზეზისა ქართულთა მოქცევისა“ და საქართველოს ერისთავთ-ერისთავების, მეფეებისა და მღვდელთმთავართა შედარებითი სიები, შედგენილი სხვადასხვა წყაროთა მიხედვით; გაზ. „ივერია“—ში რამდენიმე წერილი სამეგრელოს სიგელ-გუჯრებისა და გრიგოლ გურიელის მიერ წ/კ საზოგადოებისათვის შემოწირულ ხელნაწერთა შესახებ; 1893 წელს—ბარათაანთ ბეთანიური გუჯარი, როგორც ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრების“ კიდევ ერთი წყარო (რუსულად). მეფე ერეკლეს წერილები და ბაგრატ მეოთხის სიგელი (რუსულად); 1894 წელს—დასაწყისი „საქართველოს სიძველეებისა“, სიგელ-გუჯრები; 1895 წელს—ორი კვინკლოსის მინაწერი და ზოგი სხვა წყაროს ცნობები და დომენტი კათალიკოსის ორი საბუთი (რუსულად); 1897 წელს—საქართველოს სიძველეთა, სიგელ-გუჯართა ძორიგი წყება; 1898 წელს—სამი მცირე ხელნაწერი სხვადასხვა რელიგიური თხზულების შესახებ (რუსულად); 1899 წელს—„საქართველოს სიძველენი“-I ტომი (სიგელ-გუჯრები); 1900 წელს—„სამი ქრონიკა“ (რუსულად); 1901 წელს—ერისთავთა აკათისტოს ქრონიკა, ალა-მაჰმად-ხანის ულტიმატუმი ერეკლე მეფისადმი. ყანჩაეთის ჟამ-გულანი და მისი მინაწერები (ყველა რუსულად); 1902 წელს—წერა-კითხვის საზოგადოების ხელნაწერთა აღწერა (რუსულად); 1904 წელს—ხელნაწერთა აღწერის I ტომის მე-4 ნაკვეთი და ოთხივე ნაკვეთი ერთ წიგნად; 1906 წელს—ერთი უმნიშვნელოვანესი პუბლიკაცია, „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული ვარიანტი, ოთხი დამატებითურთ („ქვაბი საგანძური“ და სამი გაგრძელება); 1907 წელს—წალკაში ნახულ ქართულ ხელნაწერთა შესახებ (რუსულად), ცალკე წიგნად „მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII საუკუნეში (საბარათაშვილო და არაგვის ხეობა)“, შენიშვნები ვახუშტის ისტორია-გეოგრაფიის ხელნაწერთა შესახებ. რუისის სამწყსოს დავთარი, ალ. ამილახვარის პოლიტიკური ტრაქტა-

¹² ამავე გარემოების გათვალისწინებით არის, რომ წინამდებარე ნარკვევს ქვემოთ ისეთი დეტალიზაცია აღარ ახლავს, როგორც აქამდე ახლდა: კრებულის შემადგენელ დანარჩენ წერლთა ავტორები სათითაოდ და დაწვრილებით აშუქებენ ე. თაყაიშვილის მრავალმხრივი მეცნიერული მოღვაწეობის ყველა დარგს.

ტი; 1908 წელს—ხელნაწერთა აღწერის II ტომის 2—3 ნაკვეთები; 1909 წელს —„საქართველოს სიძველენი“-ს II ტომი (სიგელ-გუჯრები, მოურავის სარგო, ვახუშტი ორბელიანის ქონების სია, პალეოგრაფიული ალბომის I რვეული—XI და XIII ს. ს. სიგელთა ფაქსიმილეები), ყანჩაეთის ტყავის სახარება და მისი მინაწერები, პარხლისა და ტბეთის ოთხთავები (რუსულად); 1910 წელს—„საქართველოს სიძველენი“-ს II ტომი (სიგელ-გუჯრები, ორი მზითვის წიგნი, საეკლესიო გაწერის სია, კახეთის ბაყთა გარიგება, სადედოფლოს სია); 1912 წელს—ხელნაწერთა აღწერილობის II ტომი ცალკე წიგნად (შიგ—„ქართლის მოქცევის“ შატბერდული და ჭელიშური ტექსტები, პარალელურად); 1913 წელს—ბაგრატიონების ე. წ. „ფხაზეთის ისტორიის“ შესახებ, მოკლე ცნობები და შენიშვნები საქართველოს ისტორიიდან, ორი ეამ-გულანი და მათი ისტორიული წარწერები, დავით ბატონიშვილის ხელნაწერი; 1914 წელს—ხონის ეკლესიის სიგელ-გუჯრები; 1915 წელს—ქუთაისის ბეგრის დავთარი, შენიშვნა „სატრაპელას“ შესახებ (რუსულად); 1916 წელს — ადიშის IX საუკუნის სახარების ფოტოტიპური გამოცემა (რუსულად, თანავეტორი); 1918 წელს—ლაბეჭინის სახარება და მისი მინაწერები; 1920 წელს—ე. თაყაიშვილის ერთი უბრწყინვალესი აღმონაჩენი, ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრიობის და სამართლის დიდად შენაარსიანი ძეგლი „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ვრცელი გამოკვლევა-წინასიტყვაობითურთ, პალეოგრაფიული ალბომის II რვეული, „საქართველოს სიძველენი“-ს I ტომის I წიგნი (სიგელ-გუჯრები, ერეკლეს მორიგი ჯარის განჩიხება და მისივე „განწესებანი ძეთა თვისთადმი სამეფოდასათვის“); 1926 წელს—„საქართველოს სიძველენი“-ს III ტომის დამატება; 1928 წელს—საქართველოს გონებრივი ცხოვრების ისტორიული მიმოხილვა (ფრანგულ ჟურნალში); 1933 წელს—პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და საიდუმლო დამწერლობა; 1935 წელს—ქართული წელთაღრიცხვა და ბაგრატიონთა ზეობის დასაწყისი (ინგლისურ ჟურნალში); 1938 წელს—ჯვარის მონასტრის XI საუკუნის ტყავის ხელნაწერი; 1939 წელს—მეფე-კათალიკოსთა სულთა მატიანე ნიკორწმინდის ხელნაწერში; 1948 წელს—„როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ“ და „საიდან გაჩნდა ქართლის მოქცევაში არიან-ქართლი?"; 1949 წელს—„სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის“ მესამე შევსებული-შესწორებული გამოცემა; 1950 წელს—„ვატიკანის ბიბლიოთეკის ორი ქართული ხელნაწერი“ და „ქსნის ხეობის სტატისტიკური აღწერილობა“.

ისტორიულ წყაროთა ამ სახეობასთან ძალიან ახლოს დგას კიდევ ერთი სახეობა—ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომელთა შესწავლა ე. თაყაიშვილმა (მათ შემცველ ნაგებობებთან მოხატულობასა თუ ნივთებთან ერთად) ხელნაწერებთან შედარებით რამდენადმე დაგვიანებით დაიწყო, მაგრამ მერე ძალიან ნაყოფიერად წარმართა. მართლოდენ წარწერათა ამოკითხვისა და ისტორიული ინტერპრეტაციისადმი მიძღვნილი მისი შემდეგი ნაშრომები: 1890 წელს—ვალეს ეკლესიის წარწერა (დაერთო „სამ ქრონიკას“); 1897 წელს—მცხეთის არმაზის მონასტრის წარწერის გარჩევა (რუსულად); 1900 წელს — ოქონის ხატის წარწერები; 1901 წელს—ახტალის ქართული წარწერები; 1905 წელს—სამცხის სოფლების სმადის, ურთხისუბნისა და ბალაჯურის ეკლესიათა წარწერები (რუსულად); წარწერები კავკასიის მუზეუმში დაცულ და სხვა ქართულ ნივთებზე (რუსულად); 1907 წელს—წარწერები ფოცხოვის მხარიდან ჩამოტანილ ქვებზე (რუსულად); 1913 წელს—იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის წარწერათა ნიმუშები, ბელაქნის საფლავის ქვის წარწერა, ძველი შუამღისის კარის წარწერა

(რუსულად); 1914 წელს — მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერები, საზანოს ხატის წარწერა; 1929 წელს—სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები, I ნაწ.; 1949 წ. — დავით აღმაშენებლის ერთი წარწერის წაკითხვისათვის; 1950 წ. — სომხით-საორბელოს წარწერები, ნაწ. II. (I ნაწ. 1935 წ.).

ბევრი ამათგანი ექვთიმეს აღმოჩენილი თუ არა, პირველად გამოქვეყნებული მიინც არის, ხოლო ბევრი—ხელახლა გამოცემული, დაზუსტებული ან სულ ახლებურ წაკითხული, და ყველა შემთხვევაში მისეული წაკითხვა მეტი თუ ნაკლები შენამატია ისტორიული წყაროების თანდათან მზარდი ფონდისა. აქ ალარას გამბობთ იმ მრავალრიცხოვანსა და უფრო ვრცელ, შინაარსიან ლაპიდარულ თუ ფრესკულ წარწერებზე, რომელთა ხელახლა ამოკითხვა, ზოგჯერ პირველად აღმოჩენა და ყოველთვის დამაჯერებელი ახსნა-განმარტებაც მოხდომია ექვთიმეს საქართველოს სულ სხვადასხვა მხარეში მოგზაურობისას შესწავლილ საკულტო თუ სხვა ნაგებობებთან დაკავშირებით (რომლებზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი)—თვით ამ ძეგლთა ისტორიისა თუ საერთოდ საქართველოს ისტორიის ფრიად ღირებულ წყაროთა სახით.

ხელნაწერთა კოლექციებზე სისტემური მუშაობისას ე. თაყაიშვილს, ბუნებრივად, მოუხდა ძველი თუ შედარებით ახალი ქართული მხატვრული თუ ფილოსოფიური ლიტერატურის ძეგლების გამოკვლევა და გზადაგზა ზოგიერთის — მის მიერ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანად მიჩნეულის ან სრულიად გაშუქვქვეყნებელის—გამოცემა, სათანადო გამოკვლევა-კომენტარის თანხლებით. ბევრმა მათგანმა გამოქვეყნება ჰპოვა ცნობილ ორტომიან „Описание“-ში, ზოგი რამე კი გამოიცა სხვაგანაც, ან სულ ცალკე.

როგორც ნ. მარისადმი 1888 წელს მინაწერიდან ჩანს¹³, ექვთიმეს ასე ესმოდა ძველი ლიტერატურის ძეგლთა შესწავლა-გამოქვეყნების მნიშვნელობა: ქართული ენის გამოკვლევა კარგად ვერ წავა, ვიდრე არ აღდგება და დაიბეჭდება ძველი ტექსტები, მათ შორის სახარებებიცა და „ქართლის ცხოვრებაც“, რომელიც „ერთი უძველესი მწერლობის ნაშთია“ და რომლის ნამდვილი „ტექსტის აღდგენა მიუცილებელი საჭიროა როგორც ისტორიისათვის, ეგრე ლინგვისტური გამოკვლევისათვის“. ამ უკანასკნელის ხელნაწერთა დაბეჭდილთან შედარების პარალელურად ექვთიმე, სათანადო კომისიის სხვა წევრებთან ერთად, გამოსაცემად ამზადებს თეიმურაზის „სარკე თქმულთა“-ს და სთხოვს მარს, პეტერბურგში მყოფი ხელნაწერების ვითარება აცნობოს; თან უკმაყოფილოა, ისე ვბეჭდავთ, რომ „ჩვეულობრივი აქაური გამოცემა იქნებაო“. აქ იგი აშკარად იმას გულისხმობს, რომ კომისია ყველა ხელნაწერს არ ითვალისწინებს, არ აჯეოვებს მათ ერთიმეორესთან და საერთოდ, არაკრიტიკულად სცემს თხზულებას. იმასაც აღნიშნავს, რომ „სარკე თქმულთა“-ს I ნაწილი ნაკლებ საინტერესოა, მაგრამ II — მრავალ ეთნოგრაფიულ მასალას შეიცავს და სჯობია.

ჩამოვთვლით ე. თაყაიშვილის მიერ ცალკე გამოქვეყნებულ ძეგლებს: 1895 წელს—„სიბრძნე ბალავარისი“ (5 დანამატითურთ) და „იესე ტლაშაძის კათალიკონ-ბაქარიანი“ (საკუთარი გამოცემა); 1899 წელს—„მელის წიგნი—ვარდა-

¹³ ე. თაყაიშვილისა და ნ. მარის სისტემური მიმოწერა (წერილები და მათი ფოტობირები დატულია ჩვენს ხელნაწერთა ინსტიტუტში და ლენინგრადს, მარის კაბინეტში) შეიცავს უამრავ ყურადღაღებსა და საგანგებოდ შესასწავლ მასალას, რომელიც უხვად ჰქონს შუქს არა მარტო ამ ორი, სიყრმითვე თანშეზრდილი მეცნიერის ცხოვრება-შემოქმედებას და მუდმივ ურთიერთ-კონსულტაციას, არამედ საერთოდ ქართველმცოდნეობისა და ქართული მეცნიერულ-საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის სათანადო საფეხურის ვითარებასაც.

ნის იგავ-არაკთა თარგმანი სომხურით“ (საკუთარი გამოცემა); 1902 წელს— „თიმსარიანი“, თეიმურაზის თარგმანი; 1904 წელს— „სახისმეტყველი ანუ ფიზიოლოგი“—X საუკუნის ნაწარმოები „შატბერდის კრებულიდან“ (საკუთარი გამოცემა); 1914 წელს— ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა წიგნის თარგმანების“ შენაწავალი 1935 წელს — ელ. თარხან-მოურავისეული „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი და სხვ.

მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ძველი ქართული ლიტერატურის უმნიშვნელოვანესი ძეგლების კვლევითი პუბლიკაცია მოქცეულია ე. თაყაიშვილის სახელგანთქმული „Описание“-ს ორივე ტომში, რომლებშიც მრავალი ათეული, ამჟამად მეტწილ გამოუქვეყნებელი თხზულებაა გარჩეული, გაანალიზებული და ა. შ. — „ვეფხისტყაოსნით“ დაწყებული და XIX საუკუნის I ნახევრის უცნობ შინამგოსანთა ლექსებით გათავებული. თანაც ამ შესანიშნავ კრებულში განხილულია ზოგ სხვა სიძველეთსაცავში მყოფი და ავტორისათვის ხელმისაწვდომი ხელნაწერიც (მაგ., საეკლესიო მუზეუმში, რომელსაც ექვთიმე დ. ბაქრაძის სიკვდილის შემდეგ კარგა ხნით ჩამოშორდა). ისევე, როგორც შემოადინიშნული, წმინდა საისტორიო წყაროების მიმართ, აქაც ექვთიმეს მახვილი, მოუსვენრად მაძიებელი აზრი სცილდება მარტოოდენ აღწერილობის ფარგლებს და ნამდვილ გამოკვლევას წარმოქმნის, თუმცა კი ავტორი აფრთხილებს მკითხველს, შესწავლილ ნაწარმოებთა ისტორიულ-კულტურულ-ლიტერატურული არსის სავსებით ამოწურვას არც ვჩემულობ, მხოლოდ პირველადს ცნობებს ვაწვდი სპეციალისტებსო. იმას, თუ ნამდვილად რამდენად მეტს შეიცავს ეს, უდიდესი კეთილსინდისიერი შრომის შედეგად წარმოქმნილი კრებული, თვალნათლივ მოწმობს ოქროს მედალი, მისი I ტომისათვის 1907 წელს რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის მიერ მინიჭებული—რაკი ეს ნაშრომი აღიარებულ იქნა „იშვიათ და ძვირფას შენამატად რუსული ორიენტალისტიკისა“.

ცალკე აღსანიშნავია, სახელდობრ, ექვთიმეს ნამუშევარი „ვეფხისტყაოსნის“ ორმოცდაათიოდე მთელსა თუ ნაკლებ ხელნაწერზე (რომელთაგან ზოგი იმხანად კერძო პირებს ეკუთვნოდა) და ამის შედეგად დადგენა, რომ XVII საუკუნეზე უფრო ადრინდელი ჩვენ ჯერ არ მოგვეპოვება¹⁴; რომ ვახტანგ მეექვსეს კრიტიკული გამოცემა დაუბეჭდავს; რომ სხვადასხვა პირთ ბევრი რამ ჩაუმატებიათ ხელნაწერში და ა. შ. ასევე ნაყოფიერადა აქვს ექვთიმეს გამოკვლევული „აბდულუმესიანის“, „თამარიანის“, „ვისრამიანის“, „ამირან-დარეჯანიანის“, „როსტომიანის“, „ბეჟანიანის“, „ქილილა და დამანას“, „რუსუდანიანის“, „ომიანიანის“, თეიმურაზ პირველის თხზულებათა, თეიმურაზ ბატონიშვილის რუსთველოლოგიური შენიშვნებისა და სხვათა მრავალთა ხელნაწერები. იგი ამ მხრივაც მტკიცე საძირკვლის ჩამყრელი მუშაკია ჩვენი კულტურის ისტორიაში, მის ამ სანიმუშო ნაშრომს გულდანდობით ემყარებიან სპეციალისტების მომდევნო თაობანი.

ექვთიმე თაყაიშვილმა 1889 წლიდან მოყოლებული 1921 წლამდე სისტემატურად, ზოგჯერ მეტი და ზოგჯერ ნაკლები გაქანებით, შეძლებისამებრ იმუშავა ძველი ქართული კულტურული მემკვიდრეობის კიდევ ერთი უმნიშვნელოვანესი და ფრიად მრავალრიცხოვანი ჩგუფის, ხუროთმოძღვრების ძეგლების—

¹⁴ ამასთან დაკავშირებით უნდა დავძინოთ, რომ ე. თაყაიშვილი უცხოეთიდან ჩამობრუნების შემდეგ დიდი კმაყოფილებით შეეგება ვ. ცისკარიშვილის მიერ „ვეფხისტყაოსნის“ ნაწყვეტების, ვანისქვაბების კედელზე წანაწერის, გამოცემას: აი, ახლა უკვე XV საუკუნის „ხელნაწერიცა“ გვაქვსო! (იხ. ჩვენ მიერ ჩაწერილ მოგონებათა ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი ნაწილი).

უმთავრესად ეკლესია-მონასტრების და მათთან დაკავშირებული მონატურ-ლობა-წარწერებისა თუ ინვენტარისა და ხშირად აგრეთვე ჯერ კიდევ იქ დაცული ხელნაწერების შესწავლაზე. ამ მხრივ პირველი ნაბიჯი იყო სურამში გატარებული ზაფხულის განმავლობაში მისი მიდამოების დავლა-დათვლიერება, მაგრამ მერე და მერე ასეთი მუშაობა თანდათან გაძლიერდა და გაღრმავდა—მეტადრე დიმიტრი ბაქრაძის გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც ექვთიმე დარწმუნდა, რომ ასეთ ძეგლებს გულშემმატყვიარი და მცოდნე მკვლევარი აღარ გააჩნია, ისინი კი ბევრგან განადგურება-დაკარგვის საფრთხის წინაშე დგანან და ამრიგად აუნაზღაურებელი დანაკლისი მოელის ქართული კულტურის ისტორიას. თან, იმთავითვე შემუშავებული კარგი წესისამებრ, იგი ოპერატიულად, ქართულ-რუსულად აქვეყნებს ამ ე. წ. „არქეოლოგიური მოგზაურობის“ (ჯერ მარტოხელა ექსკურსიების და ბოლოს უკვე მრავალწევრიანი ექსპედიციების) ანგარიშებს. რაც არ უნდა წინასწარული იყვნენ ეს უკანასკნელნი—და ზოგი, განსაკუთრებით ბოლოდროინდელი კი უკვე გულმოდგინედ მოფიქრებული და დამუშავებულია—, მეცნიერულად ყოველთვის სანდო და თუნდაც თითო ახალი, გონებამახვილი დაკვირვებისა თუ დებულების შემცველი არიან. ხაზგასასმელია მათი ავტორის ნამდვილი, იმ დროისათვის საეცხებით კვალიფიციური მომზადება ამ თავისებურ დარგში სამუშაოდაც. თუ ძეგლი პირველად მის მიერ არის მიკვლეული და შესწავლილი (ასეთები კი ათეულობით შემატა მან მეცნიერებას), მას უფრო დაწვრილებით ახასიათებს, აღგილს უძებნის წინამორბედთა მიერ ზოგადად მოხაზულ კლასიფიკაციის სქემაში; ათარიღებს, ხშირად წარმატებით ცდილობს მშენებელთა ვინაობის დადგენას და ა. შ. თუ ძეგლი უკვე შესწავლილი და გამოქვეყნებულაა, ფხიზლად აჯერებს და ამოწმებს აღწერილობას. წარწერათა ამოკითხვას; როცა საჭიროა, დაურიღებლივ უსწორებს ძველ ავტორებს და ამრიგად ახალ სინაღლეზე აპყავს ძეგლთა შესწავლის მეცნიერული დონე, განსაკუთრებით 1900-იანი წლებს შეძღვომ. მოვა დრო, ქართული მეცნიერება კიდევ უფრო ოაწინაურდება და ეს დონეც უკმარისად გამოჩნდება, მომდევნო მკვლევარები თვით ექვთიმესაც შეუსწორებენ ბევრს რასმე, მაგრამ მისი მრავალრიცხოვანი ანგარიშები—ისევე, როგორც ზემორე განხილული ისტორიული, წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომები—დღემდე რჩება ძირითად გზამკვლევად საქართველოს ისტორიული არქიტექტურისა და ეპიგრაფიკის ძეგლთა შემსწავლელებისათვის, განსაკუთრებით იმ კუთხეებში, სადაც ამათუიმ გარემოების გამო მუშაობა გაძნელებულია ან (პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ თურქეთის საზღვრის ძლიერ შეცვლის გამო) სრულიადაც აღკვეთილი¹⁵.

ამ საკითხებისადმი მიძღვნილი ნაშრომები—კვლევითი ანგარიშები ე. თაყაიშვილის ნაბეჭდი მემკვიდრეობის ნახევარს მაინც შეადგენენ, მეტს თუ არა. აქ ჩვენ მხოლოდ მათ თანმიდევნებით ჩამოთვლას თუ მოვახერხებთ: 1890 წელს—იტრიისა და ზემოჭალის ეკლესიათა და ნივთების აღწერილობა („სამ ხრონიკას“ ერთვის); 1897 წელს—თბილისის მეტეხის საყდრის ხის ოლიკი; 1893 წელს—რეცენზია ივ. როსტომაშვილის ნაშრომზე ჯავახეთის ხუროთმოძღვრების

¹⁵ ჩვენ პირადად დავრწმუნებულვართ, თანამგზავრ კოლეგებთან ერთად, თუ რაოდენ საიმედო და წამაქეზებელი დასაყრდენია ე. თაყაიშვილის ამგვარი ანგარიშები—რა თქმა უნდა, ვახუშტისთან ერთად—ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციებისათვის, როდესაც (1948/49 წწ., აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით) გვიმუშავნია ქვემო ქართლს, თეთრიწყაროს რაიონში. მეორე მხრივ კი გვიგაძინია ნამდვილი ნაკლულევანება ივრის ხეობაში მომუშავე ისეთივე ექსპედიციაში მონაწილეობისას, რაკი ე. თაყაიშვილს იქ მუშაობა არ მოუხდა.

ძეგლთა შესახებ (რუსულად); 1900 წელს—ოქონის ხატი და მისი წარწერები; საჩინო-ვანის ძეგლთა აღწერა; 1901 წელს—გურიის ზოგი ძეგლი—აჭი, ლესა-ური, მაკვანეთი, გურიანთა, გორისფერდი და შემოქმედი; ქართლის ზოგი ძეგლი—ურბნისი, სკრა, რუისი და გარშემო სოფლები; 1902 წელს—ქართლის ახალქალაქი, თელავი, იყალთო, შუამთა, ქისტაური; 1904 წელს—თეთრიწყარო და მისი მიდამოები: აძლივი, მაწევანი, ჩხიკვათა, აბელია, პირღებული, გუდარეხი, სამშვილდე (რუსულად); 1905 წელს—ზარზმის, საფარისა და ჭულების მონასტრები და მათი მოხატულობა, ოქროს ციხე და სამცხის ზოგი სხვა მცირე ძეგლი, აგრეთვე მახვილი პოლემიკური შენიშვნა დ. დევიტსკის წერილზე ფოცხოვის უბნის ძეგლთა შესახებ (რუსულად); 1907 წელს — გურიის ზოგი ძეგლი (რუსულად); კონსტანტინე მუხრანბატონის ვერცხლის ალაში; 1909 წელს—სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს რამდენიმე მხარის (სამცხის, ჯავახეთის, არტაანისა და ოლთისის) ქრისტიანული ძეგლები და ზოგიც სხვა ძეგლი, 1902 წელს დავილილი (მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კრებულის *Материалы по археологии Кавказа-ს XII ნაკვეთში*, რომელსაც აღნიშნულმა საზოგადოებამ ოქროს დიდი მედალი მიანიჭა 1910 წელს); 1913 წელს—ქვემო ქართლის ძეგლები, ადრინდელი მოგზაურობისას შესწავლილი (დღევანდელი წალკის რაიონის 40-ზე მეტი პუნქტი, გომარეთის უბნისა და ქციის ხეობის 16 პუნქტი, მანგლისის უბნის 6 პუნქტი) და იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია თბილისში; 1914 წელს—სამეგრელოს 19 ძეგლი (მათ შორის მარტვილი, ცაიში და სხვ.). ხონის ეკლესია, საზანოს ეკლესიის ხატი; 1915 წელს—უბისი. ხონი. საზანო, დუშეთის მაზრის (არაგვისა და ქსნის ხეობათა) 10 ძეგლი, მათ შორის ბოდორნა, ლარგვისი და სხვ. და ტყვირის ეკლესია სამეგრელოში (რუსულად); 1916 წელს—სუჯუნის ეკლესია სამეგრელოში (რუსულად); 1918 წელს—ოყურეშის ეკლესია და ნივთები; 1919 წელს — შენიშვნები ზარზმის ტაძრის შესახებ; 1920 წელს—ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგი; 1922 წელს—გულეჯარის ეკლესიის სიძველენი (რუსულად); 1924 წელს—ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი (ე. თაყაიშვილის მიერ შესწავლილ ძეგლთა ანაზომები და ნახაზები); 1927 წელს—სამეგრელოსა და ვანის ძეგლები (რუსულად); 1929 წელს—ქართული სიძველენი ევროპელ ანტიკვარებთან (გ.ა. „საქართველო“); 1935 წელს—ვანის სახარება (ფრანგულად); 1936 წელს—წალეხჯიხის ჯვარცმის ხატი და ყვირილის ხეობის ოთხი ბაზილიკა (ინგლისურად); 1937 წელს ცალკე ვრცელ წიგნად, ოღონდ დაუსურათებლივ—„არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს“ (ლეჩხუმის 13 ძეგლი, ქვემო სვანეთის 21 ძეგლი, თავისუფალი სვანეთის 39 ძეგლი და სადადეშკელიანო სვანეთის 11 ძეგლი, აგრეთვე მრავალი მცირე საგანი და ზოგი სხვა სიძველე); რამდენიმე წერილი (მათ შორის კანკელების, იერუსალიმის დაფარისა და ენქერის. ლაბეჭინისა და მესტიის ხატებისა და სხვ. შესახებ) ინგლისურად; 1938 წელს—ცალკე, დაუსურათებელ წიგნად, „არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს“ (7 ძეგლი კოლაში, 38 ძეგლი—მათ შორის ბანა—ოლთის-მანიაველად“ იყო ბევრი თვალსაჩინო პიროვნებაც კი განწყობილი ერის სანუკვარი რელიცებულ მხარეთა ძეგლების შესახებ; 1948 წელს—სადგერ-ჩხარის ჯვარი და ნაქარგი გარდამოხსნა; და გორისჯვრის ჯვარი; 1949 წელს—იკორთის მხატვრული ნაქარგობანი, მამნე ოქრომჭედლის ნახელავი ჯვარი; 1950 წელს—პერევისის ძეგლი ეკლესია და ჩხარის ეკლესიის სიძველენი; 1952 წელს—დიდი, სა-

უცხოოდ დასურათებული წიგნი, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ამგვარი ანგარიში, „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში“, რუსულად (ქართულად იგივე წიგნი გამოიცა 1960 წელს). ეს იყო უკანასკნელი ნაშრომი, რომლის ბეჭდვასაც ავტორი ბოლომდე ადევნებდა თვალყურს, თუმცა მის გამოსვლას მაინც ვეღარ მოესწრო; „არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში“, გამოცემული 1963 წელს, ავტორის დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით.

როგორც ვხედავთ, ექვთიმე თაყაიშვილის მოგზაურობას ქართული ხელოვნების ძეგლების გამოსავლინებლად და შესასწავლად მეტ-ნაკლები სისავსით მოუცავს ისტორიული საქართველოს შემდეგი მხარეები: გურია, სამეგრელო, ქვემო და ზემო იმერეთი, რაჭა, ლეჩხუმი, ქვემო და ზემო სვანეთი, შიდა ქართლი, შიდა კახეთი, ქვემო ქართლი (თეთრიწყარო, დმანისი, წალკა, მანგლისი), სამცხე, ჯავახეთი, ტაო. თორთუმი. ისპირი, კოლა. ოლთისი.

ამასთანავე, იგი ჩვეულებისამებრ, რაციონალურად არჩევდა სავლელ კუთხეებს და არ იმეორებდა იმ მარშრუტებს, რომლებიც მის სანდო წინამორბედებს უკვე გაეთელათ (მაგალითად, აღარ სწევია შავშეთ-კლარჯეთს, ნ. მარის მიერ შესანიშნავად შესწავლილს). რა თქმა უნდა დასანანია, რომ მან სრულიად ვეღარ მოასწრო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის, გარე კახეთის, აჭარის, აფხაზეთისა და ახლანდელი სამხრეთ ოსეთის დავლა, და ზოგი კუთხის უფრო დაწვრილებით შესწავლა, მაგრამ რაც მოასწრო, ისიც ნამდვილად გასაკვირველია: საამისოდ ხომ იგი, როგორც ვიცით, თავის არდადეგებს იყენებდა, ისე რომ თითქმის სულ აღარ ფიქრობდა ხოლმე დამსახურებულ დასვენებაზე; არაფრად აგდებდა არც მტკივან ფეხსა და არც ხშირად ძნელსავალ კლდე-ღრესა თუ უდაბურ ტყეს, არც უამინდობას; სადაც შეიძლებოდა, ეტლს ან ცხენს იყენებდა; თუ ძალიან გაუჭირდებოდა, მსლებლებს აყვანიებდა თავს ძეგლზე, უკან კი არასოდეს დაიხევდა. მართალია, მას ბევრგან უწყობდა ხელს ადგილობრივი ქართველი ინტელიგენცია, მემამულენი თუ თანამდებობის პირნი (რომელთა შორისაც თანდათან მატულობდა მის ნამოწაფართა რიცხვი), მასპინძლობდნენ და ტექნიკურად უადვილებენ სავლელ მუშაობას. მაგრამ მთავარი და გადამწყვეტი მაინც იყო მისი შეუთნელებელი თავამოდება, საქმიანი, ფხიზელი ენთუზიაზმი, რასაც ნიდაგ ადვივებდა იმის შეგნება, რომ თუ მან ახლავე არ შეისწავლა ეს ძეგლები, ბევრი მათგანი შეიძლება დაეკარგოს მეცნიერებას. ყოველი ექსპედიციიდან ჩამოჰქონდა ჩანაწერებით სავსე წიგნაკები და რვეულები; მერე და მერე აგრეთვე თანმსლებ არქიტექტორთა და ფოტოგრაფთა ანაზომები და სურათები, ხოლო ზოგჯერ—სამუზეუმოდ განკუთვნილი, გადასარჩენი არქიტექტურული დეტალები თუ ცალკეული საგნებიც.

განსაკუთრებით უმაღლის ქართული სიძველეთმცოდნეობა ე. თაყაიშვილს, ჯერ ერთი, ქვემო ქართლისა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (აწ საზღვარგარეთ მოქცეულის) ძეგლთა ჯეროვან ფიქსაცია-გამოქვეყნებას, რამაც წარმოაჩინა ერთი მჭევრმეტყველი მოწმობა შუა საუკუნეებში იმ მხარეთა მკიდროდ დასახლებულობისა და კულტურული სიძლიერისა და მეორე—ზოგი ისეთი ნაგებობისა თუ ნივთის მეცნიერულ უკვდავყოფას. რომლებიც მას შემდგომ სხვადასხვა უკუღმართობამ იმსხვერპლა (თუნდაც იმავე სვანეთსა და რაჭაში). გარდა საკულტო არქიტექტურა-მხატვრობის ისტორიისა. მისმა ამ დაუღალავმა შრომამ უამრავი ძვირფასი მასალა შესძინა შუა საუკუნეთა ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიასაც. არ შეიძლება არ აღინიშნოს მის მიერ მართებულად

უკუგდებული აზრი, თითქოს სვანეთში მხოლოდ ბარიდან განიზნული ვერცხლის ნივთები იყო შემორჩენილი: მან დაამტკიცა, რომ იქაური ნივთების დიდი უმეტესობა იქაურივე ოსტატების ნახელავია, ე. ი. სვანეთში ოქრომჭედლობა ძალიან ყოფილა განვითარებული. დიდი ღირებულება აქვს მის მიერ შესწავლილ ინსიგნიებს სვანეთის ერისთავებისა—მით უმეტეს, რომ საქართველოს მეფეებისა ასეთი აღარა შემოგვრჩენია-რა.

მაინც, უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად ჩვენს დაუდგრომელ მკვლევარს უნდა ჩაეთვალოს ტაო-თორთუმ-ისპირის ექსპედიცია, რომელიც მან მოაწყო პირველი მსოფლიო ომის მიწურულს, 1917 წლის ზაფხულში: ისარგებლა იმით, რომ თურქეთის ფრონტზე რუსის ჯარის ძლევამოსილი წინსვლის შედეგად მტკვრისა და ჭოროხის სათავეები—ძველისძველი ქართული მიწა-წყალი და კულტურის ერთი უღონიერესი კერა, ბაგრატიონთა თავდაპირველი სამფლობელო და მამული არა თუ გათავისუფლდა, არამედ საომარი მოქმედების ზურგშიც კი მოექცა. ეს, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ ნიშნავდა არც უსაფრთხოებასა და არც მგზავრობის სიადვილეს: პირიქით, მძვინვარე ომისაგან განადგურებულსა, არეულსა და დამშუღლ მხარეში უხდებოდათ წასვლა. ყოველივე ეს რომ გაუთვალისწინებია, ექვთიმე თაყაიშვილს ანდერძიც კი დაუტოვებია მეუღლისათვის, თუ ცოცხალი ვერ ჩამოვბრუნდებოდა, მოკრძალებით დამმარხეთ, არავინ შეაწუხოთ და ჩემი ქონება კი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას დარჩესო. იქამდ თვით ექვთიმესაც, აღნიშნულ საზოგადოებასაცა და მათი მუშაობის მიზნებსაც უკვე საყოველთაო აღიარება ჰქონდა მოპოვებული ქართველობაში და ამ ექსპედიციისათვის საჭირო სახსარი, საერთო გაჭირვების მიუხედავად, სწორედ ჩვენი საზოგადოების მოწინავე წრეებს გამოუღიათ. ხოლო ადგილობრივ ძალიან დიდი დახმარება აღმოუჩენიათ ქართველ ოფიცრებს. ექსპედიცია ყველა უწინდელზე უფრო მრავალრიცხოვანი ყოფილა (მონაწილეობდნენ ა. კალგინი, დ. შევარდნაძე, ლ. გუდიაშვილი, მ. ჭიაურელი და სხვ.). ხოლო ძეგლების ფიქსაცია — მაქსიმალურად სრული. ექსპედიციამ, რომ იტყვიან, „სულზე მიუსწრო“ იქაურ ძეგლებს. ვინაიდან რამდენიმე თვის შემდეგ ის მხარეები კვლავ თურქეთმა ჩაიკვლია ხელში და დღემდე ფლობს მათ.

ექსპედიციის მიერ ჩამოტანილი მასალები, სხვა აღრიზდელ მასალებთან ერთად (ანაზომები, გეგმა-ჭრილები, მოხატულობის ასლები, რელიეფთა მულაჟები და სხვ.) საფუძვლად დაედო ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების იმ შესანიშნავ გამოფენას, სათანადო კატალოგიტურთ, რომელიც 1920 წელს მოეწყო და რომელმაც თან დიდად ასიამოვნა, თან კი გააოცა ჩვენი ინტელიგენცია: უმეტესობისათვის სრულად მოულოდნელი იყო ესოდენ ბრწყინვალე კულტურული მემკვიდრეობა, რომლის ნამდვილი ფასი მანამდე მხოლოდ თითო-ორთა ენთუზიასტმა სპეციალისტმა იცოდა. ეს გამოფენა, გარკვეული თვალსაზრისით, მისი მომწყობის ე. თაყაიშვილის ოცზე მეტი წლის დაუცხრომელი მოგზაურობა-კვლევის ანგარიშიც იყო და მის მიერ გაკეთებულ მრავალ საქმეთა შორის ერთ-ერთი უთვალსაზრისოც.

ე. თაყაიშვილის მთელი ეს კვლევითი მოგზაურობა იმავე დროს არის ძეგლთა დაცვა-შემონახვის მუდმივი, შეუწყნებელი ღონისძიებაც—თუნდაც იმის გამო, რომ მან მეცნიერებაში შემოიყვანა და პირველადი ფიქსაციით მაინც სამუდამოდ უკვდავყო მრავალი მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომლებიც მისი მეცნიერი წინამორბედებისათვის უცნობი დარჩენილა: გაუდაბურებული ქვემო ქართლის უძრან ტყეებში შემალული თუ კლარჯეთის მიუვალ კლდეებში მიკარ-

გული ეკლესია-ნამონასტრევი, ან უპატრონოდ დარჩენილი თუ ჩარჩობის საგნად ქცეული ნივთები, ან სანაგვედ განწირული ხელნაწერები. მაგრამ, გარდა ყოველივე ამისა, ექვთიმე საჭიროებისამებრ აქტიურად მონაწილეობდა ბეჭდური სიტყვით, ფულადი შემწეობითა თუ თავისი ცნობილი ორგანიზატორული სიმარჯვით—ცალკეულ, განსაკუთრებით ძვირფას ნაგებობათა დაცვაში ბუნების სტიქიონისა თუ უგუნურთა მიერ დაზიანება-განადგურებისაგან. მაგალითისათვის საეპარსი იქნება გავიხსენოთ: უცხო ბერების მიერ საფარის მონასტრის ფრესკების შელესვა-წახდენის წინააღმდეგ ხმის ამაღლება (მოსკ. არქეოლ. საზ-ბის კავკასიის განყოფილებაში, 1903 წელს); მცხეთის ჯვარის საყდრის შველსადმი ავტორიტეტული მოწოდება 1910-იანი წლების ქართულ პრესაში; წაყოფიერი მონაწილეობა (თავის მეგობართან, მუდმივ თანაშემწესთან და თანამგზავართან, ამ საქმის მოთავესთან, არისტო ქუთათელაძესთან ერთად) ბეთანიის შესანიშნავი ტაძრის შეკეთებასა, მისთვის მუდმივი მეტეფალყურის მიჩენაში და ნორვეგიელი მხატვრის კრონის გამოყენება იქაური მოხატულობის ასლის გადმოსაღებად; ქვემო ქართლის (ბოლნისის მხარეს) დაბურთულ ტყეში მიგნებული სათხის საყდრის ნანგრევებიდან სათავადაზნაურო გიმნაზიის მნის მეტრეველის დახმარებით ქვის კანკელის ნაწილების ჩამოტანა თბილისში (ახლა ხელოვნების მუზეუმშია).

სავსებით ასეთივე, ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის ფასდაუდებელ, ბედნიერ ღონისძიებად უნდა მივიჩნიოთ მუსიკოს ფილიმონ ქორიძის მივლინება გურიაში იქ უნიკალურად შემორჩენილ მოხუც მომღერალთაგან ძველისძველი ქართული საეკლესიო საგალობლების ჩასაწერად, რაშიც ე. თაყაიშვილი აგრეთვე აქტიურად (პირადი სახსრებითაც) მონაწილეობდა, იმავე ა. ქუთათელაძესთან და სხვებთან ერთად და რამაც შთამომავლობას შემოუნახა ბრწყინვალე საუნჯე—ნოტური ჩანაწერების 12 რვეული, რომელნიც იმხანად საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კუთვნილებად იქცნენ.

არ შეიძლება აქვე არ აღინიშნოს ექვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება იმ გარემოებაში, რომ ბურჟუაზიულ თბილისში აგებულ იქნა ერთადერთი ქართული საერო შენობა—სათავადაზნაურო ბანკი (ამჟამად კ. მარქსის სახელობის, საჯარო ბიბლიოთეკა კეცხოველის ქუჩაზე), რომელიც საბჭოთა თბილისისაც ერთ-ერთი ნამდვილად დამამშვენებელია. საადგილ-მამულო ბანკი რომ მოღონიერებულა, გამგეობას გადაუწყვეტია თავისთვის სახლის აგება, ექვთიმეს უსარგებლია ამ შემთხვევით და, მიუხედავად მრავალი წინააღმდეგობისა, დაურწმუნებია გამგეობა, ეროვნული ხუროთმოძღვრების ნიმუშების მიხედვით შეედგინათ ამ შენობის პროექტი: გამოუღებინებია საამისოდ თანხა და მიუვლინებინებია მხატვრითურთ საქართველოს ძეგლთა ამ თვალსაზრისით შესასწავლად და გადმოსაღებად იმავედ საქართველოში ახლად ჩამოსული ნიჭიერი არქიტექტორი ა. კალგანი, რომელმაც შემდეგ შეადგინა ბანკის შენობის პროექტი და მართლაც ძალიან დიდი გემოვნებით, მოხდენილად გამოიყენა ქართული ისტორიული ხუროთმოძღვრების მემკვიდრეობა.

ყოველივე ეს, ძალზე მოკლედ თქმული, გვაძლევს სრულ საფუძველს იმის განსაცხადებლად, რომ ექვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება ქართული კულტურის „მიწისზედა“ ძეგლებისა და მათი თანმხლები წერილობითი წყაროების აღმოჩენა-შესწავლაში, მეცნიერებისათვის შემონახვაში, ე. ი. ფართოდ გაგებულ წყაროთმცოდნეობის კიდევ ერთ დარგში, აგრეთვე დიდზე დიდია: მიუხედავად იმისა, რომ იგი თავიდანვე არ ყოფილა ამ საქმისათვის მომზადებუ-

ლი და მხოლოდ მას შემდეგ ჩაუჯდა სათანადო განსწავლას, როდესაც დარწმუნდა, რომ ამგვარი ძეგლები სრულიად მიუხედავი რჩებოდნენ, მოემზადა და იმ უბანს მოჰკიდა ხელი, რომელზედაც განსაკუთრებით მწვავე გასაჭირი სუფევდა. თანაც სავსებით ჯეროვანად მოემზადა ამისათვის და არა სასხვათაშორისოდ.

ე. თაყაიშვილს მნიშვნელოვანი, მუდამ დასაფასებელი წვლილი აქვს შეტანილი აგრეთვე საქართველოს წიაღისეულ არქეოლოგიაში, მაგრამ ამ საკითხს ეძღვნება ჩვენი საგანგებო წერილი, წინამდებარე კრებულშივე, და აქ სიტყვას აღარ განვავრცობთ. გავიხსენებთ მხოლოდ, რომ მისი საქმიანობის ერთ-ერთმა ღირსეულმა გამგრძელებელმა და ჩვენში ხელოვნების ისტორიკოსთა შესანიშნავი სკოლის შემქმნელმა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ძალიან მართებულად და მოხდენილად უწოდა ე. თაყაიშვილს „ქართველ არქეოლოგთა ნესტორი“¹⁶.

ე. თაყაიშვილის მეცნიერული მუშაობის მიმოხილვის დასასრულს უნდა აღვნიშნოთ მის მიერ ხანდაზმულობაში გამოთქმული ერთგვარი გულისტკივილიც იმის გამო, რომ იგი თითქმის მოკლებული იყო ნამდვილი კვლევის საშუალებას, რადგან მოსავლელ-დასაცავ-გამოსაქვეყნებელი ძეგლების მოზღვავებული სიმრავლე დღენიდაც სთრგუნავდა და ამძიმებდა მის, დიდხანს არსებითად მარტოკაცის, შეგნებას: „აი, ეს არ გამომრჩეს, აი, ის არ დაგვეკარგოსო!“¹⁷. ისიც უნდა ითქვას, რომ ექვთიმეს პატივისმცემელ თანამოსაქმეებსაც დასანანად მიუჩნევიათ ხოლმე მისი მოუცლელობა. ასე მაგ., მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წევრი ნ. დერჟავინი ერთ-ერთ სხდომაზე აცხადებს: „სამწუხაროა, რომ ე. თაყაიშვილს არ შეუძლია მთელი თავისი დრო მეცნიერულ მუშაობას მოახმაროსო“¹⁷.

მეორე მხრივ, ყველამ კარგად ვიცით, თუ რაოდენ მაღლიერი და კმაყოფილი რჩებოდნენ ე. თაყაიშვილის „არა ნამდვილი კვლევითი“, საპუბლიკაციო მუშაობისა ისეთი დიდი მეცნიერები, როგორიც იყვნენ ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე და სხვანი. კერძოდ, ივ. ჯავახიშვილი ხომ გადაჭრით აცხადებდა შემდეგს, ჯერ კიდევ 1916 წელს: „სამოქალაქო საისტორიო ძეგლების გამოცემა შედარებით უკეთესს მდგომარეობაშია. წინათ მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის და ახლა თაყაიშვილის გამოცემათა წყალობით განსაკუთრებით მშდფლქცისა, შატბერდისეულ და ჭელიშისეულ წინოს ცხოვრებათა, სუმბატის თხზულებისა, მესხურ დავითნის მატიანისა და ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების გამოცემით ე. თაყაიშვილმა ქართულ საისტორიო მეცნიერებას დიდი სამსახური გაუწია და ყოველს მკითხველს და მკვლევარს საშუალება მისცა ქართულ საისტორიო წყაროების შესწავლას შესდგომოდა“¹⁸. ისიც აღსანიშნავია, მაგალითად, რომ ივ. ჯავახიშვილმა სავსებით გაიზიარა ექვთიმესეული განსაზღვრა ერთი ზემოთ ჩამოთვლილთაგანი ძეგლის, სუმბატის ქრონიკის ხნოვანებისა XI საუკუნით¹⁹. არ შეიძლება არ გავიხსენოთ მისი ნამდვილი აღტაცება ე. თაყაიშვილის მიერ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ უნიკალური, მართლაც ფასდაუდებელი ხელნაწერის აღმოჩენის გამო. 1908 წელს იგი პეტერბურგიდან სწერდა ექვთიმეს: „გიორგი ბრწყინვალის „კარის გარიგების“ პოვნამ ძალიან გამახარა, გულწრფელად მომილოცავს და გთხოვთ, რაც შეიძლება მალე გამოაქვეყნოთ, მოუთმენლად ველი მის დაბეჭდვასაო“. ეს სათხოვარი ექვთიმემ

¹⁶ იხ. მისი რეცენზია ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე ლეჩხუმ-სვანეთის ექსპედიციის შესახებ, *Ars Georgica*, 5, 1958.

¹⁷ ИКОМАО, вып. III, 1913, протокол № 29.

¹⁸ „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, 1945, გვ. 28.

¹⁹ იქვე, გვ. 192.

ძოლად ვერ აუსრულა (ძველი მხოლოდ 12 წლის შემდეგ, 1920 წელს გამოსცა, უკვე თბილისის უნივერსიტეტში), მაგრამ გადანაწერი კი ადრევე მიაწოდა ივ. ჯავახიშვილს (ისევე, როგორც ქსნის ხეობისა და ქ. გორის მოსახლეობის აღწერის დავთარი), რომელმაც ნაყოფიერად გამოიყენა ეს მასალები თავის ცნობილ ხაკვლევებში.

რუსეთს დაბეჭდილ რეცენზიაში ივ. ჯავახიშვილი ხაზს უსვამდა იმას, რომ თაყაიშვილის ხელნაწერთა აღწერა შედგენილია „მშვენივრად, გულდასმით, დაწვრილებით“ და შეიცავს „ბევრს ახალ რასმე“.

ნ. მარიც დაუფარავი კმაყოფილებით ეგებებოდა „აღწერის“ პირველსავე ნაკვეთებს და წერდა, რომ ისინი „წარმოადგენენ დიდი ხნის ნანატრ სიახლეს“ და რომ უეჭველია ავტორის „მუშაობის გულმოდგინება და წესიერება“.

ძველი ქართული მწერლობის მკვლევარი კ. კეკელიძე პირდაპირ აცხადებდა, ხელნაწერთა აღწერა „ასე კარგად რომ არ გაეკეთებინა ე. თაყაიშვილს, შეუძლებელი იქნებოდა ქართული ლიტერატურის ისტორიის კურსის მეტ-ნაკლებ მცენიერულად შედგენა“.

მკითხველის საყურადღებოდ აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი 1921 წლამდე თავის დიდ-პატარა ნაკვლევეებს, ანგარიშებს, პუბლიკაციებსა თუ წერილებს ბეჭდავდა ხოლმე შემდეგ ორგანოებში: გაზ. „ივერია“, ჟურნ. „მოამბე“, ჟურნ. „კვალი“, გაზ. „ცნობის ფურცელი“, კრებ. „ძველი საქართველო“, კრებ. „საქართველოს სიძველენი“, გაზ. „სახალხო გაზეთი“, გაზ. „საქართველო“, ჟურნ. „პრომეთე“, „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“,

„Записки Восточного Отделения Имп. Русского Археологического Общества“ (ბეტერბ.), „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, „Материалы по археологии Кавказа“ (მოსკ.), „Известия Кавказского отделения Имп. Московского Археологического общества“, „Христианский Восток“ (ბეტროვრ.), „Известия Кавказского Историко-археологического Института в Тифлисе“ (II ტ., გამოვიდა 1925 წ.). და რუსული ჟურნ. „Арс“ (თბ.). ამასთანავე იგი ზოგი აღნიშნული ჟურნალიდან გამოკრებილ ნაშრომებს ათავსებდა საკუთარ სერიებში: „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“ (ორი ნაკვ.) და „Археологические экскурсии, разыскания и заметки“ (ხუთი ნაკვ.), ასევე გამოკრებილი „Описание рукописей...“ (რვა ნაკვეთი, ორ ტომად). საზღვარგარეთ ყოფნისას ექვთიმეს ნაშრომები და წერილები უბეჭდავს შემდეგ ჟურნალ-გაზეთებში: „დ. საქართველო“, „საქართველო“, „კავკასიონი“, „Promethe“ (ფრანგ.), „Journal Asiatique“ (ფრანგ.), „Byzantion“ (ფრანგ. ბელგ.), „Georgica“ (ინგლ.), „Revue de l'Orient Chrétien“ (ფრანგ.). სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, 1946—1962 წწ. გაზ. „კომუნისტი“, გაზ. „Заря Востока“, ჟურნ. „მნათობი“, „საქართველოს მცენიერებათა აკადემიის მოამბე“ (ქართულ-რუსულად), „ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“ (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სერია), „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“ და „ლიტერატურის მატინე“ (სახელმწ. ლიტერატურული მუზეუმის ორგანო).

* * *

ექვთიმე თაყაიშვილი ისეთი მცენიერებისა და მოქალაქეების რიცხვს ეკუთვნოდა, რომელთათვისაც ეროვნული ჩაგვრის პირობებში პედაგოგიური, კვლევითი და საზოგადოებრივი მუშაობა განუყოფელი იყო—მით უმეტეს, რომ

ერთსაც, მეორესაც და მესამესაც თანაბრივ მწვავედ ესაჭიროებოდა მასავით განათლებული, თაოსანი და მხნე მუშაკები.

როგორც უკვე ვთქვით, საზოგადოებრივი ფხა ექვთიმემ და მისმა უახლოესმა თანამოწაფე-მეგობრებმა ჯერ კიდევ ქუთაისის გიმნაზიაში გამოიჩინეს, როდესაც ერთგვარი ფიციც კი დასდეს, უმაღლესი სწავლა მივიღოთ და მტრე სამშობლოს ვემსახუროთო. კერძოდ, ექვთიმესა და გურიიდან, ბავშობიდანვე მის უახლოესსა და უჩვეულო ნიჭიერების გამო განსაკუთრებით დაფასებულ ამხანაგს ნიკო მარს პეტერბურგში სწავლისას გადაუწყვეტიათ, უსათუოდ თბილისში დამკვიდრებულიყვნენ და აქ, გარდა თავსარჩენი სამსახურისა, გაეჩაღებინათ განმანათლებელი საქმიანობაც. მათი 1888-89 წლების ზემოხსენებული მიმოწერიდან ჩანს, რომ კონკრეტული გეგმაც ჰქონიათ: ქართული წიგნების (ჩანს, უპირატესად ძველი ტექსტებისა და მათი მეცნიერული კომენტარის) გამოცემა, ამ გზით ნივთიერი საყრდენის შექმნა და შემდეგ საკუთარი გაზეთისათუ ყურნალის დაარსება. მაგრამ როდესაც გაირკვა, რომ ნ. მარს პეტერბურგის უნივერსიტეტში ასპირანტად სტოვებენ, ექვთიმემ უყოყმანოდ ურჩია დარჩენა: შენთვისაც და საქმისათვისაც ეგრე სჯობია, რა ვუყოთ, რომ აქ შენისთანა დამხმარე და გულშემატყვიარი არ მეყოლება, ისევ პედაგოგად ვიმსახურებ და თან ტექსტების შესწავლა-გამოცემაზედაც ვიმუშავებო²⁰.

როდესაც ექვთიმე თბილისში ჩამოვიდა, აქ ისეთი ვითარება, ისეთი „კაც-ნაკლულობა“ სუფევდა, რომ, თითონაც არ მოეწადინებინა, მას მაინც ჩაბამდნენ საზოგადოებრივ მუშაობაში ძოთავეები.

1888 წლის მაისში იგი, დაუსწრებლადაც კი, აურჩევია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობას თავის წევრად, ხოლო 1889 წლის თებერვალში, დიმ. ბაქრაძის წინადადებით—საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტს, ბაქრაძის თაოსნობით რომ დაარსდა საქართველოს საეგზარქოსოსთან. 1888 წელსვე ექვთიმე გამხდარა წევრი ქართული დრამატული საზოგადოებისა, რომელსაც, ჩვეულებისამებრ, ძალიან უჭირდა თურმე. 1892 წელს იგი საკმაოდ ცნობილი და ნაყოფიერად მომუშავე „წიგნების გამომცემელი ამხანაგობის“ წევრია და მას სარევიზიო კომისიაში ირჩევენ. მომდევნო წლებში აქტიურად მონაწილეობს თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკთა მუშაობაში, წევრია თბილისის სასოფლო-სამეურნეო კრედიტის საზოგადოებისა და ა. შ. რაც უფრო ფართოდ ხდება ცნობილი, წლითი წლამდე, ექვთიმეს როგორც პედაგოგის, მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის სახელი, მით უფრო მეტი საზოგადოების, საქველმოქმედო ორგანიზაციისა, კომიტეტისა თუ კლუბის წევრად ირჩევენ მას: 1902 წელს—კავკასიის სტუდენტთა საზოგადოების გამგეობისა; 1903 წელს—თბილისის სამეურნეო საზოგადოების გამგეობისა და სამეურნეო ბანკისა, სათავადაზნაურო გიმნაზიის გამგე-კომიტეტისა, წმ. ვლადიმერის სახ. უნივერსიტეტის ქართული სათვისტომოსი (საპატიო წევრი); 1913 წელს—ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოებისა (საპატიო წევრი) და მცხეთის ჯვარის სარესტავრაციო კომიტეტისა; 1916 წელს—მიწათმოქმედების სამინისტროს კავკასიის კუსტარული კომიტეტისა; 1915 წელს კავკასიაში ჯაქიზი ხელოვნების წამქეზებელი საზოგადოებისა (წევრი-თანამშრომელი), ახალი კლუბისა და თბილისის „კრუჟოკისა“, მე-3 გიმნაზიის ხელმძღვანელ მოწაფეთა დამხმარე საზოგადოებისა და ა. შ.

²⁰ იხ. აგრეთვე ე. თაყაიშვილის „მოგონებები“, ყურნ. „მნათობი“, 1958, №4, გვ. 186 და 1959, № 5, გვ. 178.

რაც შეეხება წმინდა სამეცნიერო ორგანიზაციებს, ე. თაყაიშვილი არჩეული იყო რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის წევრ-თანამშრომლად (1894 წელს), პეტერბურგის რუსული არქეოლოგიური საზოგადოების წევრად, რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიური განყოფილების წევრად (1901 წელს); ჯერ მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრ-კორესპონდენტად და შემდეგ მისი კავკასიური განყოფილების წევრად (1901 წელს, როდესაც ეს განყოფილება მისი აქტიური მონაწილეობით დაარსდა, ხოლო 1905-იდან 1918 წლამდე იგი საზოგადოების მდივანი და მისი ორგანოს თანარედაქტორი იყო); აღმოსავლეთმცოდნეთა საზოგადოების თბილისის განყოფილების წევრად (1901 წელს). 1917 წელს იგი აირჩიეს ნ. მარის თაოსნობით თბილისში დაარსებული კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის დირექტორის (აქ არ მყოფის) ნ. მარის მოადგილედ და 1921 წლამდე უძღვებოდა მას²¹. საფრანგეთში ყოფნისას ე. თაყაიშვილი გახდა საფრანგეთის ნუმისმატთა საზოგადოებისა (1922 წელს) და პარიზის ძველისძველი, აზიური საზოგადოების წევრი (შემონახული არის მის მიერ ამ უკანასკნელში 1926 წელს ფრანგულად წაკითხული მოხსენების შესავალი, რომელშიაც საუბარია სააზიო საზოგადოებაში ქართველმცოდნეობითი კვლევა-ძიების დამწყების, მ. ბროსეს დიდი დამსახურების შესახებ.)²².

საზღვარგარეთ გამგზავრებამდე კი ექვთიმეს საზოგადოებრივ-მეცნიერული მოღვაწეობა უმთავრესად მიმდინარეობდა ჯერ—დ. ბაქრაძის გარდაცვალებამდე—საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტში (იგი ერთ-ერთი ფუძემდებელია ამ მუზეუმის ხელნაწერთა საცავისა), შემდეგ, 1888-დან 1904 წლამდე—ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობაში (მას დიდი დამსახურება მიუძღვის, გარდა მიმდინარე საქმეებში მონაწილეობისა და ზოგ ჩამორჩენილ ქართულ სოფელში—მაგ., თონეთში, რეხაში და სხვ.—ქართული სკოლების გახსნის ორგანიზაციისა, უპირველეს ყოვლისა, საზოგადოების წიგნსაცავში თავმოყრილი ძველი ქართული ხელნაწერების მომრავლებაში, მეტადრე კერძო პირთაგან შემოწირვის პრობაგანდისა თუ შეძენის გაძლიერებით, და სისტემატიზაცია-კატალოგიზაციაში, რასაც მისი შესანიშნავი ორტომიანი „Описание“ მოჰყვა), ხოლო 1901 წლიდან—მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიურ განყოფილებაში, რომლის მუშაობაში მისი დიდი თაოსნობა, ორგანიზაციული თუ ლიტერატურული აქტივობა და მეცნიერულ-მეთოდოლოგიურად წამმართველი როლი სრულიად თვალნათლივა ჩანს მთელი 17 წლის მანძილზე.

მაგრამ, მიუხედავად ამ საოცრად მრავალმხრივი და ყველგან ნაყოფიერი, დიდი სიმახვილით მიმდინარე მოღვაწეობისა, ექვთიმე თაყაიშვილი მაინც არ არის კმაყოფილი. მას თანდათან უმტკიცდება რწმენა, რომ აუცილებელია შექმნა ქართული ეროვნული საზოგადოებისა, რომლის მთავარი მიზანი სწორედ იმგვარი საქმიანობისთვის ხელის შეწყობა იქნება, რომელსაც პირადად იგი უკვე კარგა ხანია. თავისი დროისა და დიდი ძალ-ღონის უმეტეს ნაწილს ახმარს, მაგ-

²¹ უტრადსაღებია აკად. ნ. მარის მიერ ე. თაყაიშვილის ამ თანამდებობაზე წარდგინების დასაბუთება და დახასიათება მისი, როგორც „საქართველოს ისტორიის ცნობილი წყარომცოდნისა“, რომელსაც ჩატარებული აქვს „მრავალმხრივი მოღვაწეობა ამ წყაროების თეორიული დამუშავებისათვის და მოეპოვება დიდძალი ნაშრომები საქართველოს ქრისტიანულ სიძველეთა შესახებ“. (იხ. რუსეთის მეცნ. აკადემიის სათანადო განყოფილებათა ანგარიში და სხდომის ოქმი, 1917 წ.).

²² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ე. თაყაიშვილის არქივი, № 1162.

რამ რომლისათვის ერთეული მუშაკების ძალ-ღონე მაინც არ კმარა და არც სათანადო ნივთიერი საფუძველი მოიპოვება. ეს არის საქართველოსა და მისი კულტურის ყოველმხრივი ისტორიის კვლევა, სათანადო ძეგლების კიდევ უფრო დაუღალავად გროვება. შესწავლა, გამოქვეყნება და, საბოლოოდ—ეროვნულ მუზეუმში თავმოყრა. ამ ამოცანას წერა-კითხვის საზოგადოება და საეკლესიო მუზეუმში მხოლოდ ნაწილობრივ თუ ემსახურება (პირველი—თანდათან უფრო ნაკლებ, სხვა საკითხებით გართული), ხოლო სრულიად რუსეთის საზოგადოებათა აქაური განყოფილებანი და დიდმპყრობელურად მომართული კავკასიის მუზეუმში—მით უფრო ნაკლებ: მათი, მხოლოდ როგორც ორგანიზაციული და საბუღალტრო საფუძვლის გამოყენება შეიძლება ამ მიზნით და ისიც ნაწილობრივ (ამას კი ექვთიმე მაქსიმალურად აკეთებს).

ამ მიმართულებით ექვთიმე თაყაიშვილის პირველ ნაბიჯს წარმოადგენს 1900 წელს შემოკრება „საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურის მოყვარულთა წრისა“, რასაც კმაყოფილებით გამოხმაურებიან გაზ. „ივერია“ (№ 25) და ჟურ. „მოგზაური“ (1901 № 3). ეს მცირე წრე ბევრს ვერაფერს აკეთებს, მით უმეტეს, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ აკრძალულია ასეთი საზოგადოების ოფიციალურად შექმნა. მაგრამ 1903 წელს იგი ერთ წიგნს მაინც უშვებს: ეს არის „თიმსარიანი“, თეიმურაზ მეფის მიერ თარგმნილი, ე. თაყაიშვილის რედაქცია-წინასიტყვაობით.

ოფიციალურად გაერთიანების დროც მალე მოდის: 1905 წლის რევოლუციით შემდრკალი ცარიზმი იძულებულია ზოგიერთი არა-არსებითი აკრძალვა შეარბილოს და სახელმწიფო სათათბირო მოიწვიოს. ამ უკანასკნელის დადგენილებით, ეროვნულ სამეცნიერო საზოგადოებათა დაარსება ნებადართულია და ექვთიმე თაყაიშვილიც დაუყოვნებლივ სარგებლობს ამ გარემოებით. იგი გარშემო იკრებს წლობით ნაცად თანამოაზრეებსა და თანამოსაქმეებს, თუნდაც იმავე წერა-კითხვის საზოგადოების წიაღში, რომლის ნაყარ შტოზე უნდა აღმოცენდეს ახალი საზოგადოება²³ (ალექსანდრე სარაჯიშვილს, დავით კარიჭაშვილს, გრიგოლ ყიფშიძეს, სერგი გორგაძეს, კორნელი კეკელიძეს, კალისტრატე ცინკაძეს, კოტე მაყაშვილს და სხვებს). იგი ამ საქმეში აბამს თავად-ზნაურობის წინამძღოლს გ. ბაგრატიონ-დავითიშვილს, ვლადიმერ მიქელაძეს. ოფიცერ-ისტორიკოსს ბორის ესაძეს და ექიმ გრიგოლ გაბაშვილს, რომლებიც მასთან ერთად აწერენ ხელს დასაარსებელი საზოგადოების წესდებას. შედგენილს ექვთიმეს მიერ (ცალკე წიგნაკად გამოვიდა, ქართულ-რუსულად, 1907 წელს) და დამტკიცებულს მთავრობის მიერ. გარდა მოწინავე, პატრიოტულად განწყობილი ინტელიგენტებისა და ისტორიული კვლევის მონაწილე სპეციალისტებისა, ექვთიმე საზოგადოებაში იზიდავს ცალკეულ ქართველ კომერსანტებს, რომელნიც მისი და მისი თანამოსაქმეების მუდმივი პროპაგანდის შედეგად უკვე მეცენატებად არიან ქცეული (მაგ. დავით სარაჯიშვილს) და შეძლებულ არისტოკრატებს (მაგ., პავლე თუმანიშვილს, მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანს), სამღვდლო თუ სამხედრო პირებს და სხვათ—ყველას, ვისაც ნივთიერი შემწეობით, მარტოოდენ

²³ სხვათა შორის, „დედა“-საზოგადოების მესვეურთა ერთი წყება (კერძოდ, ი. გოგებაშვილიც კი!) თავდაპირველად წინააღმდეგობა ახალს დაარსებას, მაგრამ როდესაც ე. თაყაიშვილის მიზანმსწრაფველობას თავისი გაუტანია, ისინიც ჩაბმულან საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საქმიანობაში (უცნაურია საწინააღმდეგო „საბუთი“: ე. თაყაიშვილი მხნე კაცია, ახალ საზოგადოებას მალე დაწინაურებს და ძველი ჩამოგვირჩევაო!).

საწევრო გადასახადით თუ საქმით (ძეგლების მოგროვებით, მეცნიერული მუშაობით) შეუძლია გამოადგეს ახალდაარსებულ საზოგადოებას.

საზოგადოების წესდება ითვალისწინებს შემდეგ საქმიანობას: საჯარო კრებების გამართვას, მეცნიერული მოხსენებებისა თუ რეფერატების მოსმენასა და განხილვას; სპეციალისტების მოწვევას ლექციების წასაკითხავად; გამოფენების გამართვას; ექსკურსიების და ექსპედიციების მოწყობას; საგამომცემლო მუშაობას; მუზეუმისა და წიგნთსაცავის დაარსებას; ფრესკების პირთა გადმოღებას; მცდელობას სახსრების მოპოვებისა მუზეუმის ასაშენებლად და თვით საზოგადოების უზრუნველსაყოფად.

ეს წესდება მთავრობამ დაამტკიცა 1907 წლის 30 ივნისს, ხოლო იმავე წლის 20 სექტემბერს, თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა სადებუტატო საკრებულოს დარბაზში შედგა, ე. თაყაიშვილის თავმჯდომარეობით, საზოგადოების პირველი ჩვეულებრივი საზოგადო კრება, რომელსაც დაესწრო, ყველა შემოხამოთვლილ პირს გარდა, კიდეც 8 კაცი. ისინი, თავმჯდომარის წინადადებით, ხუთმა დამფუძნებელმა წევრმა ჩარიცხა საზოგადოების ნამდვილ და დამფუძნებელ წევრად, კიდეც 14 კაცთან ერთად, რომელნიც ამა თუ იმ მიზეზის გამო ვერ დაესწრნენ (მათ შორის იყვნენ პროფ. ალ. ცაგარელი, მ. ჯანაშვილი, ელ. ფრონელი, იაკ. გოგებაშვილი, ი. აბულაძე, ძმები კარბელაშვილები და სხვ.). ამრიგად სულ 38 წევრი შეგროვდა. ადრე არსებულმა „ისტორია-მწერლობის მოყვარულთა“ წრემ— ე. თაყაიშვილისავე სახით—თავის მიერ გამოცემული „თიმსარიანი“ და 70-ილი მანეთი შესწირა ახალ საზოგადოებას და თან აანაზღაურა მისი წესდების გამოცემა-დამტკიცების ხარჯი. კრებამ ფარული კენჭისყრით აირჩია საზოგადოების საბჭო (9 კაცი), სამი კანდიდატი და სარევიზიო კომისია. თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ე. თაყაიშვილი, მის ამხანაგად—დ. კარიჭაშვილი, ხაზინადრად—ა. სარაჯიშვილი, მუზეუმ-ბიბლიოთეკის მცველად— ი. ფერაძე, მდივად—ს. გორგაძე.

საზოგადოება შეუდგა ერთგულსა და ნაყოფიერ მუშაობას. თვე-ნახევრის შემდეგ მეორე „ჩვეულებრივმა კრებამ“ უკვე მოისმინა და განსაჯა ს. გორგაძის შინაარსიანი ისტორიული მოხსენება „მეფე ადერკისა და ივერიაში ე. წ. ორბიფობის შესახებ“. კამათში წამოჭრილა ერთი პრინციპულად ყურადსაღები საკითხიც: ზოგ წევრს უთქვამს, რაკი გარეშე საზოგადოებაც ესწრება, მოხსენებები უფრო პოპულარული უნდა იყოს, ზოგს კი საჭიროდ მიუჩნევია წინასწარ პრესაში თეზისებისა და წყაროების გამოქვეყნება და რჩეულ მოხსენებათა ქართულ-რუსულად დაბეჭდვაც. ე. თაყაიშვილს უკუუვგდია პირველი მოსაზრება და ნაწილობრივ—მეორეც. შემდგომი მუშაობაც უმთავრესად წმინდა მეცნიერული, კვლევითი მოხსენებების მოსმენა-განხილვაში გამოიხატებოდა და ზედმეტი პოპულარიზაციის გეზი უარყოფილ იქნა. მესამე კრებას მოუწონებია საბჭოს დადგენილება კრებულ „ძველი საქართველოს“ გამოცემისა და მისი აღნაგობის, კერძოდ, მასში საზოგადო კრებათა ოქმების გამოქვეყნების თაობაზე.

ამ კრებულებისა და ოქმების გულდასმით გადაკითხვა გვარწმუნებს, რომ საზოგადოების ორგანიზაციული საქმიანობაც, კვლევითიცა და შემკრებლობითიც, ნამდვილად მაღალ დონეზე, განუხრელად მიმდინარეობს და რომ, კერძოდ, მისი მეცნიერული პროდუქცია, ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორულ მასალებთან ერთად, სავსებით შეესატყვისება საერთოდ იმდროინდელი მეცნიერების მოთხოვნილებას და არა მარტო შინაურ „წრეობრივ“ მუშაობას. რა თქმა უნდა, ეს, უპირველეს ყოვლისა, საზოგადოების სულის ჩამდგმელისა და მესაჭის ე.

თაყაიშვილის დამსახურებაა და აგრეთვე მასში თანდათან უფრო ფართოდ ჩაბ-
მული ისეთი მოწინავე, რუსეთში უკვე სახელგანთქმული ქართველი მეცნიერე-
ბისა, როგორც იყვნენ ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი და სხვანი. კერძოდ, ამ უკა-
ნასკნელის დიდ მოხსენებას—„ქართველ ისტორიკოსთა ფილოსოფიურ-მეთო-
დოლოგიურ შეხედულებათა განვითარება VIII—IX ს. ს.“ (1908 წელს)—ძლი-
ერ დაუინტერესებია საზოგადოების წევრები და გარეშე მსმენელები, თუმცა კი
მომხსენებელს არსებითადაც გამოკამათებია ზოგ საკითხში (ე. თაყაიშვილიცა
და სხვებიც).

საზოგადოების პოპულარობა და მისი წევრობისადმი ლტოლვა ძალზე
სწრაფად მატულობს ამგვარ საგანმანათლებლო და ეროვნულ-კულტურულ და-
წესებულებას უკვე ძალზე მოწყურებულ ქართველ ინტელიგენციასა და მშრო-
მელებში. 1909 წლის 1 იანვრისათვის მას უკვე 436 ნამდვილი წევრი (მათ შო-
რის 36 დამფუძნებელი), 20 დამხმარე წევრი და 1 საპატიო წევრი (აკაკი წერე-
თელი) ჰყავს. ეს წევრები უკვე მთელ საქართველოში არიან მიმოხეული, ისე
რომ საზოგადოება ნამდვილად საერთო-ეროვნული, მასობრივი ხდება.

1917 წლის მიწურულში, საზოგადოების ათი წლის თავზე დაწერილ და ჯერ
გამოუქვეყნებელ საანგარიშო მოხსენებაში²⁴ ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ ამ
ხნის განმავლობაში სულ გაიმართა საბჭოს 158 სხდომა და 124 საზოგადო კრება,
წელიწადში საშუალოდ 12-ზე მეტი. წაკითხულ იქნა 88 მოხსენება: ივ. ჯავახი-
შვილისა—4, ა. ხაჩანაშვილისა—1, ი. ყიფშიძისა—3, ა. შანიძისა—2, დ. კარი-
ჭაშვილისა—3, კ. კეკელიძისა—3, ს. გორგაძისა—13, პ. ინგოროყვასისა—4, ი. აბუ-
ლაძისა—7, გ. ჩუბინაშვილისა—1, ს. კაკაბაძისა—3, ლ. მელიქიეთ-ბეგისა—1,
აღ. სვანიძისა—3, მ. ჯანაშვილისა—5, ე. თაყაიშვილისა—13 და ა. შ. უნდა დაე-
ძინოთ, რომ საზოგადოების ესოდენ აქტიურ წევრთა დიდი ნაწილი შემდეგ ქარ-
თული უნივერსიტეტის პირველ პროფესორებად მოგვევლინა. საჯარო ლექციე-
ბი, საზოგადოების სასარგებლოდ, წაკითხეს; ივანე ჯავახიშვილმა, აღ. ჯავახი-
შვილმა (ქართულ ანთროპოლოგიაზე) და ე. თაყაიშვილმა (ქართული ცრესკე-
ბის შესახებ). ლექციების მოწყობას აფერხებდა სიძვირე, უბინაობა და ცენზუ-
რა.

გამოფენა სულ ორჯერ მოეწყო: ა) გურია-სამეგრელოს ექსპედიციის ფო-
ტოებისა და ანაზომებისა და ბ) ფრესკებისა (1917 წელს), რომელმაც დიდი
ყურადღება მიიქცია, რუსეთშიც კი.

საზოგადოების საბჭო, იმ რწმენით, რომ საქართველოს წარსულისა და აწ-
მყოს ჯეროვანად შესწავლისათვის აუცილებელია ექსკურსიები, დიდ ყურადღე-
ბას აქცევდა მათ და 35 მეტ-ნაკლები ხანგრძლივობისა და მნიშვნელობის მოგ-
ზაურობა ჩაატარა ქართლში, კახეთში, ქიზიყში, იმერეთში, გურიაში, სამეგრე-
ლოში, რაჭაში, ლეჩხუმში, სვანეთში, თორთუმისა და ისპირის ხეობებში (იგუ-
ლისხმება ე. თაყაიშვილის დიდი ექსპედიცია თურქეთის საქართველოში, საიდა-

²⁴ პირველად იბეჭდება წინამდებარე კრებულში. ჩვენი ნარკვევის ეს ნაწილი უმოაგრესად
იმ მოხსენების მიხედვითა გვაქვს დაწერილი. უნდა ითქვას, რომ ე. თაყაიშვილს მანამდე ბევ-
რად აღრცე (1913 წელს) მისცემია შემთხვევა, რომ საზოგადოების ნამუშევარი საჯაროდ გა-
მოეტანა. ეს იყო რუსი ბუნებისმეტყველებისა და მკურნალების ყრილობაზე (თბილისში), ეთნო-
გრაფიკალ-ლინგვისტიკის სექციის სხდომაზე. აღნიშნული მოხსენება დაიბეჭდა 1916 წელს, თბი-
ლისშივე (Труды XIII съезда Русских Естествоиспытателей и Врачей в Тифлисе, том
VI, გვ. 433—437: „О деятельности Грузинского общества Истории и Этнографии“). მა-
საც ვათავსებთ ჩვენს კრებულში, რუსულადვე.

ნაც იგი ამ მოხსენების წაკითხვამდე სულ ოთხი თვის წინ იყო დაბრუნებული). ამ ექსკურსია-ექსპედიციებში მონაწილეობდნენ საბჭოს წევრები და, საჭიროებისამებრ, მოწვეული სპეციალისტები. უმთავრესად მოგზაურობის შედეგად არის თავმოყრილი საზოგადოების მუზეუმ-ბიბლიოთეკის მასალები. მომხსენებელი ხაზს უსვამს ამგვარი მუშაობის განვითარების აუცილებლობას, ძეგლების თანდათან დაზიანება-დაღუპვის გამო.

საგამომცემლო მუშაობა გამოიხატა ორი სერიის—ძველი „საქართველოს“ და „საქართველოს სიძველენი“-ს დაარსებასა და ენერგიულად ბეჭდვაში (4 და 3 დიდი ტომი). პირველში თავსდებოდა მოსმენილი მოხსენებანი, ნაკვლევი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალები (სულ 40-ოდე ნაშრომი), ხოლო მეორეში—სიგელ-გუჯრები, ისტორიული მიმოწერა და სხვა ძეგლები. თქმა აღარ უნდა, ერთიცა და მეორეც შესანიშნავი გამოცემაა და ნამდვილად სასახლო საზოგადოებისათვისაც და იმდროინდელი ჩვენი მოწინავე მეცნიერებისათვისაც. მასალების მომრავლების გამო საბჭოს დაუარსებია კიდევ ორი სერია: „ძველი ქართული მწერლობა“ (გამოვიდა კიდევაც „შაპ-ნამეს“ ქართული გერსიები) და „ქართული ხალხური სიტყვიერება“. მსოფლიო ომის მძიმე წლებმა ძალიან შეაფერხეს საზოგადოების მუშაობა და, კერძოდ, საგამომცემლობაც. სულ 10 წიგნის გამოშვება მოხერხდა. ე. თაყაიშვილი სვამს საკითხს რამდენიმე საზოგადოების მიერ საერთო სტამბის მოწყობის შესახებ.

საზოგადოების საბოლოო მთავარ მიზნად ე. თაყაიშვილს აღრიდანვე მიანდა მუზეუმისა და წიგნსაცავის დაარსება, მაგრამ უბინაობა კარგა ხანს უშლიდა ხელს საამისო მასალის გროვებასაც კი. 1908 წელს უკვე თითქმის აგებულ სათავადაზნაურო გიმნაზიაში მისმა მესვეურებმა დაუთმეს საზოგადოების მუზეუმს ჯერ ერთი ოთახი და შემდეგ კი, ექვთიმეს გულმოდგინე ცდით, მესამე სართლის მთელი მარჯვენა ფრთა, რომელშიც, იმავე ექვთიმეს გონივრული რჩევით, დიდი ყოყმანის შემდგომ (ბევრნი შეშფოთებულან, „წყნეთში მიაქვთ მუზეუმით“) გადმოვიდა აგრეთვე წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმ-ბიბლიოთეკა (რომელიც ამრიგად გადაურჩა ძველ ბინაში მალე გაჩენილ გამანადგურებელ ცეცხლს!). შემდეგ ექვთიმემ საეკლესიო მუზეუმის ხელმძღვანელებიც დაიყოლია გიმნაზიის შენობაში გადაბარგებაზე და ამრიგად სამ მეზობლად მდებარე დარბაზში მოთავსდა სამი სხვადასხვა ქართული მუზეუმი, რომელთა დათვალიერებაც ერთბაშად შეიძლებოდა და მრავალი საზიარო საკითხის ერთად გადაწყვეტაც ადვილდებოდა.

საზოგადოებას ბიბლიოთეკის დაარსების ნებართვა 1911 წლის ბოლოს მიუღია, ხოლო მუზეუმისა—1912 წლის დამდეგს. მანამდე მხოლოდ გროვდებოდა სათანადო—მეტწილ ქართველთმცოდნეობითი და კავკასიათმცოდნეობითი—ლიტერატურა და ძეგლები. 1907 წელს სულ 52 წიგნი ჰქონიათ, 1917 წელს კი—9.875 (ამათში 1495 ქართული) წიგნი, 160 ალბომი (მათ შორის მრავალი იშვიათი და ძვირფასი გამოცემა), 1427 ხელნაწერი და 8.000-ზედ მეტი სიგელ-გუჯარი. ხელნაწერთა შორის ბევრი იყო ეტრატისა. საკმაოდ—დასურათებული, ზოგი კი ახლად აღმოჩენილ, მანამდე უცნობ წყაროს წარმოადგენდა. უძველესი X საუკუნეს ეკუთვნოდა, უახლესი—XX ს. სიგელ-გუჯართა შორის უძველესი XII საუკუნისა იყო, უახლესი—XIX ს. დამდეგისა.

მუზეუმის ზრდას შემდეგი ციფრები გამოხატავენ: 1907 წელს სამუზეუმო ნივთები სულ არ ჰქონია საზოგადოებას, 1909 წლის ბოლოს უკვე 79 ჰქონდა, 1917 წლის ბოლოს კი—2.432 არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ნივთი, 550

ნაქსოვ-ნაკერი, 62 ქანდაკება, 585 ნახატი (ისტორიულ პირთა პორტრეტები, ტიპები და სხვ.). (აღლვე განყოფილებას შეადგენდა ფრესკათა პირები (73), რომელთა გადმოღებას საზოგადოება ძალზე საშურ, აუცილებელ საქმედ მიიჩნევდა, არც თუ დიდი სახსრის მნიშვნელოვან ნაწილს ამაზე ხარჯავდა და თანდათან, უცხოელთა გარდა, ახალგაზრდა ქართველ მხატვრებსაც აბამდა აქ საქმეში. 1917 წლისათვის უკვე გადმოღებული ჰქონიათ ფრესკები 17 ისეთი პირველხარისხოვანი ძეგლიდან, როგორც არის ბეთანია, საფარა, მცხეთის ტაძრები, ყინცვისი, ჭულევი; ტიმოთესუბანი, ნაბახტევი, გარესჯა, ბერთუბანი, ნეკრესი, ხახული, ოშკი, იშხანი და სხვ.

საზოგადოების მუზეუმში საკმაოდ მდიდარი ნუმიზმატიკური კოლექციაც შეიქმნა. მესვეურებს კარგად ჰქონდათ წარმოდგენილი მსოფლიო ნუმიზმატიკის ამოუწურველობა და მიზნად დაისახეს საგანგებოდ შეგროვება ქართული და საქართველოში მოჭრილი ფულისა, რომელიც დაასურათებდა ჩვენი ქვეყნის ისტორიის მიმდინარეობას. სამი კერძო კოლექციის (მათ შორის ერთი თვით ე. თაყაიშვილისა იყო) შეერთებით მართლაც კარგი მასალა დაგროვდა (უვარგისი და ყალბი ცალები გამოირიცხა) და ე. შახომოვის დახმარებით დალაგდა კიდევაც. ასე მოწესრიგებულმა ქართულმა კოლექციამ მოიცვა 3.883 ცალი: 1081 ვერცხლისა, 2.794—სპილენძისა და 4—ბრინჯაოსი. უძველესი იყო კოლხური თეთრი, უახლესი—რუსულ-ქართული თეთრი, რომელიც 1833 წლამდე იჭრებოდა თბილისს. კოლექცია ბევრ უნიკუმს შეიცავდა, ბევრსაც—გაურკვეველს, მაგრამ თან მოისაკლისებდა მრავალ ისეთ საინტერესო მონეტას, რომლებიც რუსეთისა და ევროპის ზოგ მუზეუმს ჰქონდა.

ეროვნული მუზეუმისათვის საკუთარი შენობის მოპოვებისა თუ აშენების აზრი ადრეიდანვე ჰქონდათ ამოჭრილი გულში ჯერ წერა-კითხვის საზოგადოებისა და ახლა აგრეთვე საისტორიო-საეთნოგრაფიოს მესვეურებს, მაგრამ მათ შორის ექვთიმე თაყაიშვილი იყო ყველაზე უფრო მიზანშეწონილი და ამგვარ ნატურათა განხორციელებისათვის პრაქტიკულად, ფხიანად მებრძოლი პიროვნება. არც ერთ საზოგადოებას საამისოდ საჭირო თანხის ნაწილიც კი არ გააჩნდა და ამიტომ დარჩენილი იყო ერთადერთი გზა, ბურჟუაზიული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი: ქართველი მეცენატის მოძებნა. ზუბალაშვილმა ეს სათხოვარი შორს დაიჭირა, სარაჯიშვილმა კი, ბოლოს, იკისრა თავისი ხარჯით მუზეუმის შენობის აგება. თვით მას ეს აღარ დასცალდა, მაგრამ ანდერძით დაუტოვა სათანადო თანხა წერა-კითხვის საზოგადოებას, რომლის წლიურ კრებაზედაც არჩეულ იქნა ე. წ. სამუზეუმო კომისია, ორივე საზოგადოების წევრთაგან შემდგარი, ე. თაყაიშვილის თავმჯდომარეობით. ბევრი სხვადასხვა ცდისა და ვარიანტის საზოგადოებრივი განსჯის შემდეგ (ვინმე სვიმონიშვილს წერილობით ისიც კი შეუთავაზებია კომისიისათვის, რომ მუზეუმისათვის შეეძინათ გიორგი XIII-ის ყოფილი სასახლე ანჩისხატის მახლობლად) თბილისის თავდაზნაურობის კრებამ სამუზეუმო კომისიის თხოვნით გამოუყო მას 50.000 მანეთი, მაგრამ აქედან რევოლუციამდე მხოლოდ 15.000 მისცა. იმ ფულითა და $\frac{1}{3}$ საზოგადოების თანხით შეძენილ იქნა „ფიქრის გორა“, სათავადაზნაურო გიმნაზიის პირდაპირ, ვარაზის ხევს გამოღმა—ჩანს, იმ სანუკვარი აზრით, რომ სულ მალე ქართული უნივერსიტეტის მშენიერი შენობის პირისპირ აღიმართებოდა ქართული მუზეუმის ასეთივე შენობა. შემდეგ წყნეთის ქუჩაზედაც შეიძინეს ადგილი. მაგრამ მსოფლიო ომისა და სამოქალაქო ომის შემდეგ ფულის გაუფასურებამ არარად აქცია სარაჯიშვილის ნაანდერძევი თანხაცა და სათავადაზნა-

ურო ბანკის სახსრებიც, ხოლო მენშევიკურ ხელისუფლებას აღარავითარი საშუალება აღარ აღმოაჩნდა კულტურული საქმიანობის დაფინანსებისა.

ასე ჩაიშალა ეს ერთი დიდი ეროვნულ-კულტურული გეგმა. შეიძლება ითქვას, რომ მისი ჩაშლა ერთადერთი მწვავე მარცხი იყო ე. თაყაიშვილის მიერ წამოწყებული მნიშვნელოვანი ღონისძიებისა. მაგრამ, მეორე მხრივ, ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ სულ სხვაგვარად და უმტკივნეულოდ გადაწყდა ეს საკითხი: ყოფ. კავკასიის მუზეუმი იქცა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმად და მისი დებულების შედგენაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო ე. თაყაიშვილმა. ქართული სამუზეუმო საქმის ფუძემდებელმა თავის უაღრესად საქმიან შენიშვნებში ჩააქსოვა ბევრი რამ ისეთი, რაც თავის დროზე დაგეგმილი ეროვნული სიძველეთსაცავისათვის მოეფიქრებინა. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ საქართველოს მუზეუმს მშვენიერი შენობა აეგო და შემდეგ მას ხელოვნების დიდი მუზეუმიც შეემატა. საბოლოოდ, სწორედ ამ ორმა ჩვენმა უმნიშვნელოვანესმა საგანძურმა და პირველისაგან ახლახან გამოყოფილმა ხელნაწერების ინსტიტუტმა მიიღეს მემკვიდრეობით, სხვა სიძველეთსაცავების ფონდებთან ერთად, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ზემოაღწერილი ფონდებიც. ამგვარად, ქართული მუზეუმის შექმნის იდეამ, რომლის განსახორციელებლადაც ათეული წლობით იბრძოდნენ ჩვენი მოწინავე მოღვაწეები და, უპირველეს ყოვლისა, ე. თაყაიშვილი, სავსებით კანონზომიერი, საუკეთესო დაგვირგვინება ჰპოვა საბჭოთა საქართველოში. არ შეიძლება აქვე არ გავიხსენოთ საზღვარგარეთიდან ჩამობრუნებული ე. თაყაიშვილის გულწრფელი ზნეობრივი კმაყოფილება იმის გამო, რომ ჩვენი ერის კულტურული საუნჯის—მათ შორის მის მიერ საფრანგეთიდან უკანვე ჩამოტანილი კოლექციების — დაცვა-შესწავლა ახლა კი საიმედო დაწესებულებათა და მუშაკთა ხელთ არის...

რაც შეეხება თვით საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას, იგი 1917-იდან 1921 წლამდე განაგრძობდა მოქმედებას, ოღონდ, საერთო დუხჭირი პირობების შესაბამისად, ძლიერ შეფერხებითა და შენელებით. იმდროინდელი საექსპედიციო მუშაობიდან აღსანიშნავია ე. თაყაიშვილის მოგზაურობა რაჭაში 1919 და 1920 წლებში, ხოლო საქსპოზიციო მუშაობიდან—უკვე აღნიშნული გამოფენა ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებისა. მეტწილად ე. თაყაიშვილის ექსპედიციათა შედეგების მიხედვით მოწყობილი 1920 წელს საზოგადოება არსებობდა მას შემდეგაც, რაც ე. თაყაიშვილი საზღვარგარეთ გაჰყვა იქ წაღებულ სამუზეუმო ქონებას (უმთავრესად სწორედ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების, წერა-კითხვის საზოგადოებისა და საეკლესიო მუზეუმთა ფონდებიდან შერჩეულს) და მეოთხედი საუკუნით მოსწყდა სამშობლოს.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ საზოგადოებამ, რომელსაც მრავლად შეემატა თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლები და პირველი სტუდენტებიც, განახლებული სიცხოველით განაგრძო მუშაობა—ახლა უკვე ივ. ჯავახიშვილის თავმჯდომარეობით—და ათიოდე წლის განმავლობაში წარმოადგენდა ქართული საისტორიო მეცნიერების ზრდა-განვითარების მნიშვნელოვან კერას, უნივერსიტეტისა და საქართველოს მუზეუმის მხარდამხარ. მის განშტოებად უნდა ჩაითვალოს ორი წლის შემდეგ დაარსებული ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება. ამ ორმა საზოგადოებამ თითო კრებული გამოსცა, მაგრამ ეს უკანასკნელნი ნაწილობრივ თუ იტყვენ და ასახავენ მათ წიაღში მჩქეფარე კვლევისა და ორგანიზაციულ მუშაობას. სამაგიეროდ იმ წლებში

უნივერსიტეტი უკვე მრავლად ბეჭდავდა ნაკვლევებსაც, კრებულებსაცა და სახელმძღვანელოებსაც.

დასასრულ უნდა ითქვას, რომ ე. თაყაიშვილის მედგარი მეცადინეობით შექმნილი და ამდენი საქმის გამკეთებელი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების რამდენადმე შორეული მემკვიდრეა ამას წინათ დაარსებული ჩვენი საზოგადოება, რომლის ერთ-ერთი, ე. თაყაიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებებიც იბეჭდება ამ კრებულში. მართალია, კოლონიური და ბურჟუაზიული საქაზველოს წიაღში წარმოქმნილი საზოგადოების საპირისპიროდ, ამ საზოგადოებას კომუნისზმის გაშლილი მშენებლობის ხანაში, საქართველოს ეროვნული კულტურის მძლავრი გაფუფრების პირობებში, უკვე სავსებით მოწიფული უნივერსიტეტისა და მეცნიერებათა აკადემიის გვერდით უხდება მოქმედება და აღარსად ევალება მათი მაგიერობის გაწევა, მაგრამ სამუშაო მას მაინც ძალიან ბევრი აქვს და, რა თქმა უნდა, იგი ღირსეულადაც გაუძღვება საქმეს.

* * *

როდესაც რევოლუციამდელი ხანის მიწურულში ე. თაყაიშვილისა და მისი თანამედროვე-თანამებრძოლი მოწინავე პირების საზოგადოებრივ მოღვაწეობაზე ვსაუბრობთ, რასაკვირველია წარმოუდგენელი იქნება, რომ ქართული უნივერსიტეტის დაარსებასაც არ შევეხოთ. ამ საკითხის ისტორია შედარებით კარგად არის ჩვენს ლიტერატურაში გაშუქებული—თავისთავადაც და ივ. ჯავახიშვილის ცხოვრება-ღვაწლთან დაკავშირებითაც, როგორც მოსალოდნელი იყო, ე. თაყაიშვილიც ამ დიდი საქმის ყველაზე უფრო მოქმედ მოთავეთა შორის აღმოჩნდა, ჯერ კიდევ მოსამზადებელ ხანაში.

აღრიდანვე იპყრობს ყურადღებას მისი და ივ. ჯავახიშვილის საქმიანი ურთიერთობა და მიმოწერა. მას შემდეგ, რაც სახელგანთქმული ივ. ჯავახიშვილი არ აირჩიეს პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორად (და ამის გამო თვით მასვე მოუხდა აღმოფთვებულ თანამემამულეთათვის „საქმის ნამდვილი ვითარების განმარტება“ ქართულ პრესაში)²⁵, ე. თაყაიშვილმა, დარწმუნებულმა, რომ ივანეს საბოლოო სამოღვაწეო ასპარეზი საქართველო უნდა ყოფილიყო, მიმართა მას წერილით, ჩამოსულიყო და ჩადგომოდა სათავეში ახალშექმნილ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას, მასში გაეშალა თავისი მეცნიერული, მუშაობა; აღუთქვა ღირსი მდივანების მოწყობა და საჭირო ლიტერატურის გამოწერა. ივ. ჯავახიშვილი დაეთანხმა, ოღონდ გადაჭრით შემოუთვალა უარი საზოგადოების თავმჯდომარეობაზე, ხელმძღვანელად თქვენ უნდა დარჩეთო.

ამასობაში რუსეთის პოლიტიკური მდგომარეობა თანდათან გამწვავდა, ხოლო 1917 წლის თებერვალში ცარიზმი დაემხო კიდევაც. ამის შემდეგ ზემოაღნიშნული საკითხი სულ სხვანაირად შეტრიალდა. როგორც ცნობილია, ივ. ჯავახიშვილი დაუყოვნებლივ შეუდგა დიდი ხნის მოფიქრებული გეგმის განხორციელებას და თებერვალშივე პეტერბურგს მოიწვია უნივერსიტეტის გახსნის საინიციატივო ჯგუფი, რომელმაც ეს საკითხი გაიტანა განსახილველად ეროვნული კომიტეტის მიერ მოწვეულ კრებაზე. იმ კრებაზევე შეიქმნა საბოლოოდ მომავალი სასწავლებლის ტიპი, პროფილი. შემდეგ ივ. ჯავახიშვილმა თბილისში ჩამოიტანა ქართული კერძო უნივერსიტეტის მზა წესდება; ინახულა ე. თაყა-

²⁵ გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1916, 26. X.

იწვილი, დაწვრილებით გააცნო გეგმა და სთხოვა დახმარება, „როგორც იმ უნივერსიტეტის მომავალ პროფესორს“.

იმავე წლის მაისში შეიკრიბნენ თბილისში არსებულ საზოგადოებათა წარმომადგენლები, ე. თაყაიშვილის აქტიური მონაწილეობით. კრებამ დაადგინა 1918 წლის პირველ ნახევარშივე გახსნილიყო უნივერსიტეტი და შეიქმნა ახალი, „ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოება“, რომლის წევრებმაც დაიწყეს ზრუნვა საჭირო თანხის მოგროვებაზე. წესდების შესადგენად და საორგანიზაციო საქმიანობის გასაძლიერებლად არჩეულ კომისიაში შევიდნენ: ი. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, ფ. გოგიჩაიშვილი და სხვ. საზოგადოებამ გამოჰყო ორი, ფინანსური და აკადემიური კომისია. ამ უკანასკნელმა გადაწყვიტა, თავდაპირველად უნივერსიტეტს ჰქონოდა ერთი—სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტი, რომელზედაც იქნებოდა ისტორიული დარგიც. ამ უკანასკნელის მომავალი სტრუქტურებისათვის არქეოლოგიის კურსის წაკითხვაც დაიგეგმა.

უნივერსიტეტი გაიხსნა 1918 წლის 26 იანვარს და ის დღე იქცა ქართული კულტურის ახალი ისტორიის ერთ-ერთ უნიშვნელოვანეს თარიღად, რომელსაც ერთნაირი ენთუზიაზმით შეეგება როგორც დედაენაზე უმაღლესი სწავლის მიღებას მოწყურებული ყმაწვილკაცობა, ისე უნივერსიტეტის დამაარსებელნი და პირველი გამგებლები თუ ლექტორები. მათ შორის ე. თაყაიშვილიც. მას, პროფესორად თავიდანვე არჩეულს, 1918 წლის მაისში უნივერსიტეტის საბჭომ მიანიჭა დოქტორის ხარისხი, *honoris causa*. უნივერსიტეტის დაარსების შემდეგ-ღა მიატოვა მან გიმნაზიებში მასწავლებლობა. 1920 წელს იგი კვირაში უკვე სამ-სამ ლექციას კითხულობდა: ახალშემოსულთათვის—შესავალ კურსს (წინარეისტორიული ხანის ნაშთები, ისტორიული ხანის ნაშთების მიმოხილვა), უფროსებისათვის—ეპიგრაფიკასა და ეკლესია-მონასტერთა ისტორიას.

მის პირად არქივში შემორჩენილი კონსპექტები, ამონაწერები, ტერმინოლოგიური ძიება, გამოცდის პროგრამა და სხვა სათანადო მასალები მოწმობენ, თუ რა დიდი სიყვარულით, გულმოდგინებითა და ნოვატორული შემართებით მოჰკიდებია იგი პირველი ქართული არქეოლოგიური სალექციო კურსის შექმნას, „ახოს“ სათანადო უბნის „გატეხას“. განსაკუთრებით დასაფასებელია მისი მუდმივი მცდელობა, რაც შეიძლება თვალნათლივ დაანახვოს მსმენელებს ყოველი ახალი აღმოჩენი და დასკვნა, რომელიც კი უკუგვაგდებინებს რევოლუციამდელი, კოლონიური არქეოლოგიის მიერ დანერგილ ცალმხრივობას, დიდ-მპყრობელურ მიდგომას ჩვენი წინაპრების ძველი კულტურული ვითარების გაშუქებისადმი. იმავე დროს ყურადღებას იქცევს ლექციების შემზადებისას ამომწურავად გამოყენება იმდროინდელი საუკეთესო რუსი თუ დასავლეთ-ევროპელი არქეოლოგების, მეტადრე წინარეისტორიული ხანის სპეციალისტების ნამუშევრისა და ნააზრებისა. რაც შეეხება არქეოლოგიურ ტერმინებს, რომელთა პირველ შემქმნელად სწორედ ე. თაყაიშვილი გვევლინება, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ბევრი მათგანის მოხდენილობა, სიმარჯვე, ქართულობა და ხალხურობა.

ქართულ უმაღლეს სასწავლებელში არქეოლოგიური მეცნიერების ექვსი დაწყებითი და წარმატებული ნაბიჯები ყოველთვის უნდა გვქონდეს თვალწინ.

საერთო გაჭირვების წლებში ე. თაყაიშვილი ცდილობს უნივერსიტეტისგანაც მიიღოს თუნდაც მცირეოდენი ნივთიერი დახმარება თავისი საექსპედიციო მუშაობისათვის, რომელსაც იგი, მიუხედავად მრავალი დაბრკოლებისა, საზღვარგარეთ წასვლამდე, ინტენსიურად განაგრძობს.

საფრანგეთის სახელმწიფო ბანკის იქაურ განყოფილებას, ხოლო თითონ პარიზს მიემგზავრებიან. საბოლოოდ ექვთიმე პარიზის მახლობლად, შატო ლევილში სახლდება და იქ ატარებს ოცდაათს წელიწადს.

აქ სიტყვას აღარ განვაგრძობთ ემიგრაციაში ნება-უნებურად მოხვედრილი მოღვაწის ყოველმხრივ შევიწროებულსა და უსიხარულო ყოფაზე. ექვთიმეს განსაკუთრებით ამძიმებს იმის შეგნება, რომ თუ არ ეს საუბედურო გადმოხვეწა, იგი სწორედ ახლა შეაჯამებდა მშობლიურ უნივერსიტეტში თავისი საკვირველად დაძაბული შრომით მოპოვებულ უამრავ მასალას, მისი კვლევის შედეგებს, განმაზოგადებელ ნაშრომთა სახით და ნაყოფიერ მონაწილეობას მიიღებდა ახალ თაობათა გამოზრდაში, ახალი კულტურის შენებაში.

მაგრამ ექვთიმე, გამობრძმედილი მოქალაქე და პატრიოტი მოღვაწე, ისეთი ადამიანების რიცხვს ეკუთვნის, რომელთაც ბედ-უკუღმართობა სამოქმედო ფხას კი არ უჩიუნგებს, არამედ უღესავს. რამდენადაც უხერხდება, ნელ-ნელა ამყარებს კონტაქტს ევროპის პროგრესულ მეცნიერებთან, რომლებიც პატივისცემით იღებენ მას, როგორც ცნობილსა და დამსახურებულ მკვლევარს. იგი მოხსენებებით გამოდის, ეცნობა ევროპელ ანტიკვარებთან მოხვედრილ ქართულ ძეგლებს და ზრუნავს მათ შექენაზე; დროგამოშვებით ბეჭდავს წერილებს საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიიდან ისეთ კურნალებში, როგორიცაა

Byzantion, Journal Asiatique, Georgica და სხვ.; ბეჭდავს ფრანგულად, ინგლისურად და ქართულად. 1937—1938 წლებში ახერხებს ორი წიგნის გამოცემას, ოლონდ, მისდა სამწუხაროდ, სურათებს ვერ ურთავს ხელმოკლეობისა გამო. ეს არის „1910 წლის ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში“ და „1902 წლის ექსპედიცია კოლა-ოლთისში“. დასამუშავებელი და გამოსაცემი გაცილებით უფრო მეტი აქვს, მაგრამ, რაც გამოსცა, ისიც დიდი სიმარჯვეა. 1939 წელს ატეხილი მერვე მსოფლიო ომი კი ხელს აღებინებს ყოველგვარ ასეთ მუშაობაზე: ფაშისტების მიერ საფრანგეთის ოკუპაცია არსებობასაც კი საქნელოდ და გულის ამამღვრელად ხდის, არა თუ რისამე ბეჭდავს.

როდესაც გამოუქვეყნებელ ნაშრომებს ვამბობთ. არ შეიძლება უგულვებლყოფა იმ რამდენიმე ლექციისა, რომლებიც ექვთიმეს საფრანგეთში დაუწერია და წაუკითხავს კიდევაც. წმინდა საგანმანათლებლო მიზნით. ეს უთუოდ საინტერესო ცდაა ყოველივე იმის შეძლებისამებრ განზოგადებისა, რაც იქ ავტორისათვის ხელმისაწვდომი ყოფილა, ან მისივე ნამუშევრიდან მომდინარეობდა, ისეთი საკვანძო საკითხების ირგვლივ, როგორიცაა: „საქართველო რომაელთა დროს“, „ქართული წარმართობა“ „საქართველოს გაქრისტიანება“, „აფხაზეთის ისტორია“, „ქართული ისტორიოგრაფია“, „განათლების ცენტრები საქართველოში და მის გარეთ“. „ქართული სტამბის ისტორია“, „XIX-XX ს. ს. ისტორიკოსები“, „ქართული ენის ადგილი მსოფლიოს ენათა შორის და მისი კილოკავები“ და — განსაკუთრებით ყურადსაღები — „შემდგომი კვლევა-ძიების პროგრამა“. ამ ნაწერთა საერთო მოცულობა 10 თაბახს უახლოვდება.

ზედმეტი არ იქნება აქ მოტანა მისი ერთ-ერთი, ისტორიოგრაფიული ნარკვევის შემდეგი ადგილისა, რომელიც იმასაც ცხადყოფს, თუ როგორი გულწრფელი სიამაყით შემოხაროდა იგი შორეთიდან საბჭოთა ქართული მეცნიერების არნახულ დაწინაურებას და როგორ სულდგმულობდა მისი ახალ-ახალი მინალწევარით:

„ეხლა შეუძლებელია ბარონ ბრამბეუსის მოაზრე კაცის პოვნა. ეს ბატონი ამტკიცებდა, რომ XIII საუკუნემდე არა ყოფილა რა ქართველი ერისაო.

აღარც პატკანოვის მიმყოლი კაცი გამოჩნდება, რომელიც დიდის რიხით ამტკიცებდა. რომ XII საუკუნემდე ქართველებს არა ჰქონიათ შეგნება თავის ისტორიის ქონებისა და მაშინაც უვიც ბერს შეადგენინეს ისტორიად.

„ეხლა გვაქვს მატინენი VII, X, IX, XII საუკუნეებისა, წყაროები V, VI, VII საუკუნეებისა და ბიბლიის ფრაგმენტები V-VI საუკუნეებისა.

„ერთი საუკუნის წინ გვყავდა დავით რექტორი, ეხლა გვყავს ევროპული მეცნიერების მეთოდებით აღჭურვილი რექტორი უნივერსიტეტისა ივანე ჯავახიშვილი და მთელი რიგი ნიჭიერ პროფესორთა. ეხლა თავის ისტორიის შესწავლას სხვას კი აღარ ანდობენ ქართველები, არამედ თვით ავიღეთ ხელში სადავე და ინიციატივა ამ საქმისა და ეს არის მომასწავებელი ეროვნული შეგნებისა. ბევრია გასაკეთებელი, მაგრამ ამ ბოლო დროს უკვე ბევრია გაკეთებული... ბევრია დაღუპული, მაგრამ ბევრია გადარჩენილი და მისი შესწავლა, გამოცემა და გაშუქება მოგვცემს სრულს სურათს ჩვენი კულტურისა, მის წვლილს მსოფლიო კულტურაში შეტანილს; მოგვცემს ნამდვილ ისტორიას ჩვენი ერისას და გააშუქებს არა ერთს ფურცელს მსოფლიო ისტორიისას. მომავალი ქართველი ხალხის და მისი ინტელიგენციის შეგნებაზე და მუშაობაზეა დამყარებული“.

უსათუოდ უნდა გავეცნოთ ექვთიმეს მიერ იქ შედგენილი პროგრამის ათივე მუხლსაც:

„რა არის გასაკეთებელი დღეს:

I. ბიზანტიელ მწერალთა საქართველოს შესახებ ყველა ცნობის თარგმნა-გამოცემა.

II. ყველა მუსლიმანი მწერლის ასეთივე ცნობების თარგმნა-გამოცემა.

III. მოსკოვ-ლენინგრადის არქივებში დაცული მიმოწერა-საბუთების გამოქვეყნების ბოლომდე მიყვანა.

IV. სიველ-გუჯარათა გამოცემის ბოლომდე მიყვანა.

V. მუზეუმებში შეკრებილ ხელნაწერთა დაწვრილებითი აღწერის დასრულება.

VI. ფოტოგრაფიულად გადმოღება სინას მთაზე, იერუსალიმში და ათონზე დაცული ყველა ქართული ხელნაწერისა.

VII. საქართველოში ნამოგზაურევი ყველა ევროპელის ნაწარმოებისა თუ აღწერილობის შეკრება და ქართულად გამოცემა.

VIII. შეკრება და ქართულად გამოცემა ყველა სომეხი ისტორიკოსის ცნობებისა საქართველოს შესახებ.

IX. ვათხრა ძველი ქალაქებისა, ციხეებისა და სასაფლაოებისა.

X. ეპიგრაფიკული მსალეების შეკრების დამთავრება“.

როგორც ვიცით, დღესდღეობით ეს ამოცანები მეტწილად გადაჭარბებითაც არის განხორციელებული საბჭოთა ქართველთმცოდნეობის მიერ, მის მესვეურთა ვეგმა-ხელმძღვანელობით, ხოლო ზოგ მუხლზე მუშაობა ნაყოფიერად გრძელდება მეცნიერებათა აკადემიის, უნივერსიტეტისა და ზოგი სხვა დაწესებულების ძალებით. ე. თაყაიშვილის ნანატრი უკვე „პროგრამა-მინიმუმად“ გამოიყურება, იმდენი ახალი ამოცანა და პრობლემა წამოიჭრა ჩვენს წინაშე და ბევრი კიდევაც გადაიჭრა ჯერ კიდევ სახელოვანი ივ. ჯავახიშვილის დროს²⁶ და მერე — მისი საქმის განმგრძობთა ხელში. სწორედ ეს გარემოება იწვევდა ე. თაყაიშვილის უკიდევანო აღტაცებას აქ ჩამობრუნების შემდეგ, როცა დარწმუნდა,

²⁶ გავიხსენოთ მისი წერილი: „ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში“ („ენიკის მოამბე“, X, 1937).

რომ სინამდვილეს ბევრად გადაემეტებინა მისი თითქოს არც თუ ადვილად და ისე მალე შესასრულებელი გეგმისათვის, რომლის განმახორციელებლად იგი, რა თქმა უნდა, სწორედ საბჭოთა ქართველთმცოდნეობას გულისხმობდა და არა სამშობლოს მოწყვეტილ თითო-ოროლა მუშაკს.

საფიქრებელია, რომ ექვთიმეც ადრევე მოაშურებდა სამშობლოს და ჩადგებოდა მისი მეცნიერების ამალორძინებელთა რიგებში, თუ არა ყოვლად სამძიმო და თანდათანობით საშიშრად გამწვავებული ბედი საფრანგეთის ბანკში შენახული საუნჯისა. თვით ექვთიმე რამდენიმე ვხის, მაგრამ სიტყვაამოჭირნედ მოგვიტხრობს (ავტობიოგრაფიულ ჩანაწერებში) ამ საკითხზე და ერთგან დასძენს: „ეგი ვრძელი და რთული ისტორიაა, დაწვრილებით არ გამოვეკიდებო“. ამ „ისტორიის“ ძირითადი ეტაპები კი ასე გამოიყურება: საფრანგეთის მთავრობა აუქმებს მენშევიკურ ლეგაციას, ამ უკანასკნელის სახელით მიბარებული ქონების საკითხი ჰაერში გადმოეკიდება და ე. თაყაიშვილის გადაჭრით მოთხოვნის პასუხად ემიგრაციის მეთაურები აკისრებენ—წერილობითი საბუთით—პირადად მას სამუზეუმო ქონების მეთვალყურეობის სრულ პასუხისმგებლობას, მოქმედების თავისუფლებას და საფრანგეთის მთავრობის წინაშე განძეულობის ხელშეუხებლობის დაცვას. მაგრამ ყველაზე უსიამოვნო რამ უკვე მომხდარია. ეს არის, უპირველეს ყოვლისა, ის ავანტურისტული საჩივარი, რომელიც ასტეხა ემიგრანტმა ქალმა, დადიანის ასულმა და ობოლენსკის ქვრივმა, საქართველოდან გამოტანილი ნივთების დიდი ნაწილი მამაჩემისეულია და მე უნდა დამიბრუნდესო. ამ სამარცხვინო საქმემ 7 წელიწადს გაატანა და ეროვნული საგანძურის გუშაგის სრული გამარჯვებით დასრულდა, თუმცა კი მისი ძალღონისა და დროის დიდი ნაწილი იმსხვერპლა, რომ აღარაფერი ითქვას მომჩივანის დამქაშთა მხრივ მოკვლის ქადილზე, რასაც იგი, რასაკვირველია, არ შედრკომია. საფრანგეთის სასამართლომ ობოლენსკის ქვრივს კი უთხრა, საბოლოოდ, უარი, მაგრამ სამაგიეროდ განძეული უნატრონოდ გამოაცხადა და დაადგინა, შესანახავად ჩაბარებოდა იგი სათანადო მოხელეს, გვარად დოჟონს. რომელსაც უკვე ებარა ძველი „რუსეთის მიერ საფრანგეთში დატოვებული ქონება“. ექვთიმეს მიერ აყვანილ ფრანგ ვეჟილს მისთვის შთაუგონებია, ჩვენი მთავრობა მაგ ნივთებს ვერ მიითვისებს, თუ კი დავუმტკიცებთ, რომ ისინი კერძო სამეცნიერო საზოგადოების საკუთრებაა და არა სახელმწიფოო. ექვთიმეს საჩქაროდ წარუდგენია საფრანგეთის მთავრობისათვის სათანადო მოხსენებითი ბარათი, მაგრამ ამაოდ. მაშინ მას, განძეულის ბედით უაღრესად შეშფოთებულს, გადაუდგამს ერთადერთი სწორი ნაბიჯი, რომლისთვისაც იგი არსებითად კარგა ხანს ემზადებოდა: ჯერ კიდევ 1935 წელს მოუწერია საბჭოთა საქართველოს მთავრობისათვის, გამოგზავნეთ დებუტაცია, გამოატანეთ საბუთი, რომ განძეული ეკუთვნის სამეცნიერო საზოგადოებებს და მოსთხოვეთ აქაურ ხელისუფლებას მისი კუთვნილებისამებრ, საქართველოში დაბრუნებაო. აქედან მართლაც გაგზავნილა ერთი დიპლომატი, რომელსაც თითქმის მთელ თვეს უმუშავნია პარიზში ამ საკითხზე, საბჭოთა ელჩისა და თვით ექვთიმეს დახმარებით, მაგრამ უშედეგოდ: საფრანგეთის მესვეურებს, ჩანს, არ ეთმობოდათ ასე იოლად „ნაშოვნი“ საუნჯე.

ექვთიმეს ვერც ეს მარცხი აყრევინებს ფარ-ხმალს და იგი უკვე პირადად აპირებს სასამართლოში ჩივილს, ოღონდ მანამდე სცდის „სოციალისტი“ პრემიერ-მინისტრის ბლიუმისაგან დახმარების მიღებას. ბლიუმი ჰპირდება საკითხის განხილვას, მაგრამ ეს აღთქმაც ფუჭად რჩება.

4. ე. თაყაიშვილი

იმავე 1935 წელს ექვთიმე თბილისის უნივერსიტეტს უგზავნის, სამისოდ დაბარებული მუშაკის ხელით, დიდი მთავრების ბორჯომის სასახლიდან, განძეულთან ერთად, გატანილ უნიკალურ ბიბლიოთეკას, რომელიც ფრიად აძლიერებს უნივერსიტეტის წიგნსაცავს.

გერმანელთა მიერ საფრანგეთის დაპყრობის შემდეგ ექვთიმეს ნებისყოფისა და გამომგონებლობის უკიდურესი დაძაბვით (და დოჟონის დახმარებითაც) უხერხდება განძეულის გადარჩენა ყაჩაღურად ბერლინში გატაცებისაგან. თან იგი გადაჭრით უარყოფს ოკუპანტების წინადადებას სამუშაოდ გერმანიაში გადასვლის შესახებ.

გარდა ამ დიდი საშიშროებისა, განძეულს უფრო ადრეც ეპარება ზოგი თითქოს უფრო მცირე, „მტერ-მოყვრული“ საფრთხე: ნიუ-იორკის ხელოვნების მუზეუმის ცდა მინაწერების შესყიდვისა და ბრიტანეთის მუზეუმის ცდა ახალგორის განძის რომელიმე ნივთის შექენისა. შეუდრეკელი ბერიკაცი მრისხანედ გიცხავს ზოგიერთი, ხელის მოთბობის მოსურნე თანამემამულის სულმდაბლობას და გაახსენებს მათ, რომ მას ერის საუხუჯე აბარია და არა გაჭირვების ჟამს მიმოსაყიდი ნივთების გროვა.

განძეულის საჭირობოროტო პრობლემა საბოლოოდ, ექვთიმესავე თქმით, ერთი დაკვრით და საკეთილოდ გადასჭრა საბჭოთა კავშირის გმირულმა, უმაგალითო გამარჯვებამ მეორე მსოფლიო ომში, მის მიერ ფაშიზმის დამსხვრევამ და უდიდესი ავტორიტეტის მოპოვებამ გათავისუფლებული ევროპის ქვეყნებში. საფრანგეთის მთავრობის დროებითი მეთაური, ადრე მოსკოვში მიღწეული შეთანხმების შესატყვისად და საბჭოთა საელჩოს აქტიური მოქმედების შედეგად, უბრძანებს დოჟონს, დაუყოვნებლივ დაუბრუნოს განძეული ნამდვილ პატრონს. ამრიგად, მეორე მსოფლიო ომის დასაწყისის შემდგომ ვერსალის სასახლეში შენახული ოცდაცხრამეტივე ყუთი საბჭოთა საელჩოში გადააქვთ.

ადვილი წარმოსადგენია ექვთიმეს აღტაცება საქმის ასე დაგვირგვინების გამო: ის ხომ „გადარჩა ზნეობრივ სიკვდილს“; საუხუჯე, მისი ზეადამიანური მხნეობის წყალობით ნიაგმიუკარბელი და, პირიქით, რამდენადმე შემატებულიც კი უბრუნდება საქართველოს, რომლისთვისაც მისი დაკარგვა ისეთივე მძიმე დანაკლისი იქნებოდა. როგორც მრავალგზის უგემნია შავბნელ წარსულში, უთვალავი მტრებისაგან აოხრებულსა და სისხლისაგან დაცლილს. ბერიკაცმა პირნათლად მოიხადა მეტისმეტად საძნელო ვალი სამშობლოს წინაშე და ახლა თითონაც აქეთ იბრუნა პირა. ევროპაში აღარა დარჩენია რა, ოღონდ იქ დაკრძალული მეუღლის საფლავის მიტოვება უკლავს გულს...

ნივთების ჩალაგებისას ავად ხდება (ფილტვების ანთებით) და ამ საქმეს აქედან გაგზავნილი დელეგაციის წევრი, პროფ. შ. ამირანაშვილი ასრულებს. გულისხმიერი მოვლა-მკურნალობა და ახლად გამოგონილი პენიცილინი მალე იყენებს ფეხზე ავადმყოფს და იგი საქართველოსაკენ მოემუშურება ფრთაშესხმული—ამ სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით: ორ საბჭოთა თვითმფრინავს მოაქვს განძეული და მოჰყავს მისი ერთგული, ღვაწლმოსილი მეთვალყურე, რომლის მისია უკვე ამოწურულია.

ომის ცეცხლი ჯერაც გიზგიზებს. ამიტომ მგზავრობა საკმაოდ განზე შემოვლით. მარსელი-რომი-ბენგაზი-ქაირო-თეირანის გზით უხდებათ და უამინდობის გამო უხანგრძლივდებათ. პარიზიდან 5 აპრილს გამოფრენილნი მხოლოდ 11 აპრილს (მარსელში ჩასვლის სრული 24 წლის თავზე) სხდებიან თბილისის აეროპორტში, ძველი კუხეთის მიწაზე. მოხუცი სახეგაბრწყინებული,

თვალცრემლიანი იმეორებს გუნებაში, მოწაფეობიდანვე საყვარელი მგოსნის ცნობილ სიტყვებს: „ცა-ფირუზ ხმელეთ-ზურმუხტო, ჩემო სამშობლო მხარეო... დედაშვილობას, ბევრს არ გთხოვ, შენს მიწას მიმაბარეო“.

ასე თავდება ექვთიმე თაყაიშვილის ოდისეა, რომელიც იმავე დროს ქართული კულტურის ძეგლების დაცვა-პატრონობის ისტორიის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო დრამატულ ფურცელს წარმოადგენს.

გაზრდილ-განახლებულ და დამშვენებულ დედაქალაქს ვეღარა სცნობს ექვთიმე, რომელმაც სრული ოცდაოთხი წლის წინ დასტოვა იგი, მოუვლელი და აშლილი. 82 წლის მოხუცი ყმაწვილივით შეჰხარის ირგვლივ ყველაფერსა და ყველას, წელთა სიმძიმე და გადატანილი ჭირ-ვარამი ვითომც სიხმარი ყოფილა და მას ახლა ისე სწყურია საწერ მაგიდასთან მიჯდომა და განუწყვეტელი, თავდაუზოგავი შრომის განახლება, როგორც ალბათ არასოდეს სწყურებია. სხვა საზრუნავი და საქმე უკვე აღარ გააჩნია: განძეული მთავრობის კომისიის საიმედო ხელს ჩაბარდა, ხოლო სარჩოს ძებნაზე ფიქრი არ უხდება, საბჭოთა მთავრობისა და სამეცნიერო დაწესებულებათა ყოველმხრივი ხელშეწყობით უზრუნველყოფილს. სიხარული, ხალისი, უდიდესი ზნეობრივი კმაყოფილება და დაუშრეტელი შემოქმედებითი წვა—აი, რა წარმოადგენს მის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ თვისებებს იმხანად. მის მრავალ ძველ თანამოსაქმესა თუ ნამოწაფარს გულს უამებს ეს გარემოება, ხოლო ქართველ მეცნიერთა იმ თაობებს, რომელთაც იგი ახლა პირველად დაინახეს და რომელნიც მას მხოლოდ ნაშრომებით იცნობდნენ, წრფელ სიყვარულსა და მამა-შვილური მოწიწების გრძნობას უნერგავს მისი ნაჭირნახულები და ნათელი სახე, მისი ახალგაზრდული დაუდგრომლობა.

მიუხედავად დიდი ხანდაზმულობისა, ექვთიმე ერთხანს, ვიდრე ტანმრთელობა უღალატებდა, კაბინეტში კი არ გამოკეტილა, არამედ აქტიურად ჩაება მჩქედარე მეცნიერულსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში: ცოდნის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი გახდა და საჯარო ლექციებს კითხულობდა; სამეცნიერო სესიებზე მოხსენებებით გამოდიოდა; ყურნალ-გაზეთებში წერილებს ბეჭდავდა; კეთილმოსურნე, მაგრამ ფხიზელ თვალს ადევნებდა მრავალრიცხოვან კოლეგათა მუშაობას, უხვად აძლევდა რჩევა-დარიგებას, ვინც კი სთხოვდა და ა. შ. მერე და მერე კი მისი სარბული მართლაც მხოლოდ ბინითა და იქ გაჩაღებული ინტენსიური მუშაობით შემოიფარგლა, მაგრამ ჩვენს მეცნიერებასთან ცოცხალი კავშირი მას საბოლოო ავადობამდე არ შეუწყვეტია.

1945 წლის 15 აპრილს ე. თაყაიშვილი საქართველოს განათლების მინისტრის ბრძანებით დაინიშნა უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორად. მალე მას დამსახურებული პროფესორის წოდება მიეცა, ხოლო 1949 წლის 17 სექტემბერს სსრკ უმაღლესმა საატესტაციო კომისიამ დაუმტკიცა დოქტორის ხარისხი (ჯერ კიდევ 1918 წელს უდიდესატაციოდ მინიჭებული) და პროფესორის წოდება. 1946 წლის 28 დეკემბერს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სავანგებო კრებამ ერთხმად აირჩია ნამდვილ წევრად.

ასეთი იყო მისი უდიდესი და მრავალმხრივი ღვაწლის საზოგადოებრივი და ოფიციალური აღიარება. იმ დამსახურებისა, რომელსაც იგი სამშობლოში ჩამობრუნების შემდეგაც ასე თავდაბლად ახასიათებდა: „თუმცა ჩემი მთავარი მოღვაწეობა პედაგოგობა იყო და ამას შევსწირე ჩემი ცხოვრების 30 წელიწადი, იმავე დროს შეძლებისამებრ ვმუშაობდი საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიაში, საზოგადოდ ქართული კულტურის ისტორიაში. აქ მიზნად დავისახე

საბუთების და ძეგლების შეკრება, მათი მოწესრიგება, აღწერა, გამოქვეყნება და—რაც მთავარია—დაცვა“. საბჭოთა ხალხმა და სახელმწიფომ კი უტყუარად, ღირსეულად შეაფასა ეს „შეძლებისამებრი“,—ნამდვილად კი გმირული—შრომა...

ჩამოსვლის შემდეგ ორი წელი რომ გავიდა, ექვთიმემ გულისყური მიაპყრო უმთავრესად მრავლად უკანვე ჩამოყოლილი ჩანაწერების ლიტერატურულ და მუშაობასა და დასაბუთებად გამზადებას. გამოქვეყნების საშუალება ახლა უკვე შეუზღუდავი ჰქონდა—უხივერსიტეტშიც, ისტორიის ინსტიტუტშიც, საქართველოს მუზეუმშიცა და საყოველთაო ყურნალ-გაზეთებშიც. ეს მალე დაეტყო მის ისედაც მდიდარ ბიბლიოგრაფიულ სიას: 1946 წლიდან 1953 წლამდე მან მოასწრო დაბეჭდვა 16 წერილისა თუ ნაკვლევისა, რომელთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: „იბერთა და ქართველთა სახელმწიფო“ („მნათობში“), „ჩხარის ეკლესიის სიძველენი“, ორ ნაწილად (საქართველოს მუზეუმის მოამბეში), „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის“ მესამე შეგვებულ-შესწორებული გამოცემა (ისტორიის ინსტიტუტის სერიაში), „ვატიკანის ქართული ხელნაწერები“ (უნივერსიტეტის შრომებში), „მოგონებანი ქართველ მწერლებზე“ (ლიტერატურის მატთანში) და კაპიტალური, უხვად დასურათებული წიგნი „Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ამ უკანასკნელის გამოსვლას ავტორი ვეღარ მოესწრო. მისი გარდაცვალების შემდეგ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ წიგნს ს. ჯანაშიას სახელობის პრემია მიანიჭა. ავტორის გარდაცვალებისავე შემდეგ დაიბეჭდა: „აპოკრიფული მოთხრობა ქართლის ცხოვრებაში“, „1917 წლის ექსპედიცია“ ქართულად, უორდრობისეულ ქართულ ხელნაწერთა და თარხან-მოურავისეული „ვეფხისტყაოსნის“ აღწერა, ვრცელი მოგონებანი („მნათობში“, 1958-59 წ. წ.) და „არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში“. თავის დროზე ამზადებდა, მაგრამ გამოუქვეყნებელი დარჩა²⁷: „სუმბატის ქრონიკისა“ და „კელოლოთისის“ რუსული თარგმანები; ჯრუჭის, მღვიმევის, ჭყონდიდის, გელათისა და ზუგდიდის კარის ეკლესიათა სიძველეები; ზუგდიდის სასახლის ვერცხლის ნივთთა წარწერები; „როგორ იწყებოდა ვეფხისტყაოსანი“; „განძეულობის საზღვარგარეთ წაღებისა და დაბრუნების ისტორია“; „ევროპაში ნახული ქართული სიძველენი“; „ოსმალეთის საქართველოს მიმობილვა“; „ბოცო-ბასილი“; „ფრანგულ-ქართული ლექსიკონის მასალები“; სხვადასხვა მოგონებანი.

*

* *

უკანასკნელი, საბედისწერო ავადობა მოხუცს 1952 წლის ბოლოს უკვე იზღენად მოერია, რომ ყოველგვარ მუშაობაზე ხელი ააღებინა, საანდერძო გუნებაზე დააყენა და გაახვია მძიმე ფიქრებში მოახლოვებული აღსასრულის, საშუაოს ბოლომდე მაინც ვერ მიყვანის შესახებ... ეს აღსასრული დაუდგა 1953 წლის 21 თებერვალს (დილის 6 საათზე), თავისი ღრმად შინაარსიანი სიცოცხლის 91-ე წლის მეორე თვეში გადამდგარს. 24 თებერვალს ექვთიმე თაყაიშვილი მიწას მიაბარეს ვაკის სასაფლაოზე, ქართველ მეცნიერთა განსასვენებელში.

1963 წლის 10 მარტს, დაბადებიდან 100 წლის თავთან დაკავშირებით, ექვთიმეს ნეშტი გადასვენებულ იქნა დიდუბის, ქართველ მოღვაწეთა პანთეონში,

²⁷ ახლა უკვე შეგვიძლია კმაყოფილებით განვაცხადოთ, რომ აქ ჩამოთვლილ ნაშრომთა უმეტესობა (მეტ-ნაკლებ დასრულებული) შევა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მიერ დაგეგმილ ორტომულში ე. თაყაიშვილის ნაწერებისა.

სადაც მარხიან მისი ძველი მეგობრები და მასავით ამაგდარი თანამოსაქმეები, რომელთა ღირსეულად დაკრძალვაზედაც მას ოდესღაც ბევრი უზრუნვას.

25 მარტს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ და თბილისის უნივერსიტეტმა, ამ უკანასკნელის დარბაზში გამართეს სხდომა, მიძღვნილი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის და საზოგადო მოღვაწის, უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლისა და პირველ პროფესორთაგანის, აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის ხსოვნისადმი, აკად. ნ. მუსხელიშვილის თავმჯდომარეობით. სხდომაზე ჰოს-მენილ იქნა სამი მოხსენება: პროფ. შ. მესხიასი („ე. თაყაიშვილის ცხოვრება და მეცნიერული მოღვაწეობა“), აკად. გ. ჩუბინაშვილისა („ე. თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების ძეგლები“) და აკად. ა. ბარამიძისა („ე. თაყაიშვილი — ქართული ლიტერატურის მკვლევარი“). მოსმენილ იქნა აგრეთვე აკად. შ. ამირანაშვილის, აკად. ა. შანიძისა და მწერალ-აკადემიკოს კ. გამსახურდიას მოგონებანი ე. თაყაიშვილის შესახებ.

24 აპრილს საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის სამეცნიერო საზოგადოებამ, მისი თავმჯდომარის აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით გამართა (თბილისის მასწავლებელთა სახლის დარბაზში) დიდი სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ე. თაყაიშვილის 100 წლის თავისადმი. სესიამ მოისმინა 11 მოხსენება (აკად. ნ. ბერძენიშვილისა; პროფ. გ. ჩიტაიასი, ს. ყაუხჩიშვილისა, ვ. დონდუასი, კ. გრიგოლიასი, ს. ჩიქოვანისა, ი. სურგულაძისა; დ. მუსხელიშვილისა, დ. ხახუტაიშვილისა და გ. ლომთათიძისა—ორი ერთად) და აკად. შ. ამირანაშვილის მოგონება, გასმეორებით²⁸.

ივნისის პირველ რიცხვებში საზოგადოებამ მოაწყო ორი გასვლითი სესია—ქუთაისსა და ბათუმში—, სადაც წაკითხულ იქნა აღნიშნულ მოხსენებათაგან შერჩეული რამდენიმე.

ყველა ამ სესიამ და სხდომამ მრავლად მიიზიდა მსმენელები.

საიუბილეო თარიღისათვის, 1963 წელს მეცნიერებათა აკადემიამ გამოსცა: ე. თაყაიშვილის ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია (შედგენილი ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომლის ე. კელენჯერიძის მიერ, რომელსაც ამასთანავე გამზადებული აქვს დაწვრილებითი აღწერა თაყაიშვილის, ინსტიტუტში დაცული არქივისა) და ე. თაყაიშვილის „არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში“ (გამზადებული ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში, თ. ბარნაველის მიერ). ფართოდ გამოეხმაურა აღნიშნულ თარიღს პრესა. წერილები დაიბეჭდა: „კომუნისტ“-ში (№25, „დიდი მოჭირანახულე“, გ. ლომთათიძისა), „Заря Востока“-ში № 70, „Неутомимый труженик науки“, პროფ. ვ. დონდუასი), „თბილის“-ში (№ 22, „ღვაწლმოსილი მეცნიერი“, მ. ხერხეულიძისა), „ლიტერატურულ გაზეთ“-ში (№ 3, „ექვთიმე თაყაიშვილი“, შ. გოზალიშვილისა²⁹), „ახალგაზრდა კომუნისტ“-ში (5.XII.62, „ე. თაყაიშვილი და ქართული უნივერსიტეტი“, რ. მეტრეველისა), „Молодежь Грузии“-ში (27.XII.62, „Е. Такайшвили и Историко-этнографическое общество“, რ. მეტრეველისა) და „Вечерний Тбилиси“-ში (№ 11, „Ученый энтузиаст“, რ. მეტრეველისა). შ. ბადრიძის წე-

²⁸ უნივერსიტეტში გ. ჩუბინაშვილისა და ა. ბარამიძის მიერ წაკითხული მოხსენებანი და აგრეთვე მასწავლებლის სახლში წაკითხული ყველა მოხსენება იბეჭდება წინამდებარე კრებულში. კ. გამსახურდიას მოგონება (სათაურით „საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესი“) დაიბეჭდა 1964 წელს „ლიტერატურულ საქართველო“-ში (№ 21).

²⁹ მისივე წერილი „ქართული კულტურის დიდი მოამაგე“ დაიბეჭდა ცხინვალის გაზეთში „საბჭოთა ოსეთი“, (5. II. 63).

რილი „დიდი მეცნიერი და მოღვაწე“ გამოაქვეყნა ჟურნ. „მნათობმა“ (1963 წ. № 1), ხოლო რ. მეტრეველისა—„ე. თაყაიშვილის არქეოლოგიური ექსპედიციები“—ჟურნ. „ცისკარმა“ (1963 წ. № 10). გამომცემლობა „ნაკადულმა“ დაბეჭდა ამ ორი ახალგაზრდა ისტორიკოსის მიერ ძალიან კარგად დაწერილი ბიოგრაფიული ნარკვევი „ექვთიმე თაყაიშვილი“, პროფ. შ. მესხიას რედაქციითა და ბოლოსიტყვაობით. მოგვიანებით დაიბეჭდა ჩვენი წერილები: „ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი“ („მნათობი“, 1964, № 5) და „Евфимий Семенович Такайшвили“ (ჟურნ. „Советская Археология“, 1964, № 3). ბევრად უფრო ადრე, 1960 წელს კი რუსეთში გამომავალი ორგანოს „Эпиграфика Востока“-ს XIII ტომში დაიბეჭდა პროფ. ი. მეგრელიძის წერილი: „О жизни и эпиграфических работах Е. С. Такайшвили“.

1963 წელს თბილისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომმა ე. თაყაიშვილის სახელი დაარქვა ვაკის ერთ-ერთ ქუჩას, რომელიც უნივერსიტეტს პირდაპირ, ილია ჭავჭავაძის გამზირის მართობ ადის მთის კალთისაკენ.

მადლიერი სამშობლო არ იგიწყებს და არც ოდესმე დაივიწყებს თავის სახელოვან მოჭირნახულეს—ექვთიმე თაყაიშვილს. ქართველობის შემეცნებაში იგი ზვალნათლივ უტოლდება ეროვნული კულტურის მრავალსაუკუნოვან მატრიანეში მკაფიოდ წარმოჩენილ, შინ თუ „ცხრა მთას იქით“ თავდადებით, ხშირად მოწამებრივ მოღვაწე ცალკეულ დიდ მამულიშვილებს, რომელთა უდრეკ მხრებზედაც გადადიოდა ხოლმე ავბედობის ვითარებაში ამ კულტურის შესწავლის, შემოქმედებრივი გამდიდრების, საიმედოდ დაცვისა და შთამომავლობისათვის მზრუნველობით გამოცემის უკეთილშობილესი საქმე...

გ. დონდუა

ეკვთიამ თაყაიზვილი როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი

წყაროთმცოდნეობას, როგორც საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთ დისციპლინას, თავისი დიდი საგანი აქვს: იგი მოწოდებულია შეიმუშაოს ისტორიის წყაროთა (სპეციალურად იგულისხმება—წერილობით ძეგლთა და მათთან ერთად—წარწერათა) კრიტიკული შესწავლისა და მოხმარების ხერხები და მეთოდები. სპეციალისტისთვის ამ კარგად ცნობილ განმარტებაში მახვილის დასმით იკითხება სიტყვები „წყაროთა კრიტიკული შესწავლა“. ხოლო კრიტიკული შესწავლა ჩვენს სინამდვილეში, საისტორიო მეცნიერების განვითარების თანამედროვე პირობებში, ცხადია, სხვა თვისებისა და წონისაა, ვიდრე ის წინათ ყოფილა. დღევანდელი საისტორიო კვლევისათვის, საბჭოური ისტორიოგრაფიისათვის წყაროთა „შინაგანი კრიტიკა“ ისევე აუცილებელია, როგორც მათი „გარეგანი კრიტიკა“ (წყაროს დათარიღების, მისი აუტენტიკურობისა და მსგავსი საკითხების შესწავლა). ამასთან პირდაპირ კავშირში ჩანს სპეციალისტის სწორი შენიშვნა, რომ „მარქსისტულ-ლენინური წყაროთმცოდნეობა—ყველაზე უფართოესია საისტორიო დამხმარე დისციპლინათაგან“—ო (ლ. ვ. ჩერეპინი). მართლაც იგი უფრეულესიც არის და უძნელესიც—დასაძლევად. ის მოითხოვს, გარეგანი კრიტიკის გარდა, წყაროთა სოციოლოგიურ, ფილოსოფიურ გააზრებას, ძეგლის საზოგადოებრიულ-კლასობრივი არსის გამოვლინებას, სოციალურ-პოლიტიკური, ჩვეულებრივ „მიფარვით“ ჩარჩენილი ტენდენციურობის გამომჟღავნებას. სწორედ ეს არის „შინაგანი კრიტიკის“ ძირი.

ნათელია, თუ რა მნიშვნელოვანი დასკვნა გამომდინარეობს აქედან. ვინც შეჭურვილი არ არის აღნიშნული ხერხებითა და მეთოდებით, იგი ვერ შეისწავლის ისტორიის წყაროებს, ვერ მოიხმარს, ვერ გამოიყენებს ამ წყაროებს. ამავე დროს, როგორც ეს აღნიშნა ჩვენმა თანამედროვე მეცნიერმა, „მართებული შეხედულება ისტორიულ წყაროს შესახებ აუცილებელი პირობაა მართებული შეხედულების შედგენისათვის თვით ისტორიულ პროცესის შესახებ“ (ს. ჯანაშია).

რა უბრალო ჭეშმარიტებაა ეს, და ამავე დროს რა ხშირად ითვლება ეს ჭეშმარიტება, რაოდენ ხშირად განუსჯელი მკითხველი, კითხულობს რა ამა თუ იმ წერილობით წყაროს. გულდაჯერებულს გამოჰყავს წაკითხულიდან ზედაპირული დასკვნები; მას, სპეციალურ ცოდნას მოკლებულს, საკუთარ მოსაზრებათა, საკუთარი ბუნებრივი გამჭრიახობის მიმყოფს, ეჭვიც არ ებადება, რომ იგი წყაროთმცოდნეობის გარკვეული მონაპოვრების უცნობელი, სამეცნიერო წაკითხვის გარკვეული წესების, მეთოდების უქონელი, ეცნობა რა მოცემულ წერილობით წყაროს, კითხულობს რა რომელიმე ტექსტს, ავტორს, არსებითად

იძყოფება ისეთი მკითხველის მდგომარეობაში, რომელმაც დასაბამი მისცა უკვ-
დავი გოგოლის სატირულ შენიშვნებს მისი დროის პეტრუშკების შესახებ.

ცნობილია, თუ რა დიდი ტრადიცია აქვს წყაროთმცოდნეობითს დისციპლი-
ნას საერთოდ საისტორიო-სამეცნიერო მიღწევათა მქონე ხალხების კულტურულ
ისტორიაში. მაინცა და მაინც, მსგავსად ძველი რუსეთისა (ტატიშჩევი და მისთა-
ნანი), ჩვენშიც (ვახუშტი და სხვანი) უკვე XVIII საუკუნეში წყაროთმცოდნეო-
ბას საკმაოდ საპატიო ადგილი ეჭირა; იგი ძალისებერ პასუხობდა თანამედროვე
მეცნიერების სათანადო მოთხოვნებს. მაგრამ ვიდრე საბჭოური კულტურული
მშენებლობის გაშლამდე, ერთკერძო წარმატება, და ზოგჯერ დიდი წარმატებაც,
ჰქონდა გარეგან კრიტიკას. საზრუნავად მაშინ რჩებოდათ ტექსტის აღდგენა
(„რეცენზია“) და წესიერი მისი დაბეჭდვა (პუბლიკაცია). ამ დარგში კი—„ყვე-
ლაზე უფრო დაწინაურდა ფილოლოგია“².

აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის ბიოგრაფიიდან ვიცით, რომ მისი ზრდა-განვი-
თარების და საისტორიო-საარქეოლოგიო ხასიათის შემოქმედებითი მუშაობის
მთავარი ხანა ხასიათდებოდა ქართული ისტორიოგრაფიის სფეროში სწორედ
ფილოლოგიის ბატონობით. ეს იყო ქართული ფილოლოგიის აღმავლობისა და
უდიდესი წარმატების დასაწყისი დრო (აკად. ნ. მარი და მისი შემდგომნი). ამ
ვითარებამ ღრმა კვალი გაავლო კერძოდ ჩვენი დიდი ისტორიკოსის აკად. ივ.
ჯავახიშვილის სათანადო შრომებშიც. ადვილი გასაგებია, მაშასადამე, თუ ექვთი-
მე თაყაიშვილის წყაროთმცოდნეობითს, ფუძემდებლური მნიშვნელობის ნაშ-
რომებსაც იმთავითვე ახასიათებდა ფილოლოგიური მეთოდებით კვლევის
სწრაფვა.

ასეთი იარაღით შეჭურვილი, სიბრძნისმეტყველური მომზადებით კარგად
უზრუნველყოფილი, ამავე დროს გოლიათური სულეერი და ფიზიკური ძალ-
ღონით მაშინ სავსე ექვთიმე, თავის უფროს და უმცროს თანამედროვე სპეცია-
ლისტებთან ერთად, მთელი თავისი სიღინჯით და ამტანობით შეუდგა ქართულ
ხელნაწერთა მდიდარ ფონდებზე მუშაობას, იმ სამწერლობო მემკვიდრეობის
კვლევა-ათვისებას, „რომელსა შინა,—ასე შეეძლო ექვთიმეს, დაუფიქსარი
იონა ხელაშვილის სტილით, გამოეთქვა საკუთარი შეფასება იმ მემკვიდრეობი-
სა.—ძუშლი და ახალი ენა არს, და მათ ზედა აღშენებულ ძუალნი და ტკნნი და
ძარღვნი სიბრძნისანი, რომელი კნინღა-და გასაღები არს ფილასოფიისა“³, ესე
იგი, ვიგულისხმობთ ჩვენ, საისტორიო მეცნიერებისა.

ბუნებრივია, რომ ჩვენ ჩვენთვის სანუკვარი ტრადიცია მოვიხსენიეთ, მაგ-
რამ, ჭეშმარიტად, ყველაფერი, როგორც იტყვიან, შედარებითია ამ ქვეყანაზე,
და იმ ტრადიციაზეც, ცხადია, პირობით შეიძლება ლაპარაკი. სიმოკლისათვის,
ჩვენი განზრახვის შესაბამისად, მიზანშეწონილად მივიჩნევთ მოვიგონოთ თუნ-
დაც ის თვალუხვამი კრიტიკული შენიშვნები, რომელიც თავის დროზე აკადემი-
კოსმა ი. ჯავახიშვილმა მიუძღვნა მისგან სამართლიანად მაღალი საფასით დაფა-
სებულს დიდი ქართველი მეცნიერის ვახუშტის მიღწევას წყაროთმცოდნეობის
დარგში. ჩვენ, კერძოდ, ვგულისხმობთ პატივცემული მკვლევარის შემდეგ სტრი-
ქონებს, ყოველი ისტორიკოსისათვის გასათვალისწინებელს: ის გარემოება, რომ
XVIII საუკუნის ქართველ მეცნიერთა ჯგუფის მიერ საგანგებოდ შერჩეული

² Проф. Бернгейм, Введение в историческую науку. გერმანულით თარგმნი-
ლი, პროფ. საბინინის რედ., პბ., 1908, გვ. 108.

³ იონა ხელაშვილის კერძო წერილიდან (14. VIII. 1826) სოლ. დოდაშვილის მისამართით.
ხელნაწერთა ინსტიტუტი, სწ., № 2226, გვ. 139, ჩვენ მიერ შესრულებული პირი, რე. 1. გვ. 54.

„გზებით“ და „მასალებით აღდგენილი (მათგანვე აღდგენილი.—ვ. დ.) სურათი“ ქართველი ერის XIV—XVII სს. ცხოვრებისა „დამაკმაყოფილებელი არ აღმოჩნდა“.—წერს ი. ჯავახიშვილი.—„ეს გარემოება ბატონიშვილმა ვახუშტმა გამოაშკარავა სრული სიცხადით. თავისი ბასრი კრიტიკით,—განავრძობს მკვლევარი,—ვახტანგისეული კომისიის ქართლის ცხოვრების ბევრი შეცდომა გამოამჟღავნა და ცნობების კრიტიკული განხილვის აუცილებლობის ცხადყოფით ქართულ საისტორიო მწერლობას საუკეთესო მაგალითი და სახელმძღვანელო აზრი მისცა. მაგრამ,—ასე ავითარებს ი. ჯ. თავის აზრს,—არც მისი ცდა, მისი შედგენილი საქართველოს ისტორია აღმოჩნდა მთლად დამაკმაყოფილებელი. მ. ბროსემ, თ. ჟორდანიამ, ე. თაყაიშვილმა და ს. კაკაბაძემ გამოარკვეეს ის მრავალი შეცდომები, რომელნიც ვერც დიდებულმა ქართველმა მეცნიერმა აიცილინა თავითგან“. ამას მოსდევს ჩვენთვის კიდევ უფრო მანიშნებელი დასკვნა ი. ჯავახიშვილისა: „ამის მთავარი მიზეზი ის გარემოება იყო, რომ ეგნატაშვილი ბერის მეთაურობით შედგენილი ქართლის ცხოვრების გაგრძელების ასე უღმობელად, მაგრამ სამართლიანად კრიტიკულად განმსჯელი, თვითვე ბატონიშვილი ვახუშტი სრულისა და გულუბრყვილო ნდობით ეპყრობოდა ყველაფერს, რასაც საბუთის სახელი ეწოდება. სწორედ ამან ჩაადენინა მას მრავალი შეცდომები“⁴.

საქმის ვითარების ჯავახიშვილისეულ ამ შეფასებაში არა ერთი რამეა საინტერესო. აქ ჩანს ჩვენში ადრევე გადვიძებული წყარომცოდნეობითი კრიტიკული ძიების დიდი წყურვილიც და კრიტიკის საერთო სისუსტით გამოწვეული უკმაყოფილების გრძნობაც, რომელიც, ბუნებრივია, თან სდევდა ქართველთმცოდნეთა ერთიმეორის შემცველ, პროგრესისათვის მებრძოლ შემდეგ თაობებს.

ძველი ტრადიციების ისტორიიდან, ჩვენთვის საინტერესო სპეციალური დარგის თვალსაზრისით, სხვა მომენტებიც იქცევა ყურადღებას. იმისდა მიხედვით, თუ რა კულტურულ-საზოგადოებრივ წრეში (ფეოდალურ, ბურჟუაზიულ-მეძაბულურსა თუ სხვაში) ხორციელდებოდა ქართველთმცოდნეობითი მუშაობა, ისტორიოგრაფიისა თუ წყარომცოდნეობის დარგშიც უთუოდ იჩენდა თავს „მოთხოვნა-მიწოდების“ თვისობრივ-რაოდენობრივი სხვადასხვაობა.

საკითხის ისტორიაში თავისი წვლილი შეაქვს ზემოთ მოხსენიებულ იონა ხელაშვილსაც, რომელიც წარსული საუკუნის მე-10-20-30 წლებში მოღვაწეობდა პეტერბურგის ქართული კოლონიის სპეციფიკურ პირობებში. მას მწვავედ განუცდია ის შეუსაბამობა, რომ ერთის მხრივ, დიდი და ბრწყინვალე ჩანდა სამწერლობო მემკვიდრეობა ქართველი ხალხისა, ხოლო არ ჩანდა მისი პატრონი, დამფასებელი, მომვლელი. „ვიდრე აქამომდე,—ჩივის იგი,—ყოველთა ჩუშნისა შრომილნი ღვაწლნი, დღე და ღამე რუდუნებულნი, მდებარებენ კვმირსა ქუშშე, საზოგადოთა ერთაგან განუხილველად!“ ამ მემკვიდრეობის მოვლა-გამოყენება, გვაუწყებს ხელაშვილი. ვერ შეძლო გვიანდელ ბაგრატიონ მეფეთა საქართველომ. ამისი მიზეზი კი არა ერთი იყო: პოლიტიკური „განწულების“, დაშლილობის შედეგად წარმომდგარი „დასუსტება და შემცირება ერისა რიცხვისა და უმეცრება და სიგლახაკე (ნივთიერი—ვ. დ.)“; გაძვირდა „ქართანი“, ე. ი. ქაღალდი, დაიხურა „ტეპოლრაფია“⁵; სწავლულებმა დაკარგეს „ადგილნი და

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 4, ნაწ. I (XV ს.), გვ. 2—3, ტ. 1924; იხ. აგრეთვე ამავე წ. 4-ის სრული გამოცემა (XV—XVI სს-ის შემცველი), გვ. 12; თ., 1948.

⁵ ხელნაწ. ინსტ., ხწ., № 2226; გვ. 25; ჩემი რეული, I, გვ. 43.

პატივნი და მცირედნიცა ნუგეშნი (სარჩო.—ვ. დ.)“; თანვე დაიკარგა „გარემოთა ბოროტ ბარბაროზთა უწიგნოთა მეზობელთაგან განსვენება“-ო.

ეს არ იყო პასიური იერემიადა. ავტორი თავის ჩივილში თანამედროვეთ თუ მომავალთ მკაფიოდ ანიშნებდა, ამოცანას უსახავდა და გზას უჩვენებდა, როგორ უნდა გამოესწორებინათ საქმე. შავბედობის პირობებში დარჩენილან— „არხივა (sic)-წიგნთსაცავები ცალიერ და სახლნი სასწავლებელნი უმოწაფო და ერნი—უღრამატო“. არქეოლოგები შეეძლო საგანგებოდ ჩაეფიქრებინა იმაზე მითითებას, რომ „თვთ ათსამმეტთა მამათაგანი მეოხნი ს ა მ ა რ ხ ო ნ ი რომელნიმე გზაუ(ც)ალად არიან და წმიდანი ჭუარნი და ხატნი (ჩვეულებრივ ძვირფასი ძეგლები ხელოვნებისა—ვ. დ.) კავკასიისა ქუბათა შინა თვნიერ მკვილავთა (მცველთა უქონელნი.—ვ. დ.) დაფარულ არიან“⁶. დაუფიწყარი ექვთიმე თაყაიშვილი რამდენი საკუთარი ძიების მაგალითით ამაგრებს ხელაშვილის პირად დაკვირვებას იმის შესახებაც, რომ უბედობის ხანებში გაბნეულ სიძველეთაგან— „თუ იპოვებინან,—წერს ხელაშვილი,—ჩინებულთა (დიდკატა.—ვ. დ.) სახლებთა შინა რაოდენნიმე წიგნი საკლასონი, კელითწერილნი, იშიშვიანი (მათი პატრონები.—ვ. დ.) წარკითხუად, რათა არა მიეცეს ხრწნილებასა, ანუ (შიშობენ.—ვ. დ.) არავინ ინათხოვროს და (არ—ვ. დ.) იქმნას დავიწყებული“-ო⁷.

იონა ხელაშვილის გონების თვალი ამავე დროს ტრიალებს „ელენთა წიგნებთა საცავებსა შინა და როსთა არხივაებთა შინაგან“ და რომაელთა და სომეხთა აქამდე „დაცულ წიგნებთა შინარე“, და იონა ღალადყოფს, რომ საჭიროა „ზრუნუა“ ეზრასი და ნემიასი ჩუშნისა (ეროვნული.—ვ. დ.) არხივისათჳს⁸.

მაგრამ, ამას გარდა, ისმის იდეოლოგიური ხასიათის საჩივრებიც. ქართველ საზოგადოებაში უმეცრებამ სარბიელი მისცა ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას მშობლიური კულტურისადმი, „რომელნიმე თხემნი (წარკითხე: ცარიელი თავები.—ვ. დ.) თვისისა ენისა უკეთილესსა თხზულებასა გაკილვენ“-ო⁹.

მანც მიუხედავად ყველაფრისა, ძველი ქართული დიდი მემკვიდრეობა სულიერ ძალას და იმედს ჰგვრიდათ ჯანსაღ პატრიოტებს, რომ ეროვნული შემოქმედების ძეგლები, „თხზულნი—ოდესმე გამოიშვედებინან, ოქროვანსა საუკუნესა შინა“-ო¹⁰.

რადგან ჩვენ ამ მოკლე ექსკურსში მცირედიც იყოს ხარკი მივუტანეთ ქართული არქეოგრაფიის ძველ მესვეურთ, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მათ ზრუნვას „არხივა-წიგნთსაცავების“ შექმნის შესახებ დიად არ აკლდა აზრი და მოზანდასახულება. სიმოკლისათვის ჩვენ პირდაპირ მოვიყვანთ შესანიშნავი მწბგნობრის, მაშინ პეტერბურგელი სტუდენტის, სოლომონ დოდაშვილის მანიშნებელ შემდეგ სიტყვებს: „არა თავისა თვისისათჳს მხოლოდ, გინა ბედნიერებისათჳს ვჰმუშაკობ, არამედ სიყვარულისათჳს მამულისა, რათა ევროპამან ჰსცნას ივერია ს ა შ უ ა ლ ო ბ ი თ ა წ ე რ ი ლ თ ა ს ა რ წ მ უ ნ ო თ ა“¹¹.

ჩვენს ყურადღებას აქ იპყრობენ ეს „წერილნი სარწმუნონი“. საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ დოდაშვილს ესმოდა, რა სერიოზული სპეციალური წყაროთ-

⁶ ხწ-ის იგივე, №, გვ. 26; ჩემი რე., I, გვ. 43.

⁷ იგივე, გვ. 27; ჩ. რე., I, გვ. 45.

⁸ იგივე, გვ. 27 და 28; ჩ. რე., I, გვ. 44 და 45.

⁹ იგივე, გვ. 138; ჩ. რე., I, გვ. 53.

¹⁰ იქვე.

¹¹ სოლ. დოდაშვილის წერილები. ს. ხუციშვილის შესავალი წერილთა და შენიშვნებთ, გვ. 75. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. 1944. ნაკვ. 2, თ., 1945.

მცოდნეობითი, არქეოგრაფიული დამუშავება, შეფასება-კრიტიკა უნდა გაიაროს წერილობითმა ძეგლმა, რომ ის სარწმუნო გახდეს, რომ „წერილი“, წიგნი, ხელნაწერი „გამდიდრდეს“, როგორც რამე მადანი, შეიმატოს დამაჯერებლობა.

ოღონდ ყველაფერი ეს ქართული მეცნიერების ინტერესების თვალსაზრისით, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, პირობითი მოვლენები იყო, მაშინაც კი, როდესაც ექვთიმე თაყაიშვილი და მისი თანამოასაკე თუ თანამედროვენი (ალ. ცაგარელი, თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილი და სხვ.) უკვე ჩაბმული იყვნენ დიდ წყაროთმცოდნეობითს, არქეოგრაფიულ მუშაობაში, როდესაც მარი ბროსესი და დიმ. ბაქრაძის საკვირვლად დიდი არქეოგრაფიული საქმიანობაც განვლილი ეტაპი იყო.

ნათქვამიდან მკითხველი დაასკვნის, რომ თაყაიშვილის და მისი თაობის წინაშე დასახული ამოცანა ახალ შინაგან სიართულეს შეიცავდა, შემოქმედებითი მუშაობის თვისობრივად და რაოდენობრივადაც უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანა სულ ახალ, საზოგადოებრივი ცხოვრების დიდი აღმავლობის ვითარებაში ხდებოდა. ბაქრაძემ 80-ე წლებში დაასრულა თავისი მოღვაწეობა, ხოლო ექვთიმე მაშინღა იწყებდა შემოქმედებით ცხოვრებას, რომლის დაბედებული ხანგრძლივობა ბედნიერად გასწვდა სოციალისტური კულტურული მშენებლობის 50-ე წლებსაც.

თავის დროზე დიმიტრი ბაქრაძე სახავდა წყაროთმცოდნეობითი, არქეოგრაფიული საქმის საერთო გეზსა და პროგრამას¹². რადგან ასეთ სამუშაოს ყოველთვის გარკვეული მაორგანიზებელი მნიშვნელობა აქვს, ვაკვრით აღვნიშნავთ, რომ თაყაიშვილს იმთავითვე არა ერთი გეგმა და პროგრამა დაუმუშავებია¹³. მაგრამ მკითხველის თვალი აქ უნდა შევჩიროთ იმ გეგმის ხასიათზე, რომლის შინაგანი აზრი და მრავალმხრიობა განაპირობებდა თაყაიშვილის ცალკეული ნაშრომების ჩვეულებრივს წყაროთმცოდნეობითს თუ არქეოგრაფიულ არსსა და დანიშნულებას.

ჩვენი თემის ხასიათის შესაბამისად გვინტერესებს. თუ ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც წყაროთმცოდნე და პუბლიკატორი. როდენ რთულ სიძიებელ კითხვებს აყენებდა ძეგლის შესასწავლად და გამოსაცემად, რა სიღრმის და სიგანის გეგმას მიჰყვებოდა გონების თვალთ, რა წონის და ფასისა იყო მისგან ამა თუ იმ შემთხვევაში დასახულ სარკვევ კითხვათა რიგი, ის სპეციალური პროგრამა, რომლის აღსანიშნავად სენიობოსმა გამოიყენა იტრიდიული ტერმინი questionnaire („გამოსაკითხავი პუნქტები“)¹⁴.

ექვთიმე თაყაიშვილის „შრომათა ბიბლიოგრაფია“ (გამოსაცემად მოამზადა და ბიოგრაფიული ნარკვევი დაურთო ე. კელენჯერიძემ)¹⁵ შეიცავს 278 დასახელებას. ასე რომ, ჩვენთვის საჭირო მასალა ულევია. მაშასადამე, ჩვენ აქ შეგვიძლია მხოლოდ ცალკეული სანიმუშოდ გამოსადეგი მაგალითები მოვიყვანოთ.

ამ მიზნისათვის საკმარისი იქნებოდა თუნდა მარტო იმ ნაშრომების მიმოხილვა, რომელნიც ჩვენმა მეცნიერმა უძღვნა „ქართლის ცხოვრების“ ვრცელ ტექსტებს,—მის მრავალრიცხოვან ვარიანტებს, ნუსხებს; მათ შესწავლას შედა-

¹² კერძოდ, იხ. მისი „პროფ. პატკანოვი და ქართ. ისტორიის წყაროები“, გვ. 33 და შდვ.

¹³ მაგალ., იხ. მისი წერილი სიძველეთა სამეცნიერო კატალოგიზაციის შესახებ; (გაზ. ივერია, 1891, № 134. იხ. აგრეთვე რ. მეტრეველი, შ. ბაღრაძე, „ექვთიმე თაყაიშვილი“, გვ. 16 — 17; პროფ. შ. მესხიას რედაქციით, თ., 1962.

¹⁴ იხ. Ланглюа и Сеньобос, Введение в изучение истории, გვ. 186, სპბ., 1899.

¹⁵ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის გამოცემა, თბ., 1953.

რებითი მეთოდით; მათ აღწერილობას და ა. შ. ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, რომ ამ ტექსტებიდან ზოგი დამოუკიდებელი მნიშვნელობის ნაწილები („სუმბატის ქრონიკა“. XI ს., და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) მისი ხანგრძლივი ზრუნვისა და კვლევის საგანი გახდა. ქვემოთ ისიც მოხსენდება მკითხველს, რომ არსებითად ამით დაიწყო თაყაიშვილმა თავისი მრავალწლოვანი სამეცნიერო სარბიელი და ამითვე დაასრულა: ეს იქდენად, რამდენადც პირველი ფუძემდებლური ხასიათის მისი ნაშრომი მიეძღვნა სუმბატს და ამასთან დაკავშირებულ „ქართლის ცხოვრების“ კვლევას, ხოლო მისი ერთ-ერთი უკანასკნელ ნაშრომთაგანიც (1949 წ.)—მავე საგანს.

უკვე პირველი ცდა მისი ბეჭდვითი გამოსვლისა („სამი ისტორიული ხრონიკა“, თ., 1890; მის შედგენილობაში, როგორც ვიცით, შევიდა სუმბატის შრომა და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ც) მთელი თავისი სიავეარგით საინტერესო ჩანს და ერთგვარი სამანის დამდებია მისი შემოქმედებითი ცხოვრების გზაზე. ამ ნაშრომის უახლესი, მესამე გამოცემა (თ., 1949) მკითხველს წარმოუდგენს თაყაიშვილის უკანასკნელი სამოღვაწეო წლების მონაპოვარს. მაგრამ ის პირველი გამოცემა ჩვენ გვესახება, როგორც დამწყები მკვლევარის პირველადი სამეცნიერო განწყობა-დაინტერესების და ცოდნის საცდელი ქვა, მის წამოწყებათა მიზანდასახულობისა და პერსპექტიულობის გარკვეული მოწმობა.

თვით ის ფაქტი, რომ ახალაგზრდა მეცნიერის პირველი ცდები არქეოგრაფიას, წყაროთმცოდნეობის ინტერესებს დაუკავშირდა, რომ ის იმთავითვე „ქართლის ცხოვრების“ კვლევის ძნელ საქმეში ჩაება, ობიექტურად მოწმობდა, თუ რა მიზანშეწონილად, საზოგადოებრიობის მოთხოვნათა ყურისგდებათ ჰკიდებდა იგი საქმეს ხელს. ცნობილია, რომ დაახლოებით იმ ხანებში, წინაშეაღწეულ წლებში (1883—1886) პეტერბურგელმა პროფესორმა ქ. პატკანოვმა აღძრა თავისთავად მნიშვნელოვანი საკითხი წინა აზრის ისტორიის შესასწავლად გამოსადეგ (როგორც ეს მას ჰქონდა წარმოდგენილი) წყაროთა მნიშვნელობაზე და ამასთან დაკავშირებით საკმაოდ ვრცელი ნაშრომი მიუძღვნა საქართველოს ისტორიის ძირითად წყაროს, ძველ ქართველ მესიტორიეთა ძვირფას კრებულს— „ქართლის ცხოვრებას“ (Журнал министерства народного просвещения 1883, დეკემბ.). როგორც ვიცით, თანამედროვე სპეციალისტების წრეებში საკვირველად დაურჩათ, კერძოდ, ის სისუსტე და მოუშხადებლობა, ჩვენ ვიტყვოდით, წყაროთმცოდნეობის დარგში, რომელმაც აფიქრებინა და ათქმევინა მას, თითქოსდა ქართული ისტორიოგრაფია მოკლებული ყოფილიყო ტრადიციულობას, სიძველეს, თითქოსდა მას დასაბამი მიეცა აგერ მეთვრამეტე საუკუნეში და არა აღრეფეოდალური განვითარების პირობებში, როგორც ამას დაღაღებდნენ ქართული და სხვა სიძველენი.

წყაროებისადმი უყურადღებობის შედეგად მას, აღიარებულ არმენისტს, მის ვარაუდებში გამოჩნა სომეხთა უკვდავი ისტორიკოსის სტეფანოს ორბელიანის (XIII ს.) მანიშნებელი, გამჭვირვალე მითითებაც იმის შესახებ, რომ ორბელიანი ერთ-ერთ თავის წყაროდ სარგებლობდა ქართველთა „მატიანეთა წიგნს“ („ი ნოცინ ჟამანაკაროცნ“), რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“-ს უწოდებენ¹⁶. ამ მძიმე შეცდომამ ავტორიტეტიანი მკვლევარი, ბუნებრივია, ქმნა,

¹⁶ **სოხიანნი** შიქსანი, **ჟაოჩიქსი** თანი **შიასი**ნი (-„სისიკანის, სივნიეთის სახლის ისტორია“), გვ. 372; 1910. ეს საყურადღებო ცნობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში თუის დროზე გამოიყენა აკად. ი. ჯავახიშვილმა, ძველი ქართული საისტორიო-მწერლობა, გვ. 264; ტ., 1916 პატივცემული მეცნიერი ემყარება ორბელიანის ისტორიის მოსკოვურ გამოცემას.

ზიბლიის ენით თუ ვიტყვოდით, „საბასრობელად, და იგავად, და მისათხრობელად ყოველთა შორის“ (2. სჯულთა. 28, 37). ეს, რა თქმა უნდა, არ იყო წვრილი ინტრიგის გამოვლინება. ეს იყო სპეციალისტებისათვის დიდი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის საკითხი, ამ შემთხვევაში, ქართველი ხალხის წიგნური მემკვიდრეობის წყარომცოდნეობითი ახალი და ახალი შეფასების საბაზი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორია-ფილოლოგიის განყოფილების სხდომაზე (1886 წ., მაისის ოცს) დიმიტრი ბაქრაძემ, აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით, დარბაზს წარუდგინა ვრცელი მიმოხილვა ქართული ისტორიოგრაფიისა და წყარომცოდნეობის შესახებ. ეს მოხსენება დაიბეჭდა დასახელებული აკადემიის „Записки“-ში¹⁷. იმავე საბაზით დაბეჭდა ქართულად დ. ბაქრაძემ ზემოთდასახელებული შრომაც (ზემოთ, გვ. 59, შენ. 1). დ. ბაქრაძის საბაეჭრო მნიშვნელობის ეს გამოსვლაც დაარწმუნებს მკითხველს, რომ ქართველოლოგიური მიღწევები 80-ე წლებისათვის ამ სპეციალურ დარგშიც არ იყო მცირე. ქართლის ცხოვრების შესწავლის და პუბლიკაციის მთელი ეტაპი, რა ხასიათისაც არ უნდა ყოფილიყო ის, უკან დარჩა, როგორც პეტერბურგელ მეცნიერთა—თეიმურაზ ბაგრატიონის, დ. ჩუბინაშვილის და მეტადრე მ. ბროსეს დიდი საკვლევ-საორგანიზაციო მუშაობის გრძელი გზა. მაგრამ რაოდენ დიდი ედოთ წიხსავალი გზა საქმის გამგრძელებლებს, რა ნაკლოვანად ჩანდა მოღვაწენი და მონაპოვარი კვლევითი მუშაობისა, არქეოგრაფიისა, პუბლიკაციისა, ეს, მიუხედავად ფერთა სიმუქისა, ჯეროვანი ობიექტურობითაა ასახული მაშინ დამწეები მეცნიერის მოსე ჯანაშვილის „საქართველოს მოკლე ისტორიის“ (1884 წ.) წინასიტყვაობაში. ის იწყებს ასე: „სიბნელე, წყუდიადი, მასალების უქონლობა: მათიანეთა, სიგელთა, გუჯართა, ზღაპარ-თქმულებათა გამოუკვლევლობა, კრიტიკულად განუხილველობა“ და ა. შ.

ყველა ასეთ გამოსვლაში კარგად ჩანდა იმით გამოწვეული უკმაყოფილება, იმის მიხედვით, რომ საისტორიო წყაროებს, ქართლის ცხოვრებასაც, ამ დიდებულ ძეგლს, აკლდათ ავტორიტეტული დაფასება, სპეციალური პატრონობა, რაც, დავსძენთ ჩვენ, დიდად ხელს უწყობდა იმ სკეპტიციზმისა და იმ ნიპილიზმის (ივ. ჯაბადარი) დაბადებას. ასეთ პირობებში „ქართლის ცხოვრების“ ირგვლივ კიდევ შენივთდა ისეთივე ატმოსფერო, როგორშიც თავის დროზე, პროგრესული რუსეთის სინამდვილეში, შეიქმნა, როგორც ეპოქის ნიშანი, საკულისხმო წყარომცოდნეობითი ნაშრომი, თითქოს სალაშქრო ტონზე მკერეი სათაურით: „Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков“ („დაცვა რუსული მათიანისა, ნესტორისეჟლისა, სკეპტიკოსთა ცილისაგან“)¹⁸. „ობრონა“-ში; კერძოდ, ისმის ჩივილი იმის გამო, რომ სხვადასხვა ჯურის ნიპილიზტების უვიცი შეფასებით, უკვდავი ნესტორის „ერემენიკი“ („Повесть временных лет“, XI—XII ს). ვითომ წარმოადგენს (ვთარგმნოთ სიტყვასიტყვით) „ნამდვილისა და ტყუილის ჭრელ ნარევს, თვითონ დაფუძნებული ვადამახინჯებულ გადმოცემებზე, გამონაგონებზე, ნაყალბევეზე, ჩანართებზე, უცხოეთში მომხდარი ამბების რუსეთისათვის მიწერაზე“ (გვ. III). ამ „ობრონისთან“ კაპიტალური მონოგრაფიული ხასიათის „დაცვა“ ქართლის ცხოვრებისა ჩვენში

¹⁷ იხ. ტ. IV, დამატება, № 1, სპბ., 1887.

¹⁸ П. Бутков, Оборона etc., СПб., 1840; I—VI+462+LXV стр.

არ შექმნილა. მაგრამ ისე, მნიშვნელოვანია იმდროინდელი დაცვითი ლიტერატურა, ნარკვევები, სტატიები, ცალკეული შრომების თავები. აქა და მეტადრე ი. ჭავჭავაძის საიმისო წერილებში („აი ისტორია“, 1889 წ. და სხვ.) თითქოს პირდაპირ მეორედბოდა საკითხის შესასწავლად გამოიწვევი, ძველი სიტყვები: „სტვებით, რამეთუ არა იცინით წიგნი“ (სახარების მათეს თავი, 22. 29), სწორად ვერ მსჯელობთ, რადგან საკამათო საგანი საფუძვლიანად არ შეგისწავლიათო.

ქართველ ისტორიკოსთათვის, მამასუდამე, ეს ნიშნავდა საისტორიო წყაროების, „წიგნების“ შემდგომი, უფრო მეცნიერული გამოძიების აუცილებლობას და ამ გზით, კერძოდ, იმ ერთ-ერთი ფუძეული საკითხის გადაჭრას, რომელსაც წარმოადგენდა ქართლის ცხოვრების, როგორც ნარატიულ წყაროთა თითქმის ყოვლის მომცველი კრებულის, დამაჯერებლად დათარიღება. უნდა დასაბუთებულყო და დაზუსტებულყო ის ქრონოლოგიური დებულება, რომ დ. ბაქრაძის ზემოთ მოხსენებული მტკიცების თანახმად, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები იქმნებოდნენ მე-XVIII ს-ის უადრეს. საკითხის ისტორიიდან ვიცით, რომ ასეთი მტკიცებისათვის ბაქრაძეს ყველასათვის ადვილდასახსნი საფუძველი მისცა ქართლის ცხოვრების ერთ-ერთმა ხელნაწერმა, ე. წ. მარიამისეულმა ვარიანტმა (XVII ს.), რომელიც სამეცნიერო სამყაროსათვის ცნობილი გახდა (1884 წ.) სწორედ აკადემიაში ბაქრაძის მიერ წაკითხული მოხსენებიდან („ამ ცოტა ხანში შემთხვევით ჩაგვივარდა ხელში“-ო).

ექვთიმე თაყაიშვილი სხვებთან ერთად (მ. ჯანაშვილი, თ. ჟორდანიას, ს. კახაბაძე და სხვ.) თავისი სიცოცხლის მანძილზე არ ანელებდა იმ დიდ მეცადინეობას, რომელიც ერთხელვე მოითხოვდა წყაროების შესწავლამ. ის თავდადებით ავრძელებდა ადრე ცნობილი ვარიანტების კვლევას, მათი შინაარსის, გადამწერელთა ხელის, მინაწერების, თარიღების ან დამათარიღებელი არაპირდაპირი მონაცემების, კითხვასხვაობათა ანალიზს, და არსებითად პირველად იკვლევდა მარიამისეულ ვარიანტს სხვა ვარიანტებთან თუ ნუსხებთან შედარებით. ამ უკანასკნელთა შორის პირველ რიგში დავასახელოთ თეიმურაზისეული (თეიმურაზ ბაგრატიონის ნაქონი) ნუსხა, რომელიც საფუძვლად („base“) დაედო ბროსეს მიერ პირველად დაბეჭდილ „ქართლის ცხოვრებას“ (სპბ., 1849¹⁹), ხოლო რუმინელებისეული და ფალავანდიშვილისეული ხელნაწერები იმ პუბლიკაციაში გამოყენებულ იქნა შესადარებელ მასალად²⁰. მიმოხილვა „ქართლის ცხოვრების“ ამა და სხვა, დღემდე მოპოვებული ნუსხებისა ერთობლივ, მათი შესწავლილობის ზოგადი ვითარება თუ მათი ადგილი მთელი კრებულის შესწავლის საქმეში მკითხველს შეუძლია მეტ-ნაკლები სისრულით და შემაჯამებელი სახით იპოვოს, ადრინდელ გამოკვლევათა შორის—თ. ჟორდანიასთან²¹. საკითხის შესწავლის ახალ, მაღალ საფეხურს შეეფერება აკად. ი. ჯავახიშვილის ერთ-ერთი ადრინდელი შრომა „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“²², სადაც ქართლის ცხოვრებისა და ქართლის ცხოვრების „გავრძელების“ დახასიათებას ეთმობა

¹⁹ და არა 1848, როგორც ეს მკითხველს ხვდება სპეციალურ ლიტერატურაში. ბროსესეულმა გამოცემამ მისი სამეცნიერო აპარატი და ფრანგული თარგმანი მიიწოდო შვილტომში in—4° (1849—1858).

²⁰ ბროსეს იგივე გამოცემა, გვ. 15, შენ. 1.

²¹ მისი „ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა“, წინასიტყვაობა, გვ. I—IX; ტ., 1892.

²² გამოც. 1916, სპეც. გვ. გვ. 251—283, 310—320; მკითხველის განკარგულებაშია ნაშრომის მეორე, არასრული, და მესამე გამოცემებიც. (1921 და 1945 წ. წ.).

მნიშვნელოვანი ადგილი. უახლოეს სერიოზულ ცდებს ამ დარგში წარმოადგენს ნაშრომები პროფ. კ. გრიგოლისი²³ და პროფ. ს. ყაუხჩიშვილისა²⁴.

თაყაიშვილის ხელში გავლილ ნუსხათაგან, მარიამისეული ვარიანტის გარდა, არა ერთი მისგანვე იქნა აღწერილი და აღწერითი სახით დაბეჭდილი მის კაპიტალურ, ორტომიან „აღწერა“-ში²⁵. მათ შორის:

ბარათაშვილისეული ქართლის ცხოვრება (1761 წ.); აღწ., ტ. I, ნაკვ. II, ხელნაწერის № 24; ტ., 1903;

დადიანისეული ქ. ცხ. („სპისოკ მინგრელი“, XVIII ს. უკანასკნ. მეოთხ.). აღწ., ტ. I, ნაკვ. III, ხწ. № 74; ტ., 1904;

თეიმურაზისეული ქ. ცხ. (XVIII ს. პირვ. ნახევ.); აღწ., ტ. II, ნაკვ. I, ხწ. № 130; ტ. 1906;

რუმეანცევისეული ქ. ცხ. (1703 წლამდე გადაწერილი); აღწ., ტ. II, ნაკვ. I, ხწ. № 130;

მარიამისეული ქ. ცხ. (1633—1646²⁶), აღწ., ტ. II, ნაკვ. I, ხწ. № 133;

ჯანაშვილისეული ქ. ცხ. (XVIII ს. პირვ. მეოთხ.); აღწ., ტ. II, ნაკვ. I.

ჩვენ აქ თაყაიშვილის აღწერათა რამდენიმე ნიმუში დავასახელებთ. ისე კი, რა თქმა უნდა, აღნიშნულ ორტომულში, სხვა უხვ მასალას თავი რომ დავანებოთ, მარტო საქართველოს ისტორიის შემცველი ძეგლები დიდი მრავალფერობით არის წარმოდგენილი. კერძოდ, აღწერილია არა ერთი მანუსკრიპტი ვახუშტის ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობიდან, მე-XVIII ს. სხვა ისტორიკოსთა ხელნაწერებიც (სეხნია ჩხეიძე, პაპუნა ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე და ა. შ.).

აღწერითი მუშაობა გინდ კრიტიკული მიმოხილვა, რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილს განუხორციელებია ქართლის ცხოვრების შესასწავლად, დიად არ ამოიწურება აღნიშნული ნუსხებით. გზადაგზა თაყაიშვილს შესწავლის არეში შემოჰქონდა დამატებითი მასალები, მერმე და მერმე მეცნიერთაგან გამოვლენილი ნუსხები, მაგალ., ქართლის ცხოვრების მაჩაბლისეული ნუსხა, ან იგი თვისგანვე ერთხელ შესწავლილ-აღწერილს კვლავ უბრუნდებოდა სხვა დროს და სხვა პირობებში. ეს ხორციელდებოდა, თუ დავეყრდნობით მისივე ხელით შედგენილს მის ნაშრომთა სიაში აღნიშნულ წლებს, მთელი 72 წლის ფარგლებში (1890—1962)²⁷.

ცხადია, ის მრავალმხრივი გამოხმაურება, რეცენზიები, მეტ-ნაკლებად ვრცელი შენიშვნები, ბიბლიოგრაფიული თუ სხვა რიგისანი, რომელიც რგება თაყაიშვილის შრომებს, თავისთავადაც საინტერესო მასალას შეიცავენ ჩვენი საგნის შესასწავლად. ეს რეცენზიები თუ შეფასებანი სხვადასხვა დანიშნულე-

²³ კ. გრიგოლია, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყარომცოდნეობიდან. I. ახალი ქართლის ცხოვრება, თ., 1954.

²⁴ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I (თ. 1955, შესავალი, სპეც. გვ. გვ. 014—021 და შდგ. ტ. II (თ., 1959), შესავალი, სპეც. გვ. გვ. 031—034.

²⁵ Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, ტ. I (თბიზი ნაკვეთის შემცველი), ტფ., 1904., ტ. II, ნაკვ. 1—4, ტფ., 1906—1912 (ერთ წიგნადვე). ცალკეულ ნაკვეთებად აღწერები იბეჭდებოდა 1902—1912 წწ. კავკასიის სასწავლო ოლქის ორგანოში: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (=СМОМПК).

²⁶ თაყაიშვილთან მიღებული თარიღი 1638—1646 ამ სახით დააზუსტა კ. გრიგოლიამ.

²⁷ იხ. ზემოთ მითითებული ბიბლიოგრაფია ე. თაყაიშვილის შრომებისა.

ბის. ტონის, შემეცნებითი ღირებულებისანი არიან. ჩვენ აქ გვინტერესებს გან-
მარჯვებელი ხასიათის გამოძახილები. კერძოდ, ი. ჯავახიშვილის შრომებში
ექვთიმე თაყაიშვილის აღწერათა ორტომეული ჟღერით აღწერილი და
შეფასებულია, როგორც „ვრცელი გამოკვლევა ქვის (= ქართლის ცხოვრების)
ყველა ხელნაწერების შესახებ“²⁸. აკად. ნ. შარის სამისო რეცენზიათა შორის
აღვნიშნოთ თუნდ ის ერთი, რომელიც მიეძღვნა თაყაიშვილის „აღწერის“ პირ-
ველ ტომს და დაიბეჭდა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის კრებულში²⁹. რამდენ-
ადაც. თაყაიშვილთან ერთად, ქართლის ცხოვრების ტექსტების კრიტიკულ შეს-
წავლაში დიდი იყო მონაწილეობა კერძოდ თ. ყორღანისა და მ. ჯანაშვილისა,
ბუნებრივია, რომ ამათ ნაშრომებშიც საკმაოდ მოიპოვება საგულისხმო გამოძა-
ხილები და შენიშვნები, არა ერთხელ მკვლევართათვის სწორი ორიენტაციის
მიმცემი, თუმცა ბევრჯერ მწარე ტონით დაწერილი³⁰.

მავრამ რა ხასიათისაც არ უნდა იყოს ეს გამოძახილები, ისინი მაინც იმას
მოწმობენ, რომ თაყაიშვილის პირველივე ნაშრომები იმსახურებდა სპეციალის-
ტების ყურადღებას.

რამდენადაც ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას წარმოადგენდა ქართლის ცხოვ-
რების ნუსხათა დათარიღება, მაშასადამე, ქართლის ცხოვრების, როგორც საის-
ტორიო შრომათა კრებულის, შემადგენელ ნაწილთა წლოვანების განსაზღვრაც,
ექვთიმე თაყაიშვილსაც, მაშინ ჯერ კიდევ დამწყებ მეცნიერს, ამ საკითხისათვის
ვაუცია ძალისაგები პასუხები თავის სადებიუტო შრომაში—„სამი ისტორიული
ხრონიკა,—გამოცემული ვრცელის წინასიტყვაობით და შედარებით ქართლის
ცხოვრებასთან და სხვა ხრონიკებთან ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ“³¹. ამ წიგნმა
ერთბაშად პოვა გამოხმაურება მ. ჯანაშვილის წიგნში „აღვადგინე“ და ნ. შარის
რეცენზიის სახით—„რუსული არქეოლოგიური საზოგადოების აღმოსავლური
განყოფილების წერილებში“³². მთავარი ის არის, რომ თაყაიშვილმა პირველმა
გამოაქვეყნა ძვირფასი ძეგლები სათანადო მიმოხილვით, „სამი ხრონიკის“ სათა-
ურში აღრიცხული „მოქცევა“ („მოქცევა ქართლისა“), სუმბატ დავითის ძის
„ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ და მესხური ქრონიკა.

დასახელებულმა ძეგლებმა, ბუნებრივია, ერთბაშად მოიპოვეს პოპულარო-
ბა. „მოქცევა ქართლისა“ შეიცავს ანტიკური ხანის ქართველ მეფეთა უნიკა-
ლური მნიშვნელობის სიას, ქრონოლოგიური მიდევნებით—ადრეფეოდალური
ქართლის მოსახლეობაში ქრისტიანობის გავრცელების ამბავს და ბაგრატიონ-
ების სადინასტიო სახლის გენეალოგიურ მონაცემებსაც (IX ს-მდე). ი. ჯავახი-
შვილმა თავის ზემოთ დასახელებულ ისტორიოგრაფიულ შრომაში („ძველი
ქართ. საისტორიო მწერლობა“. 1916, გვ. 38) ეს ძეგლი, მაშინ, 1916 წ. უკვე
ორი ვარიანტის შეჯერების წესით გამოცემული (იხ. ქვემოთ) შეაფასა როგორც
„უძველესი სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოები“, დღემდეც, დავძინოთ ჩვენ,

²⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 252; ტ., 1916.

²⁹ ნ. შარი, Критика на работу Е. С. Такайшвили: Описание рукописей, etc, т. I, вып. 1—4, Т., 1902—1904—Сборник отчетов о премиях и наградах, присужденных Академией Наук за 1907 (=მეცნიერებათა აკადემიის მიერ 1907 წლისათვის მინიჭებულ პრემიათა და ჯილდოთა შესახებ ანგარიშგების კრებული), СПб, 1909.

³⁰ თ. ყორღანი, ქრონიკები, წ. I, გვ. XVII, XX, XXII და სხვ. მ. ჯანაშვილი, აღვადგინე.— წიგნის სრული სათაური იხ. ქვემოთ.

³¹ ტფილისი, 1890.

³² „Записки восточн. отделения русск. археологич. общества, ტ. VI, 1891, გვ. 357—362; სპბ., 1892.

უძველესობით გამორჩეული. ე. თაყაიშვილის ვარაუდით („ჩვენის აზრით“) ძველი „შედგენილი“ უნდა იყოს მე-XVII ს.. რომელი თარიღიც, ძართალია, ყველასაგან არ იქნა გაზიარებული³³. თაყაიშვილმა ამასთან ერთად საბუთიანად გაასწორა დ. ბაქრაძის მიერ წარმოდგენილი ქრონოლოგიური მსაზღვრელი (826—876 წ. წ.) იმ ხელნაწერისა („შატბერდის კრებული“), სადაც აღმოჩნდა ქართლის მოქცევის აღნიშნული ტექსტი და რომელსაც თაყაიშვილი ათარიღებს დაახლოებით 973 წლით. აკად. ს. ჯანაშიამ. საკმაოდ დაწვრილებით განიხილა რა ამ ძეგლის შესწავლის ისტორია, დაასკვნა, რომ თაყაიშვილის მიერ დადგენილი ეს უკანასკნელი თარიღი „მას შემდეგ ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში დიდად არ შეცვლილა“³⁴. მაგრამ ქრონოლოგიური კვალიფიკაციის გარდაც თაყაიშვილს, ცხადია, არა ერთი სხვა საზრუნავი ჰქონდა ძეგლის არქეოგრაფიული შესწავლისათვის, წყარომცოდნეობითი მოთხოვნების დაკმაყოფილებისათვის.

ჩვენი საერთო ამოცანის შესაბამისად, ჩვენც, ქვემოთ მოყვანილი მაგალითების საფუძველზე, ვცადოთ, უფრო დავუახლოვდეთ თაყაიშვილის არქეოგრაფიული მუშაობის ხერხებს, მის წყარომცოდნეობით მოთხოვნებს, სათანადო ტექნიკას და ა. შ.

ჯერ ყურადღებას იქცევს მაშინ დამწყები მკვლევარის, თაყაიშვილის, მიზანდასახული სწრაფვა—აღიქვას მოცემული ძეგლის, ქართლის მოქცევის დამოკიდებულება მთელთან, ქართლის ცხოვრებასთან, რომელი კრებულიც, ზემოთ თქმულისამებრ, მისთვისაც ყოველთვის შეადგენდა ზრუნვის საგანს. ამასთან დაკავშირებულია ავტორის საგულისხმო შენიშვნა, რომ „ისტორიკოსმა ვახუშტიმ და თეიმურაზ ბატონიშვილმა სრულებით არ იციან ქართლის მოქცევა“. მსგავს შენიშვნას თაყაიშვილი აკეთებს იქვე დასახელებულ „ბროსეს, ჩუბინოვის, ბაქრაძის და სხვების“ მიმართაც: ამათა „არა ერთხელ ჩამოუთვლიათ ქართლის ცხოვრების წყაროები. რომელნიც თვით ამ მატრიანეში იხსენიებიან, მაგრამ არც ერთს მათგანს არ შეუნიშნავს, რომ ქართლის მოქცევა,—სწერს თაყაიშვილი.—განცალკევებული წყაროა ჩვენი ისტორიისა“³⁵. ამ სიტყვების ავტორს ამ თვალსაზრისითაც განუხილავს რა ქართლის ცხოვრების ყველა მაშინ არსებული ვარიანტი, შეუძინევა, რომ „ცნობები მის შესახებ“, ჩვენი სიტყვით:—მიითებანი ქართლის მოქცევაზე, „შეტანილია თვით ქართლის ცხოვრებაში, და არ მოიპოება ისეთი ვარიანტი,—განაგრძობს სანაქებოდ ერუდირეული ახალგაზრდა მეცნიერი,—რომელიც ქართლის მოქცევას თავის წყაროდ არ უჩვენებდეს“³⁶. ამას მოსდევს ავტორის აზრის დამადასტურებელი მიითებანი იმ ვარიანტებზე სათანადო სქოლიოებში.

ავტორი წლების მანძილზე გულდასმით მუშაობს ქართლის ცხოვრების ტექსტებზე, ამ კრებულის, მისი ვარიანტების ქრონოლოგიაზე, აღებული მიმართულებით სხვათაგან წარმოდგენილი ცდებისა და დასკვნების შემოწმებაზე. ამ ღარგში მისი წვლილის მნიშვნელობას არაპირდაპირ გვამცნობს ქართლის მოქცევის შემფასებელი თაყაიშვილის ასეთი სიტყვები: „აქამომდე ჩვენ არ გვქონია არც ერთი ძველი ხრონიკის ვარიანტი, რომლითაც შესაძლებელი ყოფილიყო

³³ შტრ. ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართ. საისტ. მწერლობა, გვ. 40.
³⁴ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, უძვ. ეროვნ. ცნობა ქართველთა პირველსა ცხოვრისის შესახებ, etc, შრომები. ტ. II, გვ. 28, თ., 1952.
³⁵ მისი „სამი ისტორიული ხრონიკა“, გვ. LXXXII და LXXX—LXXXI.
³⁶ იგივე, გვ. XXXI

შემოწმება ქართლის ცხოვრების ცნობებისა. ახლა კი, განაგრძობს ავტორი, ქართლის მოქცევის საშუალებით შეგვიძლია შევამოწმოთ უმთავრესი ცნობები ქართლის ცხოვრებისა და ვალიართ მათი სიძველე ანუ უარვეყოთ ზოგიერთი მათგანი“³⁷.

თაყაიშვილმა მართლაც განახორციელა შემოწმებითი სამუშაო. ქართლის მოქცევის აღნიშნულ გამოცემაში (მეორე, უფრო სრულყოფილი გამოცემის შესახებ იხ. ქვემოთ) სქოლიოებში „ძალად შევიტანეთ ის ადგილები ქართლის ცხოვრების ტექსტისა, — წერს ის, — რომელნიც სიტყვასიტყვით ემთხვევებოდა ქართლის მოქცევის ხრონიკას, და აღვნიშნეთ განსხვავებანი“. ავტორის ერთი მიზანი ისიც იყო, რომ „თვალსაჩინოდ დაგვეჩვენებინა მკითხველისათვის“ განსხვავება³⁸. საერთოდ, ასეთი „შედარებითი გამოცემა“ მას სამართლიანად მიაჩნდა „ძრიელ საჭიროთ“³⁹ და მან ამ წესის დაცვით კიდევ განახორციელა არა ერთი საისტორიო წყაროს პუბლიკაცია.

ამ პუბლიკაციათა შორის მოკლედ დავახსენათ, როგორც სანიჟუშო, იმავე „ქართლის მოქცევის“ მეორე⁴⁰ გამოცემა (1912 წ.). გამოცემის საბაზი უთუოდ იყო 1902—1903 წ.წ. ა. ხელაიას მიერ ჭელიშის უდაბნოში (რაჭა) „ქართლის მოქცევის“ ახალი ვარიანტის აღმოჩენა⁴¹. ახალ გამოცემაში ე. თაყაიშვილმა ორივე ვარიანტი, შატბერდისა და ჭელიშისა, დაბეჭდა ერთად, მათი ტექსტების შეჯერების გასაადვილებლად. ეს ტექსტები მთლიანად არის მოთავსებული თაყაიშვილის „აღწერა“-ში, ტ. II (ნაკვ. IV). გვ. გვ. 708—813. ვარიანტების აღწერა-შეფასება პუბლიკატორს მოკლედ აქვს წარმოდგენილი (იგივე, გვ. 704—708 და 813—815, რადგან შატბერდის ვარიანტი, როგორც ვნახეთ, მის პირველ გამოცემაშია დაწვრილებით აღწერილი, ხოლო ჭელიშისა მისი აღმომჩენის მიერაა აღწერილ-შეფასებული.

ცხადია, ტექსტების შეჯერებაზე რთული მუშაობისას თაყაიშვილს წინ ედო ისეთი შედარებით იოლი, მაგრამ ფაქიზად შესასრულებელი საქმეც, როგორც არის, მაგალითად, ხარვეზების, კითხვასხვაობათა, მართლწერის დარღვევის შემთხვევათა გამოვლინება.

თაყაიშვილის მიერ ორივე ვარიანტის ტექსტების შეჯერებამ ცხადყო, რომ შატბერდისა, მეორესთან შედარებით, „სანიჟუშოდ“ იყო დაცული („представляется образцовым“). მეცნიერი გამომცემელი იმასაც განმარტავს, თუ რატომ მოხდა ასე, იმიტომ, ბრძანებს სპეციალისტი, რომ შატბერდისეული ტექსტი ერთხელვე შეტანილი მე—X ს-ის ცნობილ კრებულში, სამარადქამოდ ჩარჩა ხელუხლებელი, გადარჩა დროთა ბრუნვას შეუბღალავი, — გამომცემლის ლაკონიური სიტყვით — „შემოინახა X ს-ის ნუსხაში (список), რომელი საუკუნეც წარმოადგენდა ქართული მეწიგნობის (книжного дела) საუკეთესო დროს“ (აღწ., II, ნაკვ. IV, 814), ხოლო ჭელიშისეულმა კი „пережил период

³⁷ „სამი ისტორიული ხრონიკა“ გვ. LXXXIV.

³⁸ იგივე, LXXXVI და LXXXV

³⁹ იგივე, გვ. LXXV

⁴⁰ თავისი ფასი აქვს თ. ყორღანის მიერ („ქრონიკები“, წ. I, 1892), დაბეჭდილ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ტექსტს (ვრცელი შენიშვნებით). ტექსტი ამ გამოცემაში დანაწილებულია ნაწყვეტ-ნაწყვეტად, გვ. 11-ისა და 79-ის ფარგლებში.

⁴¹ არხიმანდრიტი ამბროსი, ჭელიშის ვარიანტი „ქართლის მოქცევისა“, „ქველი საქართველო“, ტ. I, გვ. 1—29, ტ. 1909; ცალკე ამონაბეჭდი, ტ., 1911. არხ. ამბროსი ერისკაცობაში ბესარიონ ხელაია შემდგომ (1921—1927 წწ) იყო „სრულიად საქართველოს კათალიკოს—პატრიარქი“.

падения культуры Грузии“, ესე იგი, ჩვენი სიტყვით რომ ვთქვათ, ჭელიშისეული ვარიანტი, როგორც უწყვეტლივ ცოცხალი გამოყენების საგანი, არ გადაპყობია საქართველოს კულტურის დაცემის უბედურ ამბებს, ის გამძლე აღმოჩნდა. სამაგიეროდ, ხმარებაში დარჩენილი, იგი ისე გადამახინჯდა სხვადასხვა დროის გადამწერთაგან, რომ თუ არა შატბერდის ტექსტის დახმარებით, აღნიშნავს მეცნიერი, ისე ჭელიშისეულში ბევრი რამე გაუგებარი იქნებოდა სპეციალისტისათვის (გვ. 814).

ამავე დროს ტექსტის საკუთარ კრიტიკას ექვთიმე, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, მარცვლავს, მოსთვლის რა ტექნიკური, ტექსტოლოგიური თუ პალეოგრაფიული ხასიათის დაბრკოლებებს. მაგალითად, იმ ფაქტის ძალით, რომ შატბერდისა და ჭელიშის ვარიანტების შემცველ ორივე ხელნაწერს აკლია ერთი საფურცლე ტექსტი (ТЕКСТ ОДНОГО ЛИСТА), თაყაიშვილს მსწრაფლ დაებადა-აზრი, რომ ამის მიზეზი არ უნდა ყოფილიყო ფურცლების დანაკლისი (НЕ ПО ДЕФЕКТНОСТИ ЛИСТОВ), არამედ მიზეზი უნდა იყოს იმ დედნის დანაკლისი თუ დეფექტიანობა, რომლიდანაც ალბათ გადაწერილია მოცემული ხელნაწერის ტექსტი (იქვე). ეს იმასაც მოასწავებს, ცხადია, რომ მან შემოგლითი გზით დასახა იდეა იმ სიძიებელი დედნის სიძველეთსაცავებში მოჩხრეკისა. „ხუცთურში მსგავსი ასოების („СХОЖИХ БУКВ“, ე. ი. თანამსგავსი მოხაზულობის ასოთა) აღრევისაგან წარმომდგარი შეცდომები ხელნაწერის ტექსტში ჩვეულებრივი მოვლენა არისო“, შენიშნავს ის (გვ. 815). ამ რიგის შეცდომებს იქვე ერთვის მეორე რიგის შეცდომებიც ქარაგმათა ხმარების წესის დარღვევით გამოწვეული. თაყაიშვილის მუშაობის ამ მხარეს ქვემოთაც ექვევა ყურადღება. ჭელიშის ტექსტში დაცულ მართლწერაში მკვლევარმა შენიშნა ქართული ანბანის 22-ე და მე-8 ასოთა ნაერთი (უშ). რომელშიც უ ქარაგმიანია. ამის მნახველმა თაყაიშვილმა აღნიშნული დაქარაგმებული ნაერთი მიიჩნია, როგორც წინამორბედი XVIII ს. ანტონისეული შენაერთისა (უშ), რომელშიც უ-ბრჯგუა გამოყენებული (გვ. 815).

ექვთიმე თაყაიშვილის სამეცნიერო მემკვიდრეობაში წარმოდგენილია ცნობილი ძეგლიც აღმავალი ფეოდალიზმის ხანისა—შემოთ მოხსენიებული სუმბატის ქრონიკა, უფრო ზუსტად, სუმბატ დავითის ძის ბაგრატიონანის (ბაგრატიონის; XI ს.) „ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთა“. მსგავსად „ქართლის მოქცევისა“, ამ ქრონიკამაც, თაყაიშვილის შემოქმედ ხელში არა ერთხელ გავლილმა და გადასინჯულმა, ახალი შუქი შეიტანა ქართლის ცხოვრების ტექსტების კრიტიკულ შესწავლაში,—ეს სრულიად დამოუკიდებელი იმისგან, თუ რა რჩებოდა ე. თაყაიშვილის ნაშრომებში, ადრე და მერმისში, გასასწორებელი, შესავსები, გადასასინჯი და ა. შ., ან კერძოდ, რა შენიშვნები გამოიწვია სუმბატის ქრონიკის პირველმა პუბლიკაციამ (1890 წ) სამეცნიერო კრიტიკაში⁴².

სუმბატის ქრონიკის თაყაიშვილისეულ პირველ ორ გამოცემას (1890. 1906⁴³) საფუძვლად დაედო მაშინ ცნობილი მარიამისეული ქ. ცხ-ის ერთადერთი ვარიანტი. მაგრამ რადგან იგივე ქრონიკა შესწორებული სახით მოპოვებულ იქნა ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერ ნარედაქციევ ქ. ცხ.-ის ტექსტში, თაყაიშვილმა პირველ თავის გამოცემაში, სქოლიოებში, აღნიშნა „შესწორებულ-

⁴² იხ. ქორდანი, ქრონიკები, წ. 1, წინასიტყვაობა, გვ. XXII—XXV; გვ. 138, ვარსკვლავიანი ვრცელი სქოლიო, და სხვ.

⁴³ 1906 წ. გამოცემული ტექსტი წარმოდგენილია ქართლის ცხოვრების მარიამისეულ ვარიანტში (იხ. ქვემოთ).

ლი ქ. ცხ-ის ვარიანტები“ (საქმის ასეთი ვითარების შესახებ იხ. სუმბატის ქრონიკის მესამე გამოცემის გვ. 3).

აღნიშნულ მეორე გამოცემის წლიდან (1906) მესამე გამოცემის წლამდე (1949) მთელმა ხანამ განვლო.

ამ უკანასკნელი გამოცემის განხორციელებისას თაყაიშვილი თავს მოვალედ თვლის გარკვეული წესის თანახმად გააცნოს მკითხველს ახალი მასალა, რომელიც დაგროვდა სუმბატის ქრონიკის საკითხის ირგვლივ განვლილი დროის მანძილზე. უკანასკნელ პუბლიკაციაში სათანადო სიზუსტით არის მოცემული მარიამისეული ქ. ცხ-ის გამოქვეყნების (1906) შემდეგ მოპოვებული ქ. ცხ-ის ხელნაწერების დახასიათება, მოკლე ტექსტოლოგიური შენიშვნები არსებული სპეციალური ლიტერატურის გათვალისწინებით (ჯავახიშვილი, ყაუხჩიშვილი, გრიგოლი).

სუმბატის ნაშრომისადმი მიძღვნილ ადრინდელ გამოკვლევაში („სამი ისტორიული სრონიკა“) მკითხველს ეუწყება, რომ მარიამის ვარიანტის აღმოჩენამდე „ჩვენ არა გვქონია წარმოდგენა სუმბატის (მიერ შედგენილ — გ. დ.) ისტორიაზე, გარდა იმისა, რომ ცნობილი იყო მისი სათაური (გვ. CIII—CIV). აქ მითითებულია ქართლის ცხოვრების ის ადგილი, სადაც, სქოლიოში, თეიმურაზისეული ნუსხის საფუძველზე, მოყვანილია ეს სათაური. (იხ. ქართლის ცხოვრება, გვ. 161, შენ. 3; იგულისხმება ბროსე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I). ამ სათაურიდან, წერს მკვლევარი, ჩანდა, რომ ქართლის ცხოვრებაში გამოყენებული იყო სუმბატის ისტორია, მაგრამ სახელდობრ რა ნაწილები იყო ამ ისტორიიდან ნასესხები. ამის შესახებ „არავითარი ცნობა არ გვქონდა“ (გვ. CIV). ამას მოსდევს დახასიათება თაყაიშვილის მიერ ხელნაწერზე ჩატარებული. მუშაობისა, მისი დაკვირვებანი, მისგან დასმული კითხვები და პასუხები. დაახლოებით ამ გზით მარიამის ვარიანტის შემადგენლობაში. მკვლევარის მუშაობის შედეგად, მთლიანად გამოვლინდა ძვირფასი ძეგლი, სუმბატის ქრონიკა, როგორც „განცალკევებული“ (იქვე), დამოუკიდებელი თავი. თაყაიშვილი გულმოდგინედ ჩაუჯდა ქართლის ცხოვრების მაშინ ცნობილ ნუსხებს და ახლად აღმოჩენილი სუმბატის ნაშრომის ტექსტობრივი შეჯერების წესით იმ ნუსხებთან დადგინდა ნათელი სურათი, კერძოდ, ის ფაქტი, რომ: 1. უმეტესი ნაწილი სუმბატის ისტორიისა ყოფილა შეტანილი აღნიშნულ ნუსხებში და თითქმის სრულად — მარტო თეიმურაზისეულ ნუსხაში; 2. სუმბატის ისტორია „დაგლეჯილია ფრაზებად და მცირეოდენ ნაწილებად და ისე შექსოვილი და ჩაკვრებულია აქა-იქ ქართლის ცხოვრების ტექსტში“; 3. სუმბატის ცნობები უკრიტიკოდ, მექანიკურად არის ჩართული ქართლის ცხოვრების ტექსტებში, და აქედან წარმოდგა ხშირად ძნელად დასაძლველი წინააღმდეგობა მოწმობათა შორის, ფაქტობრივი შეუსაბამობა და ა. შ. 4. მკვლევარმა საჭირო აღდგენითი, ტექსტოლოგიური სამუშაო განახორციელა: „ჩვენ გამოვწვლილეთ და გამოვკრიბეთ ქართლის ცხოვრების ტექსტიდან ის ფრაზები და მოთხრობანი, — წერს ის, — რომელნიც სუმბატის ისტორიის ეკუთვნოდნენ, და ამით თვით ქართლის ცხოვრებიდან აღვადგინეთ სუმბატის ისტორიის ვარიანტი. რომელიც მარიამის ვარიანტის შესადარებლად ვიხმარეთ“ და ა. შ (გვ. CIV და CV).

მიუხედავად იმისა, მამასადამე, რომ სუმბატის ქრონიკა ცალკეული მთლიანი ნაშრომის სახით აღმოჩნდა XVII ს-ის ქართლის ცხოვრების შედგენილობაში, მისმა მეცნიერმა მკვლევარმა საჭიროდ ჩათვალა არა მცირედი დრო და ენერგია შეეწირა და ამ ცხოვრებიდან გამოერჩია ის საკითხავები, რომელსაც შესა-

სწავლი ქრონიკის კუთვნილებად იცნობოდნენ სპეციალისტის მიერ. ვარაუდი სწორი იყო. იმ მწიგნობრებს, რომელნიც, ვინ როდის, ქართლის ცხოვრების, თუ იქნება ასე ითქვას, უსუმბატო ტექსტების გასამდიდრებლად ესესხებოდნენ სუმბატის ცალკე წიგნად მდებარე ქრონიკას—ცალკეულ ცნობებს, ფრაზებს, პასაჟებსა და ა. შ., არ შეიძლებოდა საკუთარი გაგება, „ხელი“, იერი, არ დაეჩნიათ ნასესხებისთვის მისი გამოყენების დროს. მაინც რაში გამოიხატა ესო, იკითხავს მკითხველი. ექვთიმე თაყაიშვილმა კითხვასხვაობა, საკითხავთა ვარიანტული თუ სხვა ხასიათის თავისებურებანი, ნაკი თუ ნამატი, შეჯერების გზით გამოვლენილი მის მიერ, სუმბატის ქრონიკის გამოცემული ტექსტის სქოლიოებში წარმოადგინა მკითხველისთვის მზამზარეულად, მისთვის ჩვეული სიბეჯითით. ეს სქოლიოები ძალზე საინტერესო სამეცნიერო აპარატს ქმნიან აღნიშნულ პუბლიკაციაში.

მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი. იმ აპარატში წარმოდგენილი მასალა ჯერ გვიკარნახებს დავასკვნათ, რომ XVIII—XIX ს. მიჯნაზე და მერმე ძველი ხელნაწერის გამოყენებლებს, იმათ, ვის ხელშიც მისცემია ჩვენთვის ცნობილი სახე ე. წ. ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეულ ნუსხას თუ რიგ სხვა ნუსხებს, ბუნებრივად მოუმარჯენიათ თავისი დროის ქართული. ქრონიკის ძირითადი ტექსტის არქაული გამოთქმები: „ცხორება“, „სადათ“, „აბრაჰამ“, „სომხისთ“, „გუარამ“, „კაბეჩიანს“, „ძესა ნერსესსა“ და მრ. სხვ.—ზოგ ნუსხაში შეცვლილან. ფორმებით: ცხოვრებაჲ, სადით, აბრაჰამ, სომხეთს, გუარამ, კამბეჩიანს, ძესა ნერსესსა. და ა. შ. ამავე დროს. აღნიშნულ პირებს, თავისი ხანის სპეციალისტებს. სუმბატის ქრონიკაში ერთხელ შერყვნილი საკითხავები, სადაც შესძლებიათ, უსწორებიათ. მცდარი „სავანეთს (გვ. 44), „ასპორანგს“ (იქვე), „მოშალე“ (გვ. 45), „ვაც-ბოროტისანი“ და ა. შ. შესაბამისად შეცვლილია სწორით: სივნეთს (სივნიეთს), ასპურაგანს (ვასპურაკანს), მუშელ, ვაც-ბოტის(ანი) და სხვ.

თაყაიშვილისეული სქოლიოები, მკითხველის თვალწინ დალაგებული შესადარებელი მასალა ირიბი გზით სხვა პრინციპული მნიშვნელობის დასკვნებსაც გვიკარნახებს. სუმბატთან, კერძოდ, აღნიშნულია, რომ მას შემდეგ, რაც ვახტანგ გორგასალის მემკვიდრეებმა დაკარგეს მეფობა (VI ს.), ხელისუფლება ერგოთ „ქართლისა აზნაურთა“ და „ეპყრა“ მათ იგი „ვიდრე ამათამდე“—ბაგრატოვანთა დინასტიის დაწყებამდე, როდესაც „დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათგან“ (გვ. 44). სქოლიოში კი ნაჩვენებია, რომ ამ უკანასკნელ წინადადებას აკლია, თეიმურაზის ვარიანტში. სიტყვები: „დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა“. გამოდის, „ბოროტნი საქმენი“ მიეწერათ ვახტანგის მემკვიდრეებს. ყოველი ეს დამართეს ტექსტს იქნებ ცნობის სოციალურ-კლასობრივი გააზრების გამო.

ფეოდალურ-აზნაურული ქართული სახელმწიფოებრიობის იდეოლოგიებში გარკვეულ რეაქციას იწვევდა აზნაურობის შემბლაღავი ლიტერატურული გამოსვლები. ამავე დროს, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე აღნიშნა, სუმბატ დავითის ძე აზნაურთა მოძულე ყოფილა (ძველი ქართ. საისტ. მწერლობა, გვ. 435). აქვე მოვიგონოთ, რომ ქართველ დინასტთა გვარი სუმბატის (თვითონ ამ გვარის წარმომადგენლის) მართლწერით ისახელება. როგორც „ბაგრატონიანი“ „ბაგრატონიანი“ (გვ. 43 და 45). ამის თანახმად გიორგი მერჩული (X ს.) იცავს მართლწერას „ბაგრატუნიანი“: „ველმწიფჳ ღიღი ბაგრატუნიანი აშოტ

კურაპალატი“ (აკად ნ. მარის გამოც. გვ. იბ=12⁴⁴). ცნობილია ფორმაც „ბანკ-რატონიანი“ (თამარის ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი“, გვ. 2 10⁴⁵-10). რომლის პარალელურად მასთანვე ნახმარია, გვ. 47. 11-12. ბაგრატიანი. ამ უკანასკნელი ფორმის მაწარმოებელია-ო(ვ)ან სუფიქსი: ბაგრატიანი; თავისი მხრივ ბაგრატუნ/ონ-იან-ი წარმოგვიდგენს სომხურისა (ბაგრატუნი) და ქართულის (ბაგრატიანი; შდრ. „სასანიანი“. „გორგასლიანი“) კონტამინაციის მაგალითს. უგვიანეს წარმოებად ჩანს ბაგრატიონი. რომელშიც გამოყენებულია იონ-სუფიქსი (შდრ. მეფიონი, საყდრიონი, დროშიონი, მაყრიონი, არიფიონი, დაფიონი, რომიკონი და მისთანანი)—მონაპოვარი აღმოსავლურ-ქართული ენობრივი წრისა. ჩვენ ვფიქრობთ. რომ „ბაგრატიონი“ პირველად კახეთის პოლიტიკურ ნიადაგზე გახდნენ „ბაგრატიონები“.

ზემოთ აღნიშნული მკითხველს აუწყებს იმასაც, რომ სუმბატის ქრონიკის პირველ გამოცემას მისი შესამე, უკანასკნელი გამოცემა შორავს მთელი 59 წლით. განა რამდენ მეცნიერს რგებია ბედი—თავისი ნაშრომი ამდენი ხნის შემდეგ თავისივე ხელით განეახლებია? ასეთი იშვიათი ბედი წილად ზედა ექვთიმეს, აღრინდელი ლიტერატურული სტილით თუ ვიტყვოდით, დიდ ექვთიმეს, და ეს ჰასაკობრივი მისი სიძველე, ხალხურ ენაზე რომ ითქვას, არმად არ წამხდარა. სიძველე მას დიდად შევლოდა სიახლის ძებნაში. როდესაც სუმბატის ქრონიკის შესამე გამოცემას ამზადებდა, აქ, როგორც ამას მოითხოვდა მისი წყაროთმცოდნეობითი და არქეოგრაფიული დიდი გამოცდილება, აღეძრა კითხვა, თუ ქართლის ცხოვრების არსებულ, 1949 წლისათვის გამოვლენილ ხელნაწერთაგან რომელს შეეძლო დამატება, გინა შესწორება. სასურველი შუქი შეეტანა სუმბატის აღრე ორგზის გამოცემულ ტექსტში. თაყაიშვილისათვის საგულისხმო მონაპოვარი იყო ჯერ კიდევ 1942 წ. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ძველ მანუსკრიპტებში გამოვლენილი არჩილისეული, იგივე მაჩაბლისეული, ნუსხა ქართლის ცხოვრებისა. უკვე პირველივე გამოცხილები შეიცავდნენ სპეციალისტისათვის საგულისხმო ცნობას. ხელნაწერის პირველმა აღმწერმა აღნიშნა, ეს მანუსკრიპტი ძველი ქართლის ცხოვრების თხზულებათა ფარგლებში „ახლო ნათესაობას იჩენს“ მარიამისეულ ხელნაწერთან⁴⁵. სუმბატის ქრონიკის გამომცემლისათვის უფრო საინტერესო იყო სწორედ ამ ქრონიკის აღმოჩენა მაჩაბლისეულ ნუსხაში. ამ უკანასკნელში სავარაუდებელი იყო დამხმარე მასალის მოპოვება. სუმბატის ქრონიკის ტექსტოლოგიურ სიძნელეთა დასაძლევნი მონაცემების პოვნა. ერთი სიტყვით, მეცნიერი გამომცემელი ელოდა სუმბატის ქრონიკის აღრინდელ გამოცემათა „თვალსაჩინო შესწორებას“. რამდენადაც მარიამისეულ ხელნაწერში, მისივე გამოთქმით, „ზოგი სიტყვა და ფრაზა დამახინჯებულად არის წარმოდგენილი“ (სუმბატის ქრონიკა, გამოც. 3, გვ. 10). ამავე დროს საგნის უახლესი განხილვა იძლეოდა საბუთს დასკვნისათვის, რომ საერთოდ მაჩაბლისეული ხელნაწერის ტექსტი, მთლიანად აღებული, „საბედნიეროდ“ „იმ ზომამდე დამახინჯებული არ არისო“. როგორც მარიამისეულში (კ. გრიგოლია⁴⁷). მაგრამ

⁴⁴ Георгий Мерчул, Житиѣ св. Григория Хандзтийского, Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра с Дневником поездки в Шавшню и Кларджию, СПб., 1911. —Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII.

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II, თ., 1959.

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. XXX. თ. 1942.

⁴⁷ „ახალი ქართლის ცხოვრება“, გვ. 120; თ., 1954.

ორივე ხელნაწერის შეჯერების გზით (სუმბატის ქრონიკის შემცველ ნაწილში) აკადემიკოსმა თაყაიშვილმა ცხადყო, რომ სუმბატის ქრონიკის ტექსტი, მისი შეცდომებიანად, იქაც და აქაც, „თითქმის იდენტურად არის წარმოდგენილი“, რომ მაჩაბლისეულში „იგივე შეცდომებია, იგივე დამახინჯება სიტყვებისა და იგივე ნაკლოვანება ფრაზებისა“. ისე რომ, „მოლოდინი არ გავგიმართლდო“ (იქვე).

რაც უნდა იყოს, მაჩაბლისეული ხელნაწერი, უგულვებელსაყოფი დიად არ იყო, და თაყაიშვილმა სუმბატის ქრონიკის ახალ გამოცემაში, სქოლიოებში, მთელი სისრულით გამოაჩინა იმ ხელნაწერის კითხვასხვაობანი, ოღონდ ამ სქოლიოებში მან განმეორების მორიდებით აღარ შეიტანა ის შესაძარებელი მასალა, რომელიც, ზემოთ აღნიშნულის თანახმად, მკითხველს ეხმარება ქრონიკის პირველ გამოცემაში. სუმბატის თხზულების ირგვლივ დასმული საკითხები თაყაიშვილის შრომაში ამით არ ამოიწურება. კერძოდ, მტკიცედ დადგენილად არის, მაინცდამაინც ბოლო დრომდე, მიჩნეული ძეგლის მისეული დათარიღება, XI ს.⁴⁸ მაგრამ ისიც მართალია, რომ ყველა მისგან აღძრული საკითხი კერძოდ, სუმბატის ქრონიკის ურთიერთობის შესახებ ე. წ. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ტექსტთან, მის მიერ არ გადაწყვეტილა⁴⁹.

ამრიგად, ექვთიმე თაყაიშვილი თავის მუშაობაში საისტორიო წერილობითს წყაროებზე დიდ ადგილს უთმობდა როგორც ქართლის ცხოვრების ვარიანტებს მათ მთლიანობაში. ისე ცალკეული ვარიანტის თუ ნუსხის შემადგენელ ნაწილებს, რომელთა შესწავლა თანაბრად ამდიდრებდა მოპოვებულ ცოდნას ქართლის ცხოვრების შესახებაც და, საერთოდ, ქართველი ხალხის მთელი ისტორიის სფეროშიც. დიდია თაყაიშვილის წვლილი, ქართლის ცხოვრების სხვა ვარიანტთა შორის, ზემოთ მოხსენიებული ნუსხების—თეიმურაზისეულისა და რუმიანცივისეულის შესწავლა-შეფასებაში. კერძოდ, მყარი გამოდგა თაყაიშვილის მიერ კვლევის შედეგად გამოტანილი დასკვნა იმ დებულების (დ. ბაქრაძე) მიუღებლობის შესახებ, რომ თითქოს თეიმურაზის ვარიანტი ყოფილიყოს ვახტანგ მეექვსის წინააღობის დროის წარმონაქმი.

მაგრამ უმეტეს ეფექტიანი აღმოჩნდა ის შრომა მკვლევარისა, რომელიც მან გაწია „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეულ ვარიანტზე (XVII ს.) და მასში დაცულ „სუმბატის ხრონიკაზე“. ამ ქრონიკისა და მასთან დაკავშირებული საკითხების გამოკვლევა (მაგალ., „ქართლის ცხოვრების“ წარმოშობის ქრონოლოგიური თვალსაზრისით შემოწმება), ზემოთ თქმულისამებრ, აქტუალური საქმე იყო.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ „მარიამისეული ქართლის ცხოვრება“ სამეცნიერო ბრუნვაში მოხვდა (1884 წ.) დ. ბაქრაძის მეშვეობით („ამ ცოტა ხანში შემთხვევით ჩავვივარდა ხელში“). პირველი სერიოზული ცდა ამ „ცხოვრების“ ისტორიის შესწავლისა, განახორციელა ექვთიმე თაყაიშვილმა. მანვე პირველმა შეძლო მისი კრიტიკული გამოცემა (1906 წ.). ჯერ მას ამ ვარიანტის მოკლე დახასიათება დასჭირდა სუმბატის ქრონიკის პირველ კრიტიკულ გამოცემასთან დაკავშირებით (გვ. CXV და შდგ.). მერმე მეცნიერმა დაბეჭდა⁵⁰ ვარიან-

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძვ. ქართ. საისტორიო მწერლობა, გვ. 133—135. გამოც. 3, 1945, გვ. 192. შდრ. კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 235.

⁴⁹ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 226—227.

⁵⁰ „აღწერა“—Описание. ტ. II, ნაკვ. I, აღსაწერი ხელნაწერის № 133 (30). გვ. 27—114. თ., 1906. იხ. აგრეთვე „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, კოლექცია „S“, ტ. I, სსსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თ., 1960.

რის საკუთარი ვრცელი აღწერილობა. მკვლევარი დიდი სიფაქიზით აზუსტებს. ბაქრაძის შემდგომ, ძეგლის წარმოშობის გასარკვევად გამოსადევ სინქრონიკულ მონაცემებს. ნაჩვენებია, რომ 1. დედოფალი მარიამის სახელი (ამის ბრძანებით გადაწერილ იქნა ვარიანტი) ხელნაწერში იხსენიება „ოცს სხვადასხვა ადგილას“ (სუმბატის ქრონიკა. გვ. CXV). 2. „სამს ადგილს იხსენიება, როგორც ცოცხალი, ჰირმშო ძე მარიამისი, ოტია“; 3. ოტია იყო მარიამისა და სვიმონ გურიელის შვილი; 4. 1636 წ. მარიამი ცოლად გაჰყვა ქართლის მეფეს როსტომს, რომელიც ოტიას, ფარსადან გორგიჯანიძის (XVII ს.) სიტყვით, შვილსავით ზრდიდა; 5. ოტია მიიცვალა 1646 წ., დამარხეს მცხეთაში. სქოლიოში. მიღებული წესით. მითითებულია ამ ცნობების ლიტერატურული წყარო (ბროსეს გამოცემული ქართლის ცხოვრება⁵¹) და ა. შ. ეს მონაცემები საზღვრავენ ხელნაწერის გაჩენის დროს (1636—1646). ამ ფასდაუდებელი ძეგლის პუბლიკაციის საქმე ქვემოთ არის აღნიშნული.

ყველა ზემოთ ნათქვამიდან საკმაოდ მკაფიოდ ჩანს, რომ ე. თაყაიშვილი თავის კვლევა-ძიებაში არ იფარგლებოდა ტექსტების გარეგანი კრიტიკით. წყაროების შეფასებისას იგი, სადაც კი ამას ახერხებს, შინაგანი კრიტიკის მითხოვნებსაც ყურს არ უყრუებს. ამ მხრივ საგულისხმო ჩანს შემდეგი მაგალითი, დავშირებული ქართლის ცხოვრების რუმინეცვისეულ ხელნაწერთან და თეიმურაზ ბატონიშვილის, გიორგის ძის, სახელთან. ე. თაყაიშვილმა ქართლის ცხოვრების იმ ნუსხათა შესწავლის შედეგად, რომელნიც თეიმურაზის ხელში ყოფილან გავლილი, ჯერ კიდევ 1906 წ. გამოქვეყნებულ „აღწერაში“ შენიშნა, რომ თეიმურაზს სიცოცხლეშივე ქართველთმცოდნე სპეციალისტად კარგად ცნობილს, რედაქტორული კვალი დაუჩინევია ზოგი ხელნაწერისათვის, ასე, № 130 ხელნაწერში („აღწერა“, ტ. II, გვ. 5 და შდგ.), მის დასაწყის ნაწილში, რომელიც შეიცავს ოდესღაც გაჩენილ ლეგენდას—თითქოს ერთ დროს „ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო“ და მხოლოდ შემდგომში, ენათა ბიბლიური არევის შედეგად, „შეიქმნა ენა ქართული“-ო, თეიმურაზს შეუტანია გარკვეული შესწორება, ამოწმულია რა სიტყვები, მართალია, უალაგოდ სომხურის წინ წამომწვევი. ეს შესწორება, როგორც ჩანს, თეიმურაზს დიად შემთხვევით არ შეუტანია. მაგრამ მივყვით ექვთიმეს ძიებას. აღნიშნულ „აღწერაში“ მან მოიხილა ქართლის ცხოვრების სხვა ნუსხა (№ 132), რომელშიც მკვლევარმა შეიცნო რუმინეცვისეული ნუსხის პირი (იგივე, გვ. 18). მოცემულ აღწერაში ხაზგასმულია თაყაიშვილის დაკვირვება, რომ დედანიც (რუმინეცვისეული ნუსხა) და მისი ეს პირიც, ორივე იწყებს სამატიანეო თხრობას, სრულიად განსხვავებულად ყველა არსებულ ხელნაწერებთან შედარებით: ორივე ნუსხაში ლეგენდარული თარგამოსის შეილთა შორის უპირატესობა ჰაოსის, სომეხთა ეპონიმის, წინაშე ეძლევა ქართველთა მამამთავარს ქართლოსს (გვ. 10 და შდგ.). ამასთანავე, ამ ორ ხელნაწერში ქართული ენის თავგადასავალი სწორედ ისევე ჩანს განთავისუფლებული ამკარა პროარმენული ტენდენციისაგან, როგორც ზემოთ აღნიშნულ № 130 ხელნაწერში. მამასადაძე. რუმინეცვისეული ნუსხა და მისი პირი (ხწ. № 132) თაყაიშვილს ობიექტურად აძლედა საბაბს დაესვა კითხვა—იქნებ აქაც იგივე, თეიმურაზის სწავლული ხელი ერია, რომელმაც № 130 ხელნაწერში შე-

⁵¹ დამატებით ჩვენ ვუთითებთ: ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ტ., 1926, გვ. 43 (ამონაბეჭდი კრებულიდან „სისტორიო მოამბე“, წ. II, 1925, სსსრ. ცენტრარქივის გამოც.).

იტანა შესწორება. არ იქნება, ასეთი ფიქრი თაყაიშვილს არ დაბადებოდა, რაკი მან იცოდა. რომ ეს ორივე ნუსხაც თეიმურაზის ხელში იყო გავლილი; რაკი იცოდა და აღნიშნა ისიც, რომ თვითონ დედანი, რუმიანცევისეული ნუსხა თეიმურაზმა მიართვა ძღვნად რუმიანცევს 1821 წ., ხოლო პირი. თაყაიშვილისავე ვარაუდით, შეკვეთილი უნდა ყოფილიყო გასამზადებლად „სარწმუნოა, თეიმურაზ ბატონიშვილის მიერ დედნის 1821 წელს გრაფი რუმიანცევისათვის მირთმევის წინ“-ო (აღწ. ტ. II. გვ. 18)

საკითხის ისტორიიდან ვიცით აგრეთვე, რომ თაყაიშვილისათვის თანდათან ცნობილი გახდა ახალი მონაცემები. რომელთაც იგი უკანასკნელად გამოეხმაურა 1949 წ. და რომელიც მოწმობს, რომ რუმიანცევისეულ ხელნაწერს (გადაწერილს 1699—1703 წ.⁵²) აკლია პირველი ორი რვეული ანუ 16 გვერდი, უკეთ, ის 2 რვეული გამოცვლილია ახლით, სხვა ხელით ნაწერი ტექსტით. ამას დავსძინოთ ცნობა, რომ ხელნაწერში ნაკლულის აღდგენა, შევსება (იგულისხმება, მაშინ ცნობილი ნუსხების მიხედვით) განუხორციელებია თეიმურაზს, გადაუწერინებია რა ცნობილი მწიგნობარი ტარასისათვის⁵³. ამ ცნობებს დაერთო ახალიც (1944 წ.), როდესაც კ. გრიგოლიამ მიაგნო რუმიანცევისეული ხელნაწერის დაკარგულ ადრინდელ თავს⁵⁴, და ასე დაისახა შესაძლებლობა შემოწმებულიყო ამ მიგნებული თავის რაობა. რაც შეეხება თაყაიშვილს, იგი 1949 წელს, როდესაც მან მესამედ გამოაქვეყნა სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, კვლავ გამოეხმაურა საკითხს და საგულისხმო შენიშვნა გააკეთა.

მკითხველისათვის საქმის ნათელსაყოფად, ჩვენ თაყაიშვილის შენიშვნას, ნაშრომში ისე შეკუმშულად მოცემულს. აქ წარმოვადგენთ საჭირო სისრულით, შემდეგი დებულებების სახით. რადგან შესაძლებელი გახდა ნაპოვნი, დედნი-სეული ორი რვეულის ტექსტის შეჯერება მერმინდელი ორი რვეულის ტექსტთან; რადგან ამ შეჯერების შედეგად გამოირკვა, რომ ადრინდელ ტექსტში დაცულია ძველად შემუშავებული „კონცეფცია“ ჰაოსისა და სომხური ენის პრინციპის შესახებ საქართველოს პროტოისტორიაში; რადგან აღდგენილ ტექსტში ამის საწინააღმდეგოდ, უპირატესობა მინიჭებული აქვს ქართლოსსა და ქართულს; რადგან ეს ასეა, სწორედ ამიტომ თაყაიშვილს მიზეზი ეძლეოდა შემდეგნაირი მსჯელობისათვის. როდესაც თეიმურაზი გრაფ რუმიანცევს უძღვნიდა ქართლის ცხოვრების ხელნაწერს (გაცემის მომენტიდან—„რუმიანცევისეულს“), იგი, მიმძღვენელი, იქნება იმ ორ რვეულს დაკარგულად სთვლიდა (და ამიტომ,—შევაგვსოთ ჩვენ მკვლევარის აქ დაუშვავებელი აზრი,—მას უნდა გასჩენოდა ნაკლულის აღდგენის უბრალო წადილი, არსებული ნუსხის მიხედვით). მაგრამ წყარომცოდნეობის თვალსაზრისით უმეტეს საყურადღებო სწორედ ის არის, რომ თაყაიშვილი უფრო სხვას ვარაუდობს. მისი სიტყვით, „ეს უფრო საფიქრებელია“, რომ თეიმურაზმა დასაწყისი ორი რვეული „განზრახ მოაშორა ძველ

⁵² რუმიანცევისეულ ნუსხას თაყაიშვილი გაეცნო პროფ. ა. ხახანაშვილის მეშვეობით, რომლის სათანადო „აღწერა“-ზე *Описание рукописей Румянцевского музея*, 14, 1897, თაყაიშვილი უთითებდა (თაყაიშვილის *Описание*, II, გვ. 9).

⁵³ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

⁵⁴ იგივე, გვ. 125.

ხელნაწერს; იმიტომ რომ სწორედ იმ რვეულების ტექსტში გაზიარებულია ის ვერსია ჰაოსისთვის და სომხურისთვის ხელოვნურად მიწერილი როლის შესახებ, რომელიც, წერს თაყაიშვილი, „არ შეესაბამებოდა მის (თეიმურაზის—ვ. დ.) რწმენას და პატრიოტულ სულისკვეთებას. ამითვე უნდა აიხსნებოდეს ყველაფერი ზემოჩამოთვლილის შეცვლა, ქართველთა სასარგებლოდ, დამატებულ ახალ რვეულში“⁵⁵.

აქ მქდავანდება ერთ-ერთი, თურმე შესაძლებელი, არგამორიცხული საშუალება საისტორიო წყაროების ჭირისუფლობისა, რომელსაც, ჩანს, ყოველთვის თავს არ არიდებდნენ ასეთ წყაროთა დაცვისა გინა „ობორონის“. თუ შეიძლება ასე ითქვას, თავგამეტებული მონაწილენი. მაინცადამაინც, ეს ჩვენ უნდა მივაწეროთ იმ დროებში არქეოგრაფიული თუ წყაროთმცოდნეობითი საქმის მოუწესრიგებლობას. რაც შეეხება საკითხის არსებით მხარეს, იმას, თუ საიდან გაინასკვა აზრი ჰაოსისა და მასთან დაკავშირებული სომხურის პრიორიტეტის შესახებ კავკასიისა და, მასშასადამე, საქართველოს ხალხთა ძველ ისტორიაში. ამას საბჭოურ საისტორიო მეცნიერებაში, ვფიქრობთ. გაცვა სწორი პასუხი პროფ. კ. გრიგოლიას ნაშრომში⁵⁶. ჩვენთვის ცხაცია. რომ ნუსხებში გამოყენებული საცილობელი ცნობები არის მარტო ქვეყნის ბრუნვის ბიბლიურ კალენდოსკოპში ჭკრეტის ნაყოფი. იმ ადამისდროინდელა საღვთო უბრალოების ბეჭდით დაბეჭდილი ქვაზიმეცნიერული მსოფლგაგების ნაყარნახევი, რომელმაც ჩვენს შემთხვევაში, ქართველი ერის პროტოისტორია დაუკავშირა ბიბლიურ გენეალოგიას. თარგამოს (თორღამა; დაბადება, 10,3), ქართველთა და სხვა კავკასიელთა „მამა“. თვითონ „იყო ძე თარშისი. ძის წული იაფეთისი, ნოეს ძისა“. და ა. შ.⁵⁷. რადგან ამავე დროს არარატი აღიქვეს როგორც ბიბლიური სამყაროს ნოეპატრიარქისდროინდელი ჭიბი, ხოლო არარატი კი ისტორიულად მოხვდა არმენიის მფლობელობაში, ამიტომ, გასაგებია, თუ კავკასიის ხალხთა გენეზისის ბიბლიური სქემის საფუძველზე გამართულ ლეგენდაში პრიმატი ერგო ჰაოსს (და არა, ვთქვათ, ქართლოსს, ლეკოსს, თუნდ კავკასს, ან სხვას) და მის ენას. კავკასიის ხალხების „მამათა“—„ამათ ყოველთა იყო ერთი ენაჲ „სომხური“-ო“⁵⁸. და ა. შ.

ასეთი ფაქტებიც ხალხის კულტურის ძეგლთა თავგადასავლიდან გვაგრძნობინებს ჩვენ, რა მაღალი აზრია დამარხული ამ ძეგლთა, მათ შორის ხელნაწერთა, მიზანდასახული მეცნიერული შესწავლის, მათი დიდი „ცხოვრების“ შესწავლის სპეციალურ საქმეში, რომელსაც ვეცნობით წყაროთმცოდნეობის კვალობაზე. მაღალპატრიოტული დაცვა-„ობორონა“ ჩვენი ქვეყნის მატინანეთა, საისტორიო საბუთთა, ქართველი ხალხის ცხოვრების,—როგორც იტყოდა ვახტანგ ორბელიანი—„დიდი რვეულისა“ არა მაცდური, ერთხელვე ყველგან გმობილი ყალბისმქნელობით. არამედ მეცნიერების აღმასი იარაღით, ცოდნის ნათელის მათზე მიფენით. ამ თვალსაზრისით ვაფასებთ ჩვენ მაღალი საფასით, ჩვენს შემთხვევაში, ექვთიმე თაყაიშვილის გინა მის წინაპართა თუ თანამედროვეთა დაუღალავ შრომას, დახარჯულს საქართველოს მდიადარ სიძველეთსაცავთა საკეთილდღეოდ.

ხელნაწერებზე უშუალო მუშაობა, მათი შესწავლა-პუბლიკაცია მჭიდრო კავშირში იყო სათანადო ძეგლების გამოვლინებასთან სიძველეთსაცავებში, კერ-

⁵⁵ ს უ მ ბ ა ტ ი, გვ. 7.

⁵⁶ იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 6 და შდგ.

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, ანასეული, ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 3, მ.

⁵⁸ იქვე, გვ. 3.

ძო სახლებში. ექვთიმე თაყაიშვილს ბედნიერი ხელით არა ერთი ფასდაუდებელი ხელნაწერი შეუძენია, უბოვია, მართლაც რომ აღმოუჩენია ქართული მეცნიერების სასიკეთოდ, ამ მეცნიერების რაგინდარა ჰუმანიტარული დარგის გამამდიდრებელი. იმ ხელნაწერთაგან, რომელთაც პირდაპირი კავშირი აქვთ ისტორიოგრაფიასთან, მაგალითისათვის დავასახელებთ ხელნაწერს, რომელშიც წარმოდგენილია (სულ მცირე მოცულობის) ე. წ. „აფხაზეთის ისტორია ბაგრატიისა“. ტექსტი აღმომჩენმა გამოაქვეყნა ვრცელი გამოკვლევის დართვით⁵⁹. ამ უკანასკნელ ნაწილში გამოჩვენებულია ჯერ საკითხები იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის (1641—1707) სახელთან დაკავშირებით, რადგან პირველმა დოსითეოსმა გამოიყენა ხელნაწერი, რომელსაც მან საქვეყნოდ რეკომენდაცია გაუკეთა, როგორც „ბაგრატიის აფხაზეთის ისტორია“-ს, მისგან ემცნო ქვეყანას ამ ძეგლის არსებობის ამბავი. ნაშრომში გარკვეულია, რომ ბაგრატი არის ბაგრატი III (975—1014), რომ ძეგლი თავისი ხასიათით არის „აქტი. მანიფესტი“ (გვ. 48); აქვე თაყაიშვილის მიერ, ტექსტის საფუძველზე, შედგენილია „აფხაზეთა მეფეთა“ „ნუსხა“ (გვ. 52—53). ავტორი აღგენს, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ დასახელებული წყარო აფხაზეთის ისტორიისა („ცხოვრება აფხაზეთა მეფეთა“), ვრცელი მოთხრობა,—სხვაა, დღესდღეობით გაბნეული წყაროა, ხოლო დოსითეოსის მიერ ნახულ—გამოყენებული (ბერძნულზე სრულად ნათარგმნი) და ახლა თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი, მცირე ტექსტის შემცველი,—სულ სხვა (გვ. 49—50).

ისტორიოგრაფიული ხასიათის ძეგლთაგან თაყაიშვილის ნაპოვნია და მისგანვე დაბეჭდილი აგრეთვე „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“⁶⁰. ამ ძეგლის გამოცემასთან დაკავშირებით გამოცემულს კვლევითს ნაწილში მოცემული აქვს ერთი ახალი ცდა ქართული წელთაღრიცხვის საკითხების გამომუშუებისა (გვ. 56—59). რამდენადაც წინამდებარე წერილის საგანია ე. თაყაიშვილის წყაროთმცოდნეობითი ღვაწლის შეფასება, აქ ხაზგასმით უნდა იქნეს აღნიშნული ჩვენი მეცნიერის ის დიდი შრომა, რომელიც მას შეუწირავს, საერთოდ, საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიური შესწავლის საქმისათვის და რომლის მხოლოდ ზოგ-ზოგი ნაკვალევი აღვნიშნეთ ჩვენი ზემოთ.

ამავე დროს, რადგან აქ საგანგებოდ გვიანტერესებს თაყაიშვილის მიღწევა საერთოდ წერილობით წყაროთა გამოვლინება-შესწავლის და პუბლიკაციის დარგში, ამიტომ სანიმუშოდ დავასახელოთ ისეთი წყაროებიც. მისი ნარედაქციევი და გამოკვლევის დართვით მისგან გამოცემული, როგორც არის ე. წ. ქრონიკები. კვინკლოსების ისტორიული მინაწერები და მისთანანი⁶¹. გვიანფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის ფასდაუდებელი წყაროებია მისი უხვად დაბეჭდილი, ქართლ-კახეთის სხვადასხვა კუთხიდან წარმოშობილი სტატისტიკური ცნობები⁶². საგანგებო შეფასებას მოითხოვს თაყაიშვილის ის დიდი სამუშაო, რომლის შედეგს წარმოადგენს მისი რედაქტორო-

⁵⁹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, განყ. III, გვ. 28—54 (გამოკვლევა; სპეც. გვ. 47—54), 46—47 (ტექსტი).

⁶⁰ იგივე, გვ. 54—59 (გამოკვლევა), 59—66 (ტექსტი ვრცელი შენიშვნებით).

⁶¹ ე. თაყაიშვილი, საისტორიო მასალანი, წ. 2, ტ., 1913; Е. Такайшвили, Материалы для истории Грузии. Т. 1895, და სხვა მრავალი.

⁶² „სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ მე-XVIII ს., გამოც. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით და წინასიტყვაობით“. თ., 1907, I—XX, 486 გვ.

ე. თაყაიშვილი. ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა, თბ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 45, გვ. 1—68; თ., 1951.

ბით გამოცემული სამტომეული—„საქართველოს სიძველენი“⁶³, რომელიც ერთობლივ შეიცავს 1527 სიგელ-გუჯარს.

ე. თაყაიშვილის სანიმუშოდ შესრულებულ პუბლიკაციათა შორის მეტად მნიშვნელოვანია „კელმწიფის კარის გარიგება“ (XIV ს.)⁶⁴. ქართული კულტურის, ქართული სამართლის კარგად ცნობილი ფასდაუდებელი ძეგლი, თვითონ თაყაიშვილის მიერ უეცრად პოვნილი, ძეგლი—სპეციალურად სამეფო კარის შინაწესების ამსახველი სხვადასხვა ხასიათის შემთხვევათათვის. როგორც ვიცით, აქ მოცემულია მეფეთა დარბაზობის, საზეიმო პურობის, ელჩთა მიღების და სხვა სააქტო გამოსვლებისთვის დანიშნული რიგის, დიდი სიფაქიზით შემუშავებულ წესთა მთელი სისტემა. პურობის, ელჩთა მიღების, სადღესასწაულო მილოცვების რიტუალში გამოთვლილი ჩანს ცერემონიალის მონაწილე ვაზირებისა და კარის სხვა მოხელეთა ყოველი მოძრაობა, ნაბიჯის გადადგმა, ადგომა და დაჯდომა თავისი ადგილის ცოდნით სუფრაზე და საერთოდ დარბაზობაზე. ძეგლში „გარიგებულია“ ყოველი ნივთი წვრილმანამდე. შეეხება ეს დარბაზის ზორთულობას თუ პერსონათა ჩაცმა-დახურვას, სუფრის მოკაზმულობას, სერვისს და ა. შ.

ე. თაყაიშვილმა დიდი გამჭრიახობით და სიბეჭითით კარგად დასძლია რედაქტირება-პუბლიკაციის სირთულე. თუმცა ძეგლი, მნიშვნელოვანი ხარვეზებითაც მოღწეულა ჩვენს დრომდე, იგი დაუთარილებელიც აღმოჩნდა და ამავე დროს უნიკალურ ხელნაწერშია დაცული. ექვთიმე თაყაიშვილმა ძეგლი დაათარბილა სინქრონიკული მეთოდის მომარჯვებით, შიგ დასახელებულ ისტორიულ პირთა ვინაობის დაზუსტებით. ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენასთან ერთად, პუბლიკატორმა განსაზღვრა ძეგლის დაწერის ადგილიც—იმერეთი (რომელიც ვახუშტისაც ასეთ ადგილად ესახებოდა), ვარაუდით—ქუთაისი თუ გელათი (გამოცემის გვ. XVI). როგორც აღნიშნულ საკითხებს (დრო, ადგილი კარის გარიგების დაწერისა), პუბლიკაციაში საგანგებო ქვეთავები აქვს დათმობილი კითხვებსაც: „ვის მიერ უნდა იყოს შედგენილი“ ძეგლი, „რა წყაროებით სარგებლობს ავტორი“. „ენა და ტექსტი კარის გარიგებისა“.—აქ ყურადღებას იპყრობს მთელი რიგი შესწორება: ტყის მცველი (დედანი: ტყვის მცველი), საგელოისა (სახლისა!), სამი სახელი (სამასი სახლი!) და სხვა. მომდევნო ქვეთავში რევეის საგანს წარმოადგენენ „სასულიერო პირნი კარის გარიგებაში მოხსენებულნი და მოძღვართ-მოძღვარი“. რასაც მოსდევს ყველაფრის დამასკვნელი „მნიშვნელობა კარის გარიგებისა საქართველოს ისტორიის და სამართლისათვის“. ტექსტს დართული აქვს საძიებელი-ლექსიკონი.

იმ დიდ სარედაქციო მუშაობას, იმ ნამდვილად შეუძნელებელ მუშაობას, რომელსაც იგი ახმარდა წყაროთმცოდნეობას და პუბლიკაციას, რომლის შესახებ მცირედით იყოს წარმოდგენას შეუქმნის ჩვენს მკითხველს ზემოთ აღნიშნული,—ერთოდა უთუოდ დიდი თარგმნითი მუშაობა. საქმარისი იქნება აღინიშნოს, კერძოდ, მის მიერ შესრულებული რუსული თარგმანი ზემოთ დასახელებული ძეგლისა.

⁶³ ექ. თაყაიშვილი, ტ. 1, ტფილისი, 1899, 528 გვ., II. ტფილისი, 1909, VIII+600 გვ.; ტ. III, ტფ. 1910, XXXII+612 გვ.

⁶⁴ პროფ. ექ. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარის გარიგება, ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, ტ., 1920, I—XXXVIII+32 გვ. სერია ქართული ძეგლები. IV, კანონმდებლობა. დედანი დაცულია საქ. მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ბული სამი ძეგლისა, რომელნიც შევიდნენ მეცნიერის „სამ ისტორიულ ხრონიკაში“⁶⁵. ზემოთ დასახელებულ ორტომიან „აღწერაში“ გამოტანილი ვრცელი ამონაწერები ტექსტებიდან რუსულ თარგმანშიც არის მოცემული. აქ საქმე ეხება თაყაიშვილის მთარგმნელობას ამ სიტყვის ჩვეულებრივი გაგებით. მაგრამ იგი ჩვენ გვეხატება როგორც მთარგმნელი—სიტყვის ძველი გაგებითაც, ე. ი. როგორც კომენტატორი. მთელი ის ცოდნა, რომელიც მან გადასცა მკითხველთა თაობებს, მეცნიერული გამოცდილება, მრავალმხრივი შენიშვნები და ახსნა-განმარტება, ქრონოლოგიური კალკულაციები, ისტორიულ-ფილოლოგიური, ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსკურსები, რომელთაც ადგილი ჰპოვეს მის დიდ და პატარა ნაშრომებში, ერთობლივ შეადგენენ დიდი მნიშვნელობის თარგმანს, ს. ს. ორბელიანის განმარტებით—„იგავიანი სიტყვს გაცხადებას“. უსაქთარგმანოდ შესასწავლი წყაროები მიუწვდომელი დარჩებოდნენ მოსახმარად, როგორც ეს ძველადვე დაუდასტურებიათ ამ სიტყვით: „უკეთუ თარგმანი არა იყოს, მკითხველი დუმენ“ (პავლე=ათონის კრებული⁶⁶).

ზემოთ, ვფიქრობთ, საკმაო ცნობები ეძლევა მკითხველს იმის დასტურად, რომ ექვთიმეს არქეოგრაფიული მოღვაწეობა, რომელიც ასე მტკიცე კავშირშია მის წყაროთმცოდნეობის მუშაობასთან, აგრეთვე მაღალ შეფასებას მოითხოვს. თვით სიტყვა „პუბლიკაცია“ საერთოდ გამოქვეყნებასაც ნიშნავს და იმასაც, რომ გამოსაქვეყნებელი მასალა—იბეჭდება გაზეთებში, ჟურნალებში, წიგნებში. განმარტებას პირდაპირ პასუხობს ე. თაყაიშვილის პუბლიკატორობა, მისი პუბლიკაციები. მისი პირველი ნაშრომი (1890 წ.) დაიბეჭდა გაზ. „ივერიაში“. სხვა—ჟურ. მოამბეში“, ჟურ. „კვალში“, გაზ. „ცნობის ფურცელში“, სხვადასხვა სამეცნიერო კრებულებში და ა. შ. აქვე შევნიშნოთ, რომ ეს მაჩვენებელია არა მხოლოდ ავტორის შრომის პროდუქტიულობის, არამედ ირიბი ვხვით იმის მოწმობაცაა, თუ რა ძნელი იყო პოლიგრაფიული და ნივთიერი პირობები. რაც შეეხება პუბლიკაციების ხარისხს, დამაკმაყოფილებლობას მეცნიერული გამოცემის თვალსაზრისით, ჩვენ რამდენადმე ზემოთაც ვუჩვენეთ მათი დადებითი მხარეები. აქ კი მოვიგონოთ აკად. ი. ჯავახიშვილის კომპეტენტური აზრი ე. თაყაიშვილის მოღვაწეობის ამ თვისებაზედაც. „სამოქალაქო საისტორიო ძეგლების გამოცემა.—სწერს ი. ჯავახიშვილი 1916 წ.—შედარებით უკეთესს მდგომარეობაშია წინათ მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის და ეხლა ე. თაყაიშვილის გამოცემათა წყალობით. განსაკუთრებით მშ დ ფლ ქცისა (=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრებისა.—ვ. დ.), შატბერდისეულ და ჭელიშისეულ წა ნინოს ცხოვრებათა, სუმბატის თხზულებისა, მესხურ დავითნის მათიანის და ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების ტექსტების გამოცემით,—განაგრძობს ავტორი,—ე. თაყაიშვილიმა თანამედროვე ქართულ საისტორიო მეცნიერებას დიდი სამსახური გაუწია და ყოველს მკითხველს და მკვლევარს საშუალება მისცა ქართულ საისტორიო წყაროების შესწავლას შესდგომოდა“⁶⁷.

ჩვენ საკიროდ მიგვაჩნია ხაზი გავუსვათ ასეთ მაღალ შეფასებაში იმ ფაქტს რომ ჯავახიშვილის ეს „ეხლა“. ბროსეს (გარდ. 1880) და ჩუბინაშვილის (გარდ.

⁶⁵ სათაური რუსული თარგმანისა: „Источники грузинских летописей. Три хроники“. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, в XXVIII. Тб., 1900; გვ. 1—216 (ვრცელი შენიშვნებით).

⁶⁶ „ათონის ივერიის მონასტრის კრებული აღაპებით“. თ., 1901, გვ. 341.

⁶⁷ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. XXX; იგივე, გამოც. 1945, გვ. 28.

1891) მოღვაწეობის დრო-ჟამის დაპირისპირებით, ივსება ღვაწლმოსილი თაყაიშვილის სახელით. თაყაიშვილის სამეცნიერო-საპუბლიკაციო მემკვიდრეობა სავსებით იმსახურებს იმ დახასიათებას, რომელიც ეძლევათ სპეციალურ მეთოდურ-დიკებში თანამედროვე მეცნიერების გარკვეულ მოთხოვნათა დამაკმაყოფილებელ პუბლიკაციებს; კერძოდ, ასეთი სიტყვებით გამოთქმულს დახასიათებას: „ახლა აღარავინ გამოსცემს წყაროს პირველსავე ნაპოვნ ცალს, რომელიც ავგერ ზელში მოხვედრილა,—ასე სჩადიოდნენ წინათ,—ახლა მკვლევარი ცდილობს ფართოდ წარმოებულ ძიებათა გზით იპოვოს, თუკი ეს შესაძლებელია, დედანი საბუთისა, პირვანდელი ხელნაწერი ან პირველნაბეჭდი ცალი (editio princeps)“.⁶⁸

ჩვენ შესაფერის პირობებში უფრო ვრცლად გვმართებს განვიხილოთ სათანადო კრიტიკულ-ბიბლიოგრაფიული მასალები, კერძოდ, ე. თაყაიშვილის პირველი სამეცნიერო ცდებით გამოწვეული რეცენზიები და გამოძახილები. მაშინ ახალ დონეზე აპყავდათ არქეოგრაფიული, ისტორიოგრაფიული საქმე, და შიგ ჩაბმული მუშაკიც, რომელთაგან ზოგის სახელები ჩვენ ზემოთ მოვიხსენიეთ, თავიანთ საქმიან პაექრობაში საკმაოდ ამყლავნებენ ჭირვეულობასაც, მღელვარებასაც, მოსამართლეობის ჭარბ სურვილსაც. ჩვენ გვესახება გარკვეული აღმზრდელობითი მნიშვნელობის ფაქტად შემდეგი შემთხვევა თაყაიშვილის მოღვაწეობის ისტორიიდან. მისმა 1890 წელს გამოქვეყნებულმა „სამმა ისტორიულმა ხრონიკამ“ (იხ. ზემოთ), როგორც ვიცით. გამოიწვია გამოძახილები, როგორც დადებითი (ნ. მარი), ისე უარყოფითიც. იმ კრიტიკის ნიმუშს, რომელიც მართალია, გადადიოდა ჰიპერკრიტიციზმში, მაგრამ მაინც ინარჩუნებდა გარკვეულ შემეცნებითს ინტერესს, წარმოადგენს პროფ. მ. ჯანაშვილის ზემოთ მიითებული „აღვადგინე“, სრული სათაურით: „აღვადგინე, ანუ სამი ისტორიული ხრონიკისა და წმ. ნინოს ცხოვრების გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო... დამატებით მე-IX—X საუკუნის სამეცნიერო ქრისტომატიიდან ამოღებულ სამკურნალო ტრაქტატისა და სასწავლო წიგნისა“.⁶⁹ ჯერ სათაურის შესახებ. ის ირონიით იმეორებს ე. თაყაიშვილის მიერ თავისი შრომის დასახსიათებლად გამოყენებულ სიტყვას—„აღვადგინეთ“, ვითომ „ქართლის მოქცევაში“ დამახინჯებულ ადგილებს დაეუბრუნეთ წესიერი დაწერილობა⁷⁰. თუ რამ ჭამოიწვია ასეთი თავშეუკავებელი ირონია (ცალკე დაბეჭდილი წიგნის სათაურში!), ამის პასუხი მოცემულია „აღვადგინე“-ს ფურცლებზე მოთვლილი იმ შეცდომების სიებში, რომელნიც მ. ჯანაშვილმა გულდასმით გამოავლინა თაყაიშვილის გამოცემაში. შეცდომები უმთავრესად და უპირატესად გამოვლინდა თაყაიშვილის, მაშინ დამწყები მეცნიერის მიერ მიღებულ მართლწერის ნორმებში, ზოგჯერ არქაული ფორმების მოდერნიზაციის გაუმართლებელ ცდაში. რაც შეეხება მ. ჯანაშვილის ტონს, საპაექრო ხერხებს,—იგი თუ რამით განსხვავდებოდა ძველ პრესაში საკმაოდ გავრცელებული სათანადო ტონისა და ხერხებისაგან, მხოლოდ თავისი უჩვეულო უხამსობით, სწორედ კაცის შემაწუხებელი ზოგ-ზოგი კალამბურით⁷¹. მეცნიერის პაექრობაში „შეფარვით“ გამოყენებულია კარიზმის უღროობის ვითარებაში გაჩენილი და მაშინ სავალალო პოპულარო-

⁶⁸ ბერნჰეიმი, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.

⁶⁹ ტ., 1891, გვ. I—III და 3—88.

⁷⁰ თაყაიშვილი, სამი ისტორ. ხრონიკა, გვ. LXXXIV და LXXXV.

⁷¹ იხ. მთელი მისი გვ. 86.

ბით გამორჩეული „აკაკიები-ბაკაკიების“ ცნობილი მოტყუებიც-კი. ექვთიმე თაყაიშვილი (შეგნიშნოთ: მსგავსად ნ. მარისა), კარგად ვიცით, პრინციპულად იცავდა ცოცხალ, სასაუბრო, კუთხურ ენას სიცოცხლის დასასრულამდე, ჩვენ ღრმდებ. აი რეცენზიაშიც „უყელეს“ დებიუტანტს, ქიქოლას სახით თავზე უხვად დააყარეს პროვინციალიზმები მისივე ნაშრომიდან: მხასვი (ხავსი); ნამეტარს; მაშენი, კიდენები და სხვ. რიგ შემთხვევაში არ დაზოგეს რაღაც „სამოსახლეო“ („ობივატელური“) ოხუნჯობაც. მაგალითად, „მანდა მაინც“ (ლიტ. მაინცადამაინც); ამ ფორმას წიგნში მოსდევს საოხუნჯო შეკითხვა: „მაინც, მანდა თუ აქა“. ე. თ.: „როგორ მოქცეულა (= მოხვედრილა... ვ. დ.) ზემო ჭალაში ეს სახარება“. ეს წინადადება იწვევს საოხუნჯო რეპლიკას ფრჩხილებში: „ალბად ჭკვიანად იქცეოდა“. ე. თ: ყავს (= ჰყავს); საამისო რეპლიკა: „ცოტა ნაკლებ ყვავსა ჰგავს“, და ა. შ.—მოთავარი კი მოკამათეთათვის, ცხადია, ეს არ იყო.

მაგრამ მივუბრუნდეთ ისევ თაყაიშვილის საშვილიშვილო მონაპოვრებს პუბლიკაციის დარგში.

ერთგვარად არადასავიწყარი „აღვადგინე“—ს უუქზე მეტადრე საინტერესოა აღინიშნოს, რა სიფაქიზით და სიზუსტით სრულდებოდა თაყაიშვილის ყოველი მომდევნო პუბლიკაცია ძვირფასი ძეგლებისა. უკვე „სამი ისტორიული ხრონიკის“ ფურცლებზე გამოთქვა ექვთიმემ სახელმძღვანელო შეხედულება თავის როგორც პუბლიკატორის ვალდებულებაზე მეცნიერი მკითხველების წინაშე. სანიმუშოდ მოვიყვანოთ, სიტყვასიტყვით, ერთი ადგილი, გვეხსომება რა, რომ იმ ღროს ახალგაზრდა სპეციალისტი მხოლოდღა ებმოდა (ახუ როგორც ალბათ იტყოდა მშობლიური დიალექტის მოყვარული ექვთიმე თაყაიშვილი,— „ემბოდა“⁷²) საპუბლიკაციო საქმეში. „ჩვენი გამოცემის“⁷³ აზრი იყო,—წერს იგი, —პირველათ, აღგვედგინა ტექსტი ზოგიერთ ადგილას გაფუჭებული ხელნაწერისა და უცვლელად წარმოგვედგინა მკითხველისათვის. ამ საქმეს ჩვენ,—განავრძობს ავტორი,—რაც შეგვეძლო. ძლიერ ყურადღებით მოვეყიდეთ. რიგი და წესი ტექსტისა და მართლწერა დედნისა სასტიკათ დავიცევით; გაცხენით მხოლოდ პატივქვეშ მყოფი სიტყვები. მაგრამ სადაც ცოტაოდნათ საეჭვო იყო მათი მნიშვნელობა, ან შესაძლო იყო სხვა მართლწერა დაგვეცვა გახსნილი სიტყვისა, ამგვარ შემთხვევაში დედნის სიტყვები პატარა ფრჩხილებში ჩავსვით. საზოგადოთ კი მართლწერა პატივგახსნილ სიტყვებისა ისეთი დავიცევით, როგორც უმეტეს შემთხვევაში თვით ტექსტში არის გატარებული. ეს საჭიროთ მიგვაჩნათ მისთვის, რომ ისტორიულ მნიშვნელობასთან ფილოლოგიური მნიშვნელობაც არ დაგვეკარგა ამ საყურადღებო წყაროსი. რადგანაც ზოგიერთი ადგილი ტექსტისა გაფუჭებული არის ჩვენს ხელნაწერში. ამისათვის ის ასოები და სიტყვები, რომელნიც კარგათ არ განირჩევიან და რომელნიც ჩვენ თითო-ორილი ანბნების ნაშთებით თუ აზრით აღვადგინეთ, ყველა ესენი, როგორც მიღებულია, დიდ ფრჩხილებში ჩავსვით. ამით მკითხველი დაინახავს, სად არის ტექსტი გაფუჭებული და საეჭვო,—და ა. შ. ამას მოსდევს პუბლიკატორის მსჯელობა საპუბლიკაციო ტექსტების შედარებითი წესით გამოცემის შესახებ: „მეორედ, ჩვენი გამოცემის აზრი იყო. შეგვედარებია ქართლის მოქცევის ხრონიკის ცნობები

⁷² შდრ. მისი: „ვერცხლის სამბულები ყდისა“ (ვითომ: ვერცხლის საბმულები). „სამი ისტ. „ხრონიკა“, გვ. XLI.

⁷³ იგულისხმება „სამ ისტ. ხრონიკაში“ შეტანილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“.

ქართლის ცხოვრების ცნობებთან და თვალსაჩინოთ დაგვენახებინა მკითხველი-სათვის, რა მსგავსება და განსხვავება არის მათ შორის. ამგვარი შედარებითი გამოცემა ქართლის მოქცევის ხრონიკისა,—განაგრძობს ავტორი კუთხური ენობრივი ფორმების ჩართვით,—ძრიელ საჭიროთ მიგვაჩთა როგორც თვით ხრონიკის შესასწავლათ, ისე უმეტესად ქართლის ცხოვრების ცნობების შესამოწმებლათ და კრიტიკისათვის და აგრეთვე ამ ორი წყაროს ერთიერთმანეთის კავშირის და დამოკიდებულების გამოსარკვევად. ამისთვის ჩვენ შენიშვნებში მთლად შევიტანეთ ის ადგილები ქართლის ცხოვრების ტექსტისა, რომელნიც სიტყვა-სიტყვით ემორწმებიან ქართლის მოქცევის ხრონიკას. და აღვნიშნეთ განსხვავებანი⁷⁴.

ეს საკმაოდ გრძელი ამონაწერი მკითხველს აუწყებს, თუ რა მოთხოვნილებას უყენებდა დრო პუბლიკატორს. ამას გარდა და დამოუკიდებლივ იმისგან, თუ „რა ნიშანზე“ შეასრულა დამწყებმა მეცნიერმა საკუთარი ხელით დასახული ასეთი პროგრამა იმ სამი ხრონიკის გამოცემისა, ჩვენ ჩვენი მიზნების შესაბამისად—აქ ვუკვირდებით საკითხის თეორიულ მხარეს და იმ გარემოებას, რომ ექვთიმეს საქმე მაშინაც, სამი ისტორიული ხრონიკის გამოცემის ხანა, დიდაც არ იყო „ოლოლო“-ს დასაძახებლად მიწურული. უკვე მოყვანილი პროგრამიდანაც ჩანს, რომ თაყაიშვილს მშვენიერად ჰქონდა გაცნობილი და შეგნებული ტექსტის ადღგენისათვის მაშინ მიღებული წესები; ხელნაწერის დეფექტების უცვლელი სახით დემონსტრირების საჭიროება; საქმის შესასრულებლად ძლიერი ყურადღებით მოკიდების აუცილებლობა; ტექსტის რიგისა და წესის და დედნის მართლწერის „სასტიკად დაცვის“ მნიშვნელობა; ნაწერში პატივის (ქარაგმის) გახსნის შესაწყნარებელი საჭიროება; საისტორიო ძეგლის ისტორიულთან ერთად ფილოლოგიური მნიშვნელობის წარმოჩენის აუცილებლობა; ტექსტში ძნელად ამოსაკითხავი ასოებისა და სიტყვების კვადრატულ („დიდ“) ფორხილებში ჩასმის წესი, მაშასადამე, საეჭვო საკითხავის უეჭველისაგან გარჩევის რიგი; შედარების ხერხით ძეგლების სხვაობა—მსგავსების დადგენისა და ამ გზით მათი ურთიერთ დამოკიდებულების გარკვევისა, აგრეთვე მათი ადღგენა-შეგვების მეთოდი, და ა. შ.

ყველაფერი ეს, თაყაიშვილის მიერ სადა, სასაუბროსთან დაახლოებული ენით გადმოცემული დახასიათება არქეოგრაფის საპასუხისმგებლო მუშაობისა. კარგად გვიჩვენებს, რომ მის მუშაობაში ტექსტის „თითო-ოროლა ანბნების ნაშთებიც“ ცალკე ზრუნვის საგანს შეადგენდა და—მთელი ძეგლის რაობის სინთეზური აღქმით ნაკარნახევი განმაზოგადებელი აზრიც.

თაყაიშვილის ძვირფასი პუბლიკაციებიდან ჩვენ რამდენიმე დავასახელოთ, მათ შორის ქართლის ცხოვრების მარიამისეული ვარიანტიც. აქ კი მოკლედ დავახასიათებთ ამ უკანასკნელის, როგორც პუბლიკაციის ნიმუშის, თვისებებს, რადგან აღნიშნულ ძეგლში, შეიძლება ითქვას, უმეტესი სიმკაცრით ჩანს, თუ რას ნიშნავს ხშირად სპეციალისტის ენაზე თაყაიშვილის მიერ მოხსენიებული „თითო-ოროლა ანბნების ნაშთები“⁷⁵. აი რამდენიმე მაგალითი იმისა, თუ რა ძნელად მოსავლელი დამახინჯება განუცდია მარიამისეული ქართლის ცხოვრების შემადგენლობაში შეტანილ იმ ნაშრომს, კერძოდ, რომელიც ანონიმური ავტორის მიერ (XIII ს. მეორე ათეული წ წ.) მიძღვნილია თამარ მეფის დროინდელი

⁷⁴ სამი ისტ. ხრონიკ., გვ. LXXXIV—LXXXVI.

⁷⁵ მათე, 23—23.

საქართველოს ისტორიისადმი. თამარის მეფური წარმომავლობის შესამკობად გამართულ სიტყვებს ტექსტში ასეთი უცნაური სახე მიუღია: თამარი იყო შთამომავალიო—„და: ვითანთავან; და: ხუასროთანგიანთა: და: პანკრატონიანთა“⁷⁶ = „დავითიანთა, და ხუასროიანთა“, და ა. შ. მერმე: „რომელთა: შემსხმელად: კმსა: ომი: როსა: მერაბამე: იგ: იდიდა: სიტყუა: ალექსანდრისადმი: პალოტარახოს“⁷⁷ „რომელთა შესხმავ კამს ჰომიროსისა მიერ. რაბამ იგი აღიდა სიტყუა ალექსანდრესადმი პლუტარხოს“⁷⁸... ომიანობის ვითარებაში თამარის მამამ გიორგიმ „მიმართა: დიდად: ქალაქად: და: სახელ: განთქმულად: და: აწ: რომელ-არს: არარატისა: ძირსა“⁷⁹ = „...სახელგანთქმულად: დვინად, რომელ არს“... გიორგიმ მერმე „მიმართა: დიდად: ქალაქ დანისად“⁸⁰ „...დიდად ქალაქად ანისად“. ტფილისის გამართულ წვეულებაში მონაწილე ხელმწიფეთა—ბიზანტიის კეისრის ანდრონიკე კომნენის და შირვანშაჰის აღსართანის შესახებ იკითხება: თამარმა, ანდრონიკესთვის „მიმცემელმან: ქალაქთა: და: ციხეთამან: კაიაფათამან (უნდა: კმასაყოფელთამან!): და: უდვან (უნდა: დაუდვან!): საჯდომი: სახლსა (უნდა: სიხლესა, ახლოს!): საყდრისა: თვისისასა“, და ა. შ. ასეთი გაუცნაურებული ამოსაკითხავებით ძალზე დატვირთულია მთელი წიგნი, თაყაიშვილის გამოცემაში შვიდას ოთხმოცდა ხუთი გვერდის შემცველი, მისი ვარიანტების უხვი დემონსტრირებით სქოლიოებში.

მარიამისეული ვარიანტის ასეთი შეცდომებით გაჭედილი ხელნაწერის ამოკითხვა, დამუშავება, გადაწერა, დაბეჭდვა, კორექტირება უნდა ყოფილიყო დაუვიწყარი მეცნიერისთვის უდიდესი და ხანგრძლივი ზრუნვის, თავდადებული მუშაობის დიადი საგანი. („მის⁸¹ ისტორიის დიდი რვეული გრძელი და ბნელი ხშირათ წინ უდევს“). თუ არ მოვერიდებოდით ლირიკულ წიაღსვლას, ვიტყოდით, რომ გავგაოცა იმ პოლიგრაფიულ პირობებში ასეთი შრომატევადი წიგნის წუნდაუდებელი სრულყოფით გამოქვეყნების ფაქტმა (1906 წ.). გადაწყვიტეთ საგანგებოდ შეგვეჩვენებინა დაბეჭდილი ტექსტი ხელნაწერთან, დაუმაღავი სურვილით, რომ ორიოდეც ყოფილიყო აღმოგვეჩინა გამოცემაში წანაკითხის მცდარობის ფაქტი. მაგრამ ვერ შევძელით თვალდაუღალავი რედაქტორის „დაჭერა“ რაიმე უზუსტობაში.

თუმცა, რა მაღალ შეფასებასაც არ უნდა იმსახურებდეს დასახელებული ან სხვა მსგავსი ხასიათის ნაშრომები თაყაიშვილისა, ისინი მაინცა და მაინც მხოლოდ ნაწილია მთელისა, ექვთიმე თაყაიშვილის ფასეული და მრავალმხრივი კვლევითი პროდუქციისა, იმ დიდი სამეცნიერო მემკვიდრეობისა, რომელთა სპეციალურ შეფასებაში, ისტორიკოსებს გარდა, ადგილი ეთმობათ არქეოლოგებს, ეთნოგრაფებს და ა. შ.

ვეცნობით რა ჩვენ მიერ ასახული მიმართულებით თაყაიშვილის შემოქმედებას, მისი დიდი სამეცნიერო გამოცდილების, მრავალმხრივი მეთოდოლოგიური თუ „მეთოდოლოგიური“ დაკვირვებების ხასიათს, მის უამრავ სპეციალურ შენიშვნებს, მითითებებს, ვასკვნით, რომ, მართალია, მას არ უქისრია—ერთი რამე სა-

⁷⁶ ქართ. ცხოვრება, მარიამის ვარ., გვ. 363, 10—11.

⁷⁷ ივ. 363, 14—15.

⁷⁸ კონიექტურა აკად. კ. კეკელიძის, ისტორიანი და აზმანი, გვ. 54; თ., 1941.

⁷⁹ ქართ. ცხოვრება, მარიამის ვარ. გვ. 366, 15—17.

⁸⁰ გვ. 367, 10.

⁸¹ მის—იგულისხმება საქართველო. ტაყები ეკუთვნის ვ. ორბელიანს, პოემა „განკითხვა“ (სერია „პოეტის ბიბლიოთეკა“, თ., 1949, გვ. 44 22—23).

თანადო დანიშნულების სახელმძღვანელო შეედგინა, არ უცდია—დაეწერა, როგორც ამას ჰქონდა ადგილი, კერძოდ, მის თანამედროვე რუსეთის საისტორიო მეცნიერების სფეროში, შემაჯამებელი „მეთოდოლოგია“, მაგრამ მის შემოქმედებას უთუოდ კარგად უდგება ის დახასიათება, რომელიც თავის დროზე პრესნაკოვმა მისცა ცნობილ ლაპო-დანილევსკის შემდეგი სიტყვებით: რომ ეს მეცნიერი „იბრძოდა სრულყოფილი მეცნიერების მაღალი იდეალით აღძრული. არა იმდენად კონკრეტული საისტორიო კვლევის გზით, რამდენადაც მისი (მეცნიერების.—ვ. დ.) საფუძვლების და მისი—მეთოდოლოგიასა და წყაროთა კრიტიკაში მოსახმარი—ტექნიკის შესწავლის გზით“⁸²

ყოველივე აღნიშნულის შემდგომ გვრჩება ორიოდ სიტყვით გამოვხატოთ სურვილი.—ექვთიმე თაყაიშვილის შრომებში უხვად მოცემული წყაროთმცოდნეობითი ინტერესის შემცველი მასალა, კრიტიკულად ათვისებული, უთუოდ წარმოადგენს კარგ საფუძველს მეთოდიკური და მეთოდოლოგიური სპეციალური სახელმძღვანელო კურსის შესაქმნელად. ჩვენი მკვლევარის დიდ სამეცნიერო გამოცდილებას განაცისკროვნებს მისგანვე თავის დროზე პრობანდირებული პროგრესული, საისტორიო კვლევისთვის სასარგებლო აზრები, დასკვნები, იდეები,—მისი დადებითი შეხედულებანი, მაგალითად, ქართველთმცოდნეების ევროპულ მოწინავე მეცნიერებთან კავშირის აუცილებლობის შესახებ⁸³, ხალხური შემოქმედების ძეგლების მნიშვნელობაზე საისტორიო მწერლობაში⁸⁴, მეზობელი ხალხების ისტორიოგრაფიულ მემკვიდრეობასთან დამოკიდებულების შესახებ⁸⁵, ანტიკური ხანის წარმონაქმნი წერილობითი წყაროების მნიშვნელობაზე⁸⁶, და ა. შ.

ჩვენი დეზიდერატი შეეხება აღნიშნული სახის, სპეციალური კურსის შექმნას. იდეა რომ მომწიფებულად ჩაითვლება, ამის საწინდარია ის წყაროთმცოდნეობითი და არქეოგრაფიული შემოქმედებითი მუშაობა, რომელიც დღემდე უნახავი მასშტაბით არის ორგანიზებული ჩვენს სამეცნიერო-საკვლევ დაწესებულებებში და რომელიც აგრძელებს ქართველთმცოდნეობის სათანადო დარჯის კარგ ტრადიციებს. საილუსტრაციოდ შეიძლება მოხსენიებულ იქნეს საქ. მეცნ. აკადემიის სისტემაში წარმოდგენილი აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის (პროფ. ი. აბულაძე) მიერ გამოქვეყნებულ „ხელნაწერთა აღწერილობის“ 14 ტომი (1946—1963); აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის (აკად. ნ. ბერძენიშვილი) კაპიტალური გამოცემები—„დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I—II (1940—1953), „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“, I—III და ცალკე: დანართი (1938—1955) და სხვ⁸⁷.

⁸² А. Е. Пресняков, Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский, стр. 88; Пб, 1922.

⁸³ ძველი საქართველო, ტ. IV, განყ. 5, საქართვ. საისტ. და საეთნოგრ. საზი-ს კრებათა ოქმები, გვ. 8.

⁸⁴ იგივე, ოქმები, გვ. 224.

⁸⁵ იგივე, გვ. 45.

⁸⁶ იგივე, ტ. I, განყ. ოქმებისა, გვ. 7.

⁸⁷ „დოკუმენტები“ და „მასალები“—შეკრიბა და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა.

დასასრულ, იმ ტრადიციების გაგრძელებად, რომელთა ერთ-ერთი ავტორიტეტით მოსილი მცველი და ძალის მიმცემი იყო ექვთიმე თაყაიშვილი. ჩვენ გვესახება ფაქტი „ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საქართველოს სამეცნიერო საზოგადოების“ შექმნისა, რომლის ამოცანები, თეორიული თუ პრაქტიკული საქმიანობის მიზანდასახულობა ექვთიმე თაყაიშვილისა და მის თანამედროვეთა კვლევითი მუშაობის ახალ, მაღალ დონეზე აყვანას გულისხმობს.

ეკვთიმე თაყაიშვილი როგორც ისტორიკოსი

ეკვთიმე თაყაიშვილის როგორც მკვლევარისა და საზოგადო მოღვაწის ფორმირება XIX საუკუნის 70—80-იანი წლების ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ვითარების ზემოქმედების ნიშნით მიმდინარეობდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს პროგრესულმა ინტელიგენციამ ნათლად დაინახა, რომ ეროვნულ-გამათავისუფლებელ ბრძოლაში ქართველი ხალხის წარსულის მეცნიერული ცოდნა ბასრი იარაღი იქნებოდა.

თუ ფეოდალურ-მემამულური ისტორიოგრაფია წარსულის ცოდნას ძველსავე მიბრუნებისათვის ბრძოლაში იყენებდა, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ქართული ისტორიოგრაფია, დროის შესაბამისად, წარსულის ცოდნას მომავლისათვის ბრძოლის სამსახურში აყენებდა და ისტორიის გამართვასაც სათანადოდ ცდილობდა. ამასთან, თუ რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიის რეაქციული ფრთა „ინოროდცების“, მათ შორის ქართველების, დამოუკიდებელი ცხოვრებისათვის მოუშადებლობას „ასაბუთებდა“, ხოლო სამისოდ ყოველივე ქართულში უცხოურს, მოტანილს ხედავდა¹ და ისტორიის წარმოდგენასაც ამდაგვარად ცდილობდა, ქართულ ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობას, ბუნებრივია, მის წინააღმდეგ საბირისპირო იარაღი უნდა გამოეყენებინა. ასეთი იარაღი, XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული პროგრესული საზოგადოებრიობის აზრით, ქართველი ხალხის წარსული განვითარების, ამ განვითარების თავისთავადობის, დაწინაურება-დაქვეითებათა ობიექტური მიზეზების მეცნიერული ცოდნა და ამ ცოდნის ფართო მასებში პროპაგანდა იქნებოდა. სამისოდ მაგალითიც: 1888 წელს დ. ბაქრაძემ გამოაქვეყნა „საქართველოს ისტორიის“ I ნაწილის პროგრამა². ილია ჭავჭავაძე მხურვალედ გამოეხმაურა მას და ბრწყინვალე შეფასება მისცა. აი, მისი სიტყვებიც: „დიდბუნებოვან კაცთა და სახელოვან გმირთა მაგალითებით, ისტორია სწურთვნის ერსა, ზრდის და დიდებულნი საქმენი კიდევ გულს უკეთებენ მოქმედებისათვის, აქეზებენ, ამხნევენ... ერი თავისი გმირების ცხოვრებითა და მაგალითებით უნდა ჰსულდგმულობდეს... აღდგენა ისტორიისა—ერის გამოცოცხლებაა, გამომხნევაა, აწმყოს გაგება და წარმართვაა, მერმისის გამორკვევაა სიბნელისაგან... მრავალგვარი მნიშვნელობა ისტორიისა ერის გამოცოცხლებისათვის კარგად იცოდნენ თავის ერის გულშემატკივართა სხვა ქვეყნებში. იგი სახელოვანნი მამულიშვილნი, ყველაზე უწინარეს, ერის გამოკეთებისათვის დაეიწყებულის ისტორიის აღდგენას შეეცადნენ. გამოღვიძებამ ერისამ უგემურის ძილისაგან ყველგან აქედან დაიწყო თავისი

1 ნ. ბერძენიშვილი, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის „იმომხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 537.

2 „ივერია“, 1888 წ., № № 231—235.

დასაწყისი, და ამ გზით გამოფხიზლებულ ერის კეთილდღეობასა და ხელახლად აღორძინებას დღეს ბევრგან ჩვენის თვალითა ვხედავთ“³...

ასე აფასებდა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე ისტორიის მნიშვნელობას ერის გამოფხიზლებისა და დარაზმვის საქმეში. ასევე ესმოდა მისი მნიშვნელობა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მოწინავე ინტელიგენციას. სწორედ ამ პერიოდში მომწიფდა და გამოვიდა საზოგადოებრივ ასპარეზზე ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელიც პეტერბურგიდან დაბრუნებისთანავე მხარში ამოუდგა დ. ბაქრაძეს და აქტიურად ჩაება ქართველი ხალხის წარსულის შესწავლაში. სამწუხაროდ, მათი თანამშრომლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1890 წლის თებერვალში დ. ბაქრაძე უღროოდ გარდაიცვალა.

დ. ბაქრაძის გარდაცვალებისადმი საქართველოს მოსახლეობის უფართოესი ფენების გამოხმაურებამ ცხადპყო, რომ ი. ჭავჭავაძის მიერ 1888 წ. ნათქვამი სიტყვები კერძო აზრი კი არა, არამედ საერთო საზოგადოებრივი განწყობილების ასახვა იყო. დ. ბაქრაძის დაკრძალვა ქართველი ხალხის ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის გრანდიოზულ დემონსტრაციად გადაიქცა⁴. მკვლევარი-ისტორიკოსის ღვაწლის ამგვარი დაფასება, დიდი ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, იმის უტყუარი მოწმობა იყო, რომ მისი ნაღვაწით „ერი მადლიერი, ხოლო ქვეყანა დავალებული“ დარჩა. ცარიზმის წარმომადგენლებმა მხოლოდ ახლა გაიგეს, რომ მათი „საგანგებო დავალებითა მოხელე“ ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის დროშასთან მდგარა.

დ. ბაქრაძის გარდაცვალების შემდეგ, ილია ჭავჭავაძის გამჭირახმა თვალმა სწორად შენიშნა, რომ მოღვაწე, რომელიც დ. ბაქრაძეს შეენაცვლებოდა ექვთ. თაყაიშვილი იქნებოდა.

ე. თაყაიშვილი თავიდანვე სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის არ ემზადებოდა. მაგრამ მის მიერ გამოქვეყნებული ორასზე მეტი ნაშრომი იმის დასტურია, თუ როგორი მიმართულება მიიღო მისმა საქმიანობამ პეტერბურგიდან დაბრუნების შემდეგ.

1890 წ. ე. თაყაიშვილს უკვე შემუშავებული აქვს სამუშაო პროგრამა, რომლისგანაც მას არასდროს გადაუხვევია. ე. თაყაიშვილის, როგორც ისტორიკოსის გაგებისათვის, მისი მოღვაწეობის ამ მხარის ობიექტური შეფასებისათვის აუცილებელია გათვალისწინება იმისა, თუ როგორ ჰქონდა მას წარმოდგენილი თავისი ადგილი საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმეში.

„სამი ისტორიული ხრონიკის“ ერთ-ერთ წინასიტყვაობაში 1890 წ. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „ასეთი ხრონიკების გამოქვეყნება, მათი შედარება სხვა ხრონიკებთან და ისტორიულ ცნობებთან, სხვადასხვა მანუსკრიპტების ცნობაში მოყვანა და მათის ისტორიულის ცნობების განმარტება, გუჯრების შეგროვება და გამოქვეყნება, სხვადასხვა ისტორიული წარწერების ვარჩევა, აგრეთვე განმარტება, თუ რა მნიშვნელობა აქვს და რა ახალ მასალას გვაძლევს თითოეული ამგვარი წყარო და საზოგადოდ ასეთი მასალების შეძლებისამებრ კრიტიკულად შესწავლა—აი, რა მიგვაჩნია ჩვენ, ჯერ ხანად მაინც, ყველაზე უსაჭიროესად ჩვენი ისტორიისათვის. ჩვენი ისტორიოგრაფიის ახლანდელი მდგომარეობა ასეთ

³ ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. II, წერილები ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე, თბ., 1941, გვ. 511—512.

⁴ მამია დუმბაძე, ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, თბ., 1950, გვ. 83.

შრომას თხოულობს ჩვენგან⁵. გარდაცვალებამდე რამდენიმე ხნით ადრე ეთაყაიშვილი, თვალს ავლებდა რა მის მიერ გავლილ გზას, იგონებდა: „საქართველო დავიარე და დავინახე, თუ რა უზარმაზარი მასალაა განწირული დავიწყებისა და, ხშირად, დაღუპვისათვისაც... იმ ხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემეკრიბა მასალა საქართველოს ისტორია—არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალღონე მეხმარა ძეგლთა დაღუპვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად; რაც შეიძლება მეტი გამოიმუშეურებინა და მისაწვდომი გამეხადა მკვლევართათვის. ეს მიმაჩნდა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს საქმედ ამ პერიოდში იმ რწმენით, რომ როდესაც ასეთი მასალა საკმაოდ დაგროვდებოდა, გამოჩნდებოდნენ ჩვენში მეცნიერები, რომლებიც ჯეროვნად შეგვიდგენდნენ საქართველოს ისტორიას, გაგვიშუქებდნენ იმ მართლაც და დიდ კულტურას, რომელსაც ქართველმა ერმა მიაღწია ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში“⁶.

ე. თაყაიშვილმა, როგორც აღვნიშნეთ, თავისი მოღვაწეობის ძირითად ამოცანად დაისახა ქართველი ერის ისტორიის შესწავლისათვის მეცნიერულ—მატერიალური ბაზის გაფართოება—გამდიდრება. 60 წელზე მეტხანს მიყვებოდა იგი არჩეულ გზას და დასახული პროგრამის შესრულებას. ამ საქმეს შეაღია მან თავისი, საოცრად დაუშრეტელი ენერჯია და დიდი ცოდნა, ისედაც მცირე, პირადი სახსრები და სუსტი ჯანმრთელობა. „ძალღონის ასეთი დაძაბვისა და ამგვარ მუშაობაში, თუ საზოგადოებრივ საქმიანობაში დღე-ღამე ჩაფლულობის გამო,—იგონებდა იგი,—რა თქმა უნდა, აღარც საშუალება აღარ მრჩებოდა იმისათვის, რომ ჩავჯდომოდი იმ მოზღვავებულ მასალას და დინჯად მეწერა ნამდვილი გამოკვლევები. ჩემი, როგორც მკვლევარის ნააზრევი მხოლოდ ამა თუ იმ ძეგლის გამოცემისას დართულ შესავალსა და კომენტარებში მუდავადებოდა უმთავრესად. ნამდვილი თეორიული ნაშრომი თითქმის არც ერთი არ დამიწერია: ველარ ვიცლიდი საამისოდ... თან იმის შეგნება მიმაგრებდა გულსა და მკლავს, რომ... მერე გამოგვიჩნდებოდნენ მკვლევარები, რომლებიც დარკობლივ, გულდაგულ დაადგებოდნენ მათ და გამართული. შევსებული ისტორიისა თუ მონოგრაფიული გამოკვლევების შესაქმნელად გამოიყენებდნენ. ბოლოს ხომ ეს მოლოდინიც გამიმართლდა და ესაა რომ უდიდეს ზნეობრივ კმაყოფილებას მგვრის. ჩემი უმცროსი თანამედროვე თუ მომდევნო თაობის მკვლევარები, ივანე ჯავახიშვილით დაწყებული, ყველანი ხომ უხვად იყენებენ ჩემს გამოკვლევებს“⁷.

ე. თაყაიშვილი ფიქრობდა, რომ XIX საუკუნის 80-იანი წლებისათვის ცნობილი მასალების დიდმა ნაწილმა უკეთესი ასახვა ჰპოვა დ. ბაქრაძის შრომებში. განსაკუთრებით კი ცნობილ ნაშრომში: „ისტორია საქართველოსი“. მან სავსებით სწორად განსაჯა, რომ საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის წმინდგომი დაწინაურება, მისი ახალ საფეხურზე აყვანა შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც კრიტიკულად შეისწავლებოდა და გამოქვეყნდებოდა ახალი წყაროების ძირითადი ნაწილი მაინც. იმის მიხედვით, თუ როგორ ჰქონ-

⁵ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფ., 1890, გვ. CXLVIII—CXLIX.

⁶ ე. თაყაიშვილი, მოგონებები, თურნ. „მნათობი“, 1958, № 7, გვ. 162.

⁷ ე. თაყაიშვილი, მოგონებები, თურნ. „მნათობი“, 1959, № 7, გვ. 171.

და ე. თაყაიშვილს წარმოდგენილი საქართველოს ისტორიის წყაროები, მკაფიოდ ჩანს მისი, როგორც ისტორიკოსის სახე.

საქართველოს ისტორიის მასალები, ე. თაყაიშვილის მიხედვით, წარმოდგენილია შემდეგ ჯგუფებად: 1. წერილობითი წყაროები—საისტორიო მწერლობა, სიტყვაკაზმული მწერლობა, სამართლის ძეგლები, ქრონიკები. კინკლოსები, მიწაწერები, სიგელ-გუჯრები, მოსახლეობის აღწერის დავთრები, წარწერები ნაგებობებზე, ხატებზე, ფრესკებზე, დროშებზე, საფლავის ქვებზე, ჭურჭელზე, იარაღზე და ა. შ. აგრეთვე, ონომასტიკონი და ტოპონიმია.

2. ნივთიერი კულტურის ძეგლები—ძველი ნაქალაქარები და ნასოფლარები, ციხეები და კოშკები, სასახლეები და ფუნდუკები, ეკლესიები და მონასტრები, ხატები და ფრესკები, სამუშაო და საბრძოლო იარაღები, ტანსაცმელი და სამკაული, სახელოსნოები. ფულის ნიშნები და მრავალი სხვა.

3. ეთნოგრაფიული მონაცემები: დაბადებასთან, ქორწინებასთან, მოსავლის მოყვანასთან, გარდაცვალება-დატირებასთან თუ ადამიანის ცხოვრების სხვა მხარეებთან დაკავშირებული რიტუალები და ქცევის წესები, დღეობა-დღესასწაულები, სადათო სამართლის ნორმები და ა. შ.

4. ხალხური სიტყვიერება: ზღაპრები და ლეგენდები, გადმოცემები და თქმულებები, ლექსები და შაირობანი, ანდაზები და გამოცანები, შელოცვა-გამოლოცვანი და ა. შ.

ე. თაყაიშვილი ძირითადად წერილობითი წყაროებისა და ნივთიერი კულტურის ძეგლთა შესწავლა-გამოცემაზე მუშაობდა, მაგრამ, ამავე დროს, უყურადღებოდ არ ტოვებდა და აქტიურად მონაწილეობდა სხვა ჯგუფის წყაროების თავმოყრა-გამოცემის სამუშაოებშიც.

უკვე აღნიშნული იყო, რომ ე. თაყაიშვილის „როგორც მკვლევარის ნააზრავი, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ. მხოლოდ ამა თუ იმ ძეგლის გამოცემისას დართულ შესავალსა და კომენტარებში მყდავნიდებოდა უმთავრესად“. მათ შორის დიდი ნაწილი მიძღვნილია საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ კონკრეტული საკითხისადმი. მკვლევარი, ძირითადად, შუა საუკუნეების ქრონოლოგიისა და ცალკეულ გვართა გენეალოგიის საკითხებს ეხება. ეს გასაგებიცაა—იგი ირკვევს წყაროს შესწავლასთან დაკავშირებული საკითხების რიგს, მაგრამ მხოლოდ იმ სისრულით, როგორც ეს აუცილებელია ამა თუ იმ ძეგლის გამოცემისათვის. აქ ჩვენ ვხვდებით ძიებას „ქართლის ცხოვრებაზე“ და მის წყაროებზე, ქართული განათლების ცენტრებზე, ბაგრატიონთა გენეალოგია-ქრონოლოგიაზე, აფხაზთა მეფეებზე, ვარდანიძეთა, ათაბაგ-ჯაყელთა, დადიანთა, გურიელთა, ქსნის ერისთავთა, ჭილაძეთა, ხურციძეთა და სხვათა სახლებზე, ნარკვევებს საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის ამა თუ იმ საკითხზე, სამოხელეო წყობასა და სამართალზე, უცხო დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაზე, შინაბრძოლების კონკრეტულ გამოვლენებზე, ქალაქთა ცხოვრების ცალკეულ საკითხებზე და ა. შ. ე. თაყაიშვილი არ ერიდებოდა, როცა საჭიროებას ხედავდა, ეკვლია სოციალ-ეკონომიური ისტორიის ისეთი საკითხები, როგორცაა ტაო-კლარჯეთის ეკონომიური მდგომარეობა IX—X სს-ში, და ამ ხანის აღმავლობის მიზეზთა ამოხსნა ეცადა⁸, შეესწავლა ისტორიული სვანეთის ეკონომიური მდგომარეობა

⁸ ე. თაყაიშვილი, სუმბათ დავითის ძის ქრონიკა... გვ. 51.

და ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველს მიეთითებია შუა საუკუნეების სვანეთის კულტურის თვითმყობადობაზე⁹.

თავისი ღრონისათვის უბრწყინვალესი იყო მისი გამოკვლევები საქართველოს არქეოლოგიაში. განათხარი მასალის გააზრებაში იგი ბრწყინვალე ისტორიკოსის როლში გვევლინება. ამ მასალების საფუძველზე მიუთითა მან ძველი ქართული კულტურის თვითმყობად ბუნებაზე, დაადასტურა მისი ქართულობა და ამით საფუძველი გამოაცალა ე. წ. „თეორიას“ ქართული კულტურის მოტანალობა-უცხოურობა-ნასესხობაზე. რაზედაც დაყინებით ლაყბობდნენ „კოლონიური არქეოლოგიის“ დაქირავებული თუ მოხალისე წარმომადგენლები. საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის ამ ფაქტს იმ ხანაში უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა.

წყაროების მდიდარი არსენალი, დიდი ერუდიცია, ღრმა და ფართო მომზადება ე. თაყაიშვილს საშუალებას აძლევდა გაესწორებია წინამორბედ თუ თანამედროვე მკვლევართა არა ერთი შეცდომა. მან იმთავითვე დაიმსახურა პრინციპული და ავტორიტეტული მეცნიერის სახელი: 1906 წ. 24 მაისს „მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების“ სხდომაზე ექ. თაყაიშვილმა წაიკითხა, როგორც თვითონ უწოდებდა, „რეფერატი“ „ქართლის ცხოვრებაზე“. სხდომას სხვებს შორის ესწრებოდნენ ნიკო მარი და ნ. ს. დერჟავინი. ნ. მარმა „რეფერატს“ „შესანიშნავი და ძვირფასი“ უწოდა, ხოლო ნ. ს. დერჟავინმა აღნიშნა: „ნაშრომი... შესანიშნავია თავისი მეთოდით, დახვეწილი ანალიზით და კრიტიკულობით. ვუსმენდი რა ამ რეფერატს, განვიცდიდი უდიდეს სიამოვნებას: ეს რეფერატი კი არა, შესანიშნავი გამოკვლევაა, რომელიც სავსებით ვარგისია სადოქტორო დისერტაციისათვის. დასანანი, რომ ავტორს, რომელსაც შეუძლია მოგვეცეს ასეთი გამოკვლევები, არ ძალუძს მთელი თავისი ღრო სამეცნიერო მუშაობას მიუძღვნას“¹⁰. ექ. თაყაიშვილისათვის ყოველთვის დამახასიათებელი იყო თავაზიანი პირუთვნელობა, პრინციპულობა, პატიოსნება, თავმდაბლობა და მადლიერება; ერთი დეტალი: 1949 წ. მან გამოაქვეყნა სუმბათ დავითის ძის თხზულების მესამე გამოცემა, რომელსაც დაურთო ბაგრატიონთა გენეალოგიური ნუსხაც; გზადაგზა კი გაასწორა მარი ბროსესა და ივ. ჯავახიშვილის მიერ შედგენილ გენეალოგიურ ტაბულაებში არსებული ზოგიერთი უზუსტობანი. ამასთან, იგი თითქოს და ბოდიშობს, რომ იძულებულია გააკეთოს ასეთი გასწორება და აღნიშნავს: „ხელახლა ვაქვეყნებთ რა ამ ტაბულას, ჩვენ არ გვავიწყდება, რომ პირველად მისი შედგენა უფრო ძნელი იყო. ვიდრე შემდეგ მასში შესწორების შეტანა“¹¹.

ე. თაყაიშვილისათვის, როგორც წესი, კვლევის დაწყების აუცილებელ წინაპირობას შეადგენდა თავმოყრილი მასალის კრიტიკული დადგენა. ამ მხრივ იგი თავის თანამედროვეთა შორის, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლამდე, ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენდა.

ე. თაყაიშვილი იმდენად გაიტაცა საქართველოს ისტორიის წყაროების გამოვლენა-გამოქვეყნების საქმემ, რომ როცა მომწიფდა უკვე დაგროვილი მასალების საქართველოს ისტორიის ახალი, უფრო სრულქმნილი კურსის გამარ-

⁹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს. პარიზი. 1937, გვ. 435—436.

¹⁰ ИКОМАО, вып. III, отд. II, 1913, гв. 10—11.

¹¹ ე. თაყაიშვილი, სუმბათ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაე. 27, თბ., 1949, გვ. 17.

თვისათვის გამოყენების საკითხი, მან შეგნებულად გვერდი აუარა მას, რადგან დაწყებული საქმე დამთავრებული არ ჰქონდა, ხოლო ქართველი ერის ისტორიის სპეციალურ კვლევას ხელი მოჰკიდა მთელი რიგი ქართველმცოდნეობითი დისციპლინების ფუძემდებელმა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა.

ე. თაყაიშვილის დამსახურება ქართველი ხალხისა და ქართული ისტორიული მეცნიერების წინაშე შეუძლებელია რაღაც საზომით შეფასდეს. ქართველი ერის მეცნიერული ისტორიის იმ საფეხურის შექმნა, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში აკად. ივ. ჯავახიშვილისა და მისი მოწაფეების სახელს უკავშირდება, ძირითად ნაწილში ექ. თაყაიშვილის მიერ მომზადებულ საკვლევ ბაზაზეა დაფუძნებული. წყაროების ასე გულმოდგინედ და მარჯვედ გამოვლენა, მათი მნიშვნელობის მეცნიერული შეფასება, მაღალ მეცნიერულ დონეზე გამოცემა მხოლოდ ისეთ მკვლევარს შეეძლო, რომელსაც ისტორიკოსისა საფუძვლიანი მომზადება გააჩნდა და შეიარაღებული იყო ქართველმცოდნეობითი დარგების—ლინგვისტიკის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, წყარომცოდნეობის. ეპიგრაფიკის ნუმისმატიკის, ფოლკლორისტიკის მონაცემთა დრმა ცოდნით. სწორედ ასეთ მკვლევარ-ისტორიკოსად ფართო მასშტაბის ქართველოლოგიად წარმოგვიდგება ჩვენ აკადემიკოსი ექ. თაყაიშვილი, რომლის ნაღვაწით ქართველი ერი მუდამ მაღლიერი, ხოლო ქართული მეცნიერება მუდამ დავალებული იქნება.

ეპქთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეპიგრაფიკა

დიდი ქართველი მეცნიერის ეპქთიმე თაყაიშვილის მრავალმხრივ და ნაყოფიერ სამეცნიერო მოღვაწეობაში, რასაც ის ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის შესასწავლად ეწეოდა, განსაკუთრებული ადგილი ეპიგრაფიკას უჭირავს. მან ჩინებულად იცოდა ეპიგრაფიკული ძეგლების (წარწერების) განუზომელი სამეცნიერო მნიშვნელობა; იცოდა, რომ ზოგჯერ ერთ სიტყვაძვირ წარწერას უფრო მეტი შეუძლია გვითხრას ხალხის, ქვეყნის წარსულის შესახებ, ვიდრე სხვა რომელიმე ნარატიული წყაროს ათეულმა ფოლიანტებმა. რაც მთავარია, ასეთი ძეგლებით მოფენილი იყო (დღესაც ბევრია) საქართველოს მთა და ბარი. ქართველი ხალხი უხსოვარ დროიდან ზრუნავდა, რათა მისი გმირული წარსულის ღირსშესანიშნავი ამბები „ანდამატის ფრჩხილით“ ყოფილიყო ამოკვეთილი ისეთ მაგარ მასალებზედ, როგორც ქვა და ლითონია (ქვის ფილებზე, შენობათა კედლებზე, სვეტებზე, ოქროსა და ვერცხლის ფირფიტებზე) და ამ სახით აღბეჭდილი დაეტოვებია ის მომავალი თაობებისათვის, გასათვალისწინებლად და გმირთა თუ დიდ მოღვაწე-შემოქმედთა სახელების უკვდავსაყოფად, ასეთია: სააღმშენებლო, საფლავის, ოფიციალური, მემორიალური და სხვა დანიშნულების წარწერები. მართალია, ბევრმა მათგანმა ვერ გაუძლო „უამთა სიაცეს“ და საუკუნეთა წყვდიადში დაეცა და განადგურდა, მაგრამ იმასაც, რაც ძნელბედობას გადაურჩა და ჩვენ საუკუნემდე მოაღწია, იგივე ზედრი ელოდა. ძველი ქართული კულტურის ძვირფას ძეგლებს არა მარტო წვიმის, ყინვის, ქარის და ბუნების სხვა მოვლენათა განმანადგურებელი მოქმედება ემუქრებოდა, არამედ ზოგ შემთხვევაში საფრთხეს უქმნიდა თვითონ ადამიანის ხელიც. XIX საუკუნის ბოლოსათვის, როდესაც ე. თაყაიშვილი სამეცნიერო ასპარეზზე გამოვიდა, ეპიგრაფიკული ძეგლები ჩვენში ჯეროვნად აღრიცხული და ფიქსირებულიც არ იყო. აღარავინ ზრუნავდა მათ დაცვა-შენახვაზე და მეცნიერულ შესწავლაზე. შეიძლება ითქვას, რომ მაშინდელი ქართული ისტორიოგრაფია ნაკლებად იცნობდა ერის წარსულის ამ ძვირფას საუნჯეს და მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში სათანადოდ თითქმის არავინ იყენებდა მას. აუცილებელი იყო ეპიგრაფიკული ძეგლების სისავსით, სასწრაფო წესით გამოვლინება, სწორად წაითხვა-გამოქვეყნება და მათ დაცვა-შენახვაზე ზრუნვა. ეს იყო ერთ-ერთი კეთილშობილური საქმე, რომელსაც შესწირა ექვთ. თაყაიშვილმა მთელი თავისი დაუშრეტელი ენერჯია და დიდი ცოდნა. ეს იყო მის მიერ თავიდან დასახული ერთ-ერთი მთავარი მიზანი, მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის ძირითადი მიმართულება. დღიდან სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლისა, მას შტაკივდ ჰქონდა გადაწყვეტილი უნახავი და შეუსწავლელი არ დაეტოვებია საქართველოს მიწა-წყალზე ძველი კულტურის არც ერთი ძეგლი, თითოეული თავის თვალთ ენახა, ყველაფერს საკუთარი ხელით შეხებოდა: კერძოდ, აღნუსხა და

აღეწერა მის დრომდე მოღწეული თითოეული ძეგლი, ზუსტად ჩაეწერა, ამო-
ეკითხა და განემარტა ღვაწლმოსილ წინაპართა ნამოქმედარი, თუ ქვაზე და ლი-
თონზე ნაკვეთი აზრები.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ე. თაყაიშვილს ამ საქმეში არა
ერთი წინა კაციც ყავდა: მ. ბროსე, პლ. იოსელიანი, დიმ. ბაქრაძე და სხვა. მათი
ნაღვაწი ამ მიმართულებით დღესაც ძვირფასია ჩვენთვის. მაგრამ ეპიგრაფიკულ
ძეგლების გამოვლინება-შეკრებისა და შესწავლა-გამოქვეყნების საქმე სა-
ქართველოში არავის დაუყენებია ისე ფართე და ნამდვილად მეცნიერულ ნია-
დაგზე, როგორც ეს ე. თაყაიშვილმა გააკეთა. ვერც შესწავლილ ძეგლთა რაოდე-
ნობით და ვერც შესწავლის მეთოდოლოგიური ზედხების სისრულით წინა თა-
ობის მკვლევართაგან ვერავინ შეედრება მას.

ცნობილია, რომ ძველად ჩვენი ასეთი საქმიანობა დიდ სიძნელებთან იყო
დაკავშირებული. სიძველეთა მეცნიერული შესწავლა, მათი შეკრება და დაცვა-
შენახვაზე ზრუნვა დიდ ფულად სახსრებს მოითხოვდა, ხოლო მაშინდელ მთავ-
რობას ასეთი რამ თავის საქმედ არ მიაჩნდა და ამ მიზნისათვის არ ხარჯავდა არც
ერთ მანეთს.

ე. თაყაიშვილი, ეპიგრაფიკული ძეგლებისა და საერთოდ სიძველეთა შეს-
წავლას ხშირად თავის საკუთარი თანხებით ეწეოდა. როგორც ცნობილია, ის
გიმნაზიის მასწავლებელი იყო და წლის განმავლობაში დანახოვ თანხას ზაფხუ-
ლობით (სასკოლო არდადეგების დროს) მთლიანად, თავის საყვარელ საქმეს ახ-
მარდა/ „გარდა იმისა, რომ მე ფვითონ დავდიოდე, ამ საქმისათვის საჭირო არ-
ქიტექტორი და ფოტოგრაფიც ჩემი ფულით დამყავდა“-ო, უთქვამს ჩვენთან სა-
უბარში აწ განსვენებულ მეცნიერს¹.

გარდა უსახსრობისა, ასეთ საქმიანობას დიდად აძნელებდა მაშინ ძეგლებ-
თან მისასვლელი გზების უქონლობა და სატრანსპორტო საშუალებათა მეტის-
მეტი განსაზღვრულობაც. მით უფრო, რომ ეს ძეგლები მდებარეობდნენ არა
დიდი შარავზის პირას, არამედ მათგან მოშორებით, ზოგჯერ, სრულიად უგზო-
უხვალ ციკაბო მთებსა და, საერთოდ, ძნელად მისასვლელ (უკაცურ) ადგილებში.
ასე, რომ ძველი კულტურის ძეგლამდე მიღწევა და მათი ჯეროვანი შესწავლა
დიდ ფიზიკურ ძალ-ღონესა და ამტანობას მოითხოვდა ამ საქმით დაინტერესე-
ბული თითოეული პირისაგან. მიუხედავად ასეთი მძიმე პირობებისა, ე. თაყაი-
შვილმა, თავისი ნატკენი ფეხით მოიარა თითქმის მთელი საქართველო, ხოლო
მისი ზოგიერთი კუთხე—არაერთხელ².

დღიდან სამეცნიერო მოღვაწეობის ასპარეზზე გამოსვლისა, ე. თაყაიშვილი
გულმხურვალედ ჩაება „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი
საზოგადოების და რამდენიმე მსგავსი სხვა ორგანიზაციის საქმიანობაში, რომ-
ლებიც ჩვენი კულტურის ძეგლების შეგროვება-შესწავლაზედაც მუშაობდნენ.
მაგრამ ეს მან არ იკმარა და 1907 წელს დაარსებულ „საისტორიო-საეთნოგრა-
ფიო საზოგადოებაში“ კიდევ უფრო ნაყოფიერად გაშალა მუშაობა ასეთ ძეგლ-
თა კვლევა-ძიებისა და შეგროვება-გამოქვეყნების მიმართულებით.

¹ თავის ექსპედიციებში მონაწილეობის მისაღებად ექვ. თაყაიშვილი, როგორც ცნობი-
ლია, საუკეთესო ხუროთმოძღვრებსა და ფოტოგრაფებს იწვევდა. მის ექსპედიციებში, სხვა-
დასხვა დროს, მონაწილეობა მიუღიათ ისეთ სპეციალისტებს, როგორიც იყვნენ: ლ. გუდიაშვი-
ლი, ხ. კლდიაშვილი, მ. ჭიათურელი, ა. კალგინი, ნ. სევეროვი, მ. კალაშნიკოვი, ა. მამუჩაშვილი,
ბ. ებრალიძე, თ. კაფუნე, ე. ლიოზენი და სხვ.

² И. В. Мегрелидзе, О жизни и эпиграфических работах Е. С. Такайшви-
ли, Эпиграфика Востока, XIII, 1960, გვ. 4.

გარდა იმისა, რომ არქეოლოგიური ექსპედიციების დროს ე. თაყაიშვილი გულმოდგინედ იწერდა მის მიერ ნახულ ყოველგვარ წარწერას, ის არაჩვეულებრივი მონდომებით ეზიდებოდა მუზეუმში ეპიგრაფიკულ ძეგლებს, რომელნიც დაზიანებული, ადგილიდან დაძრული იყვნენ და სახიფათო მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ამგვარად ჩაუყარა საფუძველი მან ეპიგრაფიკულ ძეგლთა იმ ძვირფას კოლექციას, რომელიც აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს დღესაც ამშვენებს. ხოლო ხსენებულ ძეგლთა კოლექციის შეკრებით მან მტკიცე ნიადაგზე დააყენა ეპიგრაფიკულ ძეგლთა გეგმაშეწონილი, სისტემური შესწავლის საქმე თბილისში, რის დამწყები და სულის ჩამდგმელიც თვითონ ის იყო.

უარესად საგულისხმოა ის მეთოდი, რომლითაც ე. თაყაიშვილი ეპიგრაფიკულ ძეგლებს იკვლევდა. წარწერას ის არასოდეს ცალკე, იზოლირებულად არ განიხილავდა, არამედ ყოველთვის იმ ძეგლებთან ერთად სწავლობდა, რომელზედაც ამოკვეთილი იყო, ან რომელშიც ის საუკუნეთა განმავლობაში ინახებოდა. მისი რწმენით, წარწერის არსებობა ამა თუ იმ ძეგლზე, ან ამა თუ იმ საყდარში, თავისთავად უმნიშვნელო ან შემთხვევითი ხასიათის მოვლენა არ არის. პირიქით, ისინი (წარწერა და მისი მქონებელი ძეგლი) ურთიერთ მიზნობრივად დაკავშირებულნი და ერთი მეორის წარმოშობის შაუწყებელნი არიან...

ე. თაყაიშვილის სიტყვით: „Надписи на полсвину теряют свое значение и интерес, когда неизвестно к каким памятникам они принадлежат, а сами памятники с утратой надписей лишаются, так сказать, своей истории и не могут быть датированы“³ ეს შენიშვნა ე. თაყაიშვილს ნათქვამი აქვს ფოცხოვიდან ჩამოტანილი სამი წარწერიანი ქვის შესწავლასთან დაკავშირებით. საქმე ის იყო, რომ საეკლესიო მუზეუმს თავის დროზე ვერ გამოურთმევია საჭირო ცნობები ამ ქვების კონკრეტული კუთვნილების შესახებ თავად ხერხეულიძისათვის, რომელსაც ისინი თბილისში ჩამოუტანია. რადგანაც ამ ქვების ასომთავრული წარწერები დიდმნიშვნელოვან ჩანდა და ე. თაყაიშვილს მათი შესწავლა გადაწყვეტილი ჰქონდა. ის თვითონ წასულა ქ. ახალციხეს. დაუძებნია ისეთი პირები. რომელთაც აღნიშნული ქვები ადგილზე ჰქონიათ ნანახი და ცოდნით დანამდვილებით. თუ რომელი ქვა რომელ ეკლესიას ეკუთვნოდა, მხოლოდ ასეთი შეჯერებისა და ქვების ნამდვილი კუთვნილების დადგენის შემდეგ განუხორციელებია ე. თაყაიშვილს მათი მეცნიერული შესწავლაც.

ასე რომ, ე. თაყაიშვილის შეხედულებით, ყოველი ძეგლი, რომელზედაც წარწერა ამოკვეთილია, წარმოადგენს არა მარტო წარწერის ადგილსამყოფელს, არამედ მისი ისტორიის წყაროსაც, სწორედ ამ ძეგლის მეშვეობით ვლინდება ზოგჯერ წარწერის თარიღი, მისი ადგილი და მნიშვნელობაც ქვეყნის ისტორიაში. სწორედ ამიტომ ე. თაყაიშვილი წარწერის შესწავლას იმ არქიტექტურული ძეგლის შესწავლით იწყებდა ყოველთვის, რომელზედაც ის ამოკვეთილი იყო ამიტომაც ის, სათანადო ნაშრომს ძეგლის ადგილმდებარეობისა და მისი მოკლე,

³ Е. Такайшвили. Разбор грузинских надписей на камнях, доставленных из Поцховского участка в Церковный Музей Грузинского экзархата. Известия Кавказского отделения императорского московского археологического общества, Вып. II, Тифлис, 1907, стр. 63.

შენიშვნა: ამ ნაშრომში ყველგან, სადაც კი მითითებულია „Известия“, სწორედ ეს გამოცემა იგულისხმება—კ. გ.

მაგრამ საფუძვლიანი აღწერილობით იწყებდა ხოლმე. ბევრ შემთხვევაში ის აღწერილობასთან ერთად წარმოგვიდგენს ძეგლის ზომებსა და გეგმასაც. ამის შემდეგ მკვლევარი ცდილობს შეისწავლოს ყველაფერი, რაც ამ ძეგლის შესახებ დაუწერიით, ან ხალხს შეუთხზავს და ზეპირად თაობიდან თაობამდე გადაუცია. საბოლოოდ მკვლევარი ყურადღებას აჩერებს ძეგლის დათარიღებაზე და მისი ადგილის გარკვევაზე მხარის თუ ქვეყნის ისტორიაში. დამახასიათებელი გარემოებაა, რომ ე. თაყაიშვილს ძეგლის სრულყოფილი შეფასებისათვის მიუცილებელ პირობად მიაჩნია ცოდნა იმ ქვეყნის ისტორიისა, რომლის მიწაზედაც ესა თუ ის ძეგლი დგას. მისი აზრით, საჭიროა გათვალისწინება იმ ხალხის ისტორიისა, რომელმაც ეს ძეგლი ააგო და მასზე წარწერაც ამოკვეთა. ქვეყნის ისტორიის გაუთვალისწინებლად ვერც ერთი მკვლევარი წარსულის მატერიალური ძეგლებისა ვერ დააღწევს თავს მძიმე შეცდომებს. სწორედ ქვეყნის წარსულის (ისტორიის) უცოდინარობის გამო მოსვლია, ე. თაყაიშვილის აზრით, აკად. პავლინოვს გასაოცარი შეცდომები ობიზის საყდრის დათარიღებასთან დაკავშირებით. მისი სიტყვით: „Вообще, по нашему мнению, без знания истории народа, который возводил памятники, без изучения эпиграфики и привлечения к делу письменных памятников, относящихся до изучаемых церквей, мнения относительно датировки монументальных христианских памятников будут большею частью ошибочны. Павлинов, к сожалению, совершенно игнорирует надписи, мало справляется с историей страны, а потому на основании чисто теоретических предположений иногда приходит к таким выводам, которые ни один кавказовед разделить не может. Согласиться с выводами Павлинова значить признать что первоначальные христианские памятники Чорохского бассейна построены монголами и, пожалуй, еще турками, потому что они отнесены Павлиновым к эпохе их господства и совершенного порабощения страны, когда христианские памятники разрушались, а не возводились“.⁴

ხუროთმოძღვრული ძეგლებისადმი ასეთი მიდგომის წყალობით, ე. თაყაიშვილი მათ აღწერა-შესწავლასთან დაკავშირებით, თითქმის ყოველთვის ქვეყნის წარსულის ვრცელსა და საგულისხმო სურათებს გადაგვიშლის თვალწინ. გავიხსენოთ, მაგალითად, მისი „შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მისი სიძველეთა შესახებ“, თბილისის ლურჯი მონასტრის, სამშვილდის, გუდარების, მანგლისის, ლარგვისის, ახალგორის, აჭის, უბისის, მარტვილის, იშხანის, ხახულის, ოშკის და სხვა ძეგლთა აღწერილობა. ამ გზით მკვლევარი მსჯელობის მაქსიმალურ სიცხადესა და დამაჯერებლობას აღწევს ყოველთვის.

არქიტექტურული ძეგლის მხოლოდ ასეთი, ყოველმხრივი შესწავლისა და შეფასების შემდეგ იწყებს დიდი მკვლევარი მასზე ამოკვეთილი წარწერის შესწავლას. აქაც ის, პირველ რიგში, წარწერის ვრცელ აღწერილობას გვთავაზობს: მისი ადგილი, განლაგება, ზომა, დამწერლობა, შესრულების ხერხი, დაცულობა და სხვა თავისებურებანი. თუ ერთ შენობაზე რამდენიმე წარწერა იყო ამოკვეთილი, მაშინ თითოეულ წარწერას ცალ-ცალკე აღწერს. ამის შემდეგ ის გვაძლევს ეპიგრაფიკული ძეგლის გულდასმითს გადმონაწერს სწორედ იმ სახით, როგორც ეს უკანასკნელი სინამდვილეშია წარმოდგენილი (დამწერლობა, ხელი, ქარაგმები). ამას მოსდევს ქარაგმების გახსნის ცდა, რაც ჩვეულებრივ თავდება წარ-

⁴ Е. Такайшвили, Грузинские надписи на археологических предметах, хранящихся в Кавказском Музее и в Тифлисе. „Известия“, Вып. I, Тифлис, 1904, стр. 58.

წერის წაკითხვითა და მისი ტექსტის დადგენით. ამას მკვლევარი ხშირად ურთავს წარწერის კარგად შესრულებულ ფოტოპირსაც, რითაც ის, მის მიერ შემოთავაზებული წაკითხვის ობიექტური შეჯერების საიმედო საშუალებასაც აძლევს მკითხველს. ყველაფერ ამას იგი ამთავრებს კვლევა-ძიებით წარწერის შინაარსისა და მასში მოხსენებულ პირთა თუ მოვლენების შესახებ.

ე. თაყაიშვილი ქართული პალეოგრაფიის უბადლო მცოდნე იყო. მას მაგარ მასალაზე (ქვა, ლითონი) ამოკვეთილი წარწერების წაკითხვის მდიდარი გამოცდილება ჰქონდა. რაც არ უნდა დამწერლობით (მთავრული, ნუსხური, მდივანწიგნობრული) ან ხელით (სახოგადო, თხზული, შეწილებული და სხვ.) ყოფილიყო წარწერა შესრულებული, ის თანაბარი წარმატებით კითხულობდა ყველაფერს. ზედმეტია იმაზე საუბარი, რომ ხანდაზმული, დაზიანებული ეპიგრაფიკული ძეგლების გარჩევა-ამოკითხვა დიდ სიძნელეებთან არის ჩვეულებრივ დაკავშირებული. ამაზე ზოგჯერ მოქმედებს ისეთი გარდამავალი მიზეზიც კი, როგორცაა ამინდი, დღის დრო და სხვ. ამ მხრივ საგულისხმოა ერთი შემთხვევა, რომლის შესახებაც ე. თაყაიშვილი თრიალეთის სოფ. სანთის ეკლესიის წარწერის წაკითხვასთან დაკავშირებით მოგვითხრობს: „Надпись сильно пострадала, но я попал в Санту в то время, когда солнце своими косыми лучами освещало эту надпись, и ее сразу удалось прочесть. Когда же, два года спустя я снова проезжал это селение в облачную погоду и, не имея при себе прежней записи, пробовал снова читать надпись, то ничего не мог разобрать“⁵.

ე. თაყაიშვილი ხშირად უსწორებდა სხვებს, წინარე ხანის მკვლევართ ძველი წარწერების წაკითხვას. განსაკუთრებით ბევრი შესწორება შეიტანა მან აკად. მ. ბროსეს წაკითხვაში, რომელმაც ჩვენი ქვეყნის სიძველეთა გაცნობის მიზნით პირველმა მოიარა საქართველო (1847—1848) და მათი საგულისხმო აღწერილობაც სამ წიგნად დაგვიტოვა. ე. თაყაიშვილის თითქმის ყველა შესწორება არსებითია და მართებულიც. ასე, მაგალითად, სამშვილდის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერაში: „ქქსა ტნი“ (ქორონიკონსა 360—1672 წ.) აკად. მ. ბროსე კითხულობდა როგორც სომხურ დაქარაგმებულ სიტყვას: „შნსატანი“ „que le Diable“.

სამშვილდისავე მთავარი საყდრის—სიონის დიდ სააღმშენებლო წარწერაში მშენებლობის დამთავრების მათწყებელ სიტყვებს: „...წელსა გ. ლეონ მეფეთა დღესა...“ იგივე მეცნიერი კითხულობდა, როგორც: „ელიონ მეფა“. ხოლო მშენებელთა წოდებრივი ვინაობის აღმნიშვნელ სიტყვას „...პიტიახშნი...“ მ. ბროსე კითხულობდა, როგორც „...აფხაზთა“ და სხვა ამის მსგავსი⁶. ის არა ერთგან უსწორებდა წაკითხვას დიშ. ბაქრაძესაც. უთუოდ აღსანიშნავია ე. თაყაიშვილის თავდაბლობა და პატივისცემა, რომლითაც ის გამსჭვალული იყო იმ მკვლევარისადმი, რომელსაც წაკითხვას უსწორებდა. ასეთ შემთხვევაში ის არასოდეს არ ცდილობდა თავისი წანაკითხის უპირატესობის გახაზვას. პირიქით, მას ხშირად თავისი საკუთარი წაკითხვაც არ აკმაყოფილებდა და არც მას თვლიდა საბოლოოდ დადგენილად. ამ მხრივ უთუოდ მნიშვნელოვანია ის შენიშვნა, რო-

⁵ И. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, „Известия“, Вып. III, Тифлис, 1913, стр. 53.

⁶ Е. Такайшвили, Грузинские памятники окрестностей Белого Ключа, „Известия“, вып. I, стр. 41, 43.

მელიც ე. თაყაიშვილს თავისი მშობლიური სოფლის ლეხაურის ღვთისმშობლის ხატის (XIV ს.) ერთ წარწერასთან დაკავშირებით აქვს გამოთქმული: „თუმცა ამ წარწერის ყველა ასო მთელია, მისი ზუსტად წაკითხვა მაინც ვერ ხერხდება“. ეს, ცოტა არ იყოს, უცნაური წარწერა წაკითხული ჰქონდა დ. ბაქრაძესაც. ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს თუ რა გამორჩენილია ხსენებულ მეცნიერს, ან რაში არ ეთანხმებოდა ის მას, გვაძლევს წარწერის საკუთარ წაკითხვასაც, მაგრამ დასძენს: „Предлагая свой опыт разбора надписи, мы однако не считаем чтение окончательно установленным“.⁷ კიდევ უფრო საგულისხმოა მისი შენიშვნა ზარზმის ღვთისმშობლის ხატის დაზიანებულ წარწერასთან დაკავშირებით, რომელიც თავდაპირველად აგრეთვე დიდ ბაქრაძეს ჰქონდა წაკითხული. მისი წაკითხვა ე. თაყაიშვილს ორჯერ უცდია, მაგრამ ტექსტი საბოლოოდ ვერც მას დაუდგენია. ამის გამო ე. თაყაიშვილი ამბობდა: „ვერც მე შევძელი წინეთ ამ წარწერის აღდგენა, თუმცა ზოგი რამ მაშინაც შევასწორე. სრულიად და უშეკველად წაკითხვას ამ წარწერისას ჩვენ არც ახლა ვკისრულობთ, მხოლოდ ეხლა უფრო მეტი შესწორება შეგვაქვს არსებულ კითხვაში, ხოლო სრული მისი აღდგენა მომავალს ეკუთვნის“⁸. როგორც ვხედავთ, ამ შენიშვნაშიც დიდი მეცნიერის სიფრთხილე და ერთგვარი სიფაქიზეც გარკვეულად მოჩანს. დამახასიათებელია ისიც, რომ ე. თაყაიშვილი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ აღმოჩენასთან დაკავშირებით (1909 წ.) მესამეხელ დაუბრუნდა ზარზმის ხსენებულ წარწერას და მისი წაკითხვა კიდევ ერთხელ სცადა. როგორც ცნობილია, მან 1920 წელს გამოაქვეყნა წერილი ზარზმის ეკლესიის სიძველეთა შესახებ, რომელიც იწყება სიტყვებით: „საკითხი ახლანდელი ზარზმის ეკლესიის წარმოშობისა და საზოგადოდ ამ ეკლესიის გამო არსებული ლიტერატურისა გადაშინჯვას თხოულობს. ეხლა ჩვენ გვაქვს სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, ამ ცხოვრების გადამეტაფრასტებული რედაქცია, რომელიც მრავალმხრივ აშუქებს ზარზმის საკითხს“⁹. ამას უმეშვეოდ მისდევს კონკრეტული დასახელება იმ დებულებისა, რომლის შეცვლასაც ის აპირებს და ამბობს: „ჯერჯერობით ჩვენ გვინდა შესწორება შევიტანოთ ჩვენ მიერ გარჩეულის ორი უძველესის ზარზმის ეკლესიის ხატის წარწერების კითხვაში“.

ამგვარად, ე. თაყაიშვილი ზარზმის ეკლესიის შესახებ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებათა შეცვლას მისი წარწერების ხელახალი (მესამეხელ) წაკითხვით იწყებდა.

ასე რომ, ე. თაყაიშვილს არ ეუხერხულებოდა ორ-სამხელ მიბრუნებოდა ერთსა და იმავე ეპიგრაფიკულ ძეგლს და მისი უფრო სრულყოფილი წაკითხვა ეცადა. ის არც იმას თაკილობდა, რომ ზოგჯერ თავისი საკუთარი წაკითხვა თვითონვე არადაამაკმაყოფილებლად გამოეცხადებია. ხოლო ასეთი კრიტიკული მიდგომა თავის ნაკვლევისადმი ყველას, რასაკვირველია, არ ეხერხება. ასეთი რამ დიდ მეცნიერთა თვისებაა მხოლოდ.

კრიტიკული მიდგომის წყალობით ე. თაყაიშვილი ძველ ქართულ წარწერებს მაქსიმალური სიზუსტით კითხულობდა. რასაკვირველია, შეცდომები მის წაკითხვაშიც მოიძებნება. მაგრამ, ჯერ ერთი, ისინი საკმაოდ იშვიათია, მეო-

⁷ Е. Такайшвили, Из археологических экскурсий по гурийским церквам „Известия“, Вып. II, 1907, стр. 81.

⁸ ე. თაყაიშვილი, შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, 1, თბილისი, 1920, გვ. 115.

⁹ ე. თაყაიშვილი, დამოწმ. ნაშრ., გვ. 105.

რცე—ასეთი რამ გამოწვეულია ზოგიერთი ისეთი ობიექტური პირობით,—რო-
მელთაც ძნელად თუ ვინმე დააღწევდა თავს, მით უფრო მაშინდელ პირობებში,
ხშირად საკუთარი და, რაც მთავარია, მეტისმეტად განსაზღვრული სახსრებით
მოგზაურობის დროს.

ე. თაყაიშვილი დიდი ოპტიმისტიც იყო, მას სჯეროდა მომავლისა და ხმა-
მალა აცხადებდა: „ჩვენ გვწამს, რომ ყოველი წარწერა სხვების წასაკითხა-
ვად არის დაწერილი და ოდესმე წაუკითხავი და გაუგებარი არაფერი არ დაწ-
ჩებოა“.

უნდა გავიხსენოთ, რომ მაშინ, როდესაც ე. თაყაიშვილი სამოღვაწეო ასპა-
რეზზე გამოვიდა და კარგა ხანს მის შემდეგაც საქართველოს ისტორია, როგორც
მეცნიერება, რომელიც დასაყრდენი უნდა ყოფილიყო ეპიგრაფიკული ძეგლების
კვლევა-ძიების საქმეში, დამაკმაყოფილებლად დამუშავებული არ იყო.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველი და მეორე წიგნე-
ბი 1908—1914 წლებში გამოვიდა მხოლოდ (მისი სხვა წიგნები—კიდევ უფრო
გვიან). არ არსებობდა საქართველოს ისტორიის არც ერთი დამხმარე დისციპ-
ლინა. არქეოლოგია და, კერძოდ, გათხრითი არქეოლოგია ახლად იდგამდა ფეხს.
ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, ე. თაყაიშვილის ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და სხვა
სიძველეებში გასარკვევად თვითონ უხდებოდა, გზა და გზა. საქართველოს ის-
ტორიის მრავალი პრობლემის გაშუქებაც. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშ-
ნოს, რომ ე. თაყაიშვილის დაკვირვებანი ამ მხრივაც თავისი მეთოდოლოგიი-
თა და ფაქტობრივი საფუძვლებით უაღრესად მნიშვნელოვანია. მრავალი მათ-
განი ანგარიშგასაწევი და ძვირფასია დღესაც. მაგალითისათვის შეიძლება დასა-
ხელებულ იქნას პიტიახშთა ინსტიტუტის რაობის საკითხი ძველ საქართველოში.
როგორც ცნობილია, პიტიახში მოხსენებულნი არიან სამშვილდის სიონის სა-
აღმშენებლო წარწერაში, აგრეთვე უძველესი ხანის აგიოგრაფიულ ძეგლებში
და სხვაგანაც, მაგრამ რას ნიშნავდა ხსენებული ინსტიტუტი, ან, რაც იგივეა,
ვინ იყვნენ პიტიახშები და რა ადგილი ეჭირათ მათ ქართველთა უძველეს სა-
ხელმწიფოებრივ ცხოვრებაში, სათანადოდ გარკვეული არ იყო. ამ საკითხს მეც-
ნიერების შუქი პირველად ე. თაყაიშვილმა მოჰვინა. სწორედ სამშვილდის სი-
ონის სააღმშენებლო წარწერასთან დაკავშირებით, პიტიახშთა ინსტიტუტის შე-
სახებ ის, თავის დროზე ამბობდა: „Питиакши значит защитник границы, пра-
витель пограничной области, маркграф. Этот титул носили правители Гу-
гарка, или грузинской Сомхетии, в которой находится и Самшвилде“¹⁰.
აქ, როგორც ვხედავთ, მოცემულია პიტიახშთა ინსტიტუტის საკმაოდ ნიშანდობ-
ლივი დახასიათება. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს ისიც, რომ ქართულ
ისტორიოგრაფიაში დებულება პიტიახშისა და ერისთავის იგივეობის შესახებ
პირველად ე. თაყაიშვილმა წამოაყენა¹¹. ასე რომ მან, კარგა ხანია, მოგვცა
პიტიახშთა სახელის საკმაოდ სრული ფუნქციონალური დახასიათება. ყოველ
შემთხვევაში, ამაზე მეტი ამ ინსტიტუტის შესახებ დღესაც ბევრი არაფერია
ცნობილი. ანალოგიური მოვლენები ე. თაყაიშვილის ნაშრომებში იშვიათი რო-

¹⁰ Е. Такайшвили, Грузинские памятники окрестностей Бело-Ключа, „Известия“, Вып. I, стр. 47.

¹¹ ე. თაყაიშვილი, ჯერ კიდევ, წარსული საუკუნის ბოლოსათვის ამბობდა: „პიტ-
ახშის და ერისთავის ხარისხი ერთი და იგივეა“ (ხაზი ჩვენია—კ. გ.). სამი
ისტორიული ხრონიკა, გამოცემული ე. თაყაიშვილის მიერ, ტფილისი, 1890, გვ. 38, (სქოლიო).

დია. ასე რომ მისი ღვაწლი საქართველოს ისტორიის ცალკეული პრობლემების გარკვევა—გაშუქების საქმეშიც, რასაკვირველია. მცირე არ არის.

ე. თაყაიშვილი წარწერებს დაეძებდა არა მარტო მონუმენტურ ძეგლებზე, აომედრეველაფერზე, რაც მას ხელში ჩაუვარდებოდა (გაცილებით უფრო მცირე მოცულობისა და მოძრავ საგნებზედაც) და რასაც ქართველი კაცის კალმისა თუ „ანდამატის ფრჩხილის“ ნაკვალევი აღმოაჩნდებოდა. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მას წაუკითხავი არ დაუტოვებია კავკასიის მუზეუმში სხვა და სხვა დროს შემოსულ სიძველეთა წარწერებიც. ასეთია, მაგალითად, წარწერები: ოზიზიდან ჩამოტანილი ბარელიეფისა, ხუნამისიდან ჩამოტანილი ქვის ემბაზისა, არმაზიდან, ფოცხოვიდან, ხუნძახიდან ჩამოტანილი ქვების, ხევსურული სპილენძის ლომისა, ახალციხური ბეჭდისა და სხვა მრავალი¹². ე. თაყაიშვილის სასახელოდ ისიც უნდა ითქვას, რომ იგი ქართულ წარწერებს წვდებოდა ისეთ შორეულ ადგილებშიც, როგორც თავრიზი და იერუსალიმი. თავის მეგობართა ფართო წრის შემწეობით მეცნიერი ადვილად ახერხებდა იქიდან ქართულ წარწერათა ფოტოპირების მიღებას, ხოლო ამ უკანასკნელთა მიხედვით, ცხადია, კითხულობდა და აქვეყნებდა მათ ტექსტებს. ამ გზით აქვს გამოცემული ე. თაყაიშვილს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წარწერები და მონასტრობის ნიმუშები, რომელთა ფოტოპირები მისთვის მის პირად მეგობარს, სომეხ მეცნიერს არქ. გარეგინ ოვსეფიანს ჩამოუტანია¹³. ასევე გამოუქვეყნებია მას თავრიზის სომხურ ეკლესიაში დაცული ენქერის ქართული წარწერაც, რომლის ფოტოპირი მისთვის დ. ვ. ქუთათელაძეს გადაუცია¹⁴. ხოლო ჭარ-ბელაქანში არსებული ერთი ძველი საფლავის ქვის ქართული წარწერა გამოქვეყნებული აქვს თავისი კოლეგისა და თანამშრომლის ედ. კ. ლიოზენის მიერ ჩამოტანილი ფოტოპირის მიხედვით და სხვ.¹⁵. კიდევ უფრო დასაფასებელი ის გარემოებაა, რომ ე. თაყაიშვილი ფხიზელ დარაჯად ედგა სიძველეებს თბილისში და მთელ საქართველოშიც. თუ კი ასეთი რამ სადმე გადაწყვიდვლათა ხელში აღმოაჩნდებოდა, მას არ გამოეპარებოდა, დაუყოვნებლივ დააცხრებოდა თავზე და უთუოდ შეიძენდა მას, უკიდურეს შემთხვევაში (თუ კი შეძენა ვერ მოხერხდებოდა) დაწვრილებით აღწერდა ძეგლს და მის წარწერას თუ ანდერძ-მინაწერებს ზუსტად გადმოიღებდა¹⁶. ე. თაყაიშვილმა ამ გზითაც არა ერთი მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლი გადაურჩინა შთამომავლობას.

ასე და ამგვარად, ე. თაყაიშვილმა გესაოცარი სიყვარულითა და სრულყოფილი მეთოდოლოგიური ხერხით მოინახულა ქართველი ხალხის ოდინდელი კულტურის ძვირფასი ძეგლები, მისი სიძველენი. მან მოკრძალებით შეახო მათ თავისი ხელი, აღრიცხა, აღწერა და შეისწავლა ისინი და უკლებლივ ყველა ჩააყენა მშობლიური მეცნიერების სამსახურში. მან ფუტკარივით „წვეთ-წვეთად“ შეკრიბა საქართველოს მიწა-წყალზე გაბნეული ძველი ქართული წარწერები და შეიძლება ითქვას პირველმა წარმოაჩინა ქართველთა მიერ ქვაზე და ლითონზე

¹² Е. Такайшвили, Грузинские надписи на археологических предметах, хранящихся в Кавказском Музее в Тбилиси, „Известия“, вып. I, 1904, стр. 56—73.

¹³ Е. Такайшвили, Образцы надписей и стеной росписи монастыря св. Креста близ Иерусалима. „Известия“, вып. III, 1913, стр. 154.

¹⁴ მისივე, Палица с грузинскою надписью, найденная в Тавризе. в армянской церкви.

¹⁵ მისივე, Надгробная надпись из Белокан, „Известия“, Вып. III, стр. 163.

¹⁶ Е. Такайшвили. Вещи виденные мною в продаже в Тифлисе, „Известия“ вып. IV, стр. 76.

აღბეჭდილი მწერლობის სრული სიმდიდრე და სიღიადეც. სახელოვან-მა მკვლევარმა ამით საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს ისტორიის დამ-ხმარე სამეცნიერო დისციპლინას— ქართულ ეპიგრაფიკას და საქართველოს ისტორიის მკვლევართ ახალი, ძვირფასი წყარო გაუჩინა. მისი სურვილი იყო, მის მიერ წაკითხული და დადგენილი ყოველი ახალი წარწერა დაუყოვნებლივ მიე-წოდებინა მკვლევართათვის გამოსაყენებლად და გასათვალისწინებლად. სწო-რედ ამიტომ მისი ექსპედიციებისა და კვლევა-ძიების შედეგები სისტემურად იბეჭდებოდა ქართულ-რუსულ პერიოდულ პრესაში და ქვეყნდებოდა ცალკე წიგნებადაც. მათ შორის აღსანიშნავია: არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შე-ნიშვნანი (ორ წიგნად).

„Археологические экскурсии, разыскания и заметки“ (ხუთ წიგნად).

„Материалы по археологии Кавказа. вып. XII, христианские памятники. Экскурсия Е. Такайшвили 1902 г.“.

„არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წ.“

„არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში“.

„კახეთში მოგზაურობა არქეოლოგიურის მიზნით“.

„სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები“ (2 წიგნად).

„არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს“.

„Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии“ (რუსულად და ქართულად).

„არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში“ და სხვ.

მცირე არ არის ე. თაყაიშვილის ნაშრომები, მიძღვნილი ცალკეული ეპიგრაფიკული ძეგლებისადმი. მაგალითად:

„დავით აღმაშენებლის ერთი წარწერის წაკითხვისათვის“,

„ჯვარის მონასტრის წარწერები“,

„ვალის ეკლესიის წარწერა“,

„ოქონის ხატი და მისი წარწერები“,

„საფარის მონასტერი, მისი წარწერები და მხატვრობა“.

„Разбор Армазской надписи по фотографическому снимку“.

„Деревянный антимнис Метехской церкви“.

ე. თაყაიშვილის აქ დასახელებულ და სხვა ნაშრომებშიც წარმოდგენილია მრავალი ძველი ქართული წარწერა, VII საუკუნიდან მოკიდებული XVIII საუ-კუნემდე (ჩათვლით), მათი დადგენილი ტექსტი, დათარიღება და სამეცნიერო მნიშვნელობის განხილვა-გაშუქება.

აქ აღარაფერს ვამბობთ ძველ ხელნაწერ წიგნთა მინაწერებზე, რომელთაც ე. თაყაიშვილი არა ნაკლები მონდომებითა და სიყვარულით დაეძებდა და იკვ-ლევდა. მხოლოდ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს ვეხებოთ და აღვნიშნავთ. რომ ე. თა-ყაიშვილმა პირველმა ჩააყენა ისტორიული მეცნიერების სამსახურში ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა მაქსიმალური რაოდენობა. თუ მანამდე ამ ძვირფას და უტყუარ მასალას ქართველ ისტორიკოსთაგან ცოტა თუ ვინმე იყენებდა. მისი წყალობით იგი ხელიდან მოუცილებელ წყაროდ იქცა საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ე. თაყაიშვილი ქართული ეპიგრაფიკის თეორიულ საკითხებს ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა (ამის დრო და შესაძლებლობა მაშინ, რასაკვირველია, არ იყო) მიუხედავად ამი-სა, ქართული ეპიგრაფიკის წინაშე ე. თაყაიშვილის დეაწლი და დამსახურება

დიდი და განსაკუთრებულია. ეს იყო საშვილიშვილო, კეთილშობილური საქმე, რომელსაც ე. თაყაიშვილი სამოც წელზე მეტი ხნის განმავლობაში სიყვარულით და ნაყოფიერად ემსახურებოდა. ბევრ სხვა საქმესთან ერთად. ამის მეტი რომ არაფერი გაეკეთებინა, ესეც სრულიად საკმარისი იქნებოდა მისი სახელის უკვდავსაყოფად.

დიდი ექვთიმეს უანგარო ღვაწლს არასოდეს არ დაივიწყებს მადლიერი შთამომავლობა.

ეპითიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრობი არქეოლოგი

აკადემიკოს ეპითიმე თაყაიშვილის უდიდესი, მრავალმხრივი დამსახურება საქართველოს და მისი კულტურის ისტორიის წინაშე საყოველთაოდ არის ცნობილი, ოღონდ დარგობლივ, დაწვრილებით დღემდე არაა შესწავლილი და ჯეროვანად შეფასებული¹. ჩვენი წერილის მიზანია, გააცნოს მკითხველს ქართული მეცნიერების ამ სასიქადულო მოღვაწის არც თუ მცირე მემკვიდრეობა „წიაღისეულ“ არქეოლოგიაში². მართალია, ამგვარ კვლევას მის საქმიანობაში შედარებით დაქვემდებარებული ადგილი ეჭირა, მაგრამ იგი აქაც ფუძემდებლად გვევლინება და გადაჭრით უნდა მივიჩნიოთ ჩვენი არქეოლოგიის პირველ ნამდვილ სპეციალისტად იმ ქართველთა შორის, რომელთაც სისტემატურად უმუშავნიათ სამშობლოში (ასეთად ვერ ჩაითვლება აკად. მ ბროსეს ერთ-ერთი თანაშემწე, პატრიოტი მოხელე დ. მეღვინეთხუცესიშვილი, რომელმაც 1852 წელს გაწმინდა უფლისციხის ზოგიერთი ქვაბი; ვერც ოფიცერი ნ. წილოსანი, რომელიც კავკასიის სხვა ქვეყნებში თხრიდა; ვერც ნ. მარი, რომელიც უმთავრესად სომხეთში თხრიდა და სულ ცოტა წაიმუშავა ქვემო ქართლში—თუმცა კი თვით ე. თაყაიშვილი მას მიიჩნევდა „პირველ ქართველ არქეოლოგად, რომელსაც მასზე ადრე უწარმოებია თხრა საქართველოში“)³.

მცხეთა-სამთავროში, ყაზბეგში და ზოგ სხვა ადგილას 1870-იანსა და მომდევნო წლებში წარმოებული თხრა (როდესაც ე. თაყაიშვილი საშუალო სასწავლებლის მოწაფე იყო) დაკავშირებულია „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებისა“, მისი ერთ-ერთი ყველაზე უფრო სწავლული მესვეურის, გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის დიმიტრი ბაქრაძისა და თხრის უმუშალო გამ-

¹ ე. თაყაიშვილის 100 წლისთავის გამო 1962/63 წლებში დაიბეჭდა რამდენიმე სავაზე-თო და საჟურნალო წერილი, ხოლო „ნაკადულმა“ გამოსცა რ. მეტრეველისა და შ. ბაღრი-ძის წიგნაკი „ეპითიმე თაყაიშვილი“, მაგრამ ყოველი ამთავანი განსვენებული მეცნიერის ცხოვრება-ღვაწლის ზოგად მიმოხილვასა და დახასიათებას წარმოადგენს, დარგობლივ დახასიათებას კი მხოლოდ წინამდებარე კრებულში თავმოყრილი მოხსენება-წერილები უყრიან საფუძველს.

² საამისოდ ვიყენებთ, გარდა ე. თაყაიშვილის ნაბეჭდი ანგარიშებისა და ორგზის გამოქვეყნებული მოგონებებისა („ლიტერატურის მატრიანეში“, 1952, № 6 და ჟურნ. „მნათობ-ში“, 1958 და 1959 წწ., ჩვენი ჩაწერილი), ერთ წყება გამოუქვეყნებელ მასალებსაც, რომლებიც ე. თაყაიშვილმა თავისი პირადი არქივიდან გადმოგვცა მასთან მუშაობისას (1948--1952 წწ.), როგორც საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიით დაინტერესებულს. მათ შორის არის: ხელნაწერი ანგარიშები, არქეოლოგიური კომისიის რამდენიმე წერილი, ფოტოები, ტაბულათა აღწერა და სხვ. სამწუხაროდ, ადგილის შეზღუდულობა გვიკვეთავს საშუალებას, რომ ისინი დავურთოთ ამ წერილს, მაგრამ ახლახან გადაწყდა ე. თაყაიშვილის არქივიდან ამოკრებილი უმნიშვნელოვანესი ხელნაწერი ნაშრომებისა და მასალების შეტანა მის ორტომეულში, რომელიც მალე უნდა გამოსცეს მეცნიერებათა აკადემიამ.

³ მოგონებები, ჟურნ. „მნათობი“, 1959, № 7, გვ. 166.

ძლოლის, ავსტრიელი ბუნებისმეტყველის ფ. ბაიერნის სახელებთან. „არქეოლოგიური ნათლობა“ ე. თაყაიშვილს ჯერ კიდევ გიმნაზიელს მიუღია, დირექტორის ა. სტოიანოვის ხელმძღვანელობით ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის ნანგრევის გაწმენდაში რომ მონაწილეობდა, ამხანაგებთან და მასწავლებლებთან ერთად—თბილისის 1881 წლის არქეოლოგიური ყრილობისათვის საშზაღისის დროს. ამ ყრილობის მიმდინარეობას კი იგი შორიდან ადევნებდა თვალ-ყურს.

1887 წელს, პეტერბურგის უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ, ე. თაყაიშვილი შეუდგა პედაგოგიურ მუშაობას თბილისში და თან სულ მალე ჩაება საზოგადოებრივსა და სამეცნიერო მუშაობაში, ილია ჭავჭავაძის ირგვლივ შემკიდრებულ მოღვაწეთა მხარდამხარ. უპირველეს ყოვლისა. სწორედ დ. ბაქრაძის წაქეზებითა და ხელმძღვანელობით. ამ ორი შესანიშნავი ისტორიკოსის ხელში ეწყობა პირველი არქეოლოგიური გათხრა ძველი მცხეთის მტკვარმარჯვენა უბანში—ბაგინეთში, რომელსაც ახლა უკვე გადაჭრით ვუიგივებთ ანტიკური ხანის „არმაზციხეს“ (იმ უაღრესად შინაარსიან აღმოჩენათა მიხედვით, რომლებითაც დავიკრძვინდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სათანადო რაზმის მუშაობა 1943—1948 წლებში). ე. თაყაიშვილის მოგონებებში⁴ საკმაოდ დაწვრილებით აძის მოთხრობილი ამ საინტერესო წამოწყების ვითარება.

1888 ან, უფრო, 1889 წელს ვინმე განძისმაძიებელი ბერძენი მისულა „ივერიის“ რედაქციაში, ილია ჭავჭავაძესთან—როგორც იმჟამად ყველა ქართული საზოგადოებრივი თუ კულტურული საქმიანობის მესვეურთან—და უთქვამს მისთვის, რომ საუნჯე ეგულებოდა ბაგინეთში შემორჩენილ „კოშკის“ ნანგრევში; კიდევაც დაუწყია თხრა, უპოვნია ძველებური თლილი და გადასაბმელად ამოღრუებული ქვები, მაგრამ შემდეგ ველარ განუგრძია მუშაობა უსახსრობისა გამო. ი. ჭავჭავაძეს ეს ამბავი უცნობებია დ. ბაქრაძისათვის, რომელსაც, როგორც რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, არავინ დაუყავებდა თხრის ნებართვას (ე. წ. „ღია ფურცელს“). ბაქრაძეს, უკვე ხანშესულს, ველარ მუშაობა გაუძნელებოდა და ის ღია ფურცელი ახალშეძენილი საიმედო და მხნე თანაშემწისათვის, ე. თაყაიშვილისათვის გადაულოცავს, მაგრამ ამ უკანასკნელსაც გიმნაზიაში გაკვეთილები უკვე დასწყებოდა და დღეგამოშვებით—და მოუხერხებია ველზე სიარული, ხოლო გათხრა-გაწმენდის უშუალო მეთვალყურეობა დაუკისრებია ახალგაზრდა დავით ქუთათელაძისათვის, რომელსაც პეტერბურგის უნივერსიტეტი დაემთავრებინა და თან ნ. მარისაგან მიეღო შინაური, მაგრამ საკმაო მომზადება ქართველმცოდნეობაში. მიწის მუშათა გასამრჯელოსათვის ფული, სულ 100 მანეთი, ი. ჭავჭავაძეს მოუგროვებია რამდენსამე კაცში (თვითონ, დ. ბაქრაძე, ე. თაყაიშვილი, პროფ. ილ. ოქრომჭედლი-შვილი); მუშაობა ორ-სამ კვირას გაგრძელებულა და შემდეგ, წინააღმდეგ სურვილისა, ველარც განახლებულა—ე. თაყაიშვილის სიტყვით, იმის გამო, რომ მის წამომწყებთ არა ჰქონიათ ჯეროვნად გაგებული ამგვარი მუშაობის „გემო“ და არც ვაბედულება მოეკრიბათ, ჯერ კიდევ. მთავარი მაინც პირადად მისი მოუცლელობა იყო, როგორც ჩანს.

⁴ „ლიტერატურის მატრიანე“, 6, ნაკვეთი პირველი, 1962, გვ. 42—43; „მნათობი“, 1959, № 5, გვ. 180—181. იძულებული ვართ აქვე დავძინოთ, რომ „მნათობის“ რედაქციამ ე. თაყაიშვილის მოგონებანი ხშირი და ზოგჯერ გაუგებარი შემოკლებით დაბეჭდა. კერძოდ, სწორედ ბაგინეთის თხრის ამბავია, სამწუხაროდ, ბოლოშეკვეცილი.

ორსენაკიანი ნაგებობის თხრისას გამოვლენილა სამი სხვადასხვა ფენა და აღმოჩენილა: გადასაბმელი ქვათლილები, ჩუქურთმიანი ქვა, ალიზი, მარმარილოს ნატეხები, ლამაზი მინის ჭურჭელი, რიტუალური მიზნით ქოთანში დაფლული ქაომის ძვლები (ეს ხშირად გვხვდება სხვა განაპირობებშიც: არმაზისხეხეში, რუსთავში, ურბნისში, უჯარმაში... გ. ლ.), ვერცხლის ფული, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, სპილენძის ცული (ქვედა ფენაში) და სხვ. შენობა შიგნით შელესილი და მოხატულიც ყოფილა: შემონახულია ქალის თავი, საკმაოდ კარგად გამოყვანილი. კედლები ძლიერ ცეცხლში ნამყოფი ჩანდა, დასძენს თხრის მეთვალყურე⁵.

მუშაობის შედეგი საყურადღებოდ მიუჩნევიათ მის ჩამტარებლებს: „ას მანეთად მარტო იმ ქალ-ღმერთის თავი ღირსო“, უთქვამს ი. ჭავჭავაძეს (ე. თაყაიშვილს ის ნახატი ანტიკური პანთეონის ღვთაებისათვის მიუხმსავსებია). დამწეები არქეოლოგი ცდილა, ეს აღმონაჩენი დაეკავშირებინა ადრევე ცნობილი წყარობისათვის და უვარაუდებია, რომ ბაგინეთის „კოშკი“ ეკუთვნის იმ ციხე-დარბაზს, რომელიც რომაელებს თითქმის აუშენებიათ მცხეთას ახ. წ. I საუკუნეში, თანახმად ბაგინეთის მახლობლად 1867 წელს აღმოჩენილი დიდი ქვის წარწერისა, რომელშიც საუბარია ვესპასიანე იმპერატორის დროს რომის „მეგობარი იბერებისა და მათი მეფე მითრიდატესათვის“ გარკვეული მშენებლობის ჩატარების შესახებ. ამაჟამად ეს ვარაუდი გამართლებულად ვერ ჩაითვლება, მით უმეტეს, რომ 1938 და 1948 წლებში მცხეთის ექსპედიციამ შეისწავლა იმ ზღუდის დანაშთი ქვათლილების წყობა, რომელიც სწორედ წარწერის აღმოჩენის ადგილას ყოფილა მტკვრის გარდღერდმო ჩადგმული და უნდა იგულისხმებოდეს წარწერაში—თანაც როგორც რომაელთა მიერ შექმნილი, და არა აგებული, წარწერის პირველ ინტერპრეტატორებს რომ ეგონათ (წარწერის საბოლოოდ და საგრძნობლად დაზუსტებული თარგმანი, ნაკვლევიტურთ, ცალკე წიგნაკად გამოსცა აკად. გ. წერეთელმა, 1958 წელს). არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ ერთ მცირე ჩანაწერში ე. თაყაიშვილი „ბაგინეთის“ მაგიერ ხმარობს „მცხეთის ბაგინს“: ჩანს, იგი მაშინვე ცდილობდა იმ ადგილის ხალხურ სახელწოდებაში ამოეკითხა სიტყვა „ბაგინი“, რომელიც ძველ ქართულშიც გავრცელებულია და. მაგ.. საბა-სულხანის განმარტებით. ბომონს ანუ კერპის სადგმულ სვეტსა ნიშნავს. მართლაც, მცხეთელთა შეგნებაში უნდა ჩანდეს მამა-პაპათაგან ნაანდერძევი წარმოდგენა, რომლის მიხედვითაც იმ ადგილას, არმაზის ციხეში, წარმართული პანთეონის კერპები ყოფილან აღმართული. ძველი მცხეთის ტოპოგრაფიაზე დაფიქრება გამოსჭვივის ე. თაყაიშვილის სხვა, ნაწყვეტ ჩანაწერშიც, სადაც ნათქვამია შემდეგი: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში დაცული თხრობა აღ. მაკედონელის ქართლში ლაშქრობის შესახებ, რა თქმა უნდა, ლეგენდაა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ აღექსანდრეს ხანაში არსებობდა ძველი ქალაქი მცხეთა, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არმაზის (ბაგინეთის) რაიონში მდებარეობდა, ხოლო ახალი მცხეთა კი მერე გაშენებულა—მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სადაც ახლაა დაბა“. აქ მხოლოდ მოკლედ დაეძენით, რომ მცხეთის ექსპედიციის მიერ ზემოაღნიშნული „კოშკის“ მახლობლად გამოჩენული ნანგრევი დიდი, სასახლის მაგარი „სვეტებიანი დარბაზისა“, გამოთხრელთა აზრით, მიეკუთვნება, სწორედ ძვ. წ. IV—III საუკუნეებს, ე. ი. „ალექ-

⁵ დ. ქუთათელაძის ხელნაწერი „რაპორტი“, დღემდე გამოუქვეყნებელი. იბეჭდება აქვე, როგორც ჩვენი წერილის დანამატი (გვ. გვ. 118—120).

სანდრეს ხანას“, ხოლო გაღმა მცხეთაში იმდროინდელი ამგვარი ნაგებობა ჯერ არსადა ჩანს.

მცხეთის—„საქართველოს პომპეის“—მდიდარი, მრავალფეროვანი არქეოლოგიური კომპლექსის გათხრა-შესწავლას ე. თაყაიშვილი უბრუნდება თორმეტი წლის შემდეგ, როგორც უკვე გამოცდილი, აღიარებული მთხრელი არქეოლოგი და უკვე პირადად უძღვება მუშაობას. მაგრამ მანამდე მას—ძირითადად მიწისზედა ძეგლების შესასწავლ მოგზაურობასთან დაკავშირებით—საქართველოს რამდენსამე სხვა კუთხეში უხდება თხრის ჩატარება. მიუხედავად იმისა, რომ სთავაზობენ, სამთავროში განაგრძოს ბაიერნის მიერ დაწყებული მუშაობა და თან შეამოწმოს მისი ნათხარობის სიზუსტე. ამ წინადადების ავტორია რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის თავმჯდომარე გრაფი ბობრინსკი, რომელიც 1894 წლის დამდეგს სწერს ახალგაზრდა თბილისელ პედაგოგს: რაკი ნ. მარმა განაცხადა, რომ თქვენ ქართული ძეგლების შესწავლაზე მუშაობთ, მოვალეობად მიგვაჩნია გთხოვოთ, თუ ინებებთ, თბილისის გუბერნიაში სადმე თხაროთ, ხოლო თუ არსად გეგულებათ საამისო ადგილი, დასაწყისისათვის სამთავროში სცადოთო. თანხმობის შეთვლის შემდეგ ე. თაყაიშვილი, კომისიის მიერ თავის „წევრ-თანამშრომლად“ არჩეული, იღებს „ღია ფურცელს“ გურია-იმერეთში, ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში და მცხეთაში თხრის ნებართვითა და 200 მანეთის თანხლებით. სამთავროში მუშაობა ვერ მოხერხებულა და ე. თაყაიშვილს უმჯობინებია თხრის წარმოება თბილისის გუბერნიაშივე შემავალ სოფ. ვორნაკთან, რომელიც ქვემო ქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირას, მდ. ქცია-ხრამის შენაკადის დებედის ხეობაში მდებარეობს (ახლა ს. აკნერი, სომხეთის სსრ ალავერდის რაიონი). იქ მანამდე ეთხარათ თბილისელ ა. ერიწოვს (1871 წ.) და იმანად უკვე პეტერბურგელ ნ. მარს (1893 წ.), რომელთაც ნაწილობრივ გამოველინათ ძველი ვრცელი სამაროვანი. ის ადგილი, ისევე როგორც ისტორიული ქვემო ქართლის ბევრი სხვა მხარე (კერძოდ. დებედისავე ხეობაში მდებარე ახტალა-ალავერდის მიდამოები—ფრანგი სამთო ინჟინრისა და არქეოლოგის დე-მორგანის განათხარის მიხედვით, XIX საუკუნის ბოლო ათეულ წლებში; წალკა-თრიალეთი—საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილებისა და ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციათა განათხარის მიხედვით 1930-იანსა და შემდგომ წლებში და სხვა.) ძალიან მდიდარია ძველი ლითონის ხანის კულტურული ნაშთებით, რომლებიც ჩვეულებისამებრ წარმართულ სამაროვნებშია უხვად დაცული.

ე. თაყაიშვილსაც გაუმართლა არჩევანმა. მან გათხარა 40 სამარხი, რომლებიც ორ სხვადასხვა ფენას მიეკუთვნა. უფრო ძველი შეესაბამებოდა სამთავროს კარგად ცნობილი სამაროვნის იმ ფენას, რომელიც ბრინჯაოს ხანის დასასრულით თარიღდება და ხასიათდება აღმოსავლეთ საქართველოსათვის ფრიად ტიპური ხელსაწყო-იარაღებით: ბრინჯაოს მთლიანადსხმული, წვერკვეთილი, ორნამენტირანი მახვილით; ბრინჯაოს საომარი პირმოჭრეგალებული („ამორძლური“, „იბერული“, „აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური“) ცულით, ბრინჯაოს ჯავშნის ნაშთებით; ბრინჯაოს ეჩოთი; რკინის უძველესი შუბისპირებით და სხვ. ამ ფენის სამარხთა გათხრით ე. თაყაიშვილმა ცხადყო უძველესი შიდა-ქართლური, მცხეთური თუ კახური ბრინჯაოს კულტურის კლასიკურ ფორმათა გავრცელება ქვემო ქართლის პერიფერიაზედაც; ძველი სომხეთის მეზობელ კუთხეში, რამაც უმჭიდროესი ეთნიკურ-კულტურული ურთიერთობა დაამყარა ყველა ჩამოთვლილ მხარეში ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს მსახლობელ ქართველურ ტომ-

თა შორის; დავგანახვა, რომ მტკვარს ჩრდილოეთით წარმოქმნილ წვერკვეთილ მახვილებს სამხრეთითაც შორს ვაუღდამთ. ფეხი; რომ არაა სწორი დე-მორგანის აზრი, დებედის ხეობაში მახვილები არა სტოდნიათო და ა. შ. განსაკუთრებით ღირებული კი არის გამთხრელის სავსებით სწორი დებულება იმის შესახებ, რომ ამდენი ძვირფასი საჭურველის შემცველ სამარხში გამოჩენული შეძლების მქონე კაცი, ტომის ბელადი უნდა იყოს დაკრძალული. ამით ახალგაზრდა არქეოლოგი სავსებით სწორად უსვამს ხაზს თვალსაჩინო სოციალურ დიფერენციაციას ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულში, რაც ახლა ჩვენს არქეოლოგიაში სავსებით აღიარებული დებულებაა, უფრო ადრე ხანისთვისაც კი. ვორნაკის სამაროვნის ზედა ფენა უახლოვდება, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, ხალღურ-ურარტულ ხანას, რაც რკინის ფართოდ გავრცელების პირველ საუკუნეებს (ძვ. წ. VIII—VII) თანხვედება. მის ერთ ტიპურ სამარხში აღმოჩნდა უკვე რკინის საჭურველი: სატევრები (ერთის ბრინჯაოს ქარქაშზე საინტერესო გამოსახულება), დანები, შუბისპირი და ბრინჯაოს სამკაული (შვილდსაყინძი, საყელური, სამაჯური და სხვა). ამ ნივთებსაც ეძებნებათ სრული შესატყვისი საქართველოს ჩრდილო მხარეებში და, კერძოდ, მცხეთა-სამთავროში გათხრილ სამარხთა ინვენტარს შორის.

ნახევარი საუკუნის თავზე, მოხუცებული ე. თაყაიშვილი იგონებდა: „მას შემდეგ უკვე აღარ იყო მართებული ცნობილი რუსი „ნივთმცოდნე-არქეოლოგის“ ი. სმირონოვის განცხადება, თითქოს კავკასიის უმდიდრეს წიაღისეულ ძეგლებს გრაფინია უვაროვას მეტი არავინ პატრონობს და სწავლობს... ვორნაკის გათხრაზე მუშაობამ გარკვეული გამოცდილება შემძინა, წამახალისა, დამაინტერესა და შემდეგ უკვე თამამად მიგყავი ხელი თხრის წარმოებას, მითუმეტეს, რომ ...1917 წლამდე მე ვიყავი თითქმის ერთადერთი ქართველი არქეოლოგი. რომელიც არქეოლოგიური კომისიის დავალება-ნებართვით ვთხრიდი საქართველოში“⁶.

ამ გათხრის ანგარიში გამოქვეყნებულია მხოლოდ რუსულად, არქეოლოგიური კომისიის სათანადო წელიწადეულში⁷. მუშაობის შედეგმა ბევრად გადაამეტა წინამორბედთა მიერ ვორნაკშივე წარმოებული თხრის შედეგებს. ამით კმაყოფილი და მადლიერი მესვეურები არქეოლოგიური კომისიისა სთხოვენ ექვეთიმეს, კვლავაც აწარმოოს თხრა საქართველოში.

ახლა უკვე სთავაზობენ ქუთაისის გუბერნიას, როგორც ამ მხრივ ნაკლებ შესწავლილს. 1896 წელს ე. თაყაიშვილი მცირე საცდელ თხრას ატარებს, ჩვეულებებისამებრ, საზაფხულო არდადეგების დროს, რადგან სხვა თვეებში არ სცალია—მით უმეტეს, რომ იგი ახლა უკვე განაგებს თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიას. თხრის სამ ადგილას, სადაც შემთხვევითი აღმოჩენები ეგულება: აჭარის სოფ. ხუცუბანში, მდ. კინტრიშის პირას (კრემაციის ნაშთი, გამლღვარი ბრინჯაოს ნატეხები, რკინის სატევრის ტარი და კერამიკის ნატეხები—საფიქრბელია, ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისისა); სადგ. საჯავახოსთან, დრანდა-ღელის პირას (ადრე ნაპოვნი განძის ნაშთი—კიდევ ორი კოლხური ვერცხლის ფული, რკინის დანა და კერამიკის დიდძალი ნამტვრევი, რის მიხედვითაც ე.

⁶ მოგონებები, დამოწმ. გვ.

⁷ Отчеты имп. Археологической комиссии за 1894 г., გვ. 14. ვორნაკში ე. თაყაიშვილის განათხარს რამდენიმეგზის გაჩიხილავს და ყვარდნობა თავის ლექციათა კურსში პროფ. ბ. პიოტოვის კი: Археология Закавказья. Лнгр., 1949, გვ. გვ. 8, 64, 117—118 და შნდ.

თაყაიშვილი დასკვნის თავის ანგარიშში. რომ იმ ადგილას ძველად თიხის ჭურჭლის სახელოსნო უნდა ყოფილიყო და, უნდა ითქვას, ასეთი განცხადება პირველია საქართველოს არქეოლოგიაში); სოფ. ვანში ანუ საჩინოში. აქ ნაქალაქარ სერზე გაჭრილი თხრილებით გამოუვლენია კამაროვანი შენობის, ჩანს, ეკლესიის ნაშთი, სვეტისთავი, თიხის დიდ-პატარა ჭურჭელი, რკინის ისრისპირი, სამი კოლხური თეთრი და სხვ. საქვაბია ღელის ქვიშიდან ამოუთხრია ცხრა მონეტა—კოლხური და ლიზიმაქეს ვერცხლი, რომაული და სხვ.,—ოქროს ვარდული, ბრინჯაოს არწივის ქანდაკება, ბრინჯაოს ზოგიერთი სამკაული, ტყვიის საწონები და ა. შ.⁸

იმავე წელს მას. ადრევე მიცემული და ფურცლის ძალით, უმუშავნია თბილისის გუბერნიაშიც: მდ. სკრის ხეობაში, გორის მახლობლად (გაუთხრია 2 წყვილი თიხის კუბო. გაძარტული—ჩვენი აზრით. ახ. წ. IV—V საუკუნეებისა, გ. ლ.); ბორჩალოს მაზრის თრიალეთის საბოქაულოს (კერძოდ, ანატოლიელი „ბერძნებით“ დასახლებული წალკის) რამდენსამე სოფელში, სადაც უთხრია ქვისსამარხები, რომელთა ნაწილი შეიცავდა ინვენტარს (კერამიკას, ლითონისა და ქვის სამკაულს—მცხეთის სამაროვნებთან შედარების მიხედვით, ჩანს, ადრეული შუა საუკუნეებისას. გ. ლ.); გერიაქში—28 (გამოირჩეოდა ერთი. რომელიც ბრინჯაოსა და რკინის შუბისპირს შეიცავდა და ეგებ ძვ. წ. I ათასწლეულს ეკუთვნოდა), ხაჩქევში—3, ბაიბურთში—3, საფარ-ხარაბაში—16, ბეშთაშენში ანუ ბეშქენაშენში—7.

გარდა ამისა, ექვთიმეს მოუკრებია თუ აღურიცხავს შემთხვევითი მონაპოვრებიც. მათ შორის ობსიდიანისა და ნები და ხელშუბისპირები. ამასთან დაკავშირებით მას გამოთქმული აქვს ერთი ფრიად ყურადსაღები მოსაზრება: რაკი წალკის ზეგანი ერთიანად მოფენილია ობსიდიანის ნატეხებით, ხოლო ამ ქვისაგან ნაყეთები იარაღი კავკასიაში ყველაზე მეტი სწორედ ამ მხარეშია ნაპოვნი, ეტყობა, აქ ყოფილა მათი მთავარი სახელოსნოები, რომელნიც მთელ კავკასიას ამარაგებდნენ ობსიდიანის იარაღებითა⁹. ჩვენს დროში ეს მოსაზრება გაიმეორა, როგორც საკუთარი დაკვირვების ნაყოფი. ბ. კუფტინმა, ოღონდ მან უფრო ფართოდ მოხაზა თრიალეთური ობსიდიანის ნაწარმის გავრცელების არე—„წინა აზიის არავულკანური მხარეებიო“—და ამას დაუკავშირა თრიალეთის ძველ სამარხებში სწორედ იმ მხარეებიდან, (ჩანს, სანაცვლოდ) მომდინარე ზოგა რამის არსებობა¹⁰. ე. თაყაიშვილს ყურადღება გამახვილებული აქვს აგრეთვე წალკაში—ანდეზიტ-ბაზალტური ლავების სამფლობელოებში—ე. წ. „ციკლოპურ ნაგებობათა“ სიხშირეზე, რამაც თითქმის ნახევარი საუკუნის შემდგომ აგრეთვე მიიპყრო ბ. კუფტინის ყურადღება, რომელიც წალკისაკენ, გარკვეული თვალსაზრისით, სწორედ ე. თაყაიშვილის ნამუშევარმა და ნაზრევამც მიიზიდა. აღსანიშნავი გვეგონია აგრეთვე ე. თაყაიშვილის მოსაზრება ქვემო ქართლში გავრცელებული, საფლავის რელიეფებიანი ქვების შესახებ—კერძოდ, მათი გვიანდელობის ხაზგასმა ზედ თოფის გამოხატვის მიხედვით¹¹.

თვით ე. თაყაიშვილი ერთგვარ მობოდიშებასავით სწერს არქეოლოგიურ კომისიას, წლევანდელი თხრა ნივთიერი მონაპოვრის მხრივ ისეთივე ნაყოფი-

⁸ ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907, გვ. 1, შმდ. ОАК за 1896 г., გვ. 109—110.
⁹ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, Тифл., 1913.
¹⁰ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, გვ. 123.
¹¹ Е. С. Такайшвили, დამოწმ. ნაშრ.

ერი ველარ გამოძივიდა, როგორც ვორნაკშიო (ცნობილია, რომ საიმპერატორო კომისიას, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ნივთები აინტერესებდა, იმპერატორისა თუ დიდჯაცობის საამებლად და ერმიტაჟის დასამშვენებლად). ჩვენი აზრით კი მას რამდენიმე უხმაურო, მაგრამ უთუოდ შინაარსიანი დაკვირვება გამოუტანია ამ ნამუშევრიდან.

განსაკუთრებით უნდა შევჩერდეთ ვანის შესახებ, სადაც ე. თაყაიშვილს აგრეთვე ცოტა უთხრია და უბოვნია, მაგრამ ბევრი გამჭრიახი მოსაზრება შეუმუშავებია. შედეგები მას რამდენიმე გზისა აქვს გამოქვეყნებული ქართულ-რუსულად¹², (ხოლო უკანასკნელად ისინი რუსულად დაიბეჭდა უკვე რევოლუციის შემდეგ)¹³. მოკლედ ვადმოვცემთ მისი ამ ანგარიშების შინაარსს: ვანის „ახვლედიანთ გორა“ უეჭველად წარმოადგენს ძველი ქალაქის ნაშთს. იქ შემთხვევით მრავლად მოპოვებულ ნივთებში გამოიკნობა, ადგილობრივს გარდა, სხვადასხვა უცხო (ეგვიპტური, ბერძნული, რომაული) დანაშრევიც. ბევრი ჩნდება პონტოს ნივთთა მიერ მოჭრილი ფულიც. საერთოდ კი, მოჩიჩქნი თუ არა, კულტურული ფენები გამოჩნდება, ხოლო ავდრის შემდეგ ღვარი მრავლად რეცხავს ხოლმე სამკაულსა და სხვა ნივთებს და მოსახლეობა მათი ძებნით ხელს ითბობს—ისევე, როგორც ქერჩის „მითრიდატეს გორაზე“. ვანის ნაქალაქარი არის სამი მხრივ ხრამებით დაცული მადლობი, რომელზედაც თავს იჩენს ხოლმე ძველი, უღუღაბოდ ნაწყობ ქვათლილთა კედლები. თიხის დიდ-პატარა ჭურჭელი და აგრეთვე ძვირფასი ანტიკური ნივთები: ბრინჯაოს კაცის ქანდაკის თავი (1852 წ.); ნაირნაირი მონეტები; დაახლ. 1880 წელს აღმოჩენილი მდიდრული სამარხის ინვენტარი (ოქროს დიადემები, სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები, ცხენის სამკაული, კვერთხი, მონეტები და სხვ.), რომელიც უკვალოდ გამქარა. ოქრომჭედლებს უყიდნიათ და გადაუღნიათ. ვანზე ჩამომდინარე სულორის ქვიშაში, იქაურთა თქმით, ბუნებრივი ოქრო მოიპოვება და ამიტომ ნაქალაქარში აღმოჩენილი გულსაკიდები, სამაჯურები, საყურეები, ბეჭდები და სხვა სამკაული ადგილობრივად უნდა იყოს ნაკეთები (კიდევ ერთი ფხიზელი. მანამდე უშაგალითოდ დებულების წამოყენება ავტორის მიერ, პირველი გაბედვა იმდროინდელი რუსეთის არქეოლოგიაში, რომელსაც ჩვენში ამონათხარი ყოველი ნატიფი ნივთი უსათუოდ შემოტანილად მიაჩნდა! გ. ლ.). მეორე მხრივ, აშკარად შემოზიდული ნივთებისა და ფულის მიხედვით, საფიქრებელია, რომ ინდოეთს მიმავალი ძველი დიდი სავაჭრო გზა ვანზე გამოვივლიდა, რიონის მარცხენა ნაპირს შემოუყვებოდა, ბაღდათ-შორაბანზე და ლახის მთაზე ვადმოვივლიდა და მტკვრის აუზში ჩამოეშვებოდა. საქართველოს სამეფოს საუკეთესო ხანაში (ჩანს, შუა საუკუნეები იგულისხმება.—გ. ლ.) კი ვანს მნიშვნელობა დაუკარგავს: იგი აღარ წარმოადგენდა ცოცხალ სავაჭრო პუნქტს, რაკი იქ თითქმის სულ არ გვხვდება იმდროინდელი ქართული მონეტები და არც იმ დროისათვის დამახასიათებელი ქართული ციხე ჩანს სადმე (ზედმიწვევით გამჭრიახი, „წყალგაუვალი“ დებულება, დღესაც შეუწყველი. გ. ლ.). არის მხოლოდ ეკლესიის ნანგრევი, რომელიც იმერეთის ერთ-ერთ უძველეს საყდარს უნდა წარმოადგენდეს (იგი ეთხრია ა. სტოიანოვს 1889 წელს და იატაკს ქვეშ სამონასტრო საძვალე აღმოუჩინია).

¹² არხ. მოვზ. და შენ.; ОАК 1896.

¹³ Известия Кавказского историко-археологического Института в Тифлисе, т. II, 1917—1925, გვ. 108—110.

როგორც ვხედავთ. ე. თაყაიშვილის მახვილ მზერას არ გამოაბრვია ის დიდი მნიშვნელობა, რომელიც უნდა მინიჭებოდა ვანის ნაქალაქარს ადრეანტიკური საქართველოს არქეოლოგიისათვის, როცა კი მის გულდაგულ შესწავლას შევუდგებოდით. მართლაც, ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ, იქ 1940-იანი წლებიდან დღემდე დროდადრო მომუშავემ, მრავალი ბრწყინვალე ძეგლი ამოაშურა. ნაქალაქარში (განსაკუთრებით ვაითქვა სახელი 1961 წელს გათხრილმა უმდიდრესი და უწარჩინებულესი ქალის სამარხმა) და კიდევ ერთხელ ღირსეულად დააყენა ჩვენი მეცნიერება ე. თაყაიშვილის მიერ მინიშნებულ გზაზე; სავსებით, გადაჭარბებითაც კი დავმოწმა მის ყველა მოსახრებას, მცირე წინასწარული ნამუშევრის შედეგად გამოთქმულს. ის კი არა და უკვე წარმოიქმნა ვარაუდი, რომ ადრეანტიკურ ხანაში ეგებ სწორედ ვანში ყოფილიყო კოლხეთის ცენტრი, რომელიც თავისი მნიშვნელობით იმავდროული იბერია-ქართლის ცენტრს, მცხეთა-არმაზს გაუტოლდებოდა.

თბილისში 1901 წელს დაარსდა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილება, რომლის დამფუძნებელ წევრთა შორის ყველაზე უფრო აქტიური (ხოლო 1905 წლიდან 1918 წლამდე მდივანიც) იყო ე. თაყაიშვილი—იმ დროს უკვე მთელ რუსეთში სახელმწიფოებრივი, ფრიად ნაყოფიერი მკვლევარი, ისტორიკოსი და არქეოლოგი. განყოფილებას არქეოლოგიური თხრა-კვლევის დიდი გეგმა ჰქონდა შედგენილი, მაგრამ უსახსრობის გამო ბევრი ვერაფერი განახორციელა. მას დაარსების შემდეგ მალე მოუხდა მეთვალყურეობა ა/კ. რკინიგზაზე ნავთსადენის მშენებლობისა, რასაც 1902 წელს მოჰყვა ე. თაყაიშვილის მიერ საზაფხულო არდადეგებზე, 18 დღის განმავლობაში ჩატარებული საკმაოდ სერიოზული გათხრა სადგურ მცხეთის დასავლეთით, 3 კილომეტრზე (ჩვენს დროში ესოდენ განთქმული არმაზისხევის მახლობლად, მის დასავლეთით, 1 კილომეტრზე)¹⁴. გარდა მუშების მიერ აღმოჩენილი და ამოცილილი 25-სა, მას 53 ქვისსამარხი კიდევ გაუთხრია. ორ ადგილას სამარხებს გარდა გამოვლენილა ქვითკირის შენობის ნაშთი. საღვინე ქვევრები და რამდენიმე ფული, ოქრო-ვერცხლისა. სამარხები ყველა საოჯახო ყოფილა, ფილაქით, ხოლო ერთი—კერამიკული ფილებით ნაგები. მათ ერთგვაროვან ინვენტარს შეადგენდა უმთავრესად საღიაცო სამკაული (სხვადასხვა მასალის საკინძები, სათმეულები, მძივის ყელსაბამები, ბეჭდები, საყურეები და სხვ.) და აგრეთვე მინის სანელსაცხებლები ანუ „საცრემლები“. მხოლოდ ერთში (კერამიკული ფილებით ნაშენში, უძველესში) იყო თიხის კურტელი. სრულიად არ აღმოჩენილა საჭურველი და ეს. ე. თაყაიშვილის მართებული დასკვნით, იმის ნიშანია, რომ სამაროვანი ვერ მიეკუთვნება ძველი წელთაღრიცხვის ხანას. სამკაულში განსაკუთრებით საყურადღებოა ოქრო-მარგალიტიანი საკინძები. რომლებიც გამთხრელს სრულიად სწორად მიაჩნია ქართული თავსაკრავის შესაბნელებად და იგი ამრიგად ატარებს (ისევ პირველად ჩვენს არქეოლოგიაში) მჭევრმეტყველ პარალელს საქართველოში ამონათხარ ნივთებსა და ქართულ ეთნოგრაფიულ ფაქტს შორის, რაც მანამდე ალბათ მკრეხელობად ჩაითვლებოდა ყოველივეს უცხოეთიდან შემოტანილობის აზრით გამსჭვალულ მკვლევართა შორის. ახლა კი ქართულად შემოსილ მანდილოსანთა „შუბლის ქინძისთავეს“ არქეოლოგი-

¹⁴ Е. Такайшвили, Краткий отчет о раскопках, проведенных по поручению Археологической комиссии летом 1902 г. близ ст. Мцхета, „Изв. Моск. археол. общества“, Тифл., 1904, гв. 79—89; ОАК за 1902 г.

ური წინაპარი მოენახა (აღსანიშნავია, რომ ორმოციოდე წლის შემდეგ ასეთი პარალელი გაატარა, ოღონდ პირველმთქმელის დაუსახელებლივ, ბ. კუფტინმაძე, თრიალეთის სამარხებში მოპოვებულ საკინძებთან დაკავშირებით რომელთა მსგავსი. მისი განცხადებით. საქართველოს გარეშე არსად ყოფილა)¹⁵. ე. თაყაიშვილი ნავთსადენის სამარხთა ინვენტარს ერთისადამივე კულტურის ნაყოფად მიიჩნევს, ოღონდ დასძენს, რომ შესაძლოა მათი ხნოვანება გრძელ ხანას, I—VIII საუკუნეებს მოიცავდეს: კერამიკული ფილებით ნაგები სამარხი, მუშების მიერ ნაპოვნი ოქროს ფული და ვეშნიანი ოქროს ბეჭედი ახ. წ. დასაწყისისა. კენ მიიღტვის, მონაპოვრის უმეტესობა კი—ადრეული შუა საუკუნეებისა, კენ, მით უმეტეს, რომ ერთ ქვისსამარხში VII საუკუნის ბიზანტიური ვერცხლის ფული აღმოჩენილა. აქ შეგნიშნავთ, რომ ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ „დიდი მცხეთის“ რამდენსამე სამაროვანზე (სამთავროში, არმაზისხევთან, იმავე ნავთსადენში, კარსანთან) წლობით წარმოებულნი თხრისა და აგრეთვე გ. ნიორაძის მიერ კარსანისხევთან ჩატარებული მცირე თხრის შედეგების მიხედვით, ამგვარი ინვენტარის შემცველი ქვისსამარხები მართლაც ზოგადად IV—VIII საუკუნეებს მიეკუთვნებიან, ისე რომ ე. თაყაიშვილი არც აქ შემცდარა არაფერში.

მას, გარდა ნავთსადენისა, სამთავროშიც მოუწადინებია მუშაობა, ბაიერნის ნათხარისა და ნააზრევის შესამოწმებლად (რაც ადრევე დაევალა არქ. კომისიის მიერ), მაგრამ მიწის დიდ სიძვირეს შეუშლია ამაში ხელი. ამის შემდეგ თვით მას მცხეთაში აღარ უთხრია, მაგრამ, როგორც დავინახეთ, საქართველოს ძველი დედაქალაქის არქეოლოგიაში მის ორგზის ნამუშევრობას წარუშლელი კვალი აქვს დატოვებული.

იმავე 1902 წელს ზემო იმერეთის სოფ. ბორში (ძველი ქალაქის შორაპნის შორიახლოს) დაიწყო და დროგამოშვებით რამდენსამე წელს გრძელდებოდა გვიანანტიკური დროის მდიდრულ სამარხთა აღმოჩენა, თ. მაკავარიანისა და მის მეზობელთა მიერ სავენახე მიწების გადაბრუნებისას. ამ შემთხვევითმა აღმონახენებმა ძველი ხელოვნების ათეულობით პირველხარისხოვანი ნაწარმოები—ოქროს თუ ვერცხლის სამკაული, ჭურჭელი, სარეცლის ფეხები, მონეტები და სხვ. ამომხეურეს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ძეგლები მიმოიფანტა და, რაც გადარჩა, ისიც თითქმის სულ დაეკარგა საქართველოს მუზეუმებს, ე. თაყაიშვილს ეს ამბავი, რა თქმა უნდა, ყურადღება-მიუქცეველი არ დარჩებოდა და იგი ძალიანაც ცდილობდა, რომ თბილისის რომელიმე საცავში მოეყარა თავი აღმონახენისათვის, მაგრამ მპოვნელებმა ამ მიზნის გაგება ვერ გამოიჩინეს, მეტი სასყიდელი მოინდომეს და საბოლოოდ შესანიშნავმა საუნჯემ ერმიტაჟში ამოყო თავი, ისიც ნაკლულად. ე. თაყაიშვილმა ის მაინც მოახერხა, რომ გამოარჩია და წინასწარულად გაძოსცა ბორში აღმოჩენილთა შორის ნამდვილად ყველაზე უფრო საყურადღებო ნივთი. ეს არის ვერცხლის პინაკი, რომელზედაც გამოხატულია სამსხვერპლოს წინაშე მდგარი ცხენი და ამოხხვლეტილია წარწერა. გამომქვეყნებლის თქმით. „მისთვის უცნობი“¹⁶. ორმოციოდე წლის შემდეგ არმაზისხევის ერისთავ-პიტიახშთა სამაროვანში (II—III სს) მცხეთის ექსპედიციამ აღმოაჩინა ორი ასეთივე პინაკი, ოღონდ უწარწერო. სამაგიეროდ იქ სხვა უფრო ვრცელი წარწერებიც ამომხეურდა და მათი ამოკითხვისა და „არმაზუ-

¹⁵ Арх. раскопки в Триалети, გვ. 23—24.

¹⁶ Е. Такайшвили, Серебряная чаша из сел. Бори, Изв. Кавк. отд. Моск. арх. общ., I, გვ. 90—91., ფოტოსურ.

ლი დამწერლობის“ გამოყოფისა და შესწავლის შემდეგ შესაძლო შეიქნა ბორის თასის წარწერის ამოკითხვაც, შ. ამირანაშვილისა და ა. ბორისოვის მიერ („ბუზ-მირ კეთილი პიტიახში“), რის წყალობითაც კიდევ უფრო გასაგები შეიქნა, თუ რატომ ჰგავდნენ ასე საოცრად ბორში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის ნივთები არმაზისხევში აღმოჩენილთ: იქაც ერისთავ-პიტიახშთა ნაბუდარი ყოფილა, ახ. წ. პირველ საუკუნეებისა¹⁷.

1908 წელს „კავკასიის განყოფილებას“ ე. თაყაიშვილი მიუვლენია ბორში თხრის წამოწყებისათვის ნიადაგის შესამზადებლად, მაგრამ ეს ვერ მოხერხებულა—ეტყობა, იქაც მიწის მფლობელთა გამოისობით. მისი მოხსენება იქაურ ახალ აღმონაჩენთა შესახებ დაბეჭდილია განყოფილების ოქმშიც¹⁸ და 1907 წელს მის მიერ დაარსებული ქართული საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ოქმშიც, უფრო ვრცლად¹⁹. ამ უკანასკნელში იგი აღწერს თ. მაჭავარიანის მიერ ჩამოტანილსა და მის მიერ ფოტო-გადაღებულ ნივთებს (19 სახელწოდება ოქროსი, 15 ვერცხლისა, 12 ბრინჯაოსი, 3 მინისა და ა. შ.) და შემდეგ მოახსენებს საზოგადოებას ბორში მგზავრობისას შემუშავებულ დაკვირვებას: სულ ათიოდე ორმოსამარხი გაუთხრიათ და თითოში რამდენიმე ნივთი აღმოუჩენიათ, ცხოველთა ძვლების თანხლებით. მათში ნაპოვნი 15 რომაული და პართული ვერცხლის ფულის მიხედვით ეს სამარხები ახ. წ. I საუკუნეს მიეკუთვნება (არმაზისხევურმა პარალელებმა გადაჭრით დააზუსტა ხნოვანება: II და ნაწილობრივ III საუკუნეა! გ. ლ.). ნივთების ნაწილი ბერძნულ-რომაულ ნახელავსა ჰგავს, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ იქ ადგილობრივი მკვიდრნი არ იყვნენ დაშარხული: უფრო საგარეო აღებ-მიცემობის შედეგთან გვაქვს საქმე. აღმონაჩენი გვატყობინებს, თუ რა შეადგენდა მაშინდელი ქართველების (უპირატესად ქალების) სამკაულსა და მორთულობას, ჭურჭელს, იარაღს; თუ ვისი ფულები ტრიალებდა საქართველოში და სხვა (თითქმის დღესაც გასაზიარებელი დასკვნაა, ოღონდ მცხეთის და სხვა ბოლოდროინდელი ექსპედიციების მრავალი აღმონაჩენის შემდეგ ოქროს სამკაულთა დიდი უმეტესობის ადგილობრივზე წარმოების შესახებ არის ახლა უკვე მსჯელობა! გ. ლ.). ბორში ნაპოვნი ნივთებს—დასძენს ბოლოს მომხსენებელი—მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს და საზოგადოდ კავკასიის ისტორიისათვის; ისინი რეალურად ამტკიცებენ იმ დროის კულტურისა და ისტორიის შესახებ ცნობებს, რომელთაც კანტი-კუნტად მოუღწევიათ ჩვენამდე. ამიტომაც საჭირო მათი ჩვენში დაცვა, თორემ დასავლეთ ევროპის მუზეუმებში ამგვარი ნივთები ხშირიათ.

1908 წელსავე ეკუთვნის ე. თაყაიშვილის შეუპოვარი მეცადინეობა იმ ბრწყინვალე კოლექციის გადასარჩენად, რომელსაც ახლა მსოფლიო არქეოლოგია იცნობს „ახალგორის განძის“ სახელით, სმირნოვ-ჩუბინაშვილის გამოცემის წყალობით²⁰. ქსნის ხეობაში, სოფ. საძეგურთან გლეხებს ამოუთხრიათ ადრეანტიკური დროის ზღაპრულად მდიდრული, ჩანს, ქალის სამარხი და უპოვნიათ

¹⁷ სულ ახლახან თავი იჩინა ქართლი-იბერიის იმავდროული ერისთავების კიდევ ერთმა, არა ნაკლებ ბრწყინვალე ნაბუდარმა ძამის ხეობაში, სოფ. ზღუდერთან. იქაურ მონაპოვარშიც შედის „სავალდებულო“ ვერცხლის პინაკი, რომელზედაც ცხენი და სამსხვერპლოა გამოხატული.

¹⁸ Изв. Кавк. отд. Моск. арх. общ., III, 1913, გვ. 29, ოქმი № 40.

¹⁹ „ქველი საქართველო“, I, 1909, ოქმი № 40.

²⁰ Я. Смирнов, Ахалгорийский клад, под ред. Г. Н. Чубинашвили Тифл. 1934.

ოქროს ბრწყინვალე სამკაული თუ სხვა ნივთები, ვერცხლის ჭურჭელი და ა. შ. მონაპოვარი ხელიდან ხელში წასულა, ჩარჩებს ჩავარდნია და მათ მოკრებას, ჩამორთმევასა თუ შეძენას (კავკასიის მუზეუმისათვის) ე. თაყაიშვილის ორგზის ნოგზაურობა დასჭირებია, 1908 და 1909 წელს. საბოლოოდ მას მონაპოვრის დიდი უმეტესობა მოუტროვებია (ოქროს საყელური, საყურეები, ყელსაბამი, მდიდრულად შეკაზმულ ცხენთა მცირე ქანდაკებანი, სარტყელი, ფასკუნჯიანი ბალთები, კილიტები, საკიდები, ვერცხლის ჯამები, სურა და სხვა მრავალი). განყოფილებაში წაკითხულ მოხსენებაში ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, ოქროს ნივთების ნაწილი კარგი მხატვრული ნამუშევარია და აღმოსავლური ჩანსო²¹ (შემდგომი. სმირნოვმა თავის მონოგრაფიაში უფრო კონკრეტულად, აქემენიდურ ირანს დაუკავშირა ის ნივთები და, როგორც დღესდღეობით ჩანს, რამდენადმე გააზვიადა ეს გარემოება. გ. ლ.). ამრიგად, ბორის შესანიშნავს ნივთებს გამოუჩნდა წინამორბედი—ადრინდელი, კიდევ უფრო შესანიშნავი ნივთები, რომელნიც ვანის ძეგლებს უტოლდებოდნენ ხნოვანებით და ადრეანტიკურ ეპოქას წარმოგვიდგენდნენ გასაოცარი ბრწყინვალეობით, ოღონდ უკვე აღმოსავლეთ საქართველოში. „ახალგორის განძზე“ ზრუნვა ე. თაყაიშვილს საფრანგეთში ყოფნის დროსაც მოუხდა, ვინაიდან გამოჩნდა მისი „ნაწილობრივ მაინც შეძენის“ მოსურნე მუზეუმიც (ბრიტანეთისა). მაგრამ უცხოელებმა ვერა წაიღეს რა და ის კოლექცია კვლავ ამშვენებს საქართველოს მუზეუმს.

1908 წელი საერთოდ ძალიან „ხვავრიელი“ გამოდგა: მაშინვე აცნობეს ე. თაყაიშვილს, რომ ქართლის ახალქალაქის შორი-ახლოს გლეხებს აღმოეჩინათ სპილენძის ძველი იარაღები. იგი დაუყოვნებლივ გაემართა იქ და შეიძინა ათქმის მთელი განძი—ბრინჯაოს 17 ცული და რ ფუთზე მეტი სპილენძის ზოდები, რომლებიც თიხის დიდი ჭურჭლით ყოფილიყო დაფლული მთაში, ძველ ნამოსახლარ ადგილას. სათანადო მოკლე ანგარიშში ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ 14 ცული „ბრტყელია“ (ახლანდელი ტერმინოლოგიით, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპისა ანუ „იბერული“. გ. ლ.), ხოლო 3—„კელტის“ ტიპისა (ახლა „კოლხური“. გ. ლ.) და რომ რაკი ერთ ადგილას ამდენი ცული და თან დიდძალი დაუმუშავებელი ლითონი დაუფლავთ, იქ ძველად, „კავკასიური სპილენძის ხანაში“ (ამ შემთხვევაში იგეგვა, რაც „ბრინჯაოს ხანა“. გ. ლ.) უნდა ყოფილიყო ცულების ჩამოსასხმელი სახელოსნო, მით უმეტეს, რომ მათში ორი წუნდებულის ურევია. ხოლო თუ ეს სწორიაო, დასძენს იგი, მაშინ უნდა ვალიაოთ, რომ ამგვარი ცულები კავკასია-საქართველოში უცხოეთიდან კი არ უზიდავთ (როგორც ფიქრობდნენ, თითქმის უკლებლივ, მაშინდელი რუსი და დასავლეთ-ევროპელი არქეოლოგები, გ. ლ.), არამედ აქვე უმზადებიან და მათი ერთ-ერთი ფაბრიკა ანუ სახელოსნო სწორედ დღევანდელი დაბა ახალქალაქის მიდამოებში ყოფილაო²².

აი, კიდევ ერთი ნამდვილად გაბედული და იმხანად „ნოვატორული“ აზრი, რომელიც ახლა მოწაფესაც კი აღარ გაუტკირდება ჩვენში, ვინაიდან საქართველოს არქეოლოგიამ საბოლოოდ ცხადყო, რომ საქართველოს ძველი ლითონის

²¹ Изв. Кавк. отд. Моск. арх. общ., III. 1913, წლიური ანგარიში და ოქმი № 45. Е. Такайшвили, Ксанский или Садзегурский клад. Изв. КОМАО, IV, 1915, გვ. 139—144.

²² Е. Такайшвили, Мастерская медных топоров около Ахалкалаки Горнийского уезда, Археологические экскурсии, розыскания и заметки, IV, 1913, გვ. 172—173.

კულტურა საკუთარი მძლავრი და დიფერენცირებული წარმოების ნიადაგზე ყოფილა აღმოცენებულ-გაფურჩქნის. ე. თაყაიშვილის დამოწმებული მოხსენების შექმნა ოთხმა წელმა განვლო, როცა ცნობილმა რუსმა არქეოლოგმა ვ. გოროდცოვმა წადვერის მახლობლად გათხარა ბრინჯაოს საღებავ-სასხმელი სახელოსნოს ნაშთი, ხოლო მას შემდეგ საქართველოს რამდენსამე კუთხეში იჩინა თავი სასხმელმა ყალიბებმა და წარმოების სხვა ნაშთებმა²³.

1909 წელს ახლადარსებული საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისათვის („ქართული მუზეუმისათვის“) შემოუწირავთ საჩხერეში ნაპოვნი სპილენძის ძეგლებური, უჩვეულო მოყვანილობის ცული, ხოლო შემდეგ წელს ხმა დარხეულა, საჩხერეში მიწის თხრისას დიდძალი სიმდიდრე აღმოაჩინეს და მალავენო. შეუძლებელი იყო, ამ ხმების შემოწმება არ მოეწადინებინა ე. თაყაიშვილს, რომელიც, მისივე სიტყვით, იმ ხანებში უკვე „არქეოლოგიური გათხრის საქმესაც ეპატრონებოდა“ და 1910 წელს იგი ჩასულა საჩხერეში. ნივთების აღმოჩენს გ. გამყრელიძეს დაუზარებლივ უჩვენებია მისთვის ისინიცა და მათი პოვნის ადგილიც, რომელიც ყორღანს მიაგავდა. ე. თაყაიშვილს გაუჭრია თხრილი უკვე ძალზე აჩიქნილ ბორცვზე და უპოვნია ცხოველთა ძვლები, სპილენძის წვრილი საგნები და ორგვარი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევი. ადრე ნაპოვნიცა და თავისი ამონათხარიც თბილისში წამოუღია. მოკლე ანგარიშში²⁴ აღნიშნულია, რომ მონაპოვართა შორის მრავლად არის „წალდ-ცულები“ ანუ „ცულ-აფთები“ (ჩრდილო კავკასიის რამდენსამე ადგილას აღმოჩენილთა მსგავსი არქაული ტიპის ორმაგი იარაღები), უჩვეულოდ ნაირნაირი; არის აგრეთვე სამკლაურები, სამაჯურები, დანები, მშვილდსაყინი, უზარმაზარი საკინძები და სხვ. და სხვ. ბოლოს ავტორი დაასკვნის, რომ ყველა ნივთი სპილენძისაა, რკინა, ვერცხლი თუ ოქრო სრულიად არ ურევია და რომ საჩხერის ყორღანი უნდა მიეკუთვნოს კავკასიის სპილენძის საუკუნეს, რომელიც ეგებ წინ უძღოდა ყობანურ კულტურას (გვიანი ბრინჯაოს ხანისაა გ. ლ.). იგი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ეს პირველი შემთხვევაა ყვირილის ხეობაში სამარხიანი ყორღანის აღმოჩენისა და დასძენს, შემდგომი კვლევა-ძიება იქ ალბათ სხვა ამგვარ სამარხებსაც აღმოაჩენსო.

ეს წინასწარმეტყველებაც სავსებით ახდა ჩვენს დროში: ე. თაყაიშვილის მიერ სწორად განჭვრეტილმა მეცნიერულმა ღირებულებამ საჩხერული ნივთებისა, იქითკენ წაიყვანა ჯერ ბ. კუფტინი და მერე ახალგაზრდა ქართველი არქეოლოგები. პირველის მიერ საქართველოში ლითონის კულტურის უძველეს საფეხურთა (ენეოლითის, ადრეული ბრინჯაოს ხანისა და ა. შ.) ძიებაც ე. თაყაიშვილის მიერ გაცვრით, მაგრამ გამჭრიახად მოცემულ დებსასიათებასა და დათარიღებას დაეყრდნო, ხოლო ამ საფეხურთა გამოვლენა ხომ ერთ-ერთ მთავარ დამსახურებად ეთვლება ხსენებულ მკვლევარს.

დაახლოებით იგივე შეგვიძლია ვთქვათ შესანიშნავი და თავისებური ძეგლების, ბრინჯაოს დიდრონი, ჭვირული ბალთების შესახებ, რომლებიც სხვადასხვა არსებათა გამოსახულებით არის დამშვენებული და ზოგადად ანტიკური ხა-

²³ გოროდცოვის იმ გათხრის ანგარიში არ გამოქვეყნებულა, მაგრამ საკმაოდ დაწვრილებით არის აღმოცემული ახლახან გარდაცვლილი ა. იესენის შესანიშნავ ნაშრომში: К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, „Изв. ГАИМК“, вып. 120, М.—Л., 1935, გვ. 140--141, შენ.

²⁴ Е. Такайшвили, О Сачхерском кургане Шорапанского уезда Кутаисской губернии, „Арх. экск., разыск. и зам.“, IV, 1913 (1910 წლის მოხსენება), გვ. 167—172.

ნის სამარხებშია ჩვენში გავრცელებული. ე. თაყაიშვილს მოუხსენებია კავკასიური განყოფილებისათვის ამ ბალთების შესახებ, რომელთაგან 16-დან 12 ქუთაისის გუბერნიაში ყოფილა ნაპოვნი და დაუსკვნია, რომ მათი წარმოების ადგილადაც ეს მხარე—განსაკუთრებით კი ყვირილის ხეობა და ზემო რაჭა უნდა მივიჩნიოთ²⁵. კერძოდ, ზემო რაჭაში ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ განსაკუთრებით მრავლად მოიპოვა ისინი სამარხებში და ამან სავსებით განამტკიცა, კიდევ ერთხელ, ე. თაყაიშვილის ვარაუდი.

1908 წელს ე. თაყაიშვილს დაუთვალეირებია თავისი მეგობრისა და კოლეგის ნ. მარის განათხარი ანისის ნაქალაქარში.

ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს მოგზაურობისას ე. თაყაიშვილი, როგორც ცნობილია, უმთავრესად «ქრისტიანული კულტურის ნაშთებს» იკვლევდა. მაგრამ იგი, წიაღისეულ არქეოლოგიაშიც უკვე ესოდენ ნაყოფიერად ნამუშევარი, რა თქმა უნდა, ვერ უგულვებელყოფდა სვანების მიერ მიწაში შემთხვევით აღმოჩენილსა და ამა თუ იმ საყდარში შესანახავად მოწიწებით მიზიდულ ნივთებსაც. მოგზაურობის ანგარიშში იგი გზადაგზა აღნიშნავს აგრეთვე ამ ძეგლებს, ზოლო წიგნის ბოლოს, დასკვნითს შენიშვნაში შემდეგს აცხადებს: „სვანეთში, რამდენადაც ცნობილია, არქეოლოგიურ გათხრებს ჯერ ადგილი არა ჰქონია და არაფერი ვიცით, თუ რა დონეზე იყო აქ ქრისტიანობის წინა დროის კულტურა. მაგრამ რამდენადაც ეს სჩანს იმ მცირე ნაშთებისაგან, რომელნიც ეკლესიებშია დაცული და რომელნიც ეჭვს გარეშე ძველი სასაფლაოებიდან არიან ამოღებულნი, ეს კულტურა იგივეა, რაც კობანის კულტურა ოსეთში (დასავლურ ქართული ბრინჯაოს კულტურის უმჭიდროესი ნათესაობა ჩრდილო-კავკასიურ „ყოზანურთან“ და აქედან გამომდინარე ეთნოგენეტიური დასკვნები, ცნება „კოლხურ-ყოზანური კულტურა“ ახლა სავსებით დამკვიდრებულია ჩვენს არქეოლოგიაში, ოღონდ ე. თაყაიშვილი უნდა ჩაითვალოს პირველ მეცნიერად, რომელსაც ეს გაცვრით, მაგრამ უცდომლად შეუნიშნავს ამ ნახევარი საუკუნის წინ. გ. ლ.). ამას გარდა, სვანეთში დიდძალ ოქროს ფულებს პოულობენ, რაც მოწმობს მის მჭიდრო სააღებ-მიცემო კავშირს წინა აზიის და საბერძნეთის ხალხებთან. სხვათა შორის, 1906 წელს ტფილისის მუზეუმში გასაყიდად მოიტანეს 18 ოქროს ფული, რომელიც ენახათ სოფელ ჩობერში (ჭვებერში?! გ. ლ.). რკინის წაკატებთან (კვერებთან თუ ქვისათლელ წერაქვებთან. გ. ლ.) და ფერადოვან მძივებთან... ერთად ამათში სამი ლიზიმახოსის იყო. დანარჩენი ალექსანდრე მაკედონელის, მაგრამ სხვადასხვა დროს მოჭრილი. ადვილად შესაძლებელია, ის ოქროს ფულები, რომელნიც ხშირად გვხვდება საქართველოს სასაფლაოებში და რომელნიც ლიზიმახოსის ოქროს ფულის მიბაძვით არის დამზადებული, სვანეთში იჭრებოდა სვანეთშივე ნაპოვნი და დამუშავებული ოქროთი. არქეოლოგიურმა გათხრამ სვანეთში დიდი შედეგები უნდა მოგვცეს“²⁶.

შიგ ტექსტში კი რამდენიმე არქეოლოგიური მონაპოვარის მოკლე აღწერა-განსაზღვრას ვხვდებით. უშგულის თემის სოფ. ყიზიანის საყდარში—“...ცული-საომარი ბრინჯაოსი, კელტური რიგისა (ე. ი. ისეთი, ახლა რომ კოლხურს ვუწოდებთ. გ. ლ.); საფლავიდან უნდა იყოს ამოღებული; ასეთი ცულები ჩვეულებრივია კობანის სასაფლაოებში, ოსეთში; ცული საომარი, რკინისა, რკინისვე ტა-

²⁵ Изв. Кавк. отд. Моск. арх. общ., III, 1913, № 95.

²⁶ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 435—436.

რით, საფლავიდან უნდა იყოს ამოღებული“²⁷. იმავე თემის სოფ. მურყმერის საყდარში, სკივრში: „...სხვადასხვა ზომა-მასალის მძივები; რკინის მოღუნული დანა (როგორც ეტყობა, ძველი სასაფლაოდან ამოღებული); „ვერცხლის რგოლი, სამაჯურის მსგავსი, ტრედის ქანდაკებით ოვალურ წრეში, ერთობ ლამაზი; ქინძისთავი, ცხენის გამოსახულებით ზემოთ; სპილენძის ჩანჩხურები, შველის, ფრინველების და სხვა სახეებით“²⁸. კალის თემის, ივლიტა-კვირიკეს საყდარში: სპილენძის მასიური როდინი, რვაწახნაგოვანი, ბურცობებითა და ორი ლომის (?) თავის „გამოსახულებით შემკული“; „მესაძლოა, აქემენიდთა დროის საღრჩოლებელი ყოფილიყო“²⁹. იფარის თემის იელის კვირიკეს საყდარში: „ბრინჯაოს ცული, კელტის ტიპისა“. დიდი. უთუოდ ძველი საფლავიდან ამოღებული“³⁰. ლატალის თემის სოფ. ლაპილის საყდარში: მწვანე მინის სამაჯური. „რომელ გვარიც ხშირად იპოება ძველ (შუა საუკუნეთა. გ. ლ.) სასაფლაოებში. ალბათ იქიდან არის ამოღებული“; სპილენძის სამაჯური, „აგრეთვე ძველი სასაფლაოდან უნდა იყოს ამოღებული“³¹

საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისათვის ე. თაყაიშვილის მიერ სვანეთში შექმნილ ნივთთა შორის არქეოლოგიის ყურადღებას განსაკუთრებით მიიქცევს „სპილენძის სამფეხი, ფრიად უცხო და ძვირფასი“ მინანქრით შემკული, სასანიდების დროისა, რაც ასე იშვიათია“ და წარმოადგენს მომრგვალო, სამ ფეხზე მდგარ ძირს, კვარცხლბეკს საღრჩოლებელისა ანუ ლამპრისა“, რომლის „მთელი არე მოცულია მინანქრიანი ჩუქურთმებით“ და სამ დიდ მედალიონში მინანქრითვე წარმოდგენილი, ფრთოსანი ლომების გამოსახულებით“³².

ამ უცილობლად ღირებულ წინასწარ ცნობებსა და ზემოთ მოტანილ დასკვნის შესწავლას კომენტარი ალბათ აღარ დასჭირდება. იმასღა დავსძენთ, რომ ე. თაყაიშვილის კიდევ ერთი სავსებით საფუძვლიანი მინიშნება, სვანეთში არქეოლოგიური თხრის მოსალოდნელი დიდი შედეგის თაობაზე, ისტორიის ინსტიტუტის მიერ დიდი დაგვიანებით, სულ ახლახან წამოწყებულმა მუშაობამ უკვე დაადასტურა და ამიერიდან, რა თქმა უნდა, უფრო და უფრო ცხადყოფს. ამას თუნდაც 1948 წელს სოფ. ხაიში შემთხვევით აღმოჩენილი, გვიანანტიკური ხანის მდიდრული, ყურადსაღები ოქრო-ვერცხლეულის შემცველი სამარხის ინვენტარი გვაფიქრებინებს, სხვა რომ არა იყოს რა.

1912 წლის ზაფხულში ე. თაყაიშვილს მცირე არქეოლოგიური ძიება ჩატარებია ბორჯომის მახლობლად და „კავკასიის განყოფილების“ სხდომაზე წაკითხულ საანგარიშო მოხსენებაში აღუნიშნავს, რომ ბანისხევის მტკვართან შერთვის ადგილას საცდელი თხრისას აღმოუჩენია ბრინჯაოს საუკუნის ქალის სამარხი, ხოლო შიგ—სამაჯური, საკინძები და სარდიონის მძივები, რომლებსაც მისთვის ყობანური (კოლხურ-ყობანური! გ. ლ.) კულტურის დამახასიათებელი ნივთები გაუხსენებიათ³³. ბორჯომიდანვე წამოუღია, საისტორიო-საეთნოგრაფიო

²⁷ ე. თაყაიშვილი, დამოწმ. ნაშრ., გვ. 142.

²⁸ იქვე, გვ. 177.

²⁹ იქვე, გვ. 200.

³⁰ იქვე, გვ. 234.

³¹ იქვე, გვ. 366.

³² იქვე, გვ. 432.

³³ ИКОМАО, Вып. III. 1913, № 63.

საზოგადოების მუზეუმში, დიდი მთავრის მოურავის მიერ ამონათხარ სამარხეულ ნივთთაგან საუკეთესო—, ნამდვილად მშვენიერი ბრინჯაოს შუბისპირი“³⁴.

აქ ვეღარ გამოვეკიდებით ყველა მცირე ამღონაჩენის აღნუსხვას და იმასდა დავძენთ, რომ ისინი ე. თაყაიშვილს, თუკი მის ხელთ გაუფლიათ, მუდამ სხარტულად და სწორად შეუფასებია ჩვენი კულტურის ისტორიის თვალთახედვით. მისი მეთოდოლოგიური სიმკაცრისა და მეცნიერული პირუთვნელობის დასახასიათებლად კი უნდა გავიხსენოთ ერთი ეპიზოდი „კავკასიის განყოფილების“ მუშაობიდან: 1908 წელს მის ერთ-ერთ სხდომაზე ე. ლალაიანცს წაუკითხავს მოხსენება 1906 წლის ზაფხულში სევანის ტბის პირას 153 დიდი ყორღანის გათხრის შესახებ, რასაც ბრინჯაო-რკინისა და სხვა მასალის დიდძალი ინვენტარი ამოუმუხეურებია. ცხოველ კამათში გამოსულს ე. თაყაიშვილს ჯეროვანი პატივისცემა მიუზღავს მომხსენებლის შრომისა და ენერგიისათვის, კავკასიის მუზეუმის ესოდენ გამდიდრებისათვის, მაგრამ თან მწვავე ეჭვი გამოუთქვამს უაღრესად ნაჩქარევი გათხრა-კვლევის მეთოდებისა და განათხარის ჩახატვის მეცნიერული ღონის მიმართ: ჩანს, რომ მთავარი მიზანი ნივთების ამოთხრა ყოფილა და არა თვით ყორღანის, როგორც არქეოლოგიური ძეგლის კვლევა. ოპონენტს ურჩევია მომხსენებლისათვის, სხვა დროს უფრო დინჯად ემუშავნა³⁵.

აგრეთვე აღსანიშნავი გვეგონია ის დახმარება, რომელიც გაუწევია ე. თაყაიშვილს ახალგაზრდა პოლონელი მეპალეოლითე არქეოლოგის ს. კრუკოვსკისათვის პირველი მსოფლიო ომის დროს სამხედრო სამსახურიდან განთავისუფლებისა და ზემო იმერეთის ერთ-ერთი პალეოლითური მღვიმის, გვარჯილას კლდის მეცნიერულად გათხრის საქმეში, რამაც საგრძნობლად დააწინაურა ჩვენი ქვის ხანის კულტურის შესწავლა ჯერ კიდევ რევოლუციამდელ ხანაში. 1917 წელს „თურქეთის საქართველოში“ ექსპედიციას რომ აწყობდა, ე. თაყაიშვილს განზრახული ჰქონია (მაგრამ ვერ განუხორციელებია) თან წაყვანა იმავე კრუკოვსკისა, რომლისათვის აღნიშნულ მხარეში პალეოლითური ნაშთების ძიების გეგმაც კი შეუდგენინებია—გეოლოგიური რუკის მიხედვით.

დასასრულ უნდა შევჩერდეთ ე. თაყაიშვილის საქმიანობის კიდევ ერთ, ხანმოკლე, მაგრამ უთუოდ მნიშვნელოვან საფეხურზე, რომელსაც უმჭიდროესი კავშირი აქვს სწორედ წიაღისეულ არქეოლოგიასთან.

1918 წელს თბილისში რომ ქართული უნივერსიტეტი გაიხსნა, მისი ერთ-ერთი შემქმნელი ე. თაყაიშვილი იქ პროფესორად იქნა არჩეული. მას დისერტაციის დაუცველად მიენიჭა დოქტორის ხარისხი, მიენდო ზოგადი და საქართველოს არქეოლოგიის („სიძველეთმცოდნეობის“) ლექციების კითხვა, სათანადო კათედრის შექმნა და გამგეობა. ამ საქმეს იგი ორ წელიწადზე მეტ ხანს უძღვებოდა და შეუდგენია წასაკითხავ ლექციათა ვრცელი კონსპექტები, გამოცდის პროგრამითურთ³⁶. კონსპექტებში შედარებით ვრცლად სწორედ წიაღისეული

³⁴ მოგონებები, „მნათობი“, 1959, № 7. გვ. 167. (აქ ავტორი გულმავიწყობით წერს, ბორჯომში თითონ არ მითხრიათ).

³⁵ ИКОМАО. ВЫП. III., 1913, გვ. 32—33, ოქმი № 41. იხ. აგრეთვე: გ. ლომთაძე, ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში, ისტ. ინსტიტუტის „მომოხილველი“, II, 1951, გვ. 12 (ივ. ჯავახიშვილის უარყოფითი აზრი იმავე გამოთხარის შესახებ).

³⁶ ეს ნაწერები ინახება ე. თაყაიშვილის პირად არქივში. (ხელნაწერთა ინსტიტუტში) და ალბათ გამოქვეყნდება მის ორტომეულში.

არქეოლოგია არის წარმოდგენილი. მათში ვხედავთ პირველს, უთუოდ ყურადსაღებ ცდებს ჩვენს უნივერსიტეტში არქეოლოგიის კურსისა და ქართული არქეოლოგიური ტერმინოლოგიის შექმნისა, რის დავიწყებაც არაფრით არ შეიძლება, რაც უნდა დაწინაურებული გვექონდეს ახლა ერთიცა და მეორეც.

აღნიშნული კონსპექტები შეიცავს, სხვათა შორის, თვით ავტორის მრავალ მნიშვნელოვან დაკვირვებას, დასკვნას, განზოგადებასა და ვარაუდს, რომლებიც მის ნაშრომებში არსად გამოქვეყნებულა და თან დღემდე არ მოძველებულა. ავტორი, სადაც კი ჯერ არს, ხაზგასმით აღნიშნავს, რაც რამ ახალი ამომწურვებულა მიწის წიაღიდან; რაც აუქმებს და ამტყუნებს დასავლეთ ევროპელ და რუს მკვლევართა ცალმხრივსა თუ დიდმპყრობელ-ქედმაღლურ შეხედულებას საქართველო-კავკასიაში ძველისძველი კულტურულ-ისტორიული პერიოდების (ქვის ხანის, სპილენძ-ბრინჯაოს ხანის) არ-არსებობის, საკუთარი საწარმოო კვრებისა და ფაქიზი კულტურის უქონლობის შესახებ. დასაძანია, რომ ასეთს გონივრულად, ფხიზელი კრიტიკული მიდგომით გამართულ კურსს თავის დროზე არ ღირსებია ჯეროვანი ლიტერატურული გაფორმება.

ესოდენ მოკლე მიმოხილვასაც კი უნდა ცხადეყო, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც მთხრელი არქეოლოგი, ე. ი. წიაღისეული ნივთიერი ძეგლების გამომავლენელი და შემსწავლელი. ისეთივე კვალიფიციური და ნაყოფიერი მკვლევარი ყოფილა, როგორც მიწისზედა ძეგლთა თუ წერილობით საისტორიო წყაროთა შესწავლაში და გამოქვეყნებაში. იგი აქაც პირველხარისხოვანი და გზის გამწაღდავი წყაროთმცოდნეა და თან დაუღალავი საველე მუშაკი, ამონათხარის ოპერატიული გამომცემელი, მისი საქართველოს მუზეუმებშივე დაცვისათვის მებრძოლი. მთავარი კი მაინც ის არის, რომ მას ყოველთვის ზუსტი ისტორიული ინტერპრეტაცია აქვს მოცემული თავისი ამონათხარისა თუ შემთხვევითი მონაპოვრისა—ისეთი, რომელსაც განვლილი ათეული წლების შემდეგაც კი თითქმის არავითარი შესწორება არა სჭირდება. პირიქით, მის მიერ დასახული გეზი მეტწილად სავსებით დასტურდება და ახალი საბუთებით მტკიცდება. ერთი შეხედვით თითქოს ბევრი არა აქვს გათხრილი, მაგრამ საქმე ისე წარმართულა, რომ მას ჩვენი უძველესი და ძველი კულტურის ისტორიის თითქმის ყველა პერიოდის, სხვადასხვა კუთხეში თავჩენილ ძეგლებზე მოზღომია გათხრითი თუ ინტერპრეტატორული მუშაობა, ქვის ხანიდან შუა საუკუნეებამდე. თანაც მას ყველა შემთხვევაში აქვს შემუშავებული მართებული, გზამკვლევი დაკვირვება-დებულებანი.

ჩვენი წიაღისეული ძეგლების ყველა ქართველი მკვლევარი, სხვა დარგთა მუშაკებთან ერთად, ე. თაყაიშვილს უწოდებს თავიანთ გამჭრიახსა და მხნე წინამორბედს, რომელმაც ფრიალ ძნელ ვითარებაში გაკვალა თითქმის უვალი გზები და წარმატებით დანერგა ყველას შემეცნებაში რამდენიმე ძირითადი დებულება. ეს უკანასკნელები შესულია ჩვენი არქეოლოგიის საძირკველშიც: ლითონის, კერამიკის და სხვათა ძველითგანვე ადგილობრივ წარმოების შესახებ; ობსიდიანის ხელსაწყოების მძლავრ სახელოსნოთა არსებობის შესახებ; ლითონის წარმოების აღრინდელ საფეხურთა არსებობის შესახებ; იმის შესახებ, რომ უცხოური წარმოშობის ნივთებიც პოვნა სრულიადაც არ ნიშნავს მათი მქონებელ-მატარებლების უცხოელობას და რომ ამ მხრივ ბევრი რამ საერთაშორისო აღებ-მიცემობას მიეწერება; დასასრულ, იმის შესახებ, რომ აუცილებელია არქეოლოგიური ამონათხარის გააზრიანებისას. უპირველეს ყოვლისა, ეროვნული ეთნოგრაფიული ფაქტების მოშველიება და ამრიგად გაზმა უწყვეტი ძაფისა

საუკუნეთა სიღრმეში. ბოლოს, ე. თაყაიშვილმა მიუთითა მომდევნო თაობათა არქეოლოგებს ისეთი უსათუოდ შესასწავლი ძეგლები (გარდა საყოველთაოდ ცნობილი მცხეთისა), როგორცაა ამჟამად უკვე საფუძვლიანად გამოკვლეული ვანის ნაქალაქარი, საჩხერის ყორღანები, წალკა-თრიალეთის ძველი სამარხები და სხვ.

მართალია, წიაღისეულ არქეოლოგიასთან მაშინ არავითარი კავშირი თითქოს არა ჰქონდა, მაგრამ აქ მაინც აღსანიშნავი გვეგონია კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც ახლახან პროფ. კ. გრიგოლიამ გაგვასენა ყველას, მართებულნი ხაზგასმით (იხ. მისი წერილი წინამდებარე კრებულში), და რომელიც სადღეისოდ უკვე ფრიად ცოცხლად ეხმაურება ჩვენში მცხეთის, ბორისა და ზოგიც სხვა განათხარის ისტორიული ინტერპრეტაციისას ამოტივტივებულ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკითხს—ანტიკური ხანის საქართველოს ერისთავ-პიტიახშთა ინსტიტუტისას, ამ ორი ტერმინის იგივეობისას. ე. თაყაიშვილს ჯერ „სამი ისტორიული ხრონიკის“ გამოცემაში, რომელიც სრული ნახევარი საუკუნით უსწრებს წინ არმაზისხევთან იბერიის პიტიახშების ეპიგრაფიკულ ძეგლთა აღმოჩენას (1890 წ., გვ. 37—38, შენ.) და შემდეგ კი სამშვილდის სიონის შესანიშნავი წარწერის გარჩევისას (HKOMAO, I, 1904, გვ.) გადაჭრითა (და, ახლა შეგვიძლია განვაცხადოთ. კიდევ ერთხელ გამჭრიახი სისწორით) აქვს განცხადებული, რომ „პიტიახში ნიშნავს საზღვრის მცველს, მონაპირე მხარის გამგებელს, მარკგრაფს“ და რომ „ეს წოდებულება პქონიათ მმართველებს გუგარქის ანუ ქართული სომხითისა, რომელშიც შედიოდა სამშვილდე“. ამ ინსტიტუტის საკითხს თაყაიშვილი დაუბრუნდა ბოლო დროსაც, თავის ერთ-ერთ ფრიად ყურადღასაღებ ნაკვლევში („როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ“? . ე. „მნათობი“, 1948, № 8), რომელშიც იგი უკვე უხვად და მარჯვედ იყენებს იმ ხანებისათვის ამომწურვებულ მრავალ ახალ არქეოლოგიურ ფაქტს (კერძოდ, წარწერებს), ხოლო მათი შემსწავლელების სათანადო დებულებებს კრიტიკულად მიმოიხილავს.

სამშობლოდან 1921 წელს ძალაუფლებურად გადახვეწილი, უკვე ხანში შესული ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც ცნობილია, იქაც განაგრძობდა, გარდა სამუზეუმო განძეულის მოვლა-პატრონობისა, მეცნიერულ მუშაობას. ამასთან იგი ფხიზლად ადევნებდა თვალ-ყურს საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების ყოველ ახალ მინალწევარს და პოპულარული ლექციების სახით აცნობდა მას საფრანგეთში მყოფ ქართველობას. ასეთი შეზაჯამებელი ლექციების ხელნაწერ კონსპექტებს შორის მოიპოვება ავტორის მიერ შედგენილი პროგრამა ქართული ისტორიული მეცნიერების შემდგომი ამოცანებისა: „რა არის გასაკეთებელი დღეს“. ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით ყურადღასაღებია იმ პროგრამის მეცხრე მუხლი: „გათხრა ძველი ქალაქებისა, ციხეებისა და სასაფლაოებისა“. როგორც ვიცით, საქართველოს საბჭოურ არქეოლოგიას სადღეისოდ ძალიან ბევრი რამა აქვს გასაკეთებელი სწორედ ნაციხვარ-ნაქალაქართა, ისევე როგორც სამაროვანთა გათხრა-შესწავლის მხრივ, ოღონდ ამ საქმიანობის პიონერს, ე. თაყაიშვილს ბედმა აღარ არგუნა მასში მონაწილეობა.

უცხოეთიდან რომ დაბრუნდა (1945 წელს), მსცოვანი მეცნიერი აღტაცებული იყო, საბჭოთა საქართველოს კულტურის მრავალ სხვა წარმატებასთან ერთად, არქეოლოგიის დიდად დაწინაურებითაც. მას არა ერთხელ გაუზიარებია ჩვენთვის ეს აღტაცება, როცა შემოგვენატროდა ხოლმე, ახალგაზრდები ხართ და

ჯერ კიდევ რამდენ საინტერესო აღმოჩენას მოესწრებოდა. თან იგი ანდერძსავით გვეუბნებოდა ხოლმე: „ჩვენ სადა გვექონდა მაგდენი საშუალება, თქვენ რომ გაძლევთ ახლა სახელმწიფო?! უნდა გაამართლოთ ესოდენ შეუზღუდველი ხელშეწყობა, რაც შეიძლება მეტად გამოვიყენოთ იგი და არაფერი არ დასტოვოთ საქართველოში გაუთხრელ-გამოუკვლეველი“-ო.

ამ საქმეს ქართველ არქეოლოგთა უკვე რამდენიმე თაობა მისდევს ერთგულად და სწორედ იმ მიზნით, რომ საბოლოოდ მართლაც აღარაფერი დარჩეს ამოუშვებელი და შეუსწავლელი, თუმცა ჩვენი სამშობლოს მიწის წიაღი ყოველ კუთხეში საოცრად არის დაყურსული ძველი კულტურის ნაშთებით.

ამასთანავე ისინი მაღლიერებით იგონებენ ექვთიმე თაყაიშვილს. რომელმაც დღევრძელი და ფრიად შინაარსიანი სიცოცხლის ბოლო წუთამდე შეინარჩუნა მამულიშვილის, ენთუზიასტი მკვლევარის ყმაწვილურად დაუდგრომელი სულისკვეთება, მოუღუნებელი ყურადღება და სიხარული ყოველი ახალი აღმოჩენისადმი.

[დავით ჭუთათელაძე]

დ ა ნ ა მ ა ტ ი :

რაპორტი

ადგილი ბაგნითი (ან ბაგენითი), რომელშიაც დგას სათხრელი ნანგრევი, მდებარეობს კარსნის ძთის აღმოსავლეთ კალთაზე¹. აღმოსავლეთისაკენ, მტკვრის გაღმა, პირდაპირ, სჩანს ჯვარი-მამის ეკლესია, ჩრდილოეთით--სვეტიცხოველის გუმბათი, დასავლეთით, ას საჟენზედ, არის დიდად საყურადღებო ძველ-შთენილი კიბის ზუთი თვალი, რომელიც ადის კარსანზედ. თვით შენობა, ორ ვერსზედ სტანციითგან, წადგმულია კოდმეზედ, რომელს წინ ჩაუვლის რკინის გზის ლიანდაგი და მდ. მტკვარი და უკან--ტელეგრაფის ლიანდაგი.

ნანგრევის სიგრძეა--აღმოსავლეთით დასავლეთისაკენ 20 ³/₈ ალაბი, სიგანე--19 ³/₈ ალ. კედლები, თ ლ ი ლ ი ქ ვ ი ს ა, ჩამორეცხილი და შეჭმულია წვიმისაგან; დასავლეთ კედლის ნაშთი მიწაშია ჩაფლული და დანარჩენი კედლები კი თანდათან ამოღიან მიწითგან, რადგან აღმოსავლეთისაკენ მიწა დაეშვება. კედლის უმაღლესი ნაშთი არის--აღმოსავლეთისაკენ 1 ³/₄ ალაბი; მათი სისქეა 2 ³/₈ ალაბი. შენობა შესდგება ორი ოთახისაგან. ჩრდილოეთით უმცირესი სიგრძისაა: მისი შიგნითი სიგრძეა 15 ⁵/₈ ალ. და სიგანე--4 ³/₄ ალ. აღმოსავლეთით ეს ოთახი გაიწვრეულია. მაგრამ ჯერჯერობით კარობა აქ არ ატყვია.

ვიდრე მეორე ოთახი აიწერებოდეს, საჭიროა ვთქვათ, რომ ამ ოთახის სამხრეთ კიდევ ყოფილა ოთახი, რომლისა არ დარჩენილა ნატამალიც. მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის საჩინოდ გამოშვებული ქვები გვიჩვენებენ, რომ აღმოსავლეთი კედელი გრძელდებოდა სამხრეთისაკენ.

მეორე ოთახი, რომელიც ითხარა, არის შიგნით 15 ⁵/₈ ალ. სიგრძისა და 7 ³/₈ ალაბის სიგანისა. დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მას აღმოსავლეთით ქონია ვრცელი კარები.

¹ უნდა იყოს „ჯვარის ეკლესია“. გ. ლ.

პირველად მოითხარა კედლების შუა ალაგი, 4 ალაბის სიგრძისა, დასავლეთის კედელთან 4 $\frac{1}{4}$ ალაბის სიღრმეზედ და აღმოსავლეთისაკენ—2 ალაბზედ; შემდეგ უდროობის გამო მიტევებულ იქმნა დასავლეთი კედლითგან 6 $\frac{1}{4}$ ალაბი და მხოლოდ დანარჩენი ნაწილი ჩაითხარა კიდევ 2 $\frac{1}{3}$ ალაბზედ. უკანასკნელად კედლებთან დარჩენილ მიწას გამოვუთხარეთ ძირი.

ამგვარად ამოთხრილს ცხადად ატყვბა სამგვარი პლასტი:

ზევითური ნაწილი, სისქით 1 $\frac{1}{2}$ ალაბი არის მთით ჩამონარეცხი მიწა კედლით ნაცვენი მრავალი ქვებით, ნამტვრევი თიხეული ჭურჭლებით და ცოტა კირით;

მეორე—1 $\frac{1}{4}$ ალაბის სისქისა—კირ-ქვიშა, სრულიად, რომელი დროთა გამო გაქვავებულა, და აგრეთვე კრამიტ-აგურების ნამტვრევები;

მესამე—2 ალაბის სისქისა—წითელი კირნარევი თიხა, რომელიც შესდგება დამტვრეული კირ-თიხის ოთხკუთხედი ფიცრებისაგან, $\frac{1}{8}$ კვად. ალაბის სიგრძისა.

პირველ ორ პლასტში შემდეგი ნივთებია ნაპოვნი: ჯამის ნამტვრევები, შიგნით ფერადად მოხატული, აქა-იქ გაბნეული; უკანა კედელთან შუაზედ დიდი წითელი ქვა, კედლით ჩამოვარდნილი უთუოდ, 1 $\frac{1}{2}$ ალაბის სიღრმეზედ მიწაში; ნახევარი ალაბის სიღრმეზედ და უკანითგან (დასავლეთი კედლითგან) ოთხ ალაბზედ ჩუქურთმისანი ქვა (მ), კედლის უთხრელ მიწასთან; შუშის ნატეხები; წითელი ქვა; გაუწმენდელი მარმარილო, სიღრმით 2 $\frac{1}{2}$ ალ., უკანითგან 1 ალ; ვერცხლის ფული, $\frac{3}{4}$ ალ. სიღრმეზედ, უკანითგან 9 ალაბზედ და ჩრდილოეთ კედლითგან 3-ზედ; სხვადასხვა ცხოველების ძვლები, აქა-იქ გაბნეული და დამსხვრეული. მხოლოდ მოტანილ მიწაში. შუშის რგოლის (სამაჯური თუ ჭურჭლის ყური?) ნატეხი, სამხრეთ კედლის მიწასთან 2 ალაბის სიღრმეზედ და უკანითგან 8 ალაბზედ; კრამიტის პატარა კვირისთავებრი რგოლი, 2 $\frac{3}{4}$ ალ. სიღრმეზედ შუაში და უკანითგან 7 $\frac{1}{2}$ ალაბზედ; და კიდევ რამდენიმე წითელი თუ სხვაგვარი ქვები, მარმარილოს გარდა, თუმცადა ნათალი, მაგრამ პირუწმენდელი.

წითელი პლასტი შესდგება, როგორც ზემოხსენებულა, წითელი, კირნარევი თიხის ფიცრებისაგან, $\frac{1}{2}$ ალაბის სიგრძისა, $\frac{1}{4}$ -ის სიგანისა და $\frac{1}{8}$ ნაკლები სისქისა, და წარმოგვიდგენს საარქეოლოგიო სიმდიდრეს.

ამ წითელ მიწაში არის გავლებული უკანითგან 8 $\frac{1}{4}$ ალაბზედ უკირო ორთა კედელი, რომლის დიდროვანი ქვების სიგრძეა—საშუალო რიცხვით—1 ალაბი. სიგანე $\frac{3}{4}$ და სიმაღლე 1 $\frac{1}{2}$ -ზედ მეტი. სიგრძეზედ ეს კედელი შესდგება ათი ქვისაგან და არ ამოდის წითელი მიწითგან. ქვები ერთმანეთზედ დამაგრებულია იმით, რომ მათ აქვთ ფოსოები, ერთი მეორის პირდაპირ, რომლებშიც შეჩრილი იყო ზოგან ქვის სოლი. რადგან ამგვარივე ფოსოები კედლის ზევითურ ქვებს ზემო პირზედ არა აქვთ, იმათზედ არ ყოფილა დალაგებული მეტი ქვა. სიმაღლეზედ სამი ქვა გამოვაჩინეთ მიწითგან და მეოთხე კი ჩაფლულია ჯერ კიდევ მიწაში.

სატიხარის აღმოსავლით, ალაბნახევარზედ იყო ათიოდე „კირ-თიხის“ ფიცარი, ლამაზად მიჯრით მიწყობილი და შემდეგ ამით და მსხვილი ქვების შუა—უამრავი, უმეტესი მათგან დაშლილი და ყველა წამოქანებული დასავლეთისაკენ. დასავლით სატიხარი კედლისა—აგრეთვე „კირ-თიხის“ ფიცრები, წინანდელზედ უმეტეს დაშლილი და არეული, მაგრამ აქაც შეეტყობა იგივე წყობილება და აქაც ყველა წამოქანებულია, მხოლოდ აღმოსავლეთისაკენ. ამაშია ნაპოვნი

ყველა თლილი ქვა და მარმარილო, გათლილა და პირგაწმენდილი. ყველა მარმარილოები ეყარა აქა-იქ, სამხრეთ კედლის მახლობლად, სატიხარი კედლითგან დასავლით, ერთიც ჩრდილო კედელთან და რამოდენიმე ნატეხი სატიხართგან სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხისაკენ. კედლების შუა მხლოდ პირწმენდილი ფიქალი ქვებია და სულ არაა მარმარილო. სიღრმე, რომლითგანაც ისინი ამოდებულია, არის $2\frac{3}{4}$ ალაბითგან 5 ალაბამდე. ზოგი აქ ნაპოვნი ქვათაგან საყუარადღებოა: ერთს ფიქალს უწმენდელ პირზედ აზის ნიშანი [რომელიც წარმოადგენს კვადრატს, შედგენილს ოთხი მცირე კვადრატისაგან. თითოს თითო წერტილი რომ აქვს შუაში გ. ლ. ეს ქვა გამოვიღეთ სამხრეთი კედლის ქვეშ მთხრლის პირზე (სიღრმით $4\frac{1}{4}$ ალ; უკანითგან—8'). აქვე ნაპოვნი: რაღაც ნატეხაჭნი ქვა ($4\frac{1}{2}'$ სიღრმეზედ და უკანითგან $7\frac{1}{2}$ ალ.); სამი რკინის კეტი,—ორი მთხრბლის პირში და ერთი შიგნით კედელთან, ერთ ალაბზედ პირველი ორითგან.

ყველა პოვნილი მარმარილო და ფიქალი წამოქცეულია აღმოსავლეთ ნაწილში დასავლეთისაკენ და დასავლეთ ნაწილში—აღმოსავლეთისაკენ და ნათალი პირი, ორის გარდა, ყველას ძირს აქვს მოქცეული, უთლელ-უწმენდელი, მისამაგრებელ-კორძებიანი ან ფოსოებიანი—ზევით; რაისაგან და საზოგადოდ ზემოხსენებულისაგან სჩანს, რომ ჩვენი ნაპოვნი ქვები არ ეკუთვნის იატაკს, არამედ თავანს თუ თაღს.

შენობა შიგნით შეღესილი და მოხატული ყოფილა. ვიპოვეთ რაძდენიმე შენალესი კირის ნატეხი, შეფერადებული წითელ-თეთრ-მწვანედ და მათ შორის ქალის პატარა ნახატი, გულს ზევით, გვარიან ლამაზათ დახატული (უკანათგან $6\frac{3}{4}$ ალაბზედ, წითელ მიწაში, სატიხარი კედლის დასავლით, სამხრეთ მთხრბლში, 4 ალაბის სიღრმეზედ). ყველა ესენი ჩამონგრევისას დამჩქვრეულა, ასე რომ შეუძლებელია დიდი ნატეხების გამოღება. ასეთი მხატვრობა სატიხარი კედლის აღმოსავლეთით არ შეგვიმჩნევია, იმიტომ, რომ იქ ჩვენამდი თხარეს და კურადღება არ მიუქცევიათ.

ჩრდილოეთ კედლითგან ალაბანახევარზედ აღმოჩნდა კიდევ სატიხარი—თხელი ორფა კედელი, რომელიც ერთვის ზემოხსენებულ სქელ სატიხარს აღმოსავლეთით და დასავლეთისაკენ შედის უთხრელ წითელ პლასტში. ამ ქვებსაც ფოსოები აქვს ერთმანეთზედ დასამაგრებლად, მარჯვენა კუთხეში, სადაც თხელი კედელი ერთვის სქელს, პოვნილ იქმნა ახალი ქოთნის ნატეხი; აგრეთვე მარცხენა კუთხეში, სადაც თხელი კედელი შედის უთხრელ წითელ მიწაში, დგმულა გაშავებული (დიდი ხნის ხმარების გამო). ქოთანი, ქათმის ძვლებით შიგთხელი კედლის ჩრდილოეთით ეყარა: მრავალი რიყის ქვა მარჯვნივ და თხეულობის ნამტვრევები—მარცხნივ. გამოწმენდის შემდეგ აქ ვიპოვეთ მსხვილ-მსხვილი ნახშირები. რომლებიც შედიან აგრეთვე ჩრდილო ოთახში. საზოგადოდ, აღმოსავლეთ ნახევარში ჩვენ მივაწიეთ იმ ალაგებამდის, სადაც მოყრილი იყო ნახშირის მტვერი თუ თვით ნახშირი, რომლის ქვევით, მგონი, იწყება ნიადაგი. აქ ნაპოვნია დიდად საყუარადღებო ნივთები: სპილენძის ნაჯახი, ყურსაკიდი, შავი შუშის ნამახვრევები, რაღაც ლამაზი პოლიედრი შუაზედ გახვრეტილი, შავი რიყის ქვის კვირისთავი, რაღაც ელიპსოიდი, მძივი, სპილენძის პატარა კვადრატი და სხ.—სუყველა სამხრეთ მთხრბლში, $4\frac{3}{4}$ ალაბის სიღრმეზედ.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ცეცხლის გავლენა ეტყობა ქვებსაც: ზოგი გააღულ-გარუჯულია, ბევრი მათგანი შედუღებულია ერთმანეთში; კირის ქვა, სადაც იქ შეხებია ცეცხლი, დამწვარა და წმინდა კირად ქცეულა“.

ეპოქიურ თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების კვლევა

ეპოქიურ თაყაიშვილი, მისი ტოლისა და სკოლის ამხანაგის აკად. ნიკო მარის თქმით, იყო „საქართველოს ისტორიის ცნობილი წყარომცოდნე“¹. მისი წყარომცოდნეობითი კვლევა-ძიება უმთავრესად ორი მიმართულებით მიედინებოდა: ა) წერილობითი ისტორიული ძეგლების შესწავლა; ბ) ნივთიერი კულტურის ძეგლთა, მეტადრე მათი ეპიგრაფიკული წყაროების შესწავლა.

ამ შეორე გვარის—ნივთიერი კულტურის, ე. ი. არქეოლოგიურ—ძეგლთა დიდი უმეტესობა თან ქართველი ერის მხატვრული შემოქმედების მემკვიდრეობასაც წარმოადგენს.

ე. თაყაიშვილმა მეცნიერული მუშაობა წარსული საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს დაიწყო. აი, რას წერს იგი თავის თავზე ერთ-ერთ ობიექტურ ცნობაში (მესამე პირით): „1887 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის დასრულების შემდეგ იგი გეგმაზომიერად შეუდგა და მრავალი წლის განმავლობაში სისტემატურად, ნაყოფიერად მისდევდა (პედაგოგიური მუშაობისაგან თავისუფალ დროს) საქართველოს ისტორიის პირველწყაროთა გამოვლენას, შესწავლასა და გამოქვეყნებას. ამის შესაბამისად, თბილისში დაბრუნებისთანავე აქტიურად ჩაება ქართველთა შორის წერატიხის გამავრცელებელი საზოგადოების სათანადო განყოფილებათა მუშაობაში; შემდეგ აგრეთვე თბილისში დაარსებულ მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიურ განყოფილებაში (რომლის უცვლელი სწავლულა პედიანი იყო 1905—1918 წლებში და რომლის ყველა გამოცემას რედაქტორობდა) და, ბოლოს, 1907 წელს მის მიერ აღუქსანდრე სარაჯიშვილთან ერთად დაარსებულ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში, რომელმაც მტკიცე ამოცანად დაისახა საქართველოს ისტორიის მასალების (ყოვლად ფართო გაგებით) შეკრება, დაცვა, შესწავლა და გამოცემა, მუზეუმისა და ბიბლიოთეკის მოწყობა“. ე. თაყაიშვილი ამ საზოგადოებას თავმჯდომარეობდა მისი დაარსებიდან 1921 წლამდე.

ამ ცნობაში ე. თაყაიშვილს გამოჩენია იმის მოხსენიება, რომ იგი მონაწილეობდა ე. წ. საეკლესიო მუზეუმის მუშაობაში, რომელიც 1889 წელს დაარსდა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ, თან კი მისი არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისა და პუბლიკაციების არსს განსაზღვრავს სრულიად იგივე ინტერესები, გაგება და

¹ Отчет о деятельности Российской Академии Наук по отделениям физико-математических наук и исторических наук и филологии за 1917 год; ცალკე ამონაბეჭდი „О Кавказском историко-археологическом институте“ და „Приложение к протоколу X заседания отделения исторических наук 6 сентября 1917 года“. ცალკე ამონაბეჭდში ნ. მარი აღნიშნავს ე. თაყაიშვილის „მრავალმხრივ მოღვაწეობას საქართველოს ისტორიის წყაროთა თეორიული დამუშავების მხრივ და მრავალრიცხოვან ნაშრომებს საქართველოს ქრისტიანულ ძეგლთა შესახებ“.

ისეთივე მიდგომა ძეგლებისადმი, როგორც ახასიათებდა დ. ბაქრაძის მუშაობას უკანასკნელ ხანს, როდესაც თაყაიშვილი მასთან ერთად მოგზაურობდა აღნიშნული მუზეუმისათვის მასალების გამონახვა-შეკრების მიზნით. მხოლოდ ბაქრაძის ნაადრევმა გარდაცვალებამ შეწყვიტა ამ ორი მკვლევარის მეგობრული თანამშრომლობა, რომელმაც მკაფიო გეზი მისცა თაყაიშვილის შემდგომ მუშაობას. ამ უკანასკნელში სულ მცირე განსხვავება თუ შეიმჩნევა ბაქრაძესთან შედარებისას (აღწერა არის უფრო დაწვრილებითი) და ისიც იმ ნაშრომებში, რომლებიც ამ ომის შემდგომ და თაყაიშვილის სიცოცხლის ბოლო წლებშია გამოცემული. ე. თაყაიშვილის ყოველი ნაშრომი წარმოადგენს მასალების პუბლიკაციას, მეტ-ნაკლებ დეტალურ კომენტარითურთ ისტორიულ პირთა შესახებ. ამ მასალების უმეტესობა მანამდე უცნობია, ხოლო იმათ, რომლებიც ცნობილია, ავტორი ხელახლა სწავლობს, ზოგ რასმე უსწორებს წინამორბედებს და უფრო ვრცელ კომენტარს ურთავს.

ხუროთმოძღვრების ძეგლები—ტაძრები, მათი მოხატულობა, ხატები და საეკლესიო ჭურჭელი, აგრეთვე მორთული ხელნაწერები—ძლიერ ისტორიულ მასალას იძლეოდნენ თავიანთი წარწერების სახით. ე. თაყაიშვილის კვლევითი მუშაობა დაიწყო და ნაშრომების ხასიათი განისაზღვრა ამ წიგნებში მოხსენიებულ პირთა და მოვლენათა თავმოყრით, გამოძიებებითა და გარკვევით. რაც შეეხება თვით წარწერების, როგორც ეპიგრაფიკის ძეგლთა, ე. ი. პალეოგრაფიულ შესწავლას, ამას მხოლოდ თითო-ორი შემთხვევითი შენიშვნა ეკუთვნის ე. თაყაიშვილის ნაშრომებში.

მისი პირველი წიგნები შეიცავენ მასალებს, რომლებიც მოგროვილ იქნა მოგზაურობისას: იმერეთში (ვანი და საჩინოს სხვა ადგილები, უბისი), გურიაში (აჭი, ლიხაური, გურიანთა, შემოქმედი), ქართლში (ურბნისი, რუისი, ერთაწმინდა; სკრის ხეობა, ქსნის ხეობა, ჩხიკვა, გუდარეხი, სამშვილდე და სხვ. ადგილები თეთრი წყაროს მიდამოებში, წალკისა და ზურტაკეტის ზეგნის ძეგლები) და კახეთში (თელავი, იყალთო, შუამთა). შეიცავენ აგრეთვე ცალკეული საგნების აღწერილობასა და ცნობებს ავტორის მიერ აქ-იქ ჩატარებული მცირე თხრის შესახებ. ძეგლების აღწერა ძალიან მოკლეა. ავტორი მხოლოდ ავსებს ან ასწორებს დ. ბაქრაძის წარწერების ამოკითხვას. ზოგჯერ (მაგ., გურიაში) იგი თავის ადრინდელ ნამუშევარსაც უკატებს ახალ მასალას. ისე რომ ერთისადაიმავე ძეგლის გამოცემა რუსულად და ქართულად კი არ იმეორებს, არამედ ავსებს ერთიმეორეს². თითქმის არც ერთ აღწერას არ ახლავს თან სურათები. ადრე შეკრებილი მასალებს დაგვიანებით გამოცემისასაც კი—მაგ., „არქეოლოგიურ ექსკურსიათა“ IV ნაკვეთში (რუსულად. 1913 წელს) სურათები ცოტაა დაბეჭდილი. მომდევნო წლებში ე. თაყაიშვილი ზოგჯერ უბრუნდება უკვე გამოკვლეულ ძეგლებს და გაცილებით უფრო ვრცლად და საფუძვლიანად აშუქებს სათანადო მასალებს (მაგ., „კავკასიის არქეოლოგიის მასალებს“ XII ნაკვეთში ზემო ჭალის ძეგლების აღწერა უხვადაა დასურათებული და სხვ.).

ხუროთმოძღვრების ძეგლებისა და მათი წარწერების გამოვლენა-კვლევის შემდეგი საფეხური უკავშირდება ე. თაყაიშვილის მიერ 1902 და 1907 წლებში ექსპედიციების მოსაწყობად საჭირო სახსრების მიღებას მოსკოვის არქეოლო-

² არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი I, ტფილისი, 1907; Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I и II (1905), III (1907), IV (1913) и V (1915): ამ წიგნებში გამოქვეყნებულია მასალები, შეკრებილი 1890-იანი წლების ბოლოდან 1908 წლამდე, ჩათვლით.

გური საზოგადოებისაგან. 1902, 1907 და აგრეთვე 1917 წლებში ჩატარებული ექსპედიციების ამოცანას წარმოადგენდა საქართველოს სამხრეთ მხარეებში შემორჩენილი ქართული ძეგლების შესწავლა. ამ ექსპედიციათა შედეგები გამოქვეყნდა დიდი გაჭირვებითა და დაყოვნებით. 1902 წელს შესწავლილი ძეგლები (აგრეთვე 1907 წელს შესწავლილი ბანა) შევიდა „კავკასიის არქეოლოგიის მასალების“ XII ტომში. ის ძეგლები აზომა ხუროთმოძღვარმა სიმონ კლდიაშვილმა, ხოლო ფოტოსურათები გადაუღო ა. მამუჩაშვილმა. დანარჩენი ძეგლები ფართო საზოგადოებამ იხილა 1920 წელს თბილისში, საგანგებოდ მოწყობილ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენაზე. ამ უკანასკნელს თანახლდა კატალოგი, რომელიც შეიცავდა მცირე ტექსტს (ქართულ-რუსულს, ურთიერთ შემავსებელს) ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი მასალების შესახებ³.

ამის შემდეგ, 1924 წელს, თბილისის უნივერსიტეტმა ე. თაყაიშვილის წინადადებით გამოსცა ძეგლთა ანაზომები (მისი სხვა ექსკურსიების დროს შესწავლილი ძეგლების დამატებით)—სულ 80 ტაბულა, ქართულ-ფრანგული სიბიურთ⁴. 1907 წლის ექსპედიციის აღწერილობითი ანგარიში კი დაიბეჭდა პარიზში. ქართულად. 1938 წელს⁵.

1907 წლის ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ ხუროთმოძღვარი ინჟ. ანატოლი კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი, ფრანგული ენის მასწავლებელი ლიოზენი. 1917 წლის ექსპედიციაში, რომელსაც ხელი გაუმართეს სხვადასხვა საზოგადოებრივმა ორგანიზაციებმა და რომლის საბიუჯეტო წარმოადგენდა რუსის ჯარის მიერ დროებით დაკავებული მხარე, შედიოდნენ: ე. თაყაიშვილი, იგივე ინჟ. ა. კალგინი, ილია ზდანევიჩი და მხატვრები დიმიტრი შევარდნაძე, ლადო გუდიაშვილი და მიხეილ ჭიაურელი. ექსპედიციამ აზომა და ფოტოგრაფიულად გადაიღო ხახულის, ოშკის, იშხნის, პარხლისა და ოთხთა ეკლესიის დიდ ტაძართა ნაგებობანი, გადმოიღო მათი კედლის მოხატულობის პირები და რელიეფთა ესტამპაჟები. ასეთივე მუშაობა ჩატარა ექსპედიციამ ექქის, სოხთორთის, ისისა და სუხბეჩის მცირე ეკლესიებში, სადაც (ისევე, როგორც პარხალსა და ოთხთა ეკლესიაში) იმუშავეს მხოლოდ შევარდნაძემ და ზდანევიჩმა. 1917 წლის ექსპედიციის მასალები გამოქვეყნდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ე. თაყაიშვილი სამშობლოს დაუბრუნდა, იგი გამოსცა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ, რუსულად და ქართულად, ცალ-ცალკე⁶.

ამ სამმა ექსპედიციამ თავი მოუყარა უმდიდრეს ახალ-ახალ მნიშვნელოვან მასალებს, რომლებიც საკმაო სისრულით აშუქებენ გამოკვლეულ ისტორიულ თემთა ხუროთმოძღვრული კულტურის დონეს.

³ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა. ტფილისი, 1920, 28. გვ. შეადგინა ე. თაყაიშვილმა. რუსული ტექსტი. (Указатель выставки древне-груз. архитектуры) ეკუთვნის დ. გორდევეს.

⁴ ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ. ნახაზები შესრულებულია ხუროთმოძღვართა და მხატვართა ებრაიძისა, კალაშნიკოვისა, კალგინისა, კერნისა, კაჟნეს, რაბოვისა და სევეროვის მიერ. ტფილისი, 1924, ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა.

⁵ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანვლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, 87 გვ. სათაური და სარჩევი ქართულად და ფრანგულად. ექსპედიციის ფოტოგრაფის ლიოზენის მიერ გადაღებული სურათები არ დარჩენია ამ წიგნს.

⁶ Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии. Тбилиси, 1952 (101 გვ. 59 სურათით და 151 ტაბულა); 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960, 95 გვ.

მას შემდეგ, რაც დ. ბაქრაძემ შეისწავლა აჭარა (1873 წ.), ხუროთმოძღვარ-მა ა. პავლინოვმა—შავშეთი (1888 წ.), პ. უვაროვამ აჭარა და მესხეთი, ხოლო ნ. მარმა—შავშეთი და კლარჯეთის ნაწილი (1904 წ.), სრულიად გამოუკვლეველი რჩებოდა საქართველოს ძველი მხარეების, კლარჯეთისა და ტაოს მნიშვნელოვანი ნაწილი. სწორედ ამ, სხვათა მიერ დაუფლელი კუთხეების შესასწავლად ჩაატარა, გეგმაზომიერად, ე. თაყაიშვილმა ზემოაღნიშნული სამი ექსპედიცია.

ჩამოთვლილ ნაშრომებში ე. თაყაიშვილი უწინარეს ყოვლისა ხაზგასმით გამოჰყოფს გეოგრაფიულად შემოფარგლულ გარემოში ისტორიულად ჩამოყალიბებულ პატარ-პატარა კუთხეებს დიდი თემებისა, მეტ-ნაკლებ ახასიათებს მათ, მერე უფრო ზედმიწევნით აღნიშნავს ძეგლთა ადგილმდებარეობას და ამის შემდეგ გადადის თვით ძეგლების აღწერაზე, წარწერათა გარჩევაზე, პირველწყაროებიდან შესატყვისი ცნობების მოტანაზე და სათანადო ლიტერატურის მითითებაზე. ამგვარი თანაზომიერებით არის აგებული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა აღწერა როგორც ამ, ისე ყველა სხვა ნაშრომში.

ეს წიგნები უმთავრესად იმითაა საინტერესო, რომ გვაძლევს ახალ მასალას, რომელიც შეიძლება გამოყენებულ იქნას აგრეთვე ქართული ხუროთმოძღვრების—სახელდობრ, უწინარეს ყოვლისა გუმბათოვან ნაგებობათა—განვითარების შემეცნება-გაგებისათვის. ამასთანავე ისტორიული თვალსაზრისით დიდად საინტერესოა როგორც სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ციხე-სიმაგრეთა გამოვლენა, ისე ყველა დანარჩენი ეკლესიისა თუ ფეოდალთა მცირე ციხეების აღრიცხვა. რაც მოასწავებს შესწავლილ მხარეებში ქართული კულტურის მთლიანსა და მჭიდრო გავრცელებას ფეოდალურ ხანაში. დასასრულ ყურადსაღებია გამაჰმადიანებული ქართული მოსახლეობის ხუროთმოძღვრების ნიმუშები, რომელთა სხვადასხვა ელემენტში თავს იჩენს ხანგრძლივ შემუშავებული ქართული ორნამენტაციის ტრადიციები (მაგ., ასლან ფაშას მეჩეთი ოლთისში). ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, არის მხოლოდ მასალა (ნაწილობრივ ნედლიც კი), რომლის აღწერისას ავტორი ზოგჯერ ვერაფერს გვეუბნება, მაგალითად, ამა თუ იმ ძეგლის აშენების დროის თაობაზე, ხოლო აღწერაში მოტანილი ცნობებიც ყოველთვის ვერ არის საკმარისად ასახული ანაზომებსა თუ ადგილობრივ გადაღებულ ფოტოსურათებში. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ მოკლებული ვართ ჩვენი ძველი კულტურის ამ მოწმეთა შესწავლის საშუალებას, უსათუოდ სასიხარულოდ უნდა მივიჩნიოთ მასალების თუნდაც ამ მოცულობით გამოქვეყნება.

ძეგლის აღწერილობა მეტნაწილად შეიცავს აზომვის შედეგებსაც და აზომვის ცნობებსაც (ვაჩეძორი, ტაოსკარი, ჩანგლი, იშხანი, ოშკი, ექექი, ოთხთა ეკლესია, პარხალი), მაგრამ ზოგჯერ თაყაიშვილი აღნიშნავს ისეთ დეტალებსაც, რომლებიც გამორჩენილია სათანადო ნახაზებში.

აღწერილ ძეგლთა შორის არის დიდი სამონასტრო კომპლექსები, რომლებიც შეიცავენ სხვადასხვა დანიშნულების შენობებს: წიგნთსაცავს, საოსტიგნეს, საგანძღვრს, სამრეკლოსა და სხვ. ასეთი ძეგლებია ვაჩეძორში, ლექსორში, კინეპოსში, რომ აღარა ითქვას რა განთქმულ ოშკზე ან ოთხთა ეკლესიაზე. მეტ-ნაკლებ აღრიცხულია აქა-იქ შემორჩენილი ნაგები წყაროები (ოლთისი, იშხანი), კამაროვანი ხიდები (ხახული, პარხალი), აბანო (ტაოსკარი) და სასახლეებიც კი (არსენიაკი, მზეჭაბუკ ათაბაგისა, ბექა ხიმშიაშვილისა კარნევაზში). დიდ ყურადღებას აქცევს თაყაიშვილი აგრეთვე ციხეებს: იგი მისდევს ისტორიულ გზებსა და შიდა ზეკარებს და თავის აღწერილობაში გვაწვდის ცნობებს ისეთი ძველი,

დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე სიმაგრეების შესახებ, როგორცაა ყალაჯუხი, ნარიმანის ციხე, ოლთისის ციხე, კალმახის ციხე, ფანასკერტის ციხე, ანვაზი, თამრუთი და სხვ.

ე. თაყაიშვილის ამ პუბლიკაციებში მოქცეულია, როგორც უკვე ითქვა, არა მარტო არქეოლოგიურად საყურადღებო, არამედ ნაწილობრივ აგრეთვე ახალი მასალა, რომელსაც ფრიად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების საკვანძო საკითხების გასაშუქებლად. ბოლოს ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ 1952 წელს გამოცემული უკანასკნელი ნაშრომი გულმოდგინედ არის დასურათებულიცა და რედაქციაქმნილიც, რითაც იგი თვალნათლივ გამოირჩევა ადრინდელთაგან (მათ შორის „კავკასიის არქეოლოგიის მასალების“ XII ტომისაგანაც).

გამოცემულ ძეგლთა შორის არის ფეოდალური ხანის დასაწყისის ნაგებობანიც. იშხანს VII საუკუნის მეორე მეოთხედში აგებული ვეებერთელა, გარეგანი წრიული გარშემოსავლელის მქონე ტეტრაკონქისაგან შემორჩენილად ე. თაყაიშვილი მიიჩნევს მხოლოდ საკურთხეველის სვეტნარს, მერმინდელ ანსაბლში ჩართულს. რაც შეეხება ამგვარსავე დიდ ტეტრაკონქს ბანაში, ე. თაყაიშვილს ბოლომდე არ აუღია ხელი მის მიკუთვნებაზე X საუკუნისადმი, ისტორიკოს სუმბატ დავითის ძის ცნობაზე დაყრდნობით, თუმცა კი აღიარა, რომ ბანის ტაძრის გეგმაც, მასებიცა და ნაწილობრივ ორნამენტაციაც კი (გვ. 25, 27) ისეთივეა, როგორც იმავე ტიპის სხვა ძეგლებისა, რომლებიც VII საუკუნეში არიან აგებული. რაკი მან ეს განაცხადა და სუხბეჩი V—VI საუკუნეებს მიაკუთვნა, ე. ი. ბზარი გაუჩინა ნ. მარსიელის ისტორიულ კონცეფციას ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობაში ქართული და სომხური ტალღების მონაცვლეობის შესახებ, ბანას ძეგლის ინდივიდუალური თავისებურებაც უნდა გაეთვალისწინებინა და გადაეხინჯა თავისი დებულება მისი გვიან აშენების შესახებ.

ე. თაყაიშვილმა მართებულად გამოიყენა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა და ხახულის მონასტრის მთავარი ნაგებობა მიაკუთვნა დავით კუროპალატის (+1001 წ.) ზეობის დროს. რა თქმა უნდა, მკვლევართა შემდგომ ამოცანას ამ თარიღის დანამდვილება წარმოადგენს. ისევე როგორც თორთუმისა და ისპირის სხვა ძეგლთა მიმართ, აღნიშნული ამოცანის გადაწყვეტას მეტად აძნელებს საილუსტრაციო მასალის უკმარისობა⁷.

იგივე ტაოს უფალი დავითი გვევლინება, თავის ძმა ბაგრატთან ერთად, იმ არქიტექტურული ანსაბლის მშენებლად, რომლის შუაგულშიც უშველებელი გუმბათოვანი ტაძარია აღმართული. ეს არის თორთუმის წყლის პირას მდგარი ოშკი. მისი ტაძრის სიდიდეც, ფრიად გართულებული და ბოლომდე ვერ-გამართული გეგმაც, და ბოლოს მრავალფეროვანი და აგრეთვე არაერთგვაროვანი დეკორატიული მორთულობა ფასადზე თუ შიგნით, აქცევენ მას ერთ-ერთ გამოჩენილ ძეგლად; რომელიც ამასთანავე წამოჭრის ქართული ხელოვნების ისტორიის ჯერჯერობით გაურკვეველ საკითხებს. ე. თაყაიშვილის მიერ გამოვლენილსა თუ წაკითხვა-შესწორებულ მრავალრიცხოვან წარწერებში არაერთგვისი იხსენიებიან, როგორც ამ ტაძრის მშენებლები, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი (+ 966 წ.) და დავით მაგისტროსი (+ 1001 წ.), ძენი ადარნასე მესამისა (+ 961), რომელსაც კურაპალატის წოდება 958 წელს მიენიჭა. ამიტომ ე. თაყაიშვილი დაასკვნის,

⁷ დაბეჭდილი ფოტოსურათები (შდრ. ტაბ. 100—101 და 95—96) არ იძლევიან იმის ნებას, რომ ისე ადვილად მივაკუთვნოთ სამხრეთის ღია გალერეა XIV საუკუნეს, როგორც ე. თაყაიშვილი სჩადის (გვ. 73—6).

რომ ოშკის საკათედრო ტაძრის აგება დასრულებულა 958 და 961 წლებს შორის, ხოლო დაწყებულია X საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოს“.

მაგრამ შესასვლელის ტიმპანზე ამოკვეთილ დიდ წარწერაში, რომელშიც არის ცნობა თვით სამშენებლო სამუშაოთა შესახებ (რაც თითქმის ერთადერთია ქართულ ხუროთმოძღვრებაში) ნათქვამია, რომ ბაგრატსა და დავითს დაუწყიათ ამ ტაძრის აგება: „დიწყნ ღვთ გოვირგოვინოსნთა მფთა ჩნთა შნბდ ამის წმინდისასა საყდრისა“. რაკი წარწერაში ცოცხლად და კუროპალატად იხსენიება მშენებელთა მამა ადარნასე, მშენებლობა დაწყებული უნდა იყოს არა უადრეს 958 წლისა, ხოლო მისი დასრულებას დრო სრულიადაც არა ჩანს, როგორც თაყაიშვილს ჰგონია. მის მიერ მოტანილი სურათების განხილვა (სარკმლის სამკაულის—საპირეებისა და ზედანის—ფორმათა სიჭრელე, მათი ორნამენტაციის რაგვარობა, ფიგურულ რელიეფთა სხვადასხვაობა) უფრო იმას მოასწავებს, რომ მშენებლობა ხანგრძლივი ყოფილა და ისიც კი შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ იგი რამდენიმეჯის შეუწყვეტიათ.

დიდად საყურადღებოა—და ამ ძეგლს ოთხთა ეკლესიას, ოპიზასა და საქართველოს სხვა დიდ მონასტრებს ამოუყენებს მხარში—აღნიშნული ხანის, X—XI საუკ. სატრაპეზოსა თუ აკადემიისა და წიგნსაცავის ნანგრევთა აღმოჩენა ოშკში. მეტადრე შესანიშნავია კვადრატული შენობა, რომელსაც გუმბათოვანი თალი ადვას და ზემოდან ჩასდის სინათლე. ასეთი შენობა ოპიზაშიც და სხვაგანაც წიგნსაცავ-სამკითხველოდ არის მიჩნეული.

მესამე დიდი ტაძარი, გამოქვეყნებული ე. თაყაიშვილის უკანასკნელ ნაშრომში, არის იშხანი—ძეგლი, რომელსაც ხანგრძლივი და რთული თავგადასავალი აქვს. VII საუკუნის ნაგებობისა აქ, როგორც ითქვა, საკურთხეველის სვეტნარის მეტი აღარა შემორჩენილა რა. წერილობით დამოწმებული ფაქტი IX საუკუნეში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის საბანის მიერ იშხნელ ეპისკოპოსთა საკათედრო ტაძრის მიტოვებული და დანგრეული შენობის აღდგენისა ნაშრომში არაფრით არ არის გამოვლენილი. ავტორი მხოლოდ გვეუბნება, რომ ტაძრის ასლანდელი სახე, შიდა სივრცე და ფორმები საბანისაგან მომდინარეობენ და მარტო ფასადის მორთულობა ეკუთვნის—ორი წარწერის თანახმად—ანტონს, ჯერ იშხნელ ეპისკოპოსსა და მერე არქიეპისკოპოსს, რომელსაც ეს საქმე 1032 წელს მოუთავებია. მაგრამ საბანმა რომ ტაძარი აღადგინა, იგი არავითარ მხატვრულ ამოცანას არ ისაჩავდა, მას მხოლოდ სარწმუნოებრივი, ეგებ სულაც ფრიად ასკეტური მიზანი ამოძრავებდა: მღვდელთმსახურების განახლების შესაძლებელყოფა. გადახურვა დაბლა იყო, დაახლოებით 6 მეტრ სიმაღლეზე (შდრ. სვეტნარის „კოლოფი“ და მისი სიმაღლე ჩრდილო ნავში). არავითარი ცნობა არა გვაქვს იმის თაობაზე, თუ როგორი იყო საყრდენები ან კედლები, იმათ გარდა, რომლებიც შემორჩენილია „კვადრატს“ შიგნით და მის მიმდებარე ნაწილებში. გუმბათქვეშა, ასეთი განიკვეთისა და სვეტის ძირს ზემოთ ფართო ორნამენტული სარტყლის და დაჭრელებული სვეტისთავების მქონე პილონების მოტივი კი ცნობილია მხოლოდ ოშკში, ქუთაისსა და ტბეთში, ე. ი. X საუკუნის მეორე ნახევარში. ამრიგად გაიბმის ქრონოლოგიური ძეწკვი ოშკიდან ქუთაისამდე (ბაგრატის ტაძარი, 1003 წ.). სხვანაირად რომ ითქვას, შიდა სივრცის გაფორმების მთელი ეს სისტემა, თაღების 15—16 მეტრამდე აწევა (საბანის მიერ აღმართული ნაწილებში 6 მეტრის სიმაღლე თაღებთან შეპირისპირებით) და სავსებით გარკვეული სტილის მქონე ჭრილი ორნამენტით დანაწევრება—ყოველივე ეს უფრო X საუკუნის ბოლო მეოთხედს გვაფიქრებინებს, ე. ი. მაშინ უნდა აღედ-

გინათ ტაძარი და თან ეს აღდგენა არავითარ წერილობით წყაროებში არ ასახულა. მაინცა და მაინც IX საუკუნის პირველ ნახევარში ასეთი რამ არაფრით არ შეიძლება გაკეთებულიყო. მაშასადამე, ანტონს წილად ხვდომია მარტოოდენ შენობის ფასადების შემკობა. ხოლო რომ ეს ამოცანა, ჩვენამდე უეჭველად ნაკლულად მოღწეული მოცულობის მიხედვით, საპასუხისმგებლო ყოფილა, ამას, ჩანს, შემკეთებელიც გრძნობდა, რაკი ხუროთმოძღვარი ივანე მორჩაისძე მისი სახელისა და გვარის უკვდავყოფის ღირსად მიუჩნევია. ამ გარემოების გამოვლენა განსვენებული მკვლევრის კიდევ ერთი დამსახურებაა.

დასასრულ, აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ ე. თაყაიშვილის მიერ გამოცემა ისტორიული სომხეთის ფარგლებში, ჩანგლში მდებარე ძეგლისა. ჩანგლის ტაძარი სრულიად განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს არქიტექტურის თვალსაზრისით: მასში, ასე ვთქვათ, შერწყმულია სომხური ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებები და ქართულისათვის დამახასიათებელი დეტალები. ამით ეს ძეგლი უპირისპირდება ქვემო ქართლის საზღვარზე, ძველ ოძუნში (ახლა უზუნლარში) მდგარ ტაძარს, სადაც საწინააღმდეგო ვითარებას ვხვდავთ.

სამხრეთ საქართველოში ჩატარებულ ამ დიდსა და რთულ ექსპედიციებს შორის ე. თაყაიშვილმა იმოგზაურა—ზოგჯერ განმეორებით—შედარებით ახლოს მდებარე ადგილებშიც. ასე მაგ., 1911, 1913 და 1914 წლებში მან ჩაატარა რამდენიმე მცირე ექსკურსია კახეთში, ადგილობრივ სიძველეთა მცოდნის ზაქარია ჩხიკვაძის თანხლებით, ხოლო შემდეგ დააკისრა არქიტექტორ მ. კალაშნიკოვს იქაური დიდრონი ძეგლების აზომვა, და მასვე ააზომინა ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები ბორჯომის ხეობაში. ეს მასალები წარმოდგენილ იქნა 1920 წლის გამოფენაზე და შევიდა უნივერსიტეტის მიერ 1924 წელს გამოცემულ ალბომშიც.

1910 წლის ზაფხულში ე. თაყაიშვილმა მოაწყო ექსპედიცია სვანეთში და თან ლეჩხუმის ზოგი ძეგლიც შეისწავლა. ამ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ აგრეთვე ხუროთმოძღვარი სიმონ კლდიაშვილი, ფოტოგრაფი დიმიტრი ერმაკოვი და თბილისის I გიმნაზიის მასწავლებელი ივანე ნიჟარაძე. საქსპედიცია სახსრები გამოიღო ცნობილმა მეცენატმა და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წევრმა ჰავლე თუმანიშვილმა. ექსპედიციას მიზნად ჰქონდა დასახული შეძლებისამებრ სრულად აღერიცხა და ფოტოგრაფიულად გადაედო სვანეთში შემონახული ძველი ძეგლები და ხელოვნების ნაწარმოებნი; შეეგროვებინა არქეოლოგიური, ისტორიული და ეთნოგრაფიული მასალები საზოგადოების მუზეუმისათვის და გამოეკვლია ხუროთმოძღვრების ძეგლები—საყდრები, ციხე-კოშკები. სვანეთ-ლეჩხუმის ძეგლთა აღწერილობა ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა მხოლოდ 1937 წელს ქართულად, საზღვარგარეთ¹.

ამ ექსპედიციით იწყება ახალი, განსაკუთრებული ხანა ე. თაყაიშვილის მეცნიერულ მოღვაწეობაში, რომელსაც ახასიათებს ქართული ხელოვნებისა და სიძველის მცირე, მოძრავი ძეგლების ფართოდ აღრიცხვა და შეკრება, როგორც სათანადო ექსპედიციების ძირითადი ამოცანა. ამგვარ ფიქსაციას იგი გზადაგზა ადრეც აქცევდა ხოლმე ყურადღებას.

1913 წლის ზაფხულში ე. თაყაიშვილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხარჯზედ მოგზაურობს სამეგრელოს ეკლესია-მონასტრების შესას-

¹ არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, 440 გვ.

წავლად და თან დაჰყავს საზოგადოების ფოტოგრაფი თედო კიუნე. ამ ექსპედიციასაც იგივე მიზანი აქვს, რაც ლეჩხუმ-სვანეთისას: ტაძართა მხატვრული ქონების აღრიცხვა და ფოტო-გადაღება, ფრესკული მოხატულობის, ქტიტორთა პორტრეტების ასევე გადაღება (რათა შემდგომ მათი პირები გაკეთდეს) და სამუზეუმო ნივთების შეგროვება⁹. 1914 წელს იგი იმავე მიზნით მოგზაურობს—ხონში, ვანსა და შემოქმედში.

პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ, 1918 წელს, ე. თაყაიშვილმა კვლავ ინახულა; გურიის ზოგი ადგილი, იკორთა ქართლში, ჩხარი და პერევისა ზემო იმერეთში. 1919 და 1920 წლებში კი იგი ისევ სისტემატურად ირკვევდა რაჭის ძეგლებს, როგორც ადრე სამეგრელოსას, ხოლო მათ ფოტო-ფიქსაციას აწარმოებდა თ. კიუნე (რომელიც ომის განმავლობაში რტერნირებული იყო). მ. ცელეგარის ჩანაწერები რაჭაში მოგზაურობის შესახებ მისი გარდაცვალების შემდგომ დაამუშავა და ახლახან გამოსცა თეიმურაზ ბარანველმა¹⁰.

ლეჩხუმ-სვანეთში არქეოლოგიური მოგზაურობის ანგარიში შეიცავს ისტორიული საქართველოს, ვერცხლის ნაქვედი ჯვარ-ხატებითა და აგრეთვე სხვა ძველი ნივთებით უაღრესად მდიდარი ერთ-ერთი მხარის, ძველი სვანეთის საერისთაოს ძვირფას აღწერილობას. ე. თაყაიშვილმა კარგად იცოდა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა-დასურათებას ძველი ხელოსნების ნაწარმოებთა შესწავლის, შეფასებისა და გაგებისათვის და ამიტომ დიდი ყურადღება მიაქცია მათ ფოტო-ფიქსაციასა და არქტიტექტურულ ნაგებობათა აზომვას. იგი სავსებით მართებულად მიიჩნევს თავისი გამოცემის ძირითად ნაკლად უსურათობას და დასძენს, „კარგი სურათის ერთი თვალის გადავლება უფრო მეტს წარმოდგენას გვაძლევს საგანზე, ვიდრე მისი დეტალური აღწერა“ (გვ. 6).

ეს წიგნი — სოფელ-სოფელ დავლილი მხარის ძირითადი ისტორიული და-ნაწევრების შესატყვისად—შედგება ოთხი ნაწილისაგან, რომელთაც წინ უძღვის მცირე წინასიტყვაობა და ავგირგვინებს დასკვნა.

თავმოყრილი მასალის გადმოცემა ავტორს შემდეგნაირადა აქვს აგებული: ჯერ ავვიწერს ყოველი სოფლის პეიზაჟსა და არქტიტექტურას, ხოლო თუ კი ეკლესია მოხატულია—მის ფრესკებსაც; შემდეგ კი, ცალ-ცალკე, შემონახულ ძველ საგნებს და წარწერებს (თავდაპირველად დაქარაჯმებულს, პწკარობლივ, ხოლო მერე—სრულ წაკითხვასა და ხარვეზების შეძლებისამებრ შეესებას), ისტორიული კომენტარითურთ. ყოველივე ეს არქეოლოგიის ჩვეულებრივი მეთოდითა და ხერხებით კეთდება. რა თქმა უნდა, გულმოდგინედ არის აღნუსხული

⁹ სამეგრელოს ექსპედიციის ანგარიში დაიბეჭდა ქართულად, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებულის „ძველი საქართველოს“ III ტომში და აგრეთვე ცალკე წიგნად (304 გვ.), როგორც II ტომი სერვისა „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, ტვილისი, 1914. მისი ზოგი ნაწილი რუსულ ე. დაიბეჭდა ცალკე წერილებად: ჟურნალ. „Христианский Восток“-ში და „Известия КИАИ“-ს II ტომში. ამ წერილებს ყველა ფოტო ახლდა და თან მათში გაწორებული იყო ქართულ ტექსტში დაშვებული შეცდომები. ეს წერილებია: „Тквирская церковь в Мингрелии и ее древности“ (ХВ, IV, 1916, გვ. 284—300, ტაბ. XI—XXIV), „Сулжунская церковь и ее древности“ (ХВ, V, 1917, გვ. 40—50, ტაბ. XXIV—XXXVII), „Древности Гулекарской церкви“ (ХВ, VI, 1922, გვ. 299—302 და ტაბ. II—IX), „Церкви и церковные древности Мегрелии (Зугдиги, Сепиети, Калари, Бандза, Абаша, Куликарни“ (Известия КИАИ, т. II, Лн. 1927, გვ. 69—85 ტაბ. I—VII), „Церковь в Ване, в Имерии. и ее древности“ (იქვე, გვ. 88—110, ტაბ. VI—I—XXIII).

¹⁰ არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში 1919 და 1920 წ., ოზილისი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1963 (116 გვ., 14 სურ.).

არსებული ლიტერატურაც (რომელიც, გასაგები მიზეზისა გამო, არ არის მდიდარი); აღნიშნულია, თუ რაში თანხვედება და რაში არა ავტორის აზრი წინამორბედებისას—წარწერების კითხვისას იქნება, თუ განმარტებისას. ჯერ დიდი საკურთხეველის წინ დასადგმელი ჯვრებია აღწერილი, მერე ხატები და ბოლოს—სხვა მცირე საგნები, ხოლო, თუ კი არის, აგრეთვე ხელნაწერები.

აღრიცხულ საგანთა სიაში თაყაიშვილს შეაქვს ის ნივთებიც, რომლებიც მას ველარ მიუკვლევა, მაგრამ წინამავალ მკვლევარებს (ბარტოლომეის, ბაქრაძეს, სტოიანოვს, უეაროვს) ნახული ჰქონიათ. ეს გარემოება ზოგადი ცნობარის მნიშვნელობასაც ანიჭებს ნაშრომს.

იმის ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ უშველებელი, ძნელი და ფრიად დასაფასებელი შრომა აქვს ჩატარებული ე. თაყაიშვილს იმ ექსპედიციის დროს, საკმარისი იქნება თუ ვავისხენებთ, რომ ლეჩხუმში მას 95 საგანი აღუწერია, ქვემო სვანეთში—130. თავისუფალ სვანეთში—692. ხოლო სადადეშქელიანოში—107, ე. ი. სულ 1000-ზე მეტი. ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ არა უმცირეს 800 საგნისა ფოტოგრაფიულად არის გადაღებული, ხოლო ყველა გადანაღები მხოლოდ თბილისშია გამოქყვანებული, ასე რომ თითოეული სურათის გამოცნობა და აღწერილობასთან შეჯერება მოითხოვდა არა მარტო ადგილობრივ ამ საქმის ჯეროვნად მოწყობას, არამედ აგრეთვე მკვლევარის კარგ მეხსიერებას. ე. თაყაიშვილს კი, როგორც ვიცით, მართლაც გასაოცარი მეხსიერება სიცოცხლის ბოლო წლებამდე შემორჩა. დასასრულ, აღსანიშნავია კიდევ ერთი განსაკუთრებით დასაფასებელი მნიშვნელობა მის მიერ სვანეთის (და ნაწილობრივ აგრეთვე ლეჩხუმის) ძეგლების ფიქსაციისა: დღესდღეობით, მისი ექსპედიციიდან 50 წლის შემდგომ, ფონდი ერმაკოვის იმ ფოტოსურათებისა, ე. თაყაიშვილის მითითებითა და შერჩევით რომ იყო გადაღებული, ხშირად წარმოადგენს ერთადერთ თვალსაჩინო საბუთს, ვინაიდან ისეთი განსაკუთრებული მხატვრულ-ისტორიული მნიშვნელობის მქონე კოლექციები, როგორც იყო ფხოტრეში და მურყმერში, და აგრეთვე ქვემო სვანეთის ჭედური ხელოვნების ძეგლთა დიდი ნაწილი სრულიად დაიღუპა მძარცველთა ხელით.

ე. თაყაიშვილი, ჩვეულებისამებრ, მოკლედ აგვიწერს ყოველ საგანს, გვაძლევს ძირითად საინვენტარო ცნობებს ძეგლის მასალის, სიდიდის, შინაარსისა და დაცულობის შესახებ. შემდეგ იგი არჩევს წარწერებს და გვაძენობს ძეგლის ხნოვანებას (ხოლო თუ ეს დანამდვილებით არ უხერხდება, დაახლოებით მაინც) და ბოლოს გვაძლევს ძეგლის შეფასებას.

აქვე უნდა აღინიშნოს ავტორის ზოგიერთი არქეოლოგიურად მცდარი დებულება: ლაბეჭინის ხატის წარწერაში მოხსენიებული ჯინჯიხისა და ვარდანის სახელთა ბოლო მთავრული ასო „ჲ“ მას მხედრული „ე“-ნად მიაჩნია; იენაშის ხატის (მაცხოვარი რომ არის წელამდე გამოხატული) წარწერას იგი ამსგავსებს ზვამლის ხატის წარწერას, იმერეთის მეფე ბაგრატ მესამისას (XVI ს.), ხოლო იენაშის ხატი ჭედური ხელობითაცაა და წარწერის ასოთა მოხატულობის პალეოგრაფიული თავისებურებითაც XI საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის დამახასიათებელი ნაწარმოებია.

მიუხედავად ზოგიერთი ამგვარი ნაკლისა, ეს წიგნი წარმოადგენს გონივრულ, მარჯვდ მიზანმსწრაფველი შრომის მეტყველ დოკუმენტს და უებრო, გეზის მიმცემ სახელმძღვანელოს შესასწავლად სვანეთში XX საუკუნის დამდეგამდე დაცული ძეგლებისა, რომლებიც, სულ მცირე გამოჩაკლისს გარდა, ავტორის მკვლევრობით აღბეჭდილია ყველასათვის მისაწვდომ ფოტოსურათებზე.

მართალია, სვანეთის საყდრებში (და იშვიათად აგრეთვე კოშკებში) შემონახული ძეგლების დიდ უმეტესობას შეადგენენ ვერცხლით მოჭედილი, მეტწილად მოოქროვილი ხატები და სხვადასხვაგვარი ჯვრები, აგრეთვე ხელნაწერები, მაგრამ მათ გარდა საკმაოდ მრავლად არის სხვადასხვა ნივთები, რომლებსაც ჰოსასხლეობა აგრეთვე ეზიდებოდა ეკლესიებში და ინახავდა, როგორც რელიკვიებს. მათ შორის არის უცხოეთიდან შემოტანილი საგნებიც: აქემენიდურ, სასანიდურ და ადრე-ისლამურ ხანათა და აგრეთვე უფრო გვიანდელი მუსლიმური აღმოსავლეთიდან მომდინარე სურები; ადრე-ქრისტიანული. ე. წ. სირიულ-პალესტინური ბრინჯაოს საცეცხლურები, ბრინჯაოს სასანთლები და სხვ; დასავლურ-ევროპული მდიდრული სახეიმო სასმისები (XVI საუკუნისა და მერმინდელიც), ვერცხლის მომცრო ლარნაკები, რენისპირული „ბარტმანები“, ლათინურ-წარწერიანი მინიატურები, თითო-ორი კერამიკული ნაწარმი და ა. შ. ყოველივე ეს, ისტორიული ურთიერთობის გათვალისწინებით, ფრიად მნიშვნელოვან მასალას წარმოადგენს. მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი, ნაწილობრივ მარტოდენ ისტორიული, მაგრამ ზოგჯერ აგრეთვე მხატვრული ღირებულების მქონეა ადგილობრივი, ქართული ხელობის სხვადასხვა ნიადაგსახმარი საგნები. მათი მთავარი ნაწილი ფეოდალურ ხანას ეკუთვნის: ცოტაოდენი—შუაფეოდალურს, ხოლო უმეტესობა—გვიანფეოდალურს (XVI, XVII და XVIII საუკუნეებს). თან ბევრ მათგანს აქვს წარწერა, რომელშიც აღნიშნულია ზედმიწევნითი ხსოვნება. ე. თაყაიშვილი ჯეროვანი ყურადღებით მოეპყრო ყველა ამ საგანს და ფოტოგრაფიულად გადააღებინა ისინი, რითაც ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია მეცნიერებას. ვერცხლის მრავალრიცხოვან ჭურჭლეულში ვხვდავთ ფორმათა ნაირნაირობას, XVI-დან XVIII საუკუნემდე. გარდა სავსებით გლუვი, მხოლოდ მოყვანილობით შესანიშნავი სურების, ჯამებისა და სხვ. გვაქვს აგრეთვე გულმოდგინედ (ამოკაწვრით, სევადით და ზოგჯერ—მაგ., ტანტებზე—ჭვირული, ფიფინურიანი და ფერად-თვლებიანი დანაძერწითაც) შემკული ჭურჭლები. ყურადღებას იქცევს რამდენიმე ლანგარი. რომელთაგან ერთი (მაცხვარიში) შეუწირავს ლევან II დადიანს, რასაც გვამცნობს წარწერა (თვით ლანგარს რომ „ბარქაშს“ უწოდებს) და აგრეთვე ლევანის ხელმოწერა—ავტოგრაფის პირი. მაგრამ სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება—როგორც თვით ე. თაყაიშვილიც აღნიშნავს ხაზგასმით—მის მიერ უმგულში აღმოჩენილ საგნებს, სვანეთის ერისთავების ვერცხლის ლახტებს, ანუ, ავტორის განსაზღვრით, „მათი ძალა-უფლების ემბლემას, სკიპტრას“. ცალ-ცალკე კარტუმებად ამოკაწრული ორნამენტაცია, გვეონია, ნებას გვაძლევს ჯერ კიდევ მოწიფული ფეოდალიზმის ხანას მივაკუთვნოთ ისინი. საქართველოს მეფეთა სკიპტრის რავვარობის წარმოდგენა მხოლოდ პირობით თუ შეგვიძლია, XII—XIII ს. ს. ღრესკული პორტრეტების მიხედვით, ხოლო ერისთავის ძალა-უფლების ინსიგნიის შესახებ კი თაყაიშვილის მიერ სვანეთში აღმოჩენილი ლახტები ხელშეახებ წარმოდგენას გვიქმნის: ვიცით მისი მასალა, წონა, სიდიდე, მოყვანილობა და შემკულობის ყოველი წვრილმანიც კი.

მოკლე დასკვნითს შენიშვნაში ე. თაყაიშვილი საგნებით სწორად უკუაგდებს მანამდე გავრცელებულ აზრს, ვითომდა სვანეთში ფეოდალური ხანის ჭედურ ნაწარმოებთა თავმოყრილობა იმის შედეგია, რომ ისინი საქართველოს სხვადასხვა მხარეებიდან აჰქონდათ იქ დასაცავად და გადასარჩენად მტერთა შემოსევის დროსაო. იგი მართებულად აცხადებს, რომ სვანეთის ჯვარ-ხატების ცხრა

მეათედი იქვეა გაკეთებული, რომ საერთოდ სვანეთში ოქრომჭედლობა დიდად ყოფილა განვითარებული და რომ მან XVIII საუკუნეში და XIX-ის დამდეგს იქაც ისეთივე დაქვეითება განიცადა, აღნიშნული განვითარების შემდგომ, როგორც მთელ დანარჩენ საქართველოში. ამას ისიც შეიძლება დამატოს, რომ სვანეთში შემონახული. ქრისტიანული აღმოსავლეთიდან, ბიზანტიიდან და აღორძინების ხანის დასავლეთ ევროპიდან თუ სხვა ადგილებიდან შემოტანილი ნივთები მჭერმეტყველი მოწმობაა იმისა, რომ ფეოდალურ სვანეთს ჯერ კიდევ ჰქონია ცხოველი კულტურული ურთიერთობა მახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებთანაც და არა მარტო საქართველოს სხვა კუთხეებთან. შემდეგ ე. თაყაიშვილი სწორად გვეუბნება, რომ იმ, ჯერჯერობით მცირერიცხოვანი ნივთიერი ძეგლების მიხედვით, რომლებიც სამარხებში უპოვნიათ და საყდრებში შეუნახავთ, წინარექრისტიანული სვანეთიც იმავე მაღალ კულტურულ დონეზე უნდა მდგარიყო. როგორზედაც დანარჩენი საქართველო იდგა¹¹.

ამრიგად ე. თაყაიშვილის, ახალ-ახალი მასალების დამსახურებული და დაუღალავი მადიებლის უკანასკნელი წიგნები—ძველი, ფეოდალური და წინარე-ფეოდალური საქართველოს კულტურული მშენებლობის ვითარების ამსახველნი, ღირსეულად აგვირგვინებენ მის მიერ განვლილ გრძელ გზას მკვლევარი არქეოლოგისა. ისინი აწვდიან საბჭოთა მეცნიერებს სიყვარულით, გულმოდგინებითა და კეთილსინდისიერად თავმოყრილ მასალას, მის პირვანდელ დამუშავებასა და სისტემატიზაციას. რა თქმა უნდა, ყოველივე ეს მხოლოდ არქეოლოგიურად არის დამუშავებული, თუმცა კი თითქმის მთლიანად წარმოადგენს მასალას ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის. ე. თაყაიშვილს მოგროვებული აქვს ხუროთმოძღვრების ამსახველი ისეთი მასალა, რომელიც, დღევანდელი პოლიტიკური ვითარების გამო, ჩვენთვის მიუწვდომელია და რომელსაც ახლა აღარავინ იცავს. ისე რომ ძნელი სათქმელია, მომავალში. როდესაც მათ კვლავ ეწვევიან მკვლევარები, ისე მაინც კიდევ იქნებიან შენახული, როგორც ამ 50 წლის წინ იყვნენ, როდესაც ე. თაყაიშვილმა ინახულა ისინი? მეორე მხრივ მცირე ხელოვნების ის ძეგლებიც—კერძოდ, სამეგრელოში, რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში—რომლებიც მან აღრიცხა, ნაწილობრივ უკვე სამარადისოდ დაიღუპა, მძარცველობისა და უყურადღებობის გამოისობით.

აი, რატომ არის, რომ ასე უსაზღვროდ მადლობელი ვართ ექვთიმე თაყაიშვილისა, რომელმაც დროულად მოუყარა თავი ამ ძეგლებს და ასევე დროულად გამოაქვეყნა ისინი.

¹¹ ამ ნაშრომისა და აგრეთვე საქართველოს სამხრეთ თემებში ექსპედიციითა ანგარიშების დახასიათება, სხვადასხვა მცირე დამატება—შესწორებებითურთ, იხ. *Ars Georgica*, 5, 1958, 33-249 და შემდეგ.

მკვთიმა თაყაიშვილი და ქართული ეთნოგრაფია

ჩემი მოხსენება მინდა მოგონებით დავიწყო.

პირველად ექვთიმე თაყაიშვილი ვნახე 1911 წლის შემოდგომაზე თბილისში. იმ ხანებში საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბჭო ექვ. თაყაიშვილის ბინაზე, წყნეთის ქუჩის დასაწყისში, იკრიბებოდა. სხდომის დაწყების წინ ჩემმა მასწავლებელმა სერგი გორგაძემ წარმადგინა ექვ. თაყაიშვილთან და უთხრა, ეს ახალგაზრდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ფაკულტეტზე ცოდნის მისაღებად მიდისო.

ამით დაინტერესდა ექვთიმე და მისთვის ჩვეული გულისხმიერებით იკითხა ჩემი მატერიალური მდგომარეობა და თქვა: იქ, პეტერბურგში, თქვენ კარგი მასწავლებლები გეყოლებათ (ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, ვლ. ბარტოლდი, ნ. ადონცი და სხვ.), რომლებიც არაფერს დაგაკლებენ იმისათვის, რომ ცოდნით აღიჭურვოთ; დანარჩენი თქვენს მონდომებასა და მუჟაითობაზეა დამოკიდებულიო. ჩვენ მეტად მცირე მუშაკები გვყავან და ყოველი ახალი ძალა ჩვენთვის დიდად საჭირო არისო.

სხდომამ მოისმინა ალ. სარაჯიშვილის მოხსენება „ვეფხისტყაოსნის“ ყალბი ტაეპების შესახებ და განიხილა საორგანიზაციო საკითხები „ძველი საქართველოს“ მორიგი ტომის შინაარსისა და მუზეუმში შესული ახალი კოლექციების შესახებ.

ამ სხდომამ ჩემზე ღრმა შთაბეჭდილება დატოვა, ხოლო ექვთიმე თაყაიშვილის დარიგებამ გზაზე დამაყენა და დღემდე მომიყვანა.

მეორედ მე დავესწარი საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბჭოს სხდომას 1914 წელს, როდესაც საზოგადოება მისი უცვლელი პრეზიდენტის ექვთიმე თაყაიშვილის ხელმძღვანელობით სახავდა ღონისძიებებს საზაფხულო მივლინებების შესახებ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ეთნოგრაფიული მასალების შესაგროვებლად. იმ სხდომაზე გადაწყდა მივლინება ეთნოგრაფიული მასალის შესაგროვებლად ზემო იმერეთში, ხოლო მისი შესრულება დაეკისრა სერგი გორგაძეს. სხდომაზე დაგრწმუნდი თუ რა დიდ ყურადღებას აქცევდა და როგორ აფასებდა ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებას ექვთიმე თაყაიშვილი. მისი ინიციატივით დაარსებული საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო ხალხში გაბნეული „მარგალიტების“ ამოკრება და მუზეუმში მოთავსება.

ე. თაყაიშვილი „ძველი საქართველოს“ პირველი ტომის წინასიტყვაობაში წერდა: „ჩვენი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება ჯერ ნორჩი საზოგადოება არის, ხოლო ყოველი საზოგადოების წარმატება ერის თანაგრძნობაზეა დამყარებული. ნუ ვინ იფიქრებს, რომ სპეციალურ საზოგადოებას მართო სპეციალისტების დახმარება ეჭირებოდეს. ჩვენი საზოგადოების მიზანი ძლიერ ფართოა. მას საგნად აქვს შესწავლა საქართველოს წარსულისა და აწმყოსი, მაგ-

რამ საქართველოს ყოველგვარი შესწავლისათვის მასალა საჭირო და მასალის შეკრება ამჟამად უმთავრეს მიზანს შეადგენს ჩვენი საზოგადოებისათვის. ყოველს შეგნებულს ქართველს შეუძლია დიდი დახმარება ამოუჩინოს ჩვენს საზოგადოებას. ვის არ შეუძლია, მაგალითად, შეკრიბოს და მოგვაწოდოს ძველი ხელნაწერები, სიგელ-გუჯრები, ძველი იარაღები, ძველი სამკაულები, ძველი ქურჭლები, ძველი ტანისამოსები, ძველი ნაქაოვები, ძველი ფულები და სხვა მრავალი არქეოლოგიური ნივთები? "... ე. თაყაიშვილი იქვე განაგრძობს: „ვის არ შეუძლია აღწეროს და მოგვაწოდოს ყველა ქართველი მოდემის ხალხის ზნე-ჩვეულება დაბადებიდან დაწყებული სიკვდილამდე, ქორწილი, ტირილი, დღეობა, ხატობა, სხვადასხვა ვართობა, მგლოვიარობა, მიცვალებულთა სამსახური და სხვა?—ყველა ეს მასალა აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ჩვენი ერის, მისი ენის, ზნე-ჩვეულების და კულტურის შესასწავლად“. საზოგადოების სამოქმედო პროგრამას ექვთ. თაყაიშვილი ასე ასკვნიდა: „დიახ, ყველა შეგნებულ ქართველს შეუძლია თვალსაჩინო დახმარება გაუწიოს ჩვენს საზოგადოებას, როგორც თავისი წვლილის მოწოდებით საზოგადოების ღონისძიების გასაძლიერებლად, ისე საისტორიო და საეთნოგრაფიო მასალის შეგროვებით და ნივთების მოწოდებით“.

უნდა აღინიშნოს, რომ ექვთიმე თაყაიშვილის მოწოდება არ დარჩენილა ახმად, მღაღადებლისა უდაბნოსა შინა“. ხალხის ფართო წრეები ჩაებნენ შემგროვებლობით სამუშაოში და საზოგადოების არსებობის პირველი ხუთი წლის მანძილზე შემოწირულების გზით „საზოგადოების“ მუზეუმში დიდად მნიშვნელოვანი ეთნოგრაფიული კოლექცია შეგროვდა. ამის საბუთი დაბეჭდილია „ძველი საქართველოს“ მესამე ტომში: გამოქვეყნებულია შემოწირველთა და შემოწირულებათა სიები, რომელთაც ანაწყობის 22 გვერდი უჭირავთ: ცხადია, ხალხმა ეს საქმე ეროვნულ საქმედ ჩათვალა და თავის წვლილის გაღება სავალდებულოდ მიიჩნია. ამ სიიდან ზოგიერთ პირს დავასახელებთ:—გულისაშვილი, ჯვარიშვილი, გარაყანიძე, ჩიტაძე, კახანიძე, ხუციშვილი, სანაძე, მდინარაძე, ციციშვილი, ქადაგიძე, ტატიშვილი, დავითაშვილი. ნივთებს შორის აღსანიშნავია: ოქრომკედით ნაკერი თავსაკრავები, ხმლები, თოფები, დამბაჩები, საპირისწამლე, სასწრაფოები, ქათიბები და მრავალი სხვა.

ისიც უნდა ითქვას, რომ ექვთ. თაყაიშვილმა ცხოვრების მოთხოვნილებას აღლო კარგად აუღო და ამით იმთავითვე დიდ საქმეს ჩაუყარა საფუძველი.

ეს ის დროა, როდესაც ეთნოგრაფია მსოფლიო მასშტაბით აღმავლობის პერიოდში იმყოფება: არსდება ეთნოგრაფიის კათედრები უმაღლეს სასწავლებლებში, გარდა რუსეთისა, არსდება ეთნოგრაფიული საზოგადოებანი, ეწყობა ეთნოგრაფიული მუზეუმები, გამოფენები, კონგრესები, იბეჭდება დიდალი ლიტერატურა¹. საქართველოში ეროვნული ეთნოგრაფიული მუზეუმის დაარსება აუცილებელი შეიქნა. თბილისში არსებული კავკასიის მუზეუმში მხოლოდ ეგზოტიკურ კოლექციებს აგროვებდა სვანეთსა და ხევსურეთში. მთელი ორმოცდაათი წლის მანძილზე თავისი არსებობისა ამ მუზეუმში ადგილობრივი წარმოშობის მუშაკებს არასოდეს არ უმუშავნიათ: „ტუზემცებს“ სამსახურში ეს მუზეუმი არ ღებულობდა. მაშინაც კი, როდესაც კავკასიის მუზეუმი რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას დაუმორჩილდა (1903 წლიდან), აკადემიკოსი ნიკო მა-

¹ იმ დროსაა შექმნილი ეთნოგრაფიული საზოგადოებანი ბოლონეთში, ჩეხეთში, უნგრეთში და სხვა, რომლებიც დღესაც წარმატებით მუშაობენ.

რი ხვეწნითა და მუდარით სთხოვდა მუზეუმის დირექტორს ნ. კახნაკოვს ერთი მაინც მიეღო სამსახურში ადგილობრივი ერის წარმომადგენელი.

აი რას წერდა ნ. მარი ნ. კახნაკოვს 1913 წ. 30 სექტემბერს პეტერბურგიდან: «А вот у меня другое предложение. Тут в смысле согласия никаких сомнений не может быть. Расписывать я его не буду. Утверждаю, что он Вам будет полезен и чрезвычайно предан (ხაზგასმულია ნ. მარის მიერ), скромен, безропотен, исполнительен, и в смысле научном, как я убедился, глубоко «денационализован»... Речь о Владимире (Ашхарбек) Андреевиче Лорис-Калантаре. Он окончил наш факультет, равне Археологический институт, работает в Ани, имел самостоятельные поручения по моему предложению по Академии наук (поездка с раскопками в Имирзек, этнографические обследования Лори) и превосходно выполнил (может справиться и с грузинским и привез отличные грузинские надписи в великолепных снимках) и чудные эстампажи рельефов, которые теперь заливаются гипсом, 2-ой год работает в Этнографическом отделении музея Александра III, от которого также ездил и весьма успешно. Если он у Вас получит спокойное — материально обеспечивающее место, то, повторяю, найдете ценного сотрудника. Еще вспомнил, что знаком хорошо с библиотечным делом, и восточную часть он мог бы привести в порядок систематическим пополнением. Слабость его в языках. В русском он преуспел всетаки, по немецки лишь пользуется (одно лето прожил в Германии). Буду ждать с нетерпением Вашего по сему вопросу ответа».

როგორც ირკვევა, არ გაჭრა აკად. ნ მარის ზედმეტმა დაფიცებამ და მოქალაქე ლორის-ქალანთარი მაინც არ მიიღეს კავკასიის მუზეუმის შტატში.

ასეთ პირობებში ადგილობრივ ძალებზე დაყრდნობით მუზეუმის შექმნა დიდ ენერჯისა და ორგანიზატორულ მუშაობას მოითხოვდა. ამ საქმეში ექვ. თაყაიშვილს გვერდში ედგა ალექსანდრე სარაჯიშვილი, მკვლევარი და მეცნიერი, რომლის ინტერესები უკავშირდებოდა ხალხის ყოფის და კულტურის შესწავლის საკითხებს, რომელსაც მოვლილი ჰქონდა დაღესტანი და აზერბაიჯანი. როგორც გამგე საზოგადოების მუზეუმისა ის დიდად ზრუნავდა მუზეუმის გასამდიდრებლად. მისი თანამედროვენი აღნიშნავენ, რომ ალ. სარაჯიშვილი მუზეუმში შემოსულ ყოველ ნივთს აღტაცებაში მოყავდა და თავისი თავდადებული საქმიანობით სხვასაც ჰხიზლავდა, ამხნევებდა, ახალსებდა და საქმის სიყვარულს უნერგავდა გულში. გამოსათხოვარ სიტყვაში ექვთ. თაყაიშვილი ალ. სარაჯიშვილის შესახებ ამბობდა: „ჩვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას მოაკლდა ბურჯი, რომელზედაც დამყარებული იყო ამ საზოგადოების წარმატება. აწ შენ აღარავის უჩვენებ თავისებურის ალერსით შენ მიერ ხელოვნურად დაკიდულს სურათებს, აღარავის აუხსნი შენ მიერ დალაგებულის ნივთების მნიშვნელობას... მერე რა დროს გვიმუხთლა ბედმა?.. სწორედ იმ დროს, როდესაც მუზეუმი დღითი-დღე ზრდაშია, როდესაც მუზეუმის შენობის საკითხი კისერზე გვაწევს... როდესაც ყველაზე უფრო გვესაჭიროებოდა შენისთანა გამოცდილი, შენისთანა პრაქტიკის მქონე, მუყაითი და უანგარო მუშაკი... შენ მით განირჩე-

ოდი სხვებისაგან, რომ სახელისათვის არ შრომობდი... შენ მხოლოდ მოვალეობა გამოუწევებდა; შენ კარგად გქონდა შეგნებული, რომ იქ სადაც ყველა ბელადობს და ჯარისკაცი არ არის, საქმე არ გაკეთდება... შენი სახელი და ხსოვნა უკვდავი იქნება, სანამდის არსებობს შენ მიერ სულჩადგმული ქართული მუზეუმი“.

ტიტანურმა შრომამ, დიდმა მონდომებამ და სიყვარულმა ექვთიმე თაყაიშვილის მეთაურობით, მოკლე ხნის მანძილზე შექმნა ქართული მუზეუმი. სადაც ეთნოგრაფიული განყოფილება მძლავრად იყო წარმოდგენილი. უკვე 1913 წელს ექვთიმე თაყაიშვილს თავის მოხსენებაში, რომელიც მან წარუდგინა ბუნებისმეტყველთა კონგრესის ეთნოგრაფიისა და ლინგვისტიკის ქვე-სექციასა და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების და სომხური ეთნოგრაფიული საზოგადოების გაერთიანებულ სხდომას (22 ივნისი 1913 წ.) შეეძლო ეთქვა: Специально этнографическое общество — „Грузинское общество истории и этнографии“ основано недавно, а именно в сентябре 1907 г. Стало быть оно функционирует без малого шесть лет. Деятельность общества за это время выразилась в двух направлениях: во-первых, в подготовке материалов для грузинского музея и библиотеки и, во-вторых, в издательской деятельности. Для своей библиотеки общество собрало уже более 4000 томов печатных книг по грузинологии и вообще по кавказоведению; более 1000 рукописей, в числе которых много пергаментных и свыше 7000 рукописных актов, сигелей и гуджаров. Некоторые пергаментные акты восходят к XI и XII векам. Для музея общество имеет более 1.200 предметов историко-этнографического характера... свыше 400 вышивок и рукодельных работ, более ста альбомов видов и типов Грузии и Кавказа, свыше 350 картин, типов и рисунков. В числе картин имеется редкое собрание типов всех кавказских народностей конца XVIII по началу XIX века, не мало портретов исторических деятелей и др.» (Е. С. Такайшвили. О деятельности Грузинского общества истории и этнографии, отд. оттиск из Трудов XIII съезда естествоиспытателей в Тбилиси в 1913 г., стр. 5)².

ექვთ. თაყაიშვილმა გარშემოიკრიბა ეთნოგრაფიაში მომუშავე ძალები, როგორც ძველი თაობისა, ისევე ახალგაზრდები და საქმე წინ წასწია. ამ მუშაობაში ჩაბმული იყვნენ: მ. ჯანაშვილი, ვაჟა-ფშაველა. ა. იაშვილი, ს. გორგაძე, ირ. სონღულაშვილი, აკ. შანიძე, ალ. სვანიძე და სხვ. საზოგადოების გამოცემებში დაიბეჭდა დიდად საყურადღებო ეთნოგრაფიული ხასიათის წერილები, მაგალითად, მ. ჯანაშვილის—საინგილო და ინგილოები, ვაჟა-ფშაველას—ფშაველის წუთისოფელი, დადეშქელიანის—„ნასტავისი“, იაშვილის—ქართული კარაბადინები, ჩიმაკაძის—სვანეთი და სხვა. საზოგადოებას ჰქონდა გეგმა წლების მანძილზე ნავარაუდები ექსპედიციებისა, რომელთაც იმ დროს ეძახდნენ „მოგზაურობას“. გეგმის შემდგენელნი განმარტავდნენ, რომ საზოგადოების მიერ მოწყობილ მოგზაურობას უნდა ვუცქიროთ არა როგორც სრულსა და დამთავრებულ სამეცნიერო მოგზაურობას, არამედ როგორც წინასწარს (შავს—ჩვენ ეიტყოდით; დაზვერვითს) მუშაობას სრულისა და დამთავრებულის სამეცნიერო

² მოხსენება გადმობეჭდილია წინამდებარე კრებულის ბოლო ნაწილში.

მოგზაურობისათვის; ამ მუშაობამ უნდა დაამზადოს საიმედო მარშრუტი ამგვარი მოგზაურობისათვის, აღნიშნოს ადგილები, რომელნიც ღირსი არიან მეცნიერულად შესწავლისა და თან იხსნას სამულდამო დაკარგვისა და განადგურებისაგან ის სამეცნიერო ხასიათის ნივთები, რომელნიც ჯერ კიდევ მოიპოვებიან და არ დაკარგულან კერძო ოჯახებში და სალოცავებზე (ძველი საქართველო, ტ. III, განყ. VI, გვ. 8).

აქ ჩვენ ვეღარ გამოვუდგებით განხილვას იმ ეთნოგრაფიული წერილებისას, რომლებიც ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობითაა დასტამბულ-გამოცემული. აღნიშნავთ იმას, რომ ექვთ. თაყაიშვილმა კარგად იცოდა, თუ რა დაუფასებელ წყაროს წარმოადგენდა ქართველი ხალხის ისტორიისათვის ეთნოგრაფიული მასალა. ამიტომ ის არა მარტო ხელშემწყობ პირობებს ჰქმნიდა ამგვარი მასალის შესაგროვებლად და გამოსაქვეყნებლად, არამედ თვითონ იყო ამ მხრივაც საუკეთესო დამკვირვებელი და მასალის შემგროვებელი.

ერთ-ერთი დიდი ექსპედიცია: რომელიც ექვთ. თაყაიშვილმა მოაწყო 1910 წელს, ლეჩხუმ-სვანეთის ექსპედიცია იყო, რომელიც შესრულდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მოჭირნახულე მეცენატის პავლე თუმანიშვილის ხარჯით. ექსპედიციის მიზანი იყო: „გვენახა ზოგიერთი ეკლესიები ლეჩხუმისა. შემდეგ შეძლებისამებრ დაგვევლო ყველა სვანეთის ეკლესიები, ცნობაში მოგვეყვანა და ფოტოგრაფიულად გადაგვეღო მათში დაცული სიძველენი, შეგვეკრიბა არქეოლოგიური, ისტორიული და ეთნოგრაფიული ნივთები და მასალები „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმისათვის“. დასახელებული მიზანი საერთოდ საკმაოდ შესრულებული იქმნა: ჩვენ დავიარეთ უმეტესი ნაწილი ლეჩხუმის ეკლესიებისა; ვნახეთ თითქმის ყველა ეკლესია, როგორც ცხენისწყლის, ისე ენგურის სვანეთისა, არ ვყოფილვართ მხოლოდ ლახამულში (იქ მაშინ ზოლერა გაჩნდა), ჩუბის-ხევში და აღიშში (იმ დროს თოვლი მოვიდა), მაგრამ ცნობილი აღიშის სახარება იქიდან მოვატანიეთ და მესტიაში გადავიღეთ ფოტოგრაფიულად; საკმაოდ ბევრი და ძვირფასი სამუზეუმო ნივთები შევაგროვეთ; ზოგი მათგანი შემოწირულების სახით მივიღეთ, ზოგი ფასით შევიძინეთ. ჩვენი მუზეუმი გამდიდრდა საყურადღებო ტყავის ხელნაწერებით და საარქეოლოგიო, საეთნოგრაფიო ნივთებით“³.

იმ ნივთებს შორის, რომლებიც ჩამოტანილია სვანეთიდან, საგანგებოდ უნდა აღნიშნოს „ბედნიერი სვანეთის“ ერთობლივი ჯევის დროშა ლომითა და დროშის თავითა. ექვთ. თაყაიშვილი ასწორებს დროშის თავზე ამოტვიფრული წარწერების მცდარ წაკითხვას (ბროსე. ბართოლომეი, უვაროვა, დ. ბაქრაძე) და ადგილზე შეკრებილ ცნობებს გეთავაზობს დროშის გამოყენებასთან დაკავშირებით.

სადღეისოდ გარკვეულია ლომის|| „ლომის“ წარმომავლობა. მტკიცდება, რომ ეს დროშა იმ ტიპისაა, რომელიც ცნობილია ურჩხულიანი შტანდარტების სახით და რომლებიც დამოწმებულია პართიაში (II საუკ.), სკვითებსა, სარმატებსა და დაკებთან (III საუკ.), რომაელებთან (III საუკ.), სასანიდებთან (IV საუკ.), შემდეგ კი ბიზანტიასა და შუა ევროპაშიც⁴. ამ ექსპონატთან დაკავშირებით თაყაიშვილს ყურადღება გაუმახვილებია ისეთ პატარა საგანზე, როგორიცაა ქისა და

³ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი 1937, გვ. 3—4.

⁴ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, იქვე.

ისიც მუზეუმში წამოუღია. ქისა ტილოსია, მასზე ამოქარგულია ლომის ფიგურა მხედრული წარწერით: „ქ. ვეფხებ ლომგულმა... ვარდი ბადა“. თაყაიშვილი დარწმუნებულია, რომ თუმცა გრიგოლის (სეტის მონასტრის წინამძღვრის) კუთვნილი ლომის ქანდაკებას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ასეთი ქანდაკება, ვერცხლიდან ჩამოსხმული, ნამდვილად არსებობდა (შეადარე ცხვრის ქანდაკებას იკონის ეკლესიიდან).

ექვთ. თაყაიშვილის მიერ სვანეთიდან ჩამოტანილ ექსპონატებს შორის იყო საკურცხილიც. შემდეგში. ოციან წლებში, სვანური საკურცხილის შესახებ გამოკვლევა დაიბეჭდა „საქართველოს მუზეუმის მოამბეში“ (ტ. II, 1925 წ.). თაყაიშვილმა ეს ნაშრომი ინგლისურად ათარგმნინა და ჟურნალ „Georgica“ დაბეჭდა საზღვარგარეთ.

საყურადღებოა, რომ ე. თაყაიშვილი ექსპედიციის დროს წარმოებულ დაკვირვებისა და მოპოვებული მასალის ანალიზის შედეგად ასკვნის, რომ „წინათ ფიქრობდნენ, რომ სიმრავლე ჯვარ-ხატებისა და ხელნაწერებისა, რომელნიც სვანეთში იყო და დღესაც არის (უმეტეს შემთხვევაში ძალზე დაზიანებული მოუვლელობით და მტაცებლობით), აიხსნებოდა იმით, რომ სვანეთში ეზიდებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ამ ნივთებს შესაწირავად და გადასარჩენად განადგურებისაგან მტერთა შემოსევის დროს. ეჭვი არ არის, ამასაც ადგილი ჰქონდა, მაგრამ, ჩვენის დაკვირვებით, ცხრა მეათედი ჯვარ-ხატებისა თვით სვანეთშია დამზადებული. ამას მოწმობს სვანიზმები წარწერებისა, გვარები შემკვეთლებისა და ოქრომჭედლებისა. საზოგადოდ ოქრომჭედლობა სვანეთში დიდად განვითარებული ყოფილა. არაფერი ისე არ ახასიათებს საზოგადო კულტურის აყვავებას თუ დაცემას, როგორც ოქრომჭედლობის ევოლუცია. კლასიკური ხანის შემდეგ ეს ხელობა თანდათან ეცემა სვანეთში, ისე როგორც საქართველოში. მაგრამ უადრესად მისი დაცემა ეკუთვნის მეფობამეტე საუკუნეს და მეცხრამეტის დასაწყისს. ეს ერთგვარად ახასიათებს როგორც სვანეთს, ისე ლეჩხუმსაც“.

საგულისხმოა, რომ ველზე, ექსპედიციაში ყოფნის დროს ექვთ. თაყაიშვილი არ კმაყოფილდება მატერიალური ძეგლების შესწავლით, არამედ ძეგლთან დაკავშირებულ სიტყვიერ მასალას აქცევს ყურადღებას და მათ აფიქსირებს. მაგ., საკულტო ძეგლის გაზომვა-აღწერისას თაყაიშვილი ყურადღებას აქცევს ხალხში ძეგლთან დაკავშირებულ გადმოცემებს და ლეგენდებს.

ჩხიკვთის სამების გალავნის შესახებ თაყაიშვილი წერს: „Вахушти, вероятно, знал легенду о происхождении упомянутой ограды, которая и до сих пор держится в устах чхиквтских жителей. Смысл этой легенды таков: «самеба». т. е. Св. Троица и Дэви (великан, представитель злого духа, див) долго спорили между собою, кому из них владеть этой чудесной вершиной. Наконец Самеба согласилась оставить вершину в обладании Дэви, если только он сумеет в одну ночь, до пения петухов, окружить вершину оградой; в противном случае вершина должна была остаться в обладании Самебы. Не чувствуя возможности самостоятельно выполнить такую работу в одну ночь, дэви пригласил на помощь себе сестру, не уступающую ему в силе. Сестра стала на противоположной высокой горе «Сацурбле», усеянной каменными глыбами (гора эта действительно усеяна большими вулканическими камнями), и стала перебрасывать камни своему брату. Дэви ловил на лету эти кам-

ნი и нагромождал друг на друга. Работа закипела, стены стали подниматься быстро, и скоро ограда была возведена с двух сторон. Самеба, видя, что работа дэви идет успешно и не желая потерять эту чарующую вершину, бросила вверх красный платок, который превратился в петуха. Петух тотчас запел и дэви, чувствуя себя побежденным, бросил работу и обратился в бегство. Самеба преследовала его. Дэви забрался на Биртвисскую крепость (она лежала на вершине скалистой горы в 7-ми верстах от Самебы), чтобы скрыться в его скалах, но стрела, пущенная Самебою, пронзила насквозь дэви и осталась, следы ее, по словам легенды, и до сих пор видны в Биртвиси». Один вариант легенды этим и кончается, но другой прибавляет: «раненный Дэви из Биртвиси бежал по направлению р. Куры и близ села Дигоми спустился к реке, чтобы утолить жажду. Там он стал на колени и начал пить воду. Вода, однако, не могла исцелить смертельную рану, и дэви умер...».

ავტორი არ არის პასიური გადმომცემი ზემომოყვანილი ლეგენდისა, არამედ სათანადო განმარტებას აძლევს მას. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ლეგენდის შექმნის საბაზი არ არის ლოდების სიდიდე, არამედ ის გარემოება, რომ სამების წვერი ქრისტიანობის გავრცელებამდე იყო ზოროასტრიზმის საკულტო ადგილი. სამების მოედნის შუაში ამოზიდულია ბუნებრივი ბრტყელი ქვა, რომელიც უთუოდ ბომონი უნდა ყოფილიყო, სადაც ორმუხს მსხვერპლს სწირავდნენ. თაყაიშვილი დასძენს, რომ ლეგენდას ემხნევა აშკარა დუალიზმი: მასში შერეულია ზოროასტრიზმის ელემენტები ქრისტიანულ ცნებებთან. აპურამაზდის როლი სამებაზეა გადატანილი, მამალი—ზოროასტრიზმის წმინდა ფრინველია. ის წარმოშობილია აპურამაზდის მიერ და მისი მსახურია. ის ღამით ადამიანებს ყარაულობს და თავისი ყიცილიყოთი ავ სულებს და მოჩვენებებს, დევებსა და არიმანის მსახურებს აფრთხობს ხოლმე.

ავტორი ასევე იქცევა ბევრ სხვა შემთხვევაში. ძეგლის აღწერის და გაზომვის შემდეგ; მას მოყავს ხალხში შემონახული ლეგენდა ძეგლის შესახებ და ვრცელ განმარტებას იძლევა იმისას, თუ როგორ უნდა იქნას გაგებული ლეგენდის შინაარსი. შეიძლება, ყოველთვის არ დავეთანხმოთ ავტორს მის მიერ მოწოდებულ განმარტებაში, მაგრამ თავისთავად ამგვარი მიდგომა ძეგლების შესწავლისადმი ბევრი რამის მოქმელია.

ექვთ. თაყაიშვილის ეთნოგრაფიული დაკვირვების ნიმუშად აქ ერთ მაგალითზე შევიჩრდები: Жители Пархали занимаются садоводством и скотоводством. Прежде Пархали, был известен шерстяным производством и теперь каждую пятницу во дворе мечети базилики устраивается ярмарка, на которую из-за перевала в большом количестве приходят лазы, продающие изделия из дерева и дешевую константинопольскую мануфактуру. Там же работают портные, заключают сделки, продают кукурузу, разбирают тяжбы и т. д. Пережитком домусульманских культов является праздник сбора винограда: обнаженные юноши обвешивают себя виноградными кистями, устраивают хоровод и пляшут. Этот праздник сохранился в селах ниже Пархали. В самом же Пархали муллы

не разрешают раздеваться юношам, напоминающим, надо полагать, спутников классического Бахуса (Вакха)»⁵.

არაერთი მოგზაური მკვლევარი ყოფილა ტაო-კლარჯეთში, მაგრამ არც ერთს არ მიუტყვევია ყურადღება ზემოაღნიშნულ მოვლენისათვის და არ აღწერია იგი.

ამ მოვლენის ფიქსაციას კი დიდი შორს მწვედომი მნიშვნელობა აქვს. ბოლო ხანების სპეციალურ ლიტერატურაში (ვ. ბარდაველიძე)⁶ დადგენილია, რომ ვაზი და ღვინო საკულტო მცენარე და წმინდა სასმელი იყო, რომელთაც დიდი ადგილი ეჭირა ქართველების წარმართულ რელიგიაში. ამას კარგად ეხმაურება ექვთ. თაყაიშვილის მიერ დამოწმებული შიშველი ვაყების მიერ ფერხულში ჩაბმა და ცეკვები. როგორც ცნობილია-საბერძნეთში ღმერთ დიონისეს ატრიბუტები იყო ვაზი და მტევნები; მის დღეობაზე იმართებოდა ორგიები ცეკვის თანხლებით.

ამასთან ერთად შეიძლება მოვიგონოთ, რომ სპეციალისტები შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს თვლიან კულტურული ვაზის ერთ-ერთ კერად, სადაც ველური ვაზების არსებობასთან ერთად ვაზის მრავალი სახეობაა გამოჩნუშავებული. ბევრი სპეციალისტი სიტყვა „ღვინოს“ ქართულად მიიჩნევს, საიდანაც ის გადასულია სხვა ხალხების მეტყველებაში; მათი აზრით ქართველ ხალხს შეუქმნია ვაზისა და ღვინის კულტი და ღვთაება (ავუნა) და დიონისე საბერძნეთში მცირე აზია-კავკასიიდან შესული ღვთაებაა (ცეზარი კავკასიას თვლის ღვთაებათა აკენად) თავისთავად ისმება საკითხი დიონისეს კულტის ქართული კულტურის არეში წარმოშობის შესახებ⁷.

ბევრი სხვა უაღრესად საინტერესო დაკვირვებაცა აქვს ექვთ. თაყაიშვილს ეთნოგრაფიის დარგში, მაგრამ ყველა ამათ ახლა ვერ გამოვეყიდე. აღვნიშნავთ, რომ ექვთ. თაყაიშვილი, სხვა დიდ სამუშაოებთან ერთად, დიდ ყურადღებას აქცევდა ეთნოგრაფიას, ეთნოგრაფიული ფაქტები მას მიაჩნდა დიდად მნიშვნელოვან ისტორიულ წყაროდ და ეთნოგრაფიული ფაქტების შეგროვებას საშურ და გადაუღებელ საქმედ თვლიდა. ეთნოგრაფიული კოლექციებით მუზეუმის გამდიდრება, ცოცხალ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სიტყვიერი მასალის შეგროვება—ამ საქმეს თითონაც ეწეოდა და ამის გარშემო მუშაყებს რაზმავდა, ამოქმედებდა და ამით საშვილიშვილო საქმეს აკეთებდა. ყოველივე ის, რასაც ექვთიმე თაყაიშვილის მაღლიანი ხელი ქმნიდა, მყარ საფუძველზე იყო დაფუძნებული. ამ დაუღალავი, უშრეტე ენერჯის მქონე ადამიანის შოღვაწობისათვის სავსებით შესაფერისია ხალხური გამოთქმა:

„კარგი ქენი, ქვას დაღევი,
 ვაივლი და წინ დაგხედება“.

⁵ Е. С. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, 90—91.

⁶ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, 67—68.

⁷ შდრ. Евг. Кягаров, Культ фетиший, растений и животных в древней Греции, Петербург 1913, 155—161.

ეჭვთივე თაყაიშვილი—ქართული მწერლობის მკვლევარი

ეჭვთივე თაყაიშვილი იყო ფართო პროფილის ქართველოლოგი, რომელმაც დიდი სამსახური გაუწია ძველი ქართული მწერლობის, უმთავრესად ძველი ქართული საერო-მხატვრული მწერლობის შესწავლის საქმეს.

დაუფასებელია ე. თაყაიშვილის ღვაწლი ქართული სულიერი კულტურის ძეგლების შეკრების, დაცვისა და მეცნიერულად აღწერის მხრივ. საყოველთაოდ ცნობილია მისი მონუმენტური ორტომიანი „Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения“ (т. I, 1902—1909; т. II, 1906—1912). აღმწერელი სამართლიანად ამბობდა, რომ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდს მაშინ პირველი ადგილი ეჭირა ქართულ ხელნაწერთა ფონდებს შორის. ე. თაყაიშვილი თავდაპირველად აპირებდა ხელნაწერების სისტემურ აღწერას კატალოგური ჩანაწერის რიგის მიხედვით. ასეა აღწერილი პირველი ოცდაათი ხელნაწერი. ნ მარისა და ივ. ჯავახიშვილის მითითებათა კვალობაზე ოცდაშვიდმეტე ნომრიდან ე. თაყაიშვილი შეუდგა თემატიკური პრინციპით შერჩეული ხელნაწერთა ჯგუფების აღწერას. მისი მიზანი იყო ერთად მოეცა ხელნაწერთა ჯგუფების საერთო დახასიათება, გამოეყო საუკეთესო ნუსხები და იქიდან ამოეღო მისთვის საჭირო ტექსტები. აღწერილობათა შედგენა ე. თაყაიშვილმა პირველად ქართულად დაიწყო, საბოლოოდ კი რუსულზე გადავიდა, მასალები რომ „აღმოსავლეთისმცოდნეთა უფრო მეტი წრეებისათვის ყოფილიყო ხელმისაწვდომი“¹. აღწერილობათა რუსულად შედგენას ალბათ იმანაც შეუწყო ხელი, რომ მათი პუბლიკაცია იკისრა ცნობილმა ორგანომ, СМОМПК.

აღწერილობათა უქონლობის გამო ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები ჩვეულებრივ იბეჭდებოდა შემთხვევითი და უვარგისი დედნების მიხედვით, მაშინ როდესაც იმავე ტექსტების შემცველი საუკეთესო ნუსხები უყურადღებოდ იდგა სიძველეთსაცავებში. ასეთ პირობებში გასაკვირი არ იყო ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის გაუგებრობანი და კუთრიოზული შეცდომები². ე. თაყაიშვილის წამოწყებას ბოლო უნდა მოეღო ყოველივე ამისათვის. სამუშაოდ, ე. თაყაიშვილმა ვერ შეძლო წ. კ. საზოგადოების ხელნაწერთა მთელი ფონდის აღწერა: აღწერილობა მეორე ტომზე შეწყდა³.

¹ Вместо предисловия, Описание, I, гл. 11.

² იქვე, გვ. III—IV.

³ ე. თაყაიშვილის „აღწერილობას“, აკ. შანიძესთან ერთად ჩვენ შეუდგინეთ საბეჭდო-ლი (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 2, თბილისი, 1939).

ე. თაყაიშვილის აღწერილობათა ორტომეული სანიმუშო იყო თავის დროსათვის და შესანიშნავია დღევანდელი პირობებისთვისაც კი. ე. თაყაიშვილის ნაშრომი არ არის აღწერილობა, ამ სიტყვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობით. აღმწერილი ითვალისწინებდა აღსაწერი მასალის როგორც გარეგნულ მხარეს, ისე და განსაკუთრებით მის შინაარსს. აღწერილობაში საერთოდ მთლიანად არის მოყვანილი ხელნაწერთა ყველა ანდერძი, მინაწერ-ჩანაწერი, შენიშვნები, ვრცელი ამონაწერები ტექსტების შესავლიდან და დასასრულიდან; უხვი ცნობები, რასაც კი მნიშვნელობა აქვს ძეგლის ავტორის, გადამწერის, ხელნაწერის თარიღის, ამკინძავის, შემკვეთელის, რესტავრატორის და მისთანათა შესახებ. აღმწერილი ხშირ შემთხვევაში გვაძლევს თხზულების შინაარსს, კარების დასათაურებას, ილუსტრაციების ნუსხას (როცა ხელნაწერი დასურათებულია). «Словом, შენიშნავს აღმწერილი—мы старались исчерпать весь историко-литературный материал, который может дать описываемая рукопись без полного издания ее текста» (Вместо предисловия). „ჩვენს პროგრამაში, რასაკვირველია, არ შედიოდა ყოველი აღსაწერი ძეგლის ყოველმხრივი გამოკვლევა“, განაგრძობს ე. თაყაიშვილი, მაგრამ ხელნაწერთა ახლოს გაცნობა ცვლიდა ამა თუ იმ საკითხზე მანამდის არსებულ შეხედულებას და ჩვენ საჭიროდ ვთვლიდით მათ აღნიშვნასო. „ამრიგად,—ასკვნიდა აღმწერილი—თუ ჩვენი აღწერილობა წინ წასწევს ქართული მწერლობის ძეგლების შესწავლის საქმეს და საკმაოდ მასალას მისცემს სპეციალისტებს, ჩვენი მიზანი სავსებით მიღწეული იქნება“.

ე. თაყაიშვილის აღწერილობამ თავისი მიზანი შეასრულა და შეასრულა დიდი წარმატებით. აღფრთოვანებით შეხვდნენ აღწერილობის პირველი ნაკვეთების გამოქვეყნებას ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი. პირველი ნაკვეთის გამოსვლის გამო ნ. მარი წერდა: „Большую, давно желанную, новость представляет настоящий труд. Пока описаны 24 номера, но о содержательности работы достаточно говорят посвященные им 202 страницы. Автор описания главное внимание обращает на содержание, а не на установившийся в последнее время шаблон внешнего описания... Что касается выполнения, то имя Е. С. Такайшвили, автора Описания, представляет достаточную гарантию тщательности воспроизведения текстов и вообще аккуратности работы“.

ი. ჯავახიშვილის სიტყვით ე. თაყაიშვილის „Описание составлено прекрасно, тщательно, подробно и дает массу совершенно новых сведений... В описании мы имеем много ценных данных, дающих неопровержимые выводы в области исторических и историко-литературных интересов“⁴. თვითონ ე. თაყაიშვილი იგონებს ნ. მარის განცხადებას მისი „აღწერილობის გამო: „Какое же это описание, это настоящее исследование!“⁵ როგორც თავისი, ისე ი. ჯავახიშვილის რეცენზიის საფუძველზე ნ. მარმა შეადგინა ვრცელი „Отзыв о сочинении Е. С. Такайшвили „Описание рукописей“... და დასაჯილდოვებლად წარუდგინა რუსეთის მეცნიერებათა აკადე-

⁴ ЗВОРАО, т. XV, 1904, стр. 161.

⁵ Византийский временник, т. XI, СПб, 1904, стр. 347.

⁶ ე. თაყაიშვილი ი. მოგონებანი („მნათობი“, 1959, № 2, გვ. 172).

მის. აქ ხაზგასმულია „აღწერილობის“ დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა, ამასთან ერთად დაწვრილებით არის აღნუსხული შრომის ნაკლოვანი მხარეებიც. საერთოდ და მთლიანად, ნ. მარის აზრით, ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ დიდი მოვლენა (крупное явление) ქართველოლოგიის დარგში, იგი არისო „Первый по времени и прекрасный по выполнению опыт подробного описания грузинских рукописей большого собрания“; არ შეიძლება შრომა არ მივიჩნიოთო, როგორც „редкий и ценный вклад в русскую ориенталистическую науку“⁷. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ დააჯილდოვა ოქროს მედლით.

ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ სცილდება აღწერილობის ჩვეულებრივ ფარგლებს, მისი ზოგიერთი თავი სწორედ რომ დამოუკიდებელ სამეცნიერო გამოკვლევას წარმოადგენს, მთლიანად კი იგი ნამდვილი მეგზური და წინამძღვარია ძველი ქართული მწერლობით დაინტერესებული ყველა პირისთვის. ე. თაყაიშვილის „აღწერილობის“ გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ძველი ქართული მწერლობის სამეცნიერო კურსის შექმნა, რასაც აღნიშნავს კიდევაც კ. კეკელიძე⁸.

ჩვენ აქ შევვხებით ე. თაყაიშვილის ზოგიერთ აღწერილობა-გამოკვლევას, რომელთაც აქვთ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ძველი ქართული საერო ლიტერატურის ისტორიის სპეციალური საკითხების გასარკვევად.

კლასიკური პერიოდის მწერლობიდან ე. თაყაიშვილს აღწერილი და მიმოხილული აქვს ვეფხისტყაოსანი, აბღლუმესიანი, თამარიანი და ამირანდარეჯანისანი. მკვლევარმა შეისწავლა ვეფხისტყაოსნის მაშინ ცნობილი ყველა ხელნაწერი, მათ შორის სხვა ფონდებში დაცული თუ კერძო პირთა მფლობელობაში მყოფი (II, 554—592; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი, პარიზი, 1933, გვ. 43—45; ელენე თარხან-მოურავისეული ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი, „მნათობი“, 1962, 3, გვ. 139—142).

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა აღწერილობის დასკვნითს ნაწილში (II, 580—582) მოცემულია ხელნაწერთა კლასიფიკაცია თარიღებისა და რედაქციების მიხედვით. ე. თაყაიშვილმა პირველმა დაადგინა, რომ ვეფხისტყაოსნის ჩვენ დრომდის მოღწეული არც ერთი ხელნაწერი არ არის მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარზე უფრო ძველი და რომ ყველა ძველ ხელნაწერს აქვს ჩანართები და დანართები (II, 57); რომ ინტერპოლაციების ჩართვა რუსთველის პოემაში ადრე დაწყებულა, შემდეგ კი იგი განუგრძია მე-17 საუკუნეში, ვილაც ნანუჩა ციციშვილს (იქვე). ე. თაყაიშვილი იმოწმებს პოემის ძირითად გამოცემებს და არკვევს იმათ ურთიერთ მიმართებას, საგანგებოდ ჩერდება პირველ ბეჭდურ გამოცემაზე და ვახტანგ VI დავალზე. დიდძალი მასალის შეჯერების საფუძველზე ე. თაყაიშვილი საბუთიანად ამტკიცებს, რომ ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია კრიტიკული გამოცემაა, რომ „ქართული მეცნიერებისა და კულტურის საბიელზე ამ შესანიშნავმა მოღვაწემ შეძლო გაეწმინდა ვეფხისტყაოსანი იმ დანართებისაგან, რომლებიც შეიქმნა მე-17 საუკუნეში“. მკვლევარი იმასაც თვლის, რომ თვითონ ვახტანგის გამოცემაშიც ჩარჩენილია ინტერპოლაციები, ოღონდ ისინი „არც თუ მრავალრიცხოვანია და, საფიქრებელია, მე-17

⁷ Санктпетербург, 1908, გვ. 29 (ცალკე ამონაბეჭდი).

⁸ ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი, 1924, გვ. 27.

საუკუნეზე უფრო ძველია“ . ე. თაყაიშვილის ვარაუდით, ვეფხისტყაოსნის შეთავებაზე, რასაკვირველია, მუშაობდა არა მარტო ნანუჩა ციციშვილი, შემთავებელი იყვნენ ბევრი. დასასრულ მკვლევარი იუწყება, რომ ის აპირებს განხილული ხელნაწერების მიხედვით ვეფხისტყაოსნის გამოცემას ივანე ეგნატეს ძე პოლტორაკის რუსული თარგმანითურთ. სამწუხაროდ, ეს განზრახვა მან ვერ განახორციელა.

1917 წელს ე. თაყაიშვილმა გაზეთ „საქართველო“-ში (№ 22) დაბეჭდა წერილი სათაურით „ერთი ყალბი დოკუმენტის გამო“⁹. ამ წერილით მკვლევარი ამხილებს თანამედროვე უცნობ ყალბისმქნელს, რომელსაც გერგეტის საძებნის „სულთა მატინეში“ ჩაურთავს ვითომცდა შოთა რუსთველის საბიოგრაფიო ცნობები.

ე. თაყაიშვილმა აღწერა ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა გაგრძელება პოემა ომანიანი (I, 563—580), გადმოსცა მისი დაწვრილებითი შინაარსი (574—580) და გამოთქვა მოსაზრებანი ავტორის ვინაობის თაობაზე (563—564).

მე-12 საუკუნის ქართველ მეხოტბეთა ტექსტები მართლაც ძალზეა შერყენილი. „Путаницы в текстах, пропуски, перестановки слов и поздние вставки делали эти произведения малопонятными“, ამბობს ე. თაყაიშვილი (II, 57); ბევრი რამ გაირკვა ნ. მარის ცნობილი შრომის შედეგად, თუმცა „ბევრი რამ (ველავ) გაურკვეველი რჩებაო“ (იქვე). აღმწერელს უკომენტარიოდ მოჰყავს ნ. მარის ძირითადი დებულებანი თამარის თაობაზე (I, 530—531). რაც შეეხება აბდულმესიანს, ნ. მარის გამოკვლევის თანახმად ამ ძეგლის ქების საგნად დავით აღმაშენებელი უნდა იქნას მიჩნეული (II, 168). თავის მოგონებებში ე. თაყაიშვილი ნ. მარის წიგნს მეხოტბეებზე (Древнегрузинские описания, ТР, IV, 1902) უწოდებს „მშვენიერ“ ნაშრომს (მნათობი, 1958, № 4, გვ. 186).

ჯერ კიდევ 1900 წელს გამოქვეყნდა ე. თაყაიშვილის საყურადღებო ნარკვევი „მართლა მოაღწია ჩვენამდის ძველი დილარის ნაწყვეტმა თუ არა?“ (მოამბე, 1900, № 2, გვ. 41—56). ამირანდარეჯანიანის ხელნაწერების განხილვის საფუძველზე ე. თაყაიშვილმა დაამტკიცა, რომ ე. წ. დილარიანს არაფერი საერთო არ აქვს კლასიკური პერიოდიდან ჩვენ დრომდის არმოღწეულ დილარიანთან, რომ ის წარმოადგენს ამირანდარეჯანიანის გაგრძელებას, შეთხზულია არაუადრეს მე-17 საუკუნისა ვილაც უცნობი ქრცხინვაელი კაცის მიერ. ახალი დილარიანი კი პეტრე ლარაძის ლალი ფანტაზიის ნაყოფია თავიდან ბოლომდის და ძველ დილარიანს მხოლოდ სახელით უკავშირდება. პეტრე ლარაძის დილარიანი დაიბეჭდა თბილისში 1903 წელს, ხალხოსანი მწერლის ზაქარია გულისაშვილის თაოსნობით. „მე მოვუწყე ეს საქმეო“, შენიშნავს ე. თაყაიშვილი მოგონებებში (მნათობი, 1959, № 9, გვ. 172). სამართლიანი ჩანს ე. თაყაიშვილის გულისწყრომა პეტრე ლარაძის განცხადების გამო, თითქოს მისი დილარიანის თავდაპირველი რედაქცია იოვანე ბატონიშვილმა მიითვისა—პეტრე ლარაძე ტყუილი (იქვე). თავის წერილში დავით ღამბაშიძის პუბლიკაციის გამო „საქართველოს ძველი დროის თავგადასავალი“ (ივერია, 1899, №—12, 13) ე. თაყაიშვილი არკვევს, რომ გამოქვეყნებული ტექსტი ნაწილია პეტრე ლარაძის საისტორიო პოემისა. წერილში გადმოცემულია პეტრე ლარაძის ცხოვრების საკმაოდ

⁹ წერილი გამოქვეყნდა პ. ინგოროყვას თანავტორობით.

დაწერილებითი ისტორია. ამ წერილსაც დღემდის არ დაუკარგავს თავისი სამეცნიერო მნიშვნელობა.

დიდად საინტერესო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ე. თაყაიშვილს მე-13—15 საუკუნეების ლიტერატურულ-შემოქმედებითს ცხოვრებაზე ჩვენს ქვეყანაში (II, 54—57). ეს მოსაზრებები მიღებულია საისტორიო წყაროებისა და ხელნაწერი მემკვიდრეობის საფუძვლიანი შესწავლისა და გაანალიზების შედეგად.

ე. თაყაიშვილმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო თავის აღწერილობაში როსტომიანსა და იმის ციკლის ტექსტებს (I, 347—390; II, 544—545). „აღწერილობაში“ ამომწურავი სისრულითაა მოყვანილი ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის ყველა ცნობა, რაც კი როსტომიანზე მოიპოვება—როგორც ამ ძეგლის შემცველ ხელნაწერებში, აგრეთვე სხვა თხზულებებში (შაჰნავაზიანში, ომინიანში, არჩილიანში). თუმცა ავტორი მოკრძალებით შენიშნავს, ნ. მარის წერილის შემდეგ (ივერია, 1891, №№—132, 133, 135) როსტომიანის ქართული ვერსიების თაობაზე „ничего нового не приобщено“ -ო (I, 350, შენ. 1), მან მოიპოვა და გამოაქვეყნა რიგი სრულიად ახალი ცნობა, რომლებიც ამდიდრებენ ჩვენს წარმოდგენას როსტომიანის თაობაზე. ე. თაყაიშვილმა პირველად გაგვაცნო ზაქიანისა და საამიანის ტექსტები. მანვე სცადა გაერკვია ამ ძეგლების გამლექსავთა ავტორების მამუკა მდივნისა და ბარძიშ გაჩნადის ვინაობა (I, 365—367).

ე. თაყაიშვილმა გამოავლინა ე. წ. აღორძინების პერიოდის ერთერთი უმნიშვნელოვანესი ნათარგმნი ძეგლი იოსებ-ზილიხანიანი. მან აღწერა ამ ძეგლის შემცველი უნიკალური ხელნაწერი—S 1283 (II 267—274). დაასაბუთა, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის მე-16 საუკუნეს და რომ მის მიერ გამოვლენილი პოემის ტექსტი არსებითად განსხვავდება თეიმურაზ პირველის სახელით ცნობილი ანალოგიური პოემისაგან. ერთი სიტყვით, ე. თაყაიშვილმა მოიპოვა იოსებ-ზილიხანიანის ახალი რედაქციის ტექსტი და სავსებით დამარწმუნებლად გავარკვია მისი აღრინდებლობა თეიმურაზისეულ ვერსიასთან შედარებით.

რუსულდანიანის ხელნაწერებისა და შესაფერისი სამეცნიერო ლიტერატურის მიმოხილვის შემდეგ (I, 400—418) ე. თაყაიშვილი ამბობს, რომ „ქართული ლიტერატურის ეს დიდად მნიშვნელოვანი ძეგლი ღირსია უფრო დაწვრილებითი და ყოველმხრივი შესწავლისა“ (I, 405). ე. თაყაიშვილს სწორად აქვს გაგებული რუსულდანიანის იდეური ტენდენციები, ახალი აზრი აქვს გამოთქმული ძეგლის თარიღის თაობაზე. მისი სიტყვით, „არაფერი გვიშლის ხელს ძეგლი მივაკუთვნოთ მე-16 საუკუნეს, ე. ი. ქართული ლიტერატურის აღორძინების ეპოქის დასაწყისს“ (I, 405).

განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის ე. თაყაიშვილს ქილილა და დამანას ქართული ვერსიების შესწავლის საქმეში. როგორც ცნობილია, ქილილა და დამანას აქვს მეტის-მეტად რთული და დახლართული ლიტერატურული ისტორია. ამ რთული და დახლართული საკითხების გარკვევის საქმეში ე. თაყაიშვილმა შეასრულა საბატიო როლი. ქილილა და დამანას საკითხს „აღწერილობაში“ დათმობილი აქვს რამდენიმე ათეული გვერდი (I, 285—347). ნ. მარის სიტყვით, ესაა „сжатая, но содержательная монография о грузинских переводах Калилы и Димны“ (Отзыв, стр. 182).

ე. თაყაიშვილმა მოიპოვა და საუცხოოდ აღწერა ქილილა და დამანას ქართული თარგმანის ერთი უცნობი ვერსია—S 3177. მან ეჭვმიუტანლად დაამტკი-

ცა, რომ ამ ვერსიის ტექსტის პირველი ნაწილი გადმოთარგმნია კახეთის მეფე დავითს (გარდაიცვალა 1602 წელს), თეიმურაზ პირველის მამას, ხოლო თარგმნა გაუსრულებიათ ვახტანგ VI დავალებით ორ უცნობ პირს. თვითონ ვახტანგს ტექსტი ნაწილობრივ შეუსწორებია, შეუვსია და გაულექსავს. ე. თაყაიშვილმა ადვილად გაარკვია, რომ ა. ხახანაშვილის მიერ ადრე გამოქვეყნებული ფრაგმენტი სწორედ ახლადმოპოვებული ვერსიის ტექსტს შეიცავდა და კლასიკური ეპოქისა მას არაფერი ეცხობ (ა. ხახანაშვილმა შეცდომაში შეიყვანა სახელმძღვანელო ორიენტალისტი ა. კრიმსკი). სხვა არა იყოს რა, ხახანაშვილისეული ტექსტი (როგორც ახლადმოპოვებული ვერსიის ფრაგმენტი) ქილილა და დამანას ანვარი სოპილის რედაქციიდან ყოფილა წარმომდინარე, ხოლო ანვარი სოპილის რედაქცია შექმნა მე-15 საუკუნის მიწურულში (მისი ავტორი, ვაიზ ქაშიფი, გარდაიცვალა 1505 წელს). მართალია, აწინდელი კვლევა-ძიებით არ დადსტურდა ე. თაყაიშვილის თამამი დებულება. თითქოს ქილილა და დამანას ბეჭდური გზით გავრცელებული ვერსია სულხან-საბა ორბელიანის დამოუკიდებელი თარგმანის ტექსტს წარმოგვიდგენს. მაგრამ ქილილა და დამანას შემდგომი ლიტერატურული ისტორიის გახსნა შესაძლებელი გახადა სწორედ ე. თაყაიშვილის შესანიშნავმა გამოკვლევამ¹⁰.

ე. თაყაიშვილმა საფუძვლიანად შეისწავლა და განიხილა ბარამიანის ქართული ვერსიები (I, 521—562; II, 524—548; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები, 45—47). მან დაადგინა, რომ ქართულ ენაზე მოიპოვება ბარამიანის, ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სამი ვერსია. პირველია უფრო ძველი და უფრო საყურადღებოც თავისი ლიტერატურული მნიშვნელობით გალექსილი ბარამგურიანი, მეორეა პროზაული ბარამიანი ანუ ბარამგულანდამიანი, მესამე—გალექსილი ბარამგულიჯანიანი. ე. თაყაიშვილს შეუტრება ყველაფერი, რაც კი სხვადასხვა წყაროში მოიპოვება ბარამგურიანის ქართული ვერსიის ავტორის ნოდარ ფარსადანის ძე (ციციშვილის) შესახებ. მკვლევარი მკითხველებს აწვდის საჭირო ცნობებს ბარამგურიანის უცხოელი ავტორების, კერძოდ ნიზამი განჯელის თაობაზე (II, 528—531).

ე. თაყაიშვილს ერთმანეთისათვის შეუდარებია ბარამგულანდამიანი და ბარამგულიჯანიანი. მისი სამართლიანი დასკვნით, პროზაული ბარამიანი (ბარამგულანდამიანი) და გალექსილი ბარამგულიჯანიანი სულ სხვადასხვა ნაწარმოებებია და „ტყუილად ურევენ მათ ერთმანეთში“ (I, 552). ბარამგულიჯანიანის გამლექსავს ონანა მდივანს ხელთ ჰქონია არა ჩვენი გულანდამიანი, არამედ დღემდის უცნობი სხვა წყარო (I, 558). ე. თაყაიშვილი ონანა მდივანს არ თვლის დიდი ღირსების მქონე პოეტად, „მის ლექსებს პოეტური ცეცხლი აკლიაო“; ონანა უხეშად ბაძავსო რუსთველსა და თეიმურაზს, განსაკუთრებით რუსთველსო. „რუსთველის უკვდავი პოემის მიმბაძველობა საერთოდ დამანასიათებელი ნიშანია ქართული ლიტერატურის აღორძინების ეპოქისაო“, ამბობს მკვლევარი, მაგრამ მიმბაძველობას უკიდურესი ფორმა აქვს მიღებული ონანა მდივანის მიერ გალექსილ თხზულებაშიო.

დიდი გულმოდგინებით, სისრულით და სიზუსტით აქვს ე. თაყაიშვილს აღწერილი არჩილიანის ხელნაწერები (II, 133—173), ვახტანგ მეექვსის თხზულებანი (II, 406—410) და ბევრი სხვა. ის საგანგებო ყურადღებას აქცევდა ისეთ

¹⁰ დაწვრილებით ამის თაობაზე იხ.: აღ. ბარამიძე, ანვარი სოპილის ანუ ქილილა და დამანას ქართული ვერსიები (ნარკვევები, I, 1945, გვ. 237—372).

ავტორებს და ისეთ ძეგლებს, რომლებიც უფრო ნაკლებ იყო ცნობილი და შესწავლილი. ამიტომაც ე. თაყაიშვილი სპეციალურად აღარ შეჩერებულა დავით გურამიშვილზე და მის ნაწერებზე (II, 471). აქ საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუის წიგნს“ ე. თაყაიშვილი რუსულად უწოდებს „Книга мудрости и лжи“ (II, 549)

დაუფასებელია ის ცნობები, რომლებიც ე. თაყაიშვილის „აღწერილობაში“ მოიპოვება მრავალრიცხოვან პოეტ-მეღეჭესეთა. მწიგნობართა და მწერლობის გულშემატკივართა, აგრეთვე ნაკლებ ცნობილ (თუ უცნობ) ძეგლთა, ფრაგმენტთა, ჩანაწერ-მინაწერთა და მისთანათა შესახებ. ამ მხრივ „აღწერილობა“ ამოუწურავ წყაროსა და დიდებულ საუნჯეს წარმოადგენს.

მის მიერვე გამოვლენილი და აღწერილი საუკეთესო ნუსხების მიხედვით ე. თაყაიშვილმა გამოსცა ქართული მწერლობის რიგი მნიშვნელოვანი ძეგლი. ასეთებია სიბრძნე ბალავარისი (თბილისი, 1895), კათალიკოზ-ბაქარაიანი (თბილისი, 1895), მელის წიგნი (თბილისი, 1899), თიმსარიანი (თბილისი, 1903). მართალია, ეს გამოცემები არ არის მეცნიერულ-კრიტიკული, მაგრამ, როგორც ვთქვით, ისინი ემყარება საუკეთესო ხელნაწერებს, შესრულებულია დიდი ბასუნისმკვებლობის გრძნობით და თავის დროისათვის სანიმუშონია.

თავისი გამოცემებით ე. თაყაიშვილი უპასუხებდა დროის მოთხოვნილებებს. მეცნიერებაში აღძრულ საჭირობოროტო საკითხებს. ცნობილია, მაგალითად, რა დიდი რეზონანსი ჰქონდა რუსულ აღმოსავლეთმცოდნეობაში ბალავარიანის პრობლემას. აკადემიკოსმა ე. კრაჩკოვსკიმ შემოიღო სპეციალური ტერმინი კი — „варлаамовский период русского востоковедения“¹¹. „ბალავარიანის“ გამოქვეყნებით ე. თაყაიშვილმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა აღნიშნული პრობლემის შესწავლაში (ე. თაყაიშვილის პუბლიკაციის მიხედვით სიბრძნე ბალავარისი რუსულად გადათარგმნა ივანე ჯავახიშვილმა). მელის წიგნის გამოცემა ეხმაურებოდა ნ. მარის განთქმულ სამაგისტრო შრომას „Сборники притч Варлана“. თიმსარიანისადმი ინტერესი ე. თაყაიშვილს გაუმახვილა აკადემიკოს ს. ოლდენბურგის ნარკვევმა „О персидской прозаической версии книги Синдбада“.¹² კათალიკოზ-ბაქარაიანი კი ე. თაყაიშვილის ყურადღებას იქცევდა, უწინარეს ყოვლისა, როგორც საისტორიო წყარო.

„მელის წიგნის“, „თიმსარიანის“ და „კათალიკოზ-ბაქარაიანის“ პუბლიკაციებს უძღვის (ან ერთვის) ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის მოკლე, საქმიანი მიმოხილვანი. ე. თაყაიშვილმა პირველმა გაარკვია კათალიკოზ-ბაქარაიანის ავტორის, იესე ტლაშაძის ვინაობა და ძეგლის რაობა. თიმსარიანის წყაროდ ე. თაყაიშვილმა საბუთიანად მიიჩნია სპარსული სინდბადის წიგნი. მთარგმნელის საკითხის გამო მკვლევარი ერთგვარად ყოყმანობდა („ნამდვილად არ ვიცი, რომელ თეიმურაზ მეფეს ეკუთვნის თარგმანი. პირველს თუ მეორესო“), მაგრამ უფრო თეიმურაზ მეორის სასარგებლოდ იხრებოდა.

ამას წინათ ელენე კვლენჯერიძემ გამოაქვეყნა „უორდრობისეული ქართული ხელნაწერების აღწერილობა“ შესრულებული ე. თაყაიშვილის მიერ (Руко-

¹¹ Повесть о Варлааме и Иосафе, Перевод с арабского академика В. Р. Розена, под редакцией и с введением академика И. Ю. Крачковского, М. Л. 1947. გვ. 16, სქოლიო 2.

¹² Сборник статей учеников профессора Виктора Романовича Розена, Спб, 1897
10. ე. თაყაიშვილი

ნისი Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардропом, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, 1961, გვ. 189—216). ამ აღწერილობაში, სხვათა შორის, გვაქვს ზუსტი ცნობები „ყისაჲ ჰამზას“ გვიანდელ ქართულ თარგმანზე (ისტორია ანუ მოთხრობა სააბყარანა-ამარამზასი და ბაბაჲ ამარისა, გვ. 199—201)¹³.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ე. თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი და გამოცემული „ქელმწიფის კარის გარიგებით“ ცნობილი გახდა, რომ არსენ იყალთოელს ჰკუთვნებია ძველი შაირი „ვინ ნაჭარმაგვეს მეფენი“. ესაა რუსთველამდელი შაირის პირველი სრულყოფილი ნიმუში. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც შაირის ლექსის ისტორიისათვის საერთოდ, ისე, და განსაკუთრებით, არსენ იყალთოელის ლიტერატურული მოღვაწეობისათვის კერძოდ.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ექვთიმე თაყაიშვილის ნაშრომებს ძველი ქართული საერო ლიტერატურის საკითხებზე არ დაუკარგავთ თავიანთი მეცნიერულ-შემეცნებითი მნიშვნელობა არც ზოგად ისტორიულ-კულტურული და არც პრაქტიკულ-გამოყენებითი თვალსაზრისით¹⁴.

¹³ შდრ. აღ. ბარამიძე, ამირან-დარეჯანიანის გარშემო (საქ. მეცნ. აკადემიის სმგ. შოამბე, 1960, №—1, გვ. 260—268).

¹⁴ ნიკოლოზ ბარათაშვილის თხზულებათა 1922 წლის გამოცემას ახლავს ე. თაყაიშვილის მიერ შედგენილი მიმოხილვა ნ. ბარათაშვილის ავტოგრაფებისა (გვ. 127—132). 1916 წელს ე. თაყაიშვილმა ცალკე წიგნად გამოსცა ხალხური სიტყვიერება (ამოღებული „ჩველი საქართველოდან“).

ეკთიმე თაყაიშვილი და ხალხური სიტყვიერება

ჯერ კიდევ ძნელია სრული სახით წარმოვადგინოთ ის ამაგი, რაც ექვთიმე თაყაიშვილმა დასდო ქართულ ზეპირსიტყვიერებას. ძნელია ვამბობთ იმიტომ, რომ ამ შესანიშნავი ისტორიკოსის, არქეოლოგის, ფილოლოგოსის, კოლექციონერისა და საზოგადო მოღვაწის მემკვიდრეობა ერთად შეკრებილი და გამოცემული არ მოიპოვება. ამ სიძნელისდა მიუხედავად ჩვენ შევეცდებით მოკლედ მოვხაზოთ თვალსაჩინო დამსახურება, რომელიც სხვა სამეცნიერო დარგებთან ერთად ექვთ. თაყაიშვილს ქართული ფოლკლორისტიკის წინაშე მიუძღვის.

როცა მეოცე საუკუნის ქართული ფოლკლორისტიკის ისტორია დაიწერება, მაშინ დაწვრილებით იქნება გამომზეურებული ის უხმაურო, ფუტკრისმაგვარი მზრუნველობა, რომლითაც ექვთიმე თავს დასტრიალებდა ყოველგვარ ეროვნულს და მის შენახვასა თუ შესწავლას ცდილობდა. უჩვეულო თავდადებული მზრუნველობით ეპყრობოდა იგი ჩვენს მდიდარსა და მრავალფეროვან ზეპირსიტყვიერებას, საერთოდ კი ხალხურ შემოქმედებას.

ექვთ. თაყაიშვილი დიდ ინტერესს იჩენდა ხალხური სიტყვიერების ყინართ. ა) ის იყო პირველი აღმწერ-აღმნუსხველი ძველ ხელნაწერ კრებულებში შემონახული ხალხური სიტყვიერების ძეგლებისა, ბ) ის იყო ფოლკლორულ-შემკრებლობითი მუშაობისა და ხალხური ნაწარმოებების გამოცემის შესანიშნავი ორგანიზატორი მე-20 საუკუნის პირველ ათეულ წლებში, გ) ის იყო შემკრები და იშვიათი დამფასებელი ხალხური სიტყვიერებისა, დ) დასასრულ, ის იყო ხალხური სიტყვიერების მკვლევარი. ექ. თაყაიშვილი თუმცა არაასისტემატურად, მაგრამ მაინც იკვლევდა ფოლკლორულ შემოქმედებას, გამოთქმული აქვს მნიშვნელოვანი მოსაზრებანი და დაკვირვებანი რიგი ხალხური ძეგლების თაობაზე, ლიტერატურულ-ფოლკლორულ ურთიერთობაზე, ხალხური პოეზიის ბედზე და ა. შ.

ყველა აღნიშნული მხარე მდიდარი ფაქტიური მასალითაა წარმოდგენილი. ჩვენი ვალია ბოლომდე შევისწავლოთ მემკვიდრეობა და ღირსეული ადგილი მივუჩინოთ სახელოვან მეცნიერს ფოლკლორისტიკის განვითარებაში.

ქართულმა შემკრებლობითმა ფოლკლორისტიკამ რამდენიმე საფეხური განვლო. პირველად ფეხი მან მეცხრამეტე საუკუნესთან ერთად აიდგა, მაგრამ დავაყვაცებას 60 წლის შემდეგ მიაღწია. ამ პერიოდის შემკრებლობითი ფოლკლორისტიკის სათავეებთან იდგნენ ეროვნული კულტურის ისეთი კორიფეები, როგორც იყენენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, იაკ. გოგებაშვილი, რაფიელ ერისთავი. ამათ ნაკვალევზე და იდეებზე იწყეს სვლა პეტრე უმიკაშვილმა, დავით ხიზანაშვილმა, თედო რაზიკაშვილმა, ალექსანდრე ხახანაშვილმა, ლადო აღნიაშვილმა და სხვებმა.

შემკრებთა პირველი პლეადა თავს იყრიდა „ივერიისა“ და წ/კ გამავრცელე-ბელი საზოგადოების ირგვლივ, აქ იყვნენ როგორც მწერლები, ეთნოგრაფები, ფოლკლორისტები, ენათმეცნიერები, ისე პერიფერიული ინტელიგენცია პედა-გოგებისა და სასულიერო პირების სახით. ამ ჯგუფში შეიქმნა პირველი პროგ-რამა შემკრებთათვის ქართულ ენაზე. დაიწყო ფართო მოძრაობა, რათა ეროვ-ნულ სიძველეთა შორის სიტყვიერებაც სხვების თანაბრად ყოფილიყო მხედვე-ლობაში მიღებული. ყოველივე ამის სულისჩამდგმელი და წამმართველი ილია იყო. შედეგი: მრავალრიცხოვანი ტექსტების პუბლიკაცია „ივერიისა“ და „ნო-ბათში“, სასკოლო სახელმძღვანელოებსა და პერიოდულ კრებულებში, ჟურნა-ლებში. განხორციელდა მოზრდილი ანთოლოგიების გამოცემა დ. ხიზანაშვი-ლის „ფშაური ლექსებისა“ (1887 წ.) და ლ. აღნიაშვილის „ხალხური ზღაპრე-ზის“ (1890) სახით.

მეორე პლეადა 90-იან წლებში შეიქმნა აკაკი წერეთლის „კრებულის“ გა-მოჩენასთან ერთად. დიდმა მგოსანმა თავის ჟურნალში ფართოდ გაუღო კარი ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს და ცალკე სოფლების კომპლექსურ შესწავ-ლას. აკაკის „კრებულის“ ირგვლივ დარაზმული შემკრებ-ენტუზიასტები ყველა ჟანრის მასალას უხვად ჰკრებდნენ, მათი სამოქმედო ასპარეზი სამხრეთ დასავ-ლეთ საქართველოსაც ფართოდ მოიცავდა, საიდანაც მოსული მასალა პირველი პლეადის ჯუმლში ნაკლებ ადგილს იჭერდა. „აკაკის კრებულის“ დახურვით მე-ოცე საუკუნის დასაწყისში გადაიკეცა ფოლკლორულ-შემკრებლობითი მუშა-ობის ფურცელი და თითქმის მთელი ათი წლის მანძილზე აღარაფერი გამოჩე-ნილა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ „ქართველ ქალთა წრის“ მიერ 1903 წელს გამოქვეყნებულ მასიურ საკითხავ კრებულს „ზღაპრებს“.

ქართული შემკრებლობითი ფოლკლორისტიკის განვითარების შემდეგი მე-სამე საფეხური დაკავშირებულია საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების შექმნასთან. რომლის თავმჯდომარე და ხელმძღვანელი ექვთ. თაყაიშვილი გახლ-დათ.

ექვთ. თაყაიშვილმა შესანიშნავად გააგრძელა ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის ტრადიცია ხალხური საუნჯის შეკრება-გამოცემის საქმეში და თავის მხრივ წინ წასწია შემკრებლობითი ფოლკლორისტიკა. მასიურ მოვლენად აქ-ცია ეროვნული სიტყვიერებისა და მუსიკის ჩაწერა, მათი საისტორიო და ეთნო-გრაფიული თვალსაზრისით გამოყენება. შედეგი: „ხალხური სიტყვიერების“ ორტომეულის გამოცემა (1916—1918). ამ ორი წიგნის გამოსვლით დაიხურა რე-ვოლუციამდელი ქართული ფოლკლორისტიკის ისტორია და აქაც ექვთ. თაყაი-შვილის როლი გვერდაუვლელია; იგი საზოგადოების ირგვლივ რაზმავდა როგორც ძველ, ისე ახალგაზრდა კადრებს და ჰქმნიდა მტკიცე ბაზას ხალხურ ნაწარმო-ებთა შეკრებისა და გამოცემისათვის. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოე-ბის ავტორიტეტი სწრაფად გაიზარდა. ამას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ისე-თი გამოცემების განხორციელებამ, როგორც იყო „საქართველოს სიძველენი“ და „ძველი საქართველო“.

წ/კ საზოგადოების ხელნაწერების აღწერა-შესწავლის დროს ექვ. თაყაი-შვილმა ბევრი ფოლკლორული ნაწარმოები გამოაქყვანა. ხალხურ ტექსტებს ისეთივე მეთოდით იკვლევდა, აღწერდა და აქვეყნებდა, როგორც ლიტერატუ-რულ ძეგლებს. ამჟამად მხოლოდ დასახელება თუ შეგვიძლია ასეთი ნაწარმო-ებებისა; მათ შორის ბევრი ფართოდ გავრცელებული ციკლური ხასიათის სიუჟეტისა. ექვ. თაყაიშვილმა აღწერა და სწორად განსაზღვრა შემდეგ ნაწარმო-

ებთა ფოლკლორული წარმოშობა: აბრამიანი, ლექსი ავთანდილისა, თქმულება ატალის შესახებ, ელისაბედიანი, ლექსი ივანე ნათლისმცემელზე, როსტომიანი, სოლომანი და კუნძულელი და სხვ. (იხ. ა. შანიძე და ა. ბარამიძე, საქართველოს მუზეუმის S ფონდის აღწერილ ხელნაწერთა საძიებელი. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკ. II, 1934 და ე. თაყაიშვილის „Описание“).

ექვთ. თაყაიშვილზე საუბრის დროს შეუძლებელია არ ვილაპარაკოთ „ძველ საქართველოს“ შესახებ. რომლის მუდმივი რედაქტორი განსვენებული მეცნიერი იყო და, სადაც ხალხურ სიტყვიერებას თითქმის კრებულის ნახევარი ეჭირა. სულ ოთხი სქელტანიანი ტომი გამოვიდა და მათ საფუძველზე შემდეგ, როცა 1916-18 წლებში იქ დაბეჭდილი ფოლკლორული მასალების გამოცემა გაიმეორეს, მას ორი დიდი წიგნი დასჭირდა თვითოეული მათგანი ფოლკლორისტის სამაგიდო წიგნს წარმოადგენს, რადგან მრავალრიცხოვანი სხვადასხვა უანრის ტექსტებია დაბეჭდილი (2 ათასზე მეტი) შენიშვნებითა და განმარტებებით; თანაც მასალები მოწოდებულია სულ შორი და შორი შეუსწავლელი კუთხეებიდან. მაგალითად: საინგილოდან, ზემო რაჭიდან, თუშეთიდან, სვანეთიდან... ექვთ. თაყაიშვილისა და საზოგადოებაში მისი თანამშრომლების მეოხებით მთელი ძალით წარმოსდგნენ ხალხური სიტყვიერების ისეთი შემკრებნი, როგორიც იყვნენ თედო რაზიყაშვილი, სევასტი ვაჩეჩილაძე, ივანე ბუქურაული, ზაქ. ბილანიშვილი, აფრასიონ ჯაფარიძე, ია კარგარეთელი, ვინმე მესხი, მესხი კონსტ. გვარამაძე, კ. კალანდაძე, ვაქირელი ქალა, ნიკო ჩიმაკაძე, თ. მაგმაძე, მ. ჯანაშვილი... „ძველი საქართველოსა“ და მისი რედაქტორის სახელი დიდად დამშვენდა აკა-ფშაველამ ფშავეში შეკრებილი ხალხური ლექსებითა და ანდაზებით.

ჩვენ ახლა ოდნავი შესაძლებლობაც არ გვაქვს შესაფერისად დავაფასოთ „ძველ საქართველოში“ გამოქვეყნებული ტექსტები. ამისათვის სულ მცირე-ათიოდე ვრცელი მოხსენება მიიწიება საჭირო.

„ძველი საქართველოს“ პირველივე ტომის წინასიტყვაობაში ექვთ. თაყაიშვილმა საზოგადოებას აცნობა, რომ კრებულში სისტემატურად მოთავსდება ფოლკლორული მასალა, და მამასადაძე, ვისაც გული ერჩის მონაწილეობა მიიღოს მის შეკრებაში. რედაქტორი ასე წერდა მაშინ: „ვის არ შეუძლია ჩაწეროს და მოგვაწოდოს ხალხური ზღაპრები, სიმღერები, გადმოცემანი, არაკები, თქმულებანი, შელოცვები და გამოცანები?... როქელ განათლებულს სამეგრელოს მკვიდრს არ შეუძლია შეადგინოს ლექსიკონი ქართულ-მეგრული და მეგრულ-ქართული და დაგვიწეროს მეგრულად მეგრული სახალხო სიტყვიერება? რომელს განათლებულს სვანს არ შეუძლია შეადგინოს ქართულ-სვანური და სვანურ-ქართული ლექსიკონი და ჩაწეროს სვანური ხალხური ნაწარმოებები?“. ამგვარმა მოწოდებამ დიდად შეუწყო ხელი ჩვენში შემკრებლობითი მოღვაწეობის გაღვივებას. წამოვიდა ჩანაწერების ნაკადი, რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილის გამოქვეყნება მოახერხა ექვთ. თაყაიშვილმა, უფრო მეტი კი დარჩა საისტორიო—საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდში, რომლის მხოლოდ ცნობაში მოყვანას „ხელნაწერების აღწერილობის“ ცალკე ტომი დასჭირდა.

„ძველი საქართველოს“ რედაქციასა და მის რედაქტორს დიდი მუშაობის ჩატარება სჭირდებოდათ, რათა მიღებული ჩანაწერები დასაბეჭდად მომზადებულიყო. ჩანს, შემკრებთა უმრავლესობა ასეთ დახმარებას საჭიროებდა; რედაქცია გულდასმით სწავლობდა ტექსტებს და საგანგებო მსჯელობის შემდეგ აქვეყნებდა. თვითონ „აკაკის კრებულის“ ფოლკლორისტ-კორესპონდენტებსაც კი ნედლი მასალა მოუწოდებიათ. რედაქტორი ამის თაობაზე აცხადებდა: „სა-

ჭირთ ვრაცხთ აღვნიშნოთ, რომ ბ-ნი სევასტი გაჩეჩილაძის მიერ შეკრებილი სახალხო ზღაპრები და ლექსები რიგზე დააწყო საზოგადოების მდივანმა ს. გორგაძემ. შემდეგ საბჭოს სხდომებზე წავიკითხეთ ერთად და საჭიროდ დავინახეთ დაგვეროთ ის განმარტებანი სიტყვებისა, რომელნიც სახალხო სიტყვიერების ტექსტის სხოლიოებშია ნაჩვენები („ძვ. საქ“, I). ასეთი, მეტად საჭირო განმარტება მხოლოდ ერთი კუთხის მასალას რამდენიმე ასეული ახლავს.

დამახასიათებელია შემდეგი გარემოებაც. 1937 წელს უნივერსიტეტში რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტში ჩვენ გვეწვია ქიზიყური ზღაპრებს ჩამწერი მანდილოსანი ანუსია კარგარეთელი და წარმოგვიდგინა ფოლკლორული მასალები. ტექსტების გადათვლიერების შემდეგ ჩვენ მას მივმართეთ: „ძველ საქართველოში“ ხომ არაფერი დაგიბეჭდავთქო“. მან ჯერ უარყოფითად გვიპასუხა, შემდეგ დასძინა - სერგო გორგაძეს კი გადავეცი ერთხელ და რა უყო, არ ვიცით. ეს მანდილოსანი გახლდათ „ვაჭირელი ქალის“ ფსევდონიმით მოღვაწე შემკრები, რომელმაც რაღაც მიზეზით, მისი მასალების; 1915 წელს გამოქვეყნება მხოლოდ 1937 წელს შეიტყო!

ექვთ. თაყაიშვილის არქივში დაცულია მდიდარი ეპისტოლარული მასალა, საიდანაც ვგებულობთ, რომ მას მიმოწერა ჰქონდა სხვადასხვა კუთხის ფოლკლორის შემკრებლებთან და ისინიც, თავის მხრივ, დიდ იმედს ამყარებდნენ თაყაიშვილზე. შეიძლება დავასახელოთ მესხი კონსტ. გვარამაძის, ან კაპანაძის და სხვათა წერილები. ბევრი ფოლკლორისტი ენთუზიასტი დიდ ნივთიერ ხელმოკლეობას განიცდიდა, მაგრამ არჩეულ გზას მაინც არ ღალატობდა.

აი მაგალითად რას წერდა კ. გვარამაძე ერთ-ერთ ბარათში.

12.12.IX. 08 წ. ახალციხე

დიდათ პატივცემულო ბ. ექვთიმე!

მას შემდეგ, რაც 1891 წ. თქვენი რჩევით ერმილე ნაკაშიძის მიერ მიწვეული ვიყავი გურიაში მაკვანეთის მასწავლებლად, სადაც 1904 წლამდის დავყავი (გურიაში), და იმ ხნის განმავლობაში კი, სამჯერ მომეცა შემთხვევა შეგხვედრილიყავით თქვენ. ორჯერ ოზურგეთში და ერთჯერ კი სათავადაზნაურო სასწავლებელში თქვენი ინსპექტორობის დროს, და შემდეგ კი აღარც შეგხვედრივართ და არაა იმედი, ისეთი იშვიათი ნახვის შემდეგ კიდევ გადაგავიწყდებოდით...

ახლა მეძლევა შემთხვევა მოგწერთ, როგორც „ისტ. გეოგ. ეთნოგრაფიული საზოგადოების“ თავმჯდომარეს. იმედია, ჩემ თხოვნას არ დატოვებთ უყურადღებოთ. მე თვითონ წამოსვლას ვაპირებდი, რათა პირადად მენახეთ, მარა არ მომიხერხდა ჯერჯერობით წამოსვლა. აი ჩემი თხოვნა. მე, ყმაწვილობიდანვე 25 წელიწადია ზეპირსიტყვაობას და ეთნოგრაფიულ მასალებს ვავროვებ საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში. ამას რ. რ. „აკაკის კრებულიდან და „მოგზაურიდან“ თქვენც გაიგებდით. და ახლა, რადგან თქვენ (სპეციალურ ამისათვის) საზოგადოება დააარსეთ, სადაც შემეძლება მე მუშაობა სპეციალურად ამ საქმეში და უსაქმოთაც ვარ დარჩენილი, გთხოვთ მომანდოთ რამე სხვადასხვა პროვინციაში სამუშაო ამ საქმეში... ერთი წელიწადი ქართ. გამოც. ამხანაგობამაც შეკრიბა ზეპირსიტყვაობა.

1 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, 1956, გვ. 209; „ლიტერატურულ ძიებანი“, V, გვ. 332—34.

იმედია ამ ჩემ თხოვნას აასრულებთ და მაცნობებთ კიდევ. ამისათვისაც
საპასუხო ბლანკსაც გიგზავნით.

პატივცემით მესხი კონსტ. გვარამაძე.

ექვთ. თაყაიშვილი გულისხმიერად ეპყრობოდა ენთუზიასტთა ხმას, აცნო-
ბებდა საზოგადოების საბჭოს და შესაფერისად იყენებდა მუშაობაში. ამას მოწ-
მობს დასახელებულ ბარათზე მინაწერი: „იხ. საბჭოს ოქმი № 24“.

დიდათ. პატივცემულო ბ. ექვთიმე!

დიდი ხანია დაწერილი მაქვს მასალები №№ 3, 4 და 5, რომელსაც ამავე
ფორტით ვაგზავნი დაზღვეული ბანდეროლით (სულ 32 გვერდს ნაწერს შეიცავს)
ლექსებს და ნაწყვეტებს სამესხეთოში ჩემ მიერ შეგროვილს, მარა მარკაც არ
მქონდა გამომეგზავნა ისეთი მდგომარეობაში ჩავარდი; უსაქმო, ცოლშვილიანი,
მამაც ჩემთანაა, ამჟამად აღარც მამა მსახურობს და მოგეხსენებათ ფრანგ
ძღვდლებს პენსიას არ აძლევენ და ასე უკიდურეს მდგომარეობაში ვარ. ახლა
ცოლიც ავით მყავს და ურავლის წყლები დაუნიშნეს აქიმებმა...

ასეთ გარემოებამ დაავიანა მასალების გამოგზავნა თავის დროს. შეიძლება
გუტიის ხალხის ნაწარმოებები გამოგიგზავნო შემდეგისათვის. ორი რვეული გა-
მოგზავნილი მაქვს, არ ვიცი მიიღეთ თუ არა.

მაცნობეთ მასალების მიღება, დავრწმუნდე, რომ არ იკარგება“. (თბილისში
წერილი მიღებულია 8. 7. 09 (შტამპი).

ამ წერილებში მოხსენებული მესხურ-ჯავახური და გურული ფოლკლო-
რული ნიმუშები მალე კიდევაც გამოქვეყნდა „ძველი საქართველოს“ მესამე
ტომში. საქმიანი, ახლო მეგობრული დამოკიდებულება არსებობდა დედაქალაქ-
ში მყოფ მეცნიერსა და პერიფერიებში მომუშავე ფოლკლორისტ-ენტუზიას-
ტებს შორის.

ექვთ. თაყაიშვილის ფოლკლორულ—შემკრებლობითი მოღვაწეობა მის არ-
ქეოლოგიურ ექსპედიციებსა და მოგზაურობებთან არის დაკავშირებული. რო-
გორც ცნობილია, იგი ბევრ ისეთ მხარესა და კუთხეში ყოფილა, სადაც სხვას
არ ჰქონია ბედნიერება სამეცნიერო მიზნებით ემოგზაურა.

შემონახულია მეტად შინაარსიანი დღიურები. ბევრ მათგანში ფოლკლო-
რული ჩანაწერებიც გვხვდება. სანიმუშოდ შევჩერდები 1917 წელს მესხეთ-ჯა-
ვანეთში მოგზაურობის დღიურებზე (ხელნაწ. ინსტ, თაყ. კოლ. 2034).

თავიდანვე ჩანს, რომ მუშაობა ხალისიანად წარიმართა. დღიურებში უამ-
რავი სხვადასხვა ხასიათის ცნობებია. პირველ-ყოველისა გადასვლის საშუალე-
ბებს ახასიათებს ავტორი. „იორღათ მივალთ. ცხენი, კარგად მავალი ცხენი, თო-
ხარიკი“ (გვ. 1). ჩანაწერებში დიდი ადგილი ეთმობა დემოგრაფიულ ცნობებს
თითოეული სოფლის შესახებ. მაგალითად, სოფ. ბალანთაში მაშინ 40 კომლი
სულ ქართველი ყოფილა. მეცნიერის დაკვირვებული თვალი მარტო სიძველეთა
ნაშთებს როდი ამჩნევს, იგი მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებასაც სწავლობს.
„განსაცვიფრებელი სიღარიბე და სიბნელე ხალხისა; სახლები მიწურები; შესა-
ვალი დერეფანი; საქონელთან ერთად ცხოვრება; სიღარიბე,—არის აღნიშნუ-
ლი ერთგან (გვ. 2). ე. თაყაიშვილი ეძებს მთქმელებს, მომღერლებს, აკვირდება
მათ რეპერტუარს. ორ და სამ ენოვნობას. კულტურათა შერევას.

ლეთოდან მიმავალი შენიშნავს: „ჩემი თანამგზავრი მარკოზ მღეროდა გზაზე თათრულ სიმღერებს. და როდესაც ვკითხე. ქართული სიმღერა არ ვიცით— მომიგო. თითქმის „ქრისტე აღსდგაც“ არ სცოდნია“ (გვ. 2).

მოგზაურობა მძიმე პირობებში მიმდინარეობდა. მოსახლეობისათვის ხშირად გაუგებარი იყო თვითმპყრობელობის დამსობისთანავე არქეოლოგიური მოგზაურობა. მკვლევარი დიდხანს არ ჩერდება ერთ ადგილზე. 24 მაისს საღამოს 5 საათზე უკვე ხიზაბავრას მიაღწრა. აქ „ყველაზე უფრო განცვიფრებაში რასაც მოყავხართ—ეს არის ქალების ტანისამოსი: წათელი, თეთრი თავსახურავით, თითქმის ყველანი დიდი და პატარა; უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს სოფელი—არა ქართული სოფლისას“ (გვ. 12). სწორედ აქ მოხერხდა ხალხური პოეზიის ჩაწერა. ე. თაყაიშვილი შემთხვევას არ ჰკარგავს და დღიურში შეაქვს რამდენიმე საყურადღებო ნიმუში.

1. „ხიზაბავრაში ჩაწერილი ლექსები, სიმღერა.

ყელი გიგავს დედალ კაკაბს, მისი შემკობილობითა,
ვიცილი, გულში გიყვარვარ, ჩემი შეტყობილობითა.

„ახლა მეორე ხანა უთხარი მაგასო“, უთხრეს სხვებმა.

მალა ზიხარ, ბულბულს გავხარ,
ძირს ჩამოხვალ—გარიანსა,
შენსა თავსა მე ვინ მომცემს,
აგრე ლამაზ გვარიანსა.

„ახლა შემდეგი ხანა“:

ერთ ადრიან დილას ამოვეყმ მზესა,
შეეჯდები ჩემ ცხენზე, დავხედამ დევსა,
მე შენკენ წამოვალ, არ გამცემ მტერსა,
ყელი არ გამამპრა ამ უცხო თემსა (გვ. 16).

ეხლა ჩვენ რომ სიმღერას დავიწყებთ (ამბობს ინფორმატორი)—სამ ხანას ვიტყვით, მერე სხვამ თქვას.

2. საყდარს გიხდება თეთრი კირიო,
გაქ წითელი ლოყა, თეთრი პირიო,
ერთი ახლო მოდი, შენთვი ეტირიო,
ბულბულო, ბულბულო, ყელ მოქარგულო

მეორე ხანა:

ერთი ქალი ვნახე გაღმა მარდასა,
ჯერ პატარაა, ველი გაზდასა,
დედაჩემს უთხარით: ის ამგვაროსა,
მამაჩემს უთხარით: შინ მამგვაროსა,
ჩემს ძმიებს უთხარით: გზა დამილოცონ! (გვ. 17).

სარქის აღოვემა (აღოშვილი უთხარიაო. შენიშნეს სხვებმა) სხვა ლექსიც უკარნახა:

* მარლა-სერი, დაშორებული.

მინდვრის ყანა მოხხან, დავთესე სელი,
მოხვალ აბანოდგან, ნამსიენი, სველი,
შემობრძანდი ჩვენსა, მოითბე ხელი
ბულბულო,, ბულბულო, ყელ მოქარგულო! (გვ. 17).

3. [პირველი ხანა]

ცივს წყაროს პირსა დგას მშვენიერი,
გულზე აქვს ხასი, და მოქარგული,
შუბლი აქვს წითელი, თმა ოქროსფერი,
დედავ, შემეყვარდა, ვერ მოვშორდები.

მეორე ხანა

ცივს წყაროს პირსა, დგას ლამაზი,
ყელი აქვს ლამაზი, ლოყა წითელი,
წარბი აქვს ხშირი და მაყვლის ფერი,
დედავ, შემეყვარდა—ვერ მოვშორდები!

მესამე ხანა

აი რა დავკარგე, დედიჯან,
მინდვრის სოსანი, ბალის ყვავილი,
ცისა ნათელი, ჯვარი აქვს ქებული და სიყვარული,
ის ჩემია, დედიჯან, ვერ მოვშორდები (გვ. 18).

[პირველი ხანა]

სილამაზეთ ვერას ვადარე, სახეც მიუგავს მთვარესა,
ტუჩი უგავს ხახვის ფურცელს, თვალწარბიც გადახატნი,
მე მის სიყვარულში, დედიჯან, სულიც დამიღვევია.

მეორე ხანა

მასკვლავი ვარ, ცაში გავქრები, ანთებული სანთელივით დავდნები,
მე რომ მის ხმას გავიგებდე, მკედარიც ვიყვე კიდევაც ავდგები. (ავსდგები).

მესამე ხანა

ცისკარიც რომ ამოვიდა, იგი უფლის თვალია,
ვენაცვალე მე იმას, ქალებისა თავია,
დედი შემობრალე, ნულარ მატირებ.

ამას მღერის შვილი, და დედა დგას ბალკონზე, მთქმელი გიორგი ჰავლეს
ძე ბალიშვილი (გვ. 19), რომელიც საქართველოდან ყოფილა წასული („მე გა-
დავედი საქართველოსკენო, თქვა“).

აკოფა ველიჯანოვი (ველიჯანაშვილი) ასწორებს იმ თავითვე, როგორც იტ-
ყვიან.—შენიშნავს ჩამწერი (გვ. 19).

5. დავესწრები ცის გახსნას; ქვეყნების დამყარებას,
თქვენ რომ თვალთ დაგინახავთ, ნეტა ჩემ გახარებას.

მეორე ხანა:

დილა ადრე მოიყვანეს ის ლამაზი თეთრი ქალი,
არცა სვა და არცა ჭამა, არც არაფერს ვასცა ხმანი,
ან რომ არი თეთრი მტრელი ინდოეთიდან გამოსული (გვ. 19).
ამას ყავს საღმე მიჯნური, იმაზე (არს) გულგაბასრული.
ვარიანტი: ან ზომ იყო ანგელოზი,
ან ზეციდან მოფრენილი.

აქ ე. თაყაიშვილი შენიშვნას აკეთებს: „ვეფხისტყაოსნიდან არისო“.

მესამე [ხანა]

იმერეთიდან გადმოდის საქციელი და ზრდილობა.
ათასად გვარი დაფასდა, ორი ათასად ზრდილობა,
ფილაფოზნი შეიბნენ ამაზე ქონდათ ყრილობა,
თუ კაცი თითონ არ არი, ცუდია გვარიშვილობა.

6. ვასილის (გვარი არ ჩანს)—თქმული:

მინდორშია თეთრი ქვაო,
ავსწიე და ვერ ამყვაო,
ქალო შენი სიყვარული,
სადაც წაველ თან წამყვაო (გვ. 19).

მეორე

შენ ერდოს მოველ, შიგ იდგა კვამლი,
სახლი დაგივავის, კარი თუ ბანი;
გამოგენთოს კვარი, სულ ანათებდი,
მაგ შენ ლოყებს პირში მაძლევდი,
ასაბედი ავათ-ფულებს გაძლევდი.

მესამე

კედელ ვაშენებდი, ურიგამ ქეასა,
წელზეა ამოვიკრამ ჩემ ბრუდგ ხმალსა.
გადუდგები წინა, მოგიკლავ ქმარსა,
ცრემლითაც ავივსომ მაგ ყუყუნა თვალსა (გვ. 20).

მთქმელი პ ა ე ლ ე ბ ა ლ ი ძ ე

7. გუშინ ბიჭმა დედაბოზმა ჩემი ერლო გადიარა.

ტანსა ეცვა თეთრი ჩოხა, ქუდი მოევარდიანა,
ნეტავ ბიჭო, არ გადგევილო, გული გამესევდიანა.

მეორე (ბიჭმა უთხრას)

გოგო თეთრო კაბიანო, ნემსი დაგიკიდებიაო,
ჩემს ვარდა თუ სხვა გიყვარდეს, ცეცხლი წაგკიდებიაო.

მესამე

ჰალას ვიყავ, ჰალა ვნახე, ვერხვი ვერხვსა ეხვეოდა,
არ მენახა, გამიკვირდა, ბიჭი გოგოს ეხვეოდა (გვ. 20).

8. მინდორშია დამძინოდა, დამხვეოდა ჭინჭველია,
ლამაზ გოგოს ჩაუგორდი, ლოგინშია ტიტკელია.

მეორე:

ვაზდინარ, გამოზდინარ, ეზო დაგიმშვენებია,
თქვენისთანა ბარიშნები, ბევრიც გამიშტერებია.

მესამე:

საყვარელო სოფიო, დაგდენოდეს ოფლიო,
მე შენ ცქერას ვერ დაეთობ, თუგინდ მკარი თოფიო“ (21).

აქ წყდება ხიზაბავრის ფოლკლორის ჩაწერა. ექვთ. თაყაიშვილი მიდის შემდეგი მარშრუტით: სარო, ხერთვისი, ამ უკანასკნელში მოსახლე სულ ქართველი მაჰმადიანებია. „2000 სული მცხოვრებია, 233 კვამლი“ (გვ. 25).

ქილდა, 25 მაისი, 1-ლი საათი: „80 კვამლი, სულ ქართველებია, გარდა 7 კვამლი თათრისა. ლაპარაკობენ სულ ქართულად“ (გვ. 26). ამას მოსდევს ჩუნჩხა, პტენა. ვარძიიდან ეს მაშრუტი 1937 წელს ჩემმა ფოლკლორულმა ექსპედიციამაც გაიარა ახალქალაქის მიმართულებით. ე. თაყაიშვილი კი ვარძიისაკენ მოიწედა 1917 წელს.

ექვთ. თაყაიშვილი, საგანგებოდ ეძებდა სოფლებში მომღერლებსა და მელექსეებს. ამას ადასტურებს ჩანაწერი: „იოზ ბერიძემ იცის ძველებური სიმღერები“, უთხრეს თურმე ქუჩაში (გვ. 29).

27 მაისი. მურჯახეთი, ყულალისი, ხოსპიო, კარტიკამი, ბავრა, სულგუმი, კუმურდო, გოგაშენი, ვარძია, 30/V, სამშაბათი. შემდეგ ზედა თმოგვი, 31. V. „საშინელი კლდე-ღრეებია. მიწა სულ არა აქეთო“ (46), შენიშნავს, ტოლოში „ხალხური სიმღერები, ქართული იციან ქართველებმა“ (48).

სივნიისი. ვალე, 2. VI. პარასკევი. „ენა ვალეში ქართველობაში კარგადაა შენახული“ (გვ. 54). „სიმღერა უფრო თათრულია, თუმცა ქართულიც იციან“ (55).

არალი.

ექვთ. თაყაიშვილს გზადაგზა პროზაული ჟანრებიც ჩაუწერია. ამის მაგალითს წარმოადგენს ზღაპარი „ბედის მაძიებელი ღარიბი კაციისა“. საწყალმა კაცმა ბედის მწერლებამდე მიადწია, მოაპოვა ნატვრის ქვა და კეთილად დაბრუნდა ოჯახში. იქვეა 90 წლის მოხუცის ელისაბედ ჭალიძისაგან თქმული ანბანთქება. აი ნაწყვეტი:

ა ავსილხარ ყოვლად წმინდა, ყოვლის მაგალითითა უფლისა.

ბ ბაღჩა ხარ აყვავებული, სადგომად სული წმინდაო.

გ გაბრიელის ხარებითა მოგვევლინა ძალი ღვთისა.

დ დედა ხარ იესო ქრისტისა ქალ ზეციერი მამისა... (გვ. 65) (ასე-მ მდე).

ჰ ჰოე რა ტკბილი ხარ, მაღირსე ხილვა, ზეცისა.

ექვთ. თაყაიშვილის დღიურებში გვხვდება წარმართული რწმენის ფიქსაცია:

„შვიდ მაისს თუ არ იწვიმა შვიდჯერ—ახალციხის გლეხობა ცუდ ნიშნად თვლის; რძეს რომ გაურიო ის წყალი—მაწონი ხდება, დააყენო და დაიჭირო ქურჭელში—ძმარი გახდება“ (გვ. 66). გიორგი წმინდა. ზიკილიაში ე. თაყაიშვილს ჩაუწერია ზღაპარი ანა გოგინავას თქმით. ერთი ღარიბი კაცი, სოლომონ ბრძენთან მიდის სამოჯამაგირეოდ, ათ თუმნად დაუდგება და ხელფასის წილ ჰკუთას ისწავლის (გვ. 68—72). სიუჟეტი ცნობილია.

იქვეა ლექსი, სალომე ნიკიტინის ასული აბრამოვის თქმით ჩაწერილი.

ერთ ვერანა ქვეყანასა, ერთი გლახა ესახლება,
გლახა ასთე გლახა არის, თაროს ჯამი არ ექნება (73)
სასულიერო ლექსია, უკალს ჩაოლისმცემელი მონათლავს
(გვ. 73—77). 5. VI. 1917 წ.

ეს ლექსი არ არის უცნობი, მისი ვარიანტები ხელნაწერებშიც იჩენს თავს. ე. თაყაიშვილს ჩაწერის დროს ალბათ ისიც მოაგონდებოდა, რომ ანალოგიური ტექსტები მან „აღწერილობაშიც“ გამოაქვეყნა (ტ. 112, გვ. 291, 11, 392).

„სულიხა და ხორცის ჩხუბი“ (გაბასება)

ხორცი — მოღით ვილხინოთ,
აქ გავიხაროთ,
ქვეყნით ვიმყოფოთ
ხელმწიფე ვიყოთ.
ესრეთ ვიმყოფოთ,
ეს სიამოვნება ჩვენც დავიმშვენოთ.

სული — ამავე ქვეყნით

ნუ თუ რა ვბოვოთ,
მაგ სიხარულით
რა დავიმშვენოთ...

ვრცელია (გვ. 76—79)

ამას მოსდევს სასულიერო პოეზიის ნიმუში:

IV. მე ახალგაზრდა ჭაბუკი—ობლობით ვიყავ გაზრდილი,

რა ავიზარდე პატარა, ვიყავ უფლისა მცნობელი,

ვაქებდი ღმერთსა ქებულსა, ენა მომეცა კეთილი... (გვ. 78).

ფოლკლორული ტექსტები პირდაპირ დღიურშია შეტანილი. ექვთ. თაყაიშვილი არ გაუბრბის ვრცელი სიუჟეტის ფიქსაციას. ნიმუში: ზღაპარი „სიზმარი“. ერთი კაცი. იყო სიზმარი ნახა. ადგა და დილაზე დედას უთხრა: დედა, სიზმარი ვნახეო. დედას გაუხმა პირი, არ უთხრა „კეთილი იყოს“... (გვ. 80). სიზმარი მეცხვარემ იყიდა... თხრობა საინტერესოდ ვითარდება, იქვე მოქმედის ხელითაც არის რამდენიმე აბზაცი შესრულებული. რატომ მოიქცა შემკრები ასე? ალბათ მოქმედის განსწავლულობისა და მანერის საჩვენებლად.

6 ივნისს ე. თაყაიშვილი ახალციხეშია. როგორც ყველგან, აქაც ეძებს სიძველეებს, ათვალერებს ძეგლებს, იღებს წარწერებს, მერე რუსთავისაკენ მიემშრება.

ექვთ. თაყაიშვილის № 27 კოლექციის № 1035 ნომრის ქვეშ წარმოდგენილია გაბრიელ ნათენაძის ნათქვამი ლექსები: „იმედო წახვალ დილითა“, „საყვარელო სანატრელო“ (619) და სხვ. იქვეა ვრცელი „ბეთანიანი“ (გვ. 652—654). ანა მესხიძის თხრობილი „როსტომიანი“ (გვ. 255). შემდეგ ზღაპრები: 1) აღმოსავლეთის ხელმწიფე (გვ. 666); 2) მამის ანდერძი (გვ. 670); 3. [ნაციმბირალი] (872); 4. [გაქვავებული აბანო] (673). 5. [აჭარელთა მოსვლა] (675); 6. [ხელმწიფის სამი ქალი და სამი ვაჟი], ქალადი და ფანქარი, ხელი ივივეა, რაც მესხეთ—ჯავახეთის დღიურებში. ამიტომ ეს უთარილო ყდა ჩვენ 1917 წლის მაისს-ივნისის ექსპედიციის მასალებს უნდა მივაკუთვნოთ.

ზემოთ წარმოდგენილი ცნობები უეჭველი საბუთია იმისა, რომ ექ. თაყაიშვილი ექსპედიციებსა და მოგზაურობებში, ქართული კულტურის სხვა ნიმუშებთან ერთად, ფოლკლორულ ტექსტებსაც ჰკრებდა. ცხადია, ამ განცხადების დროს მისი მოგზაურობის ძირითადი მიზანიც უნდა გავითვალისწინოთ; იგი სპეციალურად ფოლკლორის შესაკრებად არასოდეს არ მიდიოდა.

ექვთ. თაყაიშვილი ფოლკლორის კოლექციონერიც იყო. მის პირად არქივში შემორჩენილია სხვა პირთა მიერ შეკრებილი ნიმუშები. ზოგი მათგანი საყურადღებოა და თანაც უცნობი. ასეთია დავით ლეონიძის ჩანაწერები ერეკლე მეორისა და მისი მსაჯულის ცხოვრებიდან. ზედმეტი არ იქნება გავეცნოთ ერთ ტექსტს, რომელიც სხვა გადმოცემის მიხედვით ოჩხარის ჩვეულებას უკავშირდება, მრავალ ვარიანტად არის ჩაწერილი აღმოსავლეთ საქართველოში და გამოქვეყნებულია თვით თაყაიშვილის რედაქციითაც „ძველ საქართველოში“. ჩანს, ადრინდელი საწესჩვეულებო ლექსი კონკრეტულ გარემოში გადაამუშავდა და საქართველოს მეფისა და ჯავახელი მწყემსის პაექრობის ხასიათი მიიღო.

ერთხელ მეფე ერეკლე ჯარით ჯავახეთის მთაზე მიდიოდა და დაინახა მასლობლად დიდი ჯოგი და ცხვრის ფარა. ბრძანა, რომ ძროხები და ცხვრები ეყიდათ და ჯარისათვის სადილი დაემზადებიათ. მეჯოგემ უარი თქვა გაყიდვაზედ. „მე მეფეს არაფერს მივყიდო და თუ გამაბედნიერებს თავის მობრძანებით ჯარიანა და ჩემს პურ-მარილს იკადრებს, შესაფერისად ვემსახურებო“. ირაკლის მოახსენეს მწყემსის—„ჯავახის“ პასუხი და მიიღო სიამოვნებით მისი პურ-მარილი. მწყემსმა, გვარად ზურაბიშვილმა, დაკლა მრავალი ძროხა და ცხვარი და გაუმასპინძლა მეფეს. ირაკლიმ უბრძანა მდივანს სიგელი დაეწერა. დაუძახეს მწყემსს და წაუკითხეს სიგელი მეფის წყალობისა, რომელიც მწყემსმა დაჩოქვით მოისმინა. ამ სიგელით მეფემ უბოძა მწყემსს აზნაურობა. მწყემსმა იფიქრა! „ცალიერი აზნაურობა რად მინდა, ეს მთა რომ ებოძა კიდევ, კარგი იქნებოდაო“ და მოახსენა:

მეფეო, მწყემსის ცხოვრება სუყველამ იცის მთა არის,
შვიდი ათასი ცხვარი მყავს, ექვსი ათასი თხა არის;
შვიდასი ძროხა მეწველი, ხარი კამეჩი სხვა არის,
მე ესე სარჩოდ შეუოფის, აზნაურობა რა არის!

ირაკლი მიხვდა, რომ მწყემსი მთასაც თხოულობდა და უბრძანა მდივანს, ისეც ჩაეწერა სიგელში:

„ჯავახი არის, ბრიყვობსო,
ეს მთაც მაგისი იყოსო!“.

(ე. თაყაიშვილის კოლექ. № 1074 ხელნაწერი. ჩაწერილია დავით ლეონიძის მიერ. უთარილო).

ექვთ. თაყაიშვილი ზეპირსიტყვიერებას უად ხელისშემწყობად მოეგვინა. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, დროთა განმავლობაში, აკაკი წერეთლის განწყობილება მასაც დაეუფლა. პირველყოვლისა თვითონ აკაკისთან სიახლოვისა გამო. ვფიქრობ, „აკაკის კრებული“, „ძველი საქართველოს“ ერთგვარ წინამორბედთაც შეიძლება ჩავთვალოთ ბევრ რამეში. საისტორიო—საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსებისთანავე ექვთიმემ შემოიკრიბა იმდროინდელი ფოლკლორისტიკის პლეადა. ზოგი დამოუკიდებლად მოდიოდა დამახილის გარეშე, ზოგს თვითონ საზოგადოების თავმჯდომარე ეძებდა, ითანხმებდა, აძლევდა დავალებებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია ვაჟას ისტორია, რაც უშუალოდ ე. თაყაიშვილის ინიციატივიდან გამომდინარეობდა. ექვთიმე ვაჟას პეტერბურგში სტუდენტობის დროიდან იცნობდა იმ ხანებში ახალგაზრდა ფშაველი ჭაბუკი ყველას ანცვიფრებდა არა საკუთარი ლექსებით, არამედ ფშავ-ხევსურული პოეზიის დიდძალი

ნიმუშების ზეპირი ცოდნით. შემდეგში 80-90 წ. წ. პოეტმა ეს ცოდნა უხვად გამოიყენა ეთნოგრაფიულ წერილებსა და ნარკვევებში, და მთის ფოლკლორის შეუდარებელი მცოდნის სახელი დაიმკვიდრა. სწორედ ამიტომ ამოიღო მიზანში ექვთ. თაყაიშვილმა ვაჟა. მეცხრე ათეულს მიახლოებული მსცოვანი მეცნიერი ასე იგონებს ვაჟასთან ურთიერთობის ერთ ეპიზოდს.

„შემდეგ როდესაც მე დავაარსე საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება,—ამბობს ე. თაყაიშვილი,—ჩვენ შევუდექით სხვათაშორის სახალხო პოეზიის შეკრებას და გამოქვეყნებას. გვინდოდა შეგვეკრიბა დაწვრილებითი ეთნოგრაფიული მასალები საზოგადოთ მთიელთა ცხოვრების შესახებ, და განსაკუთრებით ფშავ-ხევსურების შესახებ. მე ვთხოვე ვაჟა-ფშაველას: ამას შენზე უკეთესად ვერავინ ვერ შეგვიდგენს, გასამრჯელოს მოგართმევთ რა თქმა უნდა, შეგვიკრიბე ასეთი მასალა მეთქი. ასე, რომ ჩვენ ვიცოდეთ ცხოვრების ყველა პირობები ფშავ-ხევსურებისა დაბადებიდან დაწყებული სიკვდილამდის, მათი ზნე-ჩვეულებანი, მისწრაფებანი, ხასიათი და ცხოვრება. მანაც დამპირდა და რამოდენიმე ხნის შემდეგ მოგვიტანა შესანიშნავი მოთხრობა „ფშაველი და მისი წუთისოფელი“, რომელიც დაიბეჭდა „ძველი საქართველოს“ მეორე ტომში. ეს მოთხრობა შესანიშნავი პოეტური მოთხრობაა, რომელსაც თან ახლავს მრავალრიცხოვანი ფშაური ლექსები და ანდაზები. ხევსურეთის შესახებ ასეთი მოთხრობის დაწერა საუბედუროდ მას არ დასცალდა“ (ხელნაწ. ინსტ., თაყ. 701, გვ. 99—100).

მართლაც, შესანიშნავი ეთნოგრაფიული მოთხრობაა „ფშაველი და მისი წუთისოფელი“. იგი მცირე ენციკლოპედიას წარმოადგენს მისთვის, ვინც საქართველოს ამ შესანიშნავი კუთხის გაცნობას მოისურვებს. მოთხრობას თან ახლავს ხალხური ლექსები, რომელთა რიცხვი პოეტმა ახალ გამოცემაში ორით გაადიდა („ხალხური სიტყვიერება“, 1, 1916).

არსებობს უტყუარი ცნობები, რომ აკაკი წერეთელი მაღალ შეფასებას აძლევდა ექ. თაყაიშვილის ფოლკლორისტულ საქმიანობას და დიდი ნდობით ეპყრობოდა საზოგადოებას, რომელსაც ექვთიმე წინამძღოლობდა. აკი დიდმა მგოსანმა თავისი ქონება ანდერძით ამ საზოგადოებას დაუტოვა! აკაკი წერეთელი საზოგადოების პირველი საპატიო წევრი იყო (იხ. 1909 წლის სია, „ძვ. საქ“, 1, 1909); 1913 წელს საპატიო წევრად აკად. ნ. მარიც იქნა არჩეული (ძვ. საქ., IV, № 76). დიდი მგოსანი საზოგადოების სახელით მოგზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა მხარეში და ზეპირსიტყვიერების შეკრებას ქადაგებდა. ე. თაყაიშვილს ეკუთვნის შესანიშნავი მოგონება, რომელიც პარიზიდან დაბრუნების შემდეგ ფოლკლორზე საუბრის დროს მას ჩვენთან ზეპირადაც გამოუთქვამს, მხოლოდ არ ვიცი, მოგონება მაშინ დაწერილი ჰქონდა, თუ ვასაფორმებლად ამზადებდა.

აღვადგინოთ მეხსიერებაში ე. თაყაიშვილის მოგონების ეს თავისი ფორმითაც საყურადღებო ეპიზოდი.

„აკაკი მოვიდა ჩემთან მეორეჯერ 1911 წელს და მითხრა: რამდენადაც მე გავცანი და ვიცნობ ხალხურ პოეზიას, ჩვენისთანა ხალხური პოეზია და ფოლკლორი სხვა ხალხს იშვიათად* აქვს და შენ დიდი სამსახური მიგიძღვის, რომ ბევრი მასალა გამოაქვეყნე თქვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო ორგანოში,

* მეორე ხელნაწერშია, თაყ., 698, გვ. 94.

„ძველ საქართველოში“. მაგრამ ეს მასალა აუარებელია, ამოუწურავია და გასკეცებული მუშაობა უნდაო. მინდა ამ საქმეში დაგეხმაროთ და მოწმობა მომეცი, რომ მე თქვენი საზოგადოება მაგზავნის კახეთში, სახალხო პოეზიის შესაქრებად, ფულსაც შეგიკრებთო, მითხრა. მე როგორც მოგახსენეთ, სიცილით შევხვდი ამ წინადადებას და უთხარი: „თუ ღმერთი გწამს, აკაკი, მაგას მე ნუ დამავალებ, თორემ უხერხულ მდგომარეობაში ჩავარდები მეტიქი. შენ მთელი საქართველო გიცნობს და მის უგვირგვინო მეფეს გეძახის, ექვთიმე თაყაიშვილმა უნდა მოგცეს შენ მოწმობა, გააცნოს შენი თავი საზოგადოებას და გაგიკეთოს რეკომენდაცია?! მე ხომ სასაცილოდ ამიგდებენ და იტყვიან: ეს, როგორ გაკადნიერებულა თაყაიშვილი, და ჩვენ გვასწავლის, ვინ არის აკაკი და როგორი პატივით უნდა მივიღოთ იგი.

აი ასე იცი შენაო,—მითხრა,—შენ რა გენადვლება, მე ასეთი თქვენი მოწმობა გამომადგება, ჩემი ხალხს არაფერი სჯერა. აკაკიმ ლექსის წერის მეტი არაფერი იცისო, შენ სერიოზული კაცი ხარ და მე შენს მოწმობას გამოვიყენებო. მე უთხარი: დიდის სიამოვნებით, მაგრამ სიცილს მაინც დამაყრიან მეტიქი. დიდი ფული ჩვენ არა გვაქვს რომ მოგართვათ, 100 მანეთს მოგართმევთ, თუ გეყოფათ ეს წასასვლელად მეტიქი.—თავსაყარად მეყოფაო, მითხრა,—მეტი არ მინდაო“.

დავუწერეთ ჩვეულებრივი მოწმობა და მივეცი 100 მანეთი. ამას გარდა მე მივწერე ყველა ჩემს მეგობრებს თელავში განსაკუთრებით ვასილ კახიძეს, რაფიელ ერისთავის სიძეს, პადატნი ინსპექტორი იყო, რომ ჩვენმა დიდმა მგოსანმა ასე განიზრახა ეს საქმე და ვთხოვთ დიდის პატივისცემით შეხვდეთ, კარტი ეთამაშოთ და უსათუოდ წააგოთ მეტიქი. წაიყვან—წამოიყვანოთ სხვადასხვა სოფლებში და კმაყოფილი დააბრუნოთ მეტიქი.

მართლაც, დიდის ამბით შეხვდენ, რა თქმა უნდა, აკაკის და პატივი არ დაუკლიათ. თქმა არ უნდა, აკაკის ჩემთვის არაფერი არ მოუტანია და არც ჩვენ გვიკითხავს რამე ამ საქმის შესახებ“ (ხელნაწერების ინსტ., თაყ. 701, გვ. 86—87).

აკაკი წერეთლის, ვაჟა-ფშაველასა და მესხი კ. გვარამაძის მაგალითები, ვფიქრობ, საკმარისია იმის წარმოსადგენად თუ რა დამოკიდებულებაში იყო ექვთიმე მშობლიური სიტყვიერების მოამაგეებთან და როგორ ცდილობდა იგი მათ წახალისებას, შემკრებლობით მუშაობაში ჩაბმასა და გამოყენებას.

ექ. თაყაიშვილს საყურადღებო დაკვირვებები მოეპოვება როგორც ცალკე საკითხების, ისე მთლიანად ხალხური სიტყვიერების შესახებ. ეს მისი მოსაზრებანი გაფანტულია სხვადასხვა ადგილას, საჭიროა მათი შეკრება. ჭერჭერობით მხოლოდ უმთავრესზე მოგახსენებთ.

პირველყოვლისა ექ. თაყაიშვილი ქართული მითოლოგიის მკვლევარია. მას გარკვეული მოსაზრებები აქვს გამოთქმული წარმართული პანთეონის შედგენილობაზე, მის ცალკეულ ღვთაებებზე. ქართული წარმართობა განხილული აქვს აღმოსავლეთის მითოლოგიისა და რელიგიების ფონზე. მისი აზრით, ქართველები დასაწყვიდანვე თაყვანს სცემდნენ ასტრალურ ღვთაებებს, მზეს, მთვარეს, ვარსკვლავებს. მათ შორის უმთავრესი ადგილი მთვარეს ეკირა.

იმ შორეული ხანიდან დღემდე მოღწეულია თქმულებების ჯგუფი, რომელიც უმთავრესად ამირანს შეეხება. ექ. თაყაიშვილი ქართველთა ამ ეროვნულ გმირს დიდი ინტერესით აკვირდება და ზოგ შემთხვევაში ახალ მოსაზრებებსაც გამოთქვამს. მისი შრომა პარიზის პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს და ძირითადად გასაზიარებელია ამირანოლოგიის თანამედროვე საფეხურზეც.

მიჯაჭვული გმირის შესახებ ექ. თაყაიშვილი ამბობს:

„ამირანი გმირი და ღვთაებრივი თვისებებით დაჯილდოვებული პიროვნებაა. ოქროს კბილი აქვს. დალის და სულ-კალმახის შვილია. ბადრი და უსუპი ძმები არაა ამირანისა, არამედ ძმობილები.

„თქმულება ამირანზე გვიხატავს ძველ წარმართობის დროინდელ ღვთაებას და ეს თქმულება, როგორც ვიცით, დიდად გავრცელებული იყო საბერძნეთში პრომეთეოსის სახით და თვით ბერძნები ამ თქმულებას უკავშირებდნენ კავკასიას. ამირანის თქმულებას ჩვენში ბევრი ვერსია აქვს. უფრო ჭკუაზე ახლოა სვანური თქმულება, რომლითაც ამირანი მონადირეობის ქალღვთაების და მონადირეს სულ-კალმახის შვილია. ამირანს ზოგიერთი თქმულების თქმით ძმები ყავს, ბადრი და უსუპი, მაგრამ ეს მერმეა შეტანილი თქმულებაში ამირან-ღარეჯანიანის გავლენით

ცხრათა ფრინველთა მხარგრძელთა ალგეთის ჭალა გაექნა,
უძმოსა, უმამისძმოსა ამირანს თავი მოეკლა.

უსიპს წინეთ პირქუში რქნევია. პირქუში ხევსურებს ღმერთად მიაჩნიათ.

ს. ბაცალიგოში პირქუში ძლიერ ხატად ითვლება. ამირანი იტაცებს კამარ-ქეთუ-ქალს, ღრუბელთა ბატონის ასულს. ამირანი ისე გაამაყდა, რომ თავის ნათელია ქრისტე ღმერთი გამოიწვია საჭიდაოდ. ამისთვის დაისაჯა ამირანი, მიჯაჭვულ იქმნა კლდეზე, და თანაც დაბმულ ამირანს თოვლიან-ყინულოვანი გერგეტი და ყაზბეგის მთა დაეხურა.

„ამირან-შავსა ღრუბელსა საავდროთ გამზადებულსა გავს, საცერვით თვალები აქვს ანუ საცრის ოდენა თვალები აქვს. ამირანი არ მოკვდება თუ ნეკათითს არ მოჭრიან. ამირანი ქრისტეს ნათლული იყო, სხვანაირად თვითონ ღმერთის ნათლულია. ასეთი ღონიერი იყო, რომ მიწას უძძიდა მისი ტარება. ამირანი კეთილი გმირია. ბოროტ სულებთან მებრძოლი. მან შავი ვეშაპი, ქარ-ცეცხლი მოკლა, პირცეცხლი ხატია“ (ხელნაწერთა ინსტ-ი, თაყ. 757, გვ. 13).

ექვთ. თაყაიშვილი კონკრეტული ანალიზის საფუძველზე საყურადღებო ზოგადი ხასიათის დასკვნამდე მისულა. ხალხის ფართო მასების ზეპირ მემსიერებას, უნარი შესწევს დიდი ხნის მანძილზე შემოინახოს ერთხელ შეთვისებული ნაწარმოები. შესაძლებელია ხალხს ავტორის ვინაობა დაავიწყდეს, მაგრამ ტექსტი მაინც არ ქრება, უკვალოდ და საუკუნეებს უძლებს. ამ პროცესში ისიც ხდება, რომ წერილობითი ძეგლები გამოაჩენენ უკვე დავიწყებულ ავტორებსა და მათ ნაწარმოებებს. მაშინ ირკვევა, რომ ფოლკლორის მიერ შემონახულ ძეგლს ინდივიდუალური ავტორი ჰყავს და არ განეკუთვნება ე. წ. ანონიმურთა წყებას. ნათქვამის ტიპიურ მაგალითად მკვლევარს დავით აღმაშენებლის ეპიტაფია მიაჩნია. მოსალოდნელია ეთერიანიც ასეთივე ბედის აღმოჩნდესო, რომელიც მთლიანი სახით ვეფხისტყაოსნის შესადაარებელ ნაწარმოებად ესახება მკვლევარს. აღნიშნული მოსაზრებანი ექ. თაყაიშვილს 1915 წელს აქვს გამოთქმული, და რადგან დაბეჭდილი არსად შეგვხვდრია, საარქივო მასალების მიხედვით გავაცნობთ მკითხველ საზოგადოებას.

„ექვტარეშეა, რომ სახალხო პოეზიამ იქონია დიდი გავლენა ჩვენს საუკეთესო პოეტებზე და მწერლებზე, მაგრამ იმავე დროს ყველა საუკეთესო ნაწარმოები ჩვენი ლიტერატურისა გადავიდა ხალხში. ჩვენ მოგვებოვება ჯერ ნაწყვეტებად შეგროვილი ხალხური ვეფხისტყაოსანი. როსტომიანი, ბუხახიანი, ამირან-ღარეჯანიანი და სხვა, მაგრამ კარგად რომ გამოვიკვლიოთ და სრულად შევკრიბოთ ხალხური პოეზიის ნაშთები, შეიძლება აღმოჩნდეს ბევრი ისეთი ნა-

წარმოები, რომელიც ერთ დროს ყოფილა, ავტორის ვინაობაც სცოდნიათ, მაგრამ ჩვენამდის არ მოუღწევიათ და ავტორის სახელი გამჭრალა, ხოლო მისი ნაწარმოები. თუ არა სრულად. ნაწყვეტებად მაინც ხალხურ პოეზიას დაუცავს. ამის უტყუარ საბუთს გვაძლევს ჩვენ მიერ პოვნილი „ხელმწიფის კარის ვარიეტები“. ვის არ გასმენიათ ხალხური ლექსი-სიმღერა, რომელსაც ზოგნი თამარ მეფის ეპიტაფიას უწოდებენ, ზოგნი დავით აღმაშენებლისა.

როს ნაწარმაგვეს მეფენი შეიდნი მე პურად დამესხნეს,
თურქნი, სპარსნი და არაბნი საზღვართა გარე გამესხნეს,
თევზნი ამერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნეს,
აწე ამისა მოქმედმა გულზეჲან ხელნი დამესხნეს.

„ხელმწიფის კარის ვარიეტები“ გვამცნევს, რომ ამ ლექსის ავტორი ყოფილა ქართულ ისტორიაში კარგად ცნობილი დავით აღმაშენებლის თანამედროვე არსენ იყალთოელი, ხოლო არ ვიცით, ეს განცალკევებითი ლექსია თუ ნაწყვეტი მთლიანი პოემისა. ჩვენს აღმოჩენილს „ხელმწიფის კარის ვარიეტების“ ავტორი ეკამათება უცნობ ავტორს, რომელსაც არ ეთანხმება ცნობაში, თუ როგორ დასვან პურობის დროს გარეშე სახელმწიფოს მეფენი, როდესაც ესენი ესტუმრებიან საქართველოს მეფეს, ერთად თუ ცალ-ცალკე, და დავითის აზრის გასამართლებლად არსენ იყალთოელის ავტორიტეტზე მიუთითებს და ამბობს...

აქედგან კარგად ჩანს, ზოგიერთს ჩვენამდის მოღწეულს სახალხო ლექსებს თავისი ცნობილი ავტორები ყოლია, მაგრამ მათი სახელი აღარ დაცულა, ხოლო თვითონ ნაწარმოები ჩვენს ხალხს არ დაუვიწყებია. კარგად რომ გამოიკვლიოს, (იქნებ) დარწმუნდეს, რომ აბესალომ და ეთერის ამბავი ერთი მთლიანი პოემა იყო რომელიმე პოეტისა და ეს დაიკარგა, მაგრამ სახალხო პოეზიამ ჯერჯერობით მხოლოდ ნაწყვეტები შეგვინახა. ნაწყვეტები დიდებული რამ არის. თუ ეს პოემა აღმოჩნდა და მთლიანად ჩაიწერა ვეფხისტყაოსანს არ ჩამოუვარდება. მხოლოდ ჯერხანად მთლიანად არავის ჩუწერია. მაგრამ მე მაგალითებს არ გამოუდგები. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ჩვენს დიდებულს მგოსანს აკაკის ზედმიწევნით ჰქონდა შეგნებული მნიშვნელობა სახალხო პოეზიისა და ეს მან ბექდვითი სიტყვითაც გამოსთქვა“.

ამ ვრცელ ამონაწერში ყველაფერი ნათლადაა ნათქვამი და განმარტება აღარ სჭირდება. ამ თვალსაზრისითაც ქართული ზეპირსიტყვიერება მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენს. მასში დავიწყებული და დაკარგული ავტორების აღმოჩენა არის შესაძლებელი. ეს დებულება არც მოულოდნელი და არც გასაკვირია. ასეთი შემთხვევა სხვაც არსებობს. მაგალითად, ფშაველი მელექსე ქალის ზვარამზის ბედი, რომლის ავტორობა დადასტურებულია, მაგრამ მისი შემოქმედება კვლავ ფოლკლორის სფეროში რჩება.

ლიტერატურულ-ფოლკლორული ურთიერთობის თვალსაზრისით ექ. თაყაიშვილს ყველაზე მკვეთრად თავისი დამოკიდებულება აკაკი წერეთლის შემოქმედების მიმართ აქვს ჩამოყალიბებული. აკაკი მისი აზრით, ფოლკლორულ გარემოშია ამოზრდილი და თუ არა ეს უკანასკნელი, ისე აკაკი „აკაკი“ არ იქნებოდა. რევოლუციამდელ კრიტიკაში ჩვენ ნაკლებად გვეგულება თაყაიშვილისებურად ნათლად გამოთქმული აზრები მგოსნის ეროვნულ სიტყვიერებასთან ორგანიული კავშირის თაობაზე. აკაკის გლოვის დღეებში დაწერილ სიტყვებს დღე-

ისათვისაც არ დაუჯარგავს თავისი ბრწყინვალეობა. ამიტომ თავს ნებას ვაძლევთ ვრცლად გადმოვსცეთ აკაკის გარდაცვალების 40-ზე წარმოთქმული სიტყვები. ზეერი საყურადღებო აზრია ჩაქსოვილი მათში.

„ეს თვე დიდებულის მგოსნის აკაკის გლოვის თვე არის. მისი სიყვარულით გაერთიანებული საქართველო გლოვობს თავის საუკეთესო შვილს. ყველას სურს სიტყვით თუ კალმით გამოხატოს მისი ღვაწლი სამშობლოსადმი, გაგვითვისწინოს მისი სამსახური, სავესებით დაგვიხატოს მისი სურათი, მაგრამ ამაოდ! ყველა გრძნობს, რომ ვერ უთქვამს ის. რისი თქმაც უნდოდა; ოდნავათაც ვერ დაუხატავს, ის, რისიც დახატვა სურდა. ხოლო როდესაც ჩვენი მგოსნის სახელს ვახსენებთ ხოლმე, მის სპეტაკ სახესთან ერთად თვალს წინ გვეშლება დიდებული სურათი. ეს სურათი რთულია. ამ სურათში ჩაქსოვილია მთელი საქართველოს ნახევარი საუკუნის ისტორია, მისი თვითშეგნების განვითარება, ერთობის ქადაგება, მამულის სიყვარული, საუცხოვო პოეზია და დიდებული ენა. საუცხოვოა ეს სურათი, რომელსაც ყველა გრძნობს, ყველას თვალწინ უძევს, მაგრამ არავის ძალუძს სიტყვით გადმოგვეცეს, კალმით დაგვიხატოს. ასეთია საიდუმლოება ხალხის სულმნათისა, ხოლო ორი რამ თვალსაჩინოდ სჭარბობს ამ სურათში, სიმშვენიერე პოეზიისა და სიკეკლუტე ენისა. აკაკის ენა! ეს ის ენა არის, რომლის ყველას ეშინოდა და ამავე დროს ყველას უყვარდა! ეს ის ენა არის, რომელიც ყოველთვის გულს მოგვებდებოდა ხოლმე და საუკეთესო გრძნობებს აგვიშლის. ეს ის ენაა, რომელიც ყოველთვის აგვაფრთხილებს.

ეს ის ენაა, რომელიც ყველას ერთგვარად ესმის, დიდა და პატარას, გლეხს და მუშას, განათლებულს და გაუნათლებელს. ეს ენა განსპეტაკებული ხალხური პოეზიის ენაა, ხალხური პოეზიის შვილია. მისებრ მსუბუქია: ხან ნაზია, ხან ჯადოქარია, მაგრამ ყოველთვის საყვარელია, ყოველთვის მომხიბლავია. მე ღრმად ვარ დაარწმუნებული, რომ აკაკის დედის ძუძუსთან ერთად ხალხური პანგები არ შეეთვისებია, ხალხური ზღაპრები, ლექსები და არაკები არ ჩანერგოდა გულში, აკაკი ჩვენთვის „აკაკი“ აღარ იქნებოდა, ქართული პოეზიის ქურობად და ენის მეფედ ვერ გამოდგებოდა მე არ ვიცი ხალხურმა პოეზიამ შეიპყრო აკაკის სული და გული, თუ აკაკიმ შეიპყრო და შეითვისა ხალხური პოეზია, მაგრამ, ცხადია, ესენი ერთმანეთში გაითქვიფენ და საუცხოვო რამ წარმოშვეს, აკაკის პოეზია და ენა შექმნეს. ამიტომ იყო, რომ ხალხური პოეზიის მნიშვნელობა ისე კარგად არავის არ ჰქონდა შეგნებული, როგორც აკაკის.

ქართული ხალხური სიტყვიერება დაუშრეტელი ზღვა არის, რომელიც კოვზით არ ამოიწურება. ამ ზღვაში ათასი აკაკისებური პოეტის ნაწარმოებია გალესილი, მთელი ქართველი ერის ისტორიაა შერთული, მასში იხატება ჩვენი ხალხის სიბრძნე, გონების სიმკვირცხლე, მსოფლიოს თვალსაზრისი, მისი სულისკვეთება სიმღერა და გალობა. გლოვა-გოდება, ზნე-ჩვეულება და შემოქმედებითი ნიჭი. ყველაფერი ეს ღრმად შეგნებული ჰქონდა ჩვენს დიდებულ მგოსანს.

აკაკი გრძნობდა თავის შემოქმედების ძირითად კავშირს ხალხურ პოეზიასთან და სულ იმის ცდაში იყო, როგორმე საფუძველი ჩაეყარა ხალხური პოეზიის შეკრებისათვის. საფუძველი თავის პოეზიისა გაეცნო ჩვენთვის. ამ მიზნით „კრებულიც“ კი დაარსა. პირველ ნომერში ამ „კრებულისა“ (№ 1 სექტემბერი, 1897 წ.), საუცხოოთ განგვიმარტა მნიშვნელობა ზეპირსიტყვაობისა. ლექციებიც გვიკითხა, ზოგი რამ კიდევაც დაბეჭდა, მაგრამ საჭირო დახმარება ჩვენში ვერ

პოვა. გვიქადაგებდა, გვიხსნიდა ამ პოეზიის სიღიადეს, მის მნიშვნელობას და გვთხოვდა ხელი გავვემართა მისთვის, დავხმარებოდით და ხალხური პოეზიის შეკრება მოგვეწესრიგებინა. მაგრამ ამაოდ! აქაც ჩვენი გულგრილობა გამოვიჩინეთ. ვაშა, ვაშა ბევრი ვუძახეთ ლექციების შემდეგ, მაგრამ სახსარი კი ვერ მივაწოდეთ, დახმარება ვერ აღმოუჩინეთ.

როდესაც „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“ დაარსდა და ამ საზოგადოების გამოცემაში „ძველი საქართველოს“ პირველ და მეორე ტომში დაიბეჭდა სახალხო ლექსები და ზღაპრები, აკაკის სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა. ეხლავე სიკვდილის წინა დღეებში ჩვენ მივაწოდეთ ჯერ არ დამთავრებული მესამე ტომი „ძველი საქართველოსი“, რომელშიც დიდძალი მასალაა სახალხო პოეზიისა და, როგორც მისმა მომვლელმა და ნების აღმსრულებელმა ბიძა კონსტანტინე აბდუშელიშვილმა გადმოგვცა, მომაკვდავი მგოსანი აღტაცებაში მოსულა და მოუთხოვია წაკითხვა მისთვის ლექსებისა. ჩვენს სასიქადულო მგოსანს ხშირად უთქვამს, ქართველი ერი არ გაქრება, თუ მისი სახალხო პოეზია არ დაიკარგავო. ჩვენ ვიტყვი: ის ერი არ გაქრება, რომელსაც აკაკი მოევლინა, მაგრამ მისი სახალხო პოეზია შეიძლება გაქრეს, თუ დროზე არ მივეშველეთ და არ შევკრიბეთ. თანამედროვე პირობებში ხალხური პოეზია ისპობა. საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში კიდევაც თვალსაჩინოდ გაქრა. ხალხური პოეზია იმასვე განიცდის, რაც არქეოლოგიურ ნაშთებს მოსდის, ერთიც და მეორეც ისპობა. თუ საჭიროა არქეოლოგიური ნაშთების შეკრება და შესწავლა, აგრეთვე საჭიროა ხალხური სიტყვიერების შეკრება, გამოქვეყნება და შესწავლა. როგორც არქეოლოგიურ ნაშთების შეკრებას და შესწავლას ესაჭიროება მომზადებული პირები, ისე სახალხო პოეზიის შეკრებასაც ესაჭიროება სპეციალურად მომზადებული ადამიანები.

აკაკის სწორედ ჯავრად ჩაყვა სამარეში, ვაი თუ ქართული ზეპირსიტყვაობა დაიკარგოსო. რომ ეს არ მოხდეს, ჩვენ საზოგადოებას ანდერძათ დაგვიტოვა ამის შესახებ ზრუნვა და თავისი ავლადიდება ამ საქმის განსახორციელებლად გვიანდერძა. როგორც ჩვენს საზოგადოებას, ისე მთელ ქართველ ერს ვალად აძევს პირნათლად შეასრულოს ეს ანდერძი.

ხელი მიპყო ამ საქმეს და პირველი მაგალითებიც გვიჩვენა, აკაკის სიხარულს საზღვარი აღარ ჰქონდა. იმედი მიეცა, რომ ამ დიად საქმეს ეშველებოდა და ვალად დასდო საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას ამ საქმის სისრულეში მოყვანა. მას უანდერძა მთელი მისი ნაჭირნახულები, მთელი აწ ჩვენგან სათაყვანებელი მისი ნაწარმოებები და თქვენ ვალად დაგდოთ. სხვა თუ არა, გვირგვინების ნაცვლად მაინც ამ საქმისთვის ჯეროვანი თანხა შეაგროვოთ. საქართველოს ერის წარმომადგენელნო, აკაკის ცხედარს გაფიცებთ, ნუ უმტყუვნებთ ამ ანდერძს. მოგვეხმარეთ, მოგვეცით საშუალება ეს უკანასკნელი ანდერძი მაინც შეუსრულოთ დიდებულ მამულიშვილს. თუ ამდენხანს არ უჯერებდით, ეხლა მაინც დაუჯერეთ. ჩემს უბრალო სიტყვას გასავალი არ ექნებაო და ნოტარიუსის წესით მოგმართავდათ. გვაძლევთ სიტყვას, რომ ანდერძს უსრულებთ?

გვაძლევთ! აი, აკაკი, სიტყვა მოგცეს, აწ და იმედია კიდევ შეასრულებენ“.
(თაყ. 1106).

ექვთიმე თაყაიშვილი ჩვენს ზეპირსიტყვიერებაზე საქართველოს გარეშე ყოფნის დროსაც ზრუნავდა. ამ მხრივ საინტერესოა, მაგალითად, მისი ფრანგ არქეოლოგ ბარონ დე ბაისთან დამოკიდებულება, რომელსაც იგი 90-იან წლებში გაეცნო. სწორედ ამ დე-ბაიმ გამოსცა ფრანგულ ენაზე ერთი ქართული კლა-

სიკუთრი სიუჟეტი, რომელიც დიდად მოსწონდა ექ. თაყაიშვილს. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მსცოვანმა მეცნიერმა თავისთან მიიხიზო ჩვენი ზეპირსიტყვიერების შესწავლის მდგომარეობის გაცნობის მიზნით. ამ შეხვედრის დროს როგორც კი საუბარი ზღაპრებს შეეხო, მამინვე მაგიდიდან პატარა წიგნაკი აიღო, პოემა „როსტომელას“ სახელწოდებით. გადმომცა და მთხოვა—გამიგე ეს ამბავი საიდან აქვს აღებული გამლექსავსო. პოემის ტექსტის წყაროს განსაზღვრა სიძნელეს არ წარმოადგენდა და იქვე მოვახსენე. შემდეგ ვარიანტების გაცნობა დამავალა. ჩვენ, რა თქმა უნდა, ეს დავალება ხალისით შევასრულეთ. ამ მოხსენების მომზადებასთან დაკავშირებული მასალების ძებნის დროს, ვნახეთ, რომ ჩვენს მიერ გადაცემული ვარიანტები ექ. თაყაიშვილის კოლექციაში მოხვედრილა და ხელნაწერების ინსტიტუტშია დაცული (თაყ. 1908).

„როსტომელა“ და მისი ციკლის ზღაპრები უკვდავების მაძიებელი ჭაბუკის თავგადასავალს გვაცნობს. სიუჟეტის პირველი ჩანაწერი მე-17 საუკუნის ქართულ ხელნაწერთა შორის აღმოჩნდა იტალიაში. უსახელო ქართველი ჭაბუკი დიდხანს ეძებდა უსიკვდილო ქვეყანას, ბევრი იარა, მაგრამ თურმე მიწა ყველგან თავისას მოითხოვდა. ზღაპრული ჭაბუკი უცხო მხარიდან სამშობლოში დაბრუნდა და მამაპაპათა სამკვიდრებელზე აღესრულა. ექ. თაყაიშვილს ამ გილგამეშისეული ზღაპრის მოკლე შინაარსი საკუთარი ხელით შეუდგენია. ზღაპრული გმირის ბედის მაძიებლობა ჩვენ ნაწილობრივ სახელოვანი მეცნიერის ცხოვრებასაც მოგვაგონებს. აკი ექვთიმე თაყაიშვილმაც ბოლოს თავისი ქვეყანა მოძებნა და აქ მიუძღვნა მიწას თავისი.

დ. მუსხელიშვილი

ეკვთიმე თაყაიშვილი და ისტორიული გეოგრაფია

ეკვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება ქართული ისტორიული მეცნიერების წინაშე შრავალმხრივია. მისი ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობა, სხვათა შორის, ისტორიული გეოგრაფიის სფეროსაც შეეხო. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ექ. თაყაიშვილის მიერ მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში (1894—1920 წ. წ.) საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ქვემო, შიდა და ზემო ქართლი, კახეთი, გურია, სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი) ჩატარებული ექსკურსიები და ექსპედიციები, რომელთაც საერთოდ ქართულ ისტორიულ მეცნიერებას დიდძალი ახალი და არა ერთი პირველხარისხოვანი ძეგლი შეესძინეს. ამ ექსპედიციების ვრცელი ანგარიშები ისტორიული მეცნიერებას მრავალი დარგის მკვლევართათვის დღესაც დიდ მნიშვნელობას ინარჩუნებს. გარკვეული ფასი აქვთ მათ ისტორიული გეოგრაფიის დარგში მომუშავეთათვისაც.

მაგრამ ჩვენ ამჟამად გვინტერესებს არა ამ ნაშრომთა ღირებულება საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის, არამედ თვით ეკვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება ისტორიული გეოგრაფიის დარგში.

სწორი შეფასება რომ მივცეთ ექ. თაყაიშვილის ღვაწლს ამ სფეროში, აუცილებლად მიგვაჩნია მოკლედ ჩამოვყალიბოთ ჩვენი საკუთარი შეხედულება ამ საკითხზე.

* * *

ის ძირითადი და პრინციპული, რითაც ისტორიული გეოგრაფია არსებითად განსხვავდება სხვა ისტორიული დისციპლინებისაგან, და რის გამოც მას აქვს უფლება იარსებოს როგორც ისტორიული მეცნიერების დამოუკიდებელმა დარგმა, ეს არის ის, რომ მისი შესწავლის ძირითადი საგანია გარკვეული ტერიტორია, როგორც ცოცხალი ისტორიული ორგანიზმი; ამ უკანასკნელის მოცულობისა და შინაარსის ცვალებადობის გამოვლენა და ამ ცვალებადობის მიზეზების დასაბუთება ამა თუ იმ საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესში¹.

უკეთესია აქ ჩვენ ვიხმაროთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ ისტორიული გეოგრაფიის ძირითად ცნებად შემოთავაზებული ტერმინი „ქვეყანა“, რომელიც ჩვენს სინამდვილეში მოიცავს, როგორც გეოგრაფიულ მომენტს, აგრეთვე — პოლიტიკურსაც.

ამგვარად ისტორიული გეოგრაფიის საგანია „ქვეყნის“ ისტორიული განვითარების პროცესის ჩვენება და მისი მიზეზების დასაბუთება.

¹ საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული I, გვ. 8. ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

რომ უფრო ცხადივც წარმოვიდგინოთ საქმის ვითარება, აღვნიშნავთ: ისტორიული მეცნიერების არცერთ დარგს ჩვენში (ასე ვთქვათ, „წმინდა“ ისტორიას, არქეოლოგიას, ეთნოგრაფიას) თავისი კვლევის ძირითად საგნად არ გაუხდია „ქვეყნების“ ამგვარი შესწავლა. ასე მაგალითად, რომელ ისტორიულ დისციპლინას დაუხასია მიზნად ისეთი „ქვეყნების“, ისეთი, შორს რომ არ წავიდეთ, ფეოდალური ერთეულების საზღვრების დადგენა, როგორცაა სამშვილდეს, ლორეს, ქართლის ან ცხუმის და სხვ. საერისთაოები; ვინ იცის, მაგალითად, რას წარმოადგენდა ადრეფეოდალური გუგარქი და თვით იგი რა ქვეყნებს შეიცავდა; რას ნიშნავს ის ფაქტი, რომ ეს უკანასკნელი (გუგარქი) ხან მთელ სამხრეთ საქართველოდ წარმოუდგენიათ, ხან მხოლოდ ქვემო ქართლად, ხოლო სულ უკანასკნელ დროს იგი ქვემო ქართლის ერთ პატარა პროვინციადაც კი მიიჩნიეს.

ეს ნიშნავს მხოლოდ იმას, რომ სხვა პრობლემების—სოციალურის თუ ეკონომიურის, არქეოლოგიურის თუ ეთნოგრაფიულის—კვლევისას გზადაგზა ისტორიულ-გეოგრაფიული პრობლემების გადაწყვეტა შეუძლებელია, რომ არცერთ ისტორიულ დისციპლინას დამოუკიდებლად არ ძალუძს შეისწავლოს მთელი სიგრძე-სიგანით ისტორიულ-გეოგრაფიული პრობლემა. ის გარემოება, რომ ბევრი ჩვენი ისტორიკოსი კვლევისას იძულებული გამხდარა ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსკურსებისათვის მიემართა და რომ მიუხედავად ამისა ძირითადი ისტორიულ-გეოგრაფიული საკითხები ჯერ კიდევ გადაუწყვეტელია. ვიმეორებთ. იმის მაჩვენებელი ფაქტია, რომ ასეთი პრობლემები ცალკე სამეცნიერო დისციპლინის—ისტორიული გეოგრაფიის—საგანია.

მაგრამ ეს საკითხის ერთი მხარეა.

თუკი ყოფილა ცდები „ქვეყნის“ საზღვრების (ამა თუ იმ საერისთაოს თუ სახევისუფლოს და სხვ.) გამოვლენისა, თითქმის არასოდეს ყოფილა იმის ცდა, რომ ახსნილი ყოფილიყო „ქვეყნის“ ამ კონკრეტული საზღვრების შექმნის მიზეზები და პირობები. და ეს სავსებით გასაგებიცაა, რადგან ეს გარემოება გამოძინარეობს აღნიშნული მეცნიერების—ისტორიკოსების კვლევის მეთოდრიდან. ზემოაღნიშნული ცდები თითქმის ყოველთვის, მხოლოდ და მხოლოდ, ნარატიულ წყაროებზე იყო დამყარებული და ამა თუ იმ მეცნიერის „კაბინეტში“ ხდებოდა. ხოლო ამგვარი მეთოდი მიუხედავად იმისა, რომ გარკვეულ შედეგებს შეიძლება აღწევდეს, ყოველთვის მანკიერია ამ მხრივ, რადგან მისი ლოკუმენტაცია (ანტიკური ან ფეოდალური ხანის ნარატიული წყაროები) სრულიად გარკვეული ობიექტური მიზეზების გამო, არ იძლევა საამისო ჩვენებებს და, ყოველ შემთხვევაში, ასეთი მეთოდით მიღებული შედეგები ხელმეორედ შესამოწმებელი ხდება ადვილზე. ისტორიული გეოგრაფია და მისი მეთოდი, როგორც ეს ჩვენ გვესმის, პრინციპულად განსხვავდება კაბინეტური ძიებისაგან და პრაქტიკულ ძიებაზეა დამყარებული.

ჩვენ აქ გვინდა ყურადღება შევაჩიროთ იმ მცირე, მაგრამ გარკვეულ გამოცდილებაზე, რომელიც, ამ მხრივ, უკანასკნელი წლების მანძილზე შეიძინა ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილებამ სავლეუ სამუშაოების დროს. ჩვენ მოვიტანთ კონკრეტულ მაგალითებს ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების პრაქტიკიდან.

1956—1958 წწ-ში ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე (მარნეულისა და ბოლნისის რაიონები) მუშაობდა ჩვენი ინსტიტუტის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია. ამ ექსპედიციის მუშაობის შედეგად გამოვლენილი იქნა ერთ-ერთი

ასეთი „ქვეყანა“, ისტორიულ გეოგრაფიას რომ აინტერესებს და სხვა რამოდენიმე ასეთი „ქვეყნის“ გამოვლენის რეალური საფუძვლები შეიქმნა. ეს „ქვეყანა“, რომელიც ექსპედიციის მუშაობის შედეგად გამოვლინდა არის სომხური წყაროების „წობოფორი“ ანუ ქართულად „წოფის ქევი“.

ჩვენ იმთავითვე ვიცოდით, იმავე სომხური წყაროების შედეგად, რომ წოფი რომელიდაც ადმინისტრაციული ადრეფეოდალური (თუ უფრო ძველი არა) ერთეულის ცენტრი უნდა ყოფილიყო. ეს ცნობილი იყო აგრეთვე სპეციალური ლიტერატურიდანაც (ს. კაკაბაძე, პ. ინგოროყვა) მაგრამ არ ვიცოდით რიგინადად არც თვით ამ წოფის მდებარეობა და მიუთუმეტეს, მისი „ქვეყნის“ შესაძლებელი ფარგლები.

ადგილზე ჩასვლისას, როდესაც ჩვენ ნაწილობრივ უკვე მოვიხილეთ ის ხეობა (ბანუშ-ჩაი), რომელშიაც სოფელი წოფი მდებარეობს, გამოირკვა, რომ იგი (ეს ხეობა), სრულიად გარკვეულად შემოსაზღვრული და გამოყოფილი გეოგრაფიულად მეზობელი მხარეებისაგან, სოფლის მეურნეობის თავალსაზრისით სავსებით თვითკმარ ეკონომიურ მთლიანობასაც წარმოადგენს. მას გააჩნია საკუთარი ბარი, რომელიც ინტენსიური მეურნეობის საწარმოებლად ყველა პირობას აკმაყოფილებს და საზამთრო საძოვრებადაც გამოიყენება. (ჩვენმა დაზვერვებმა ეს დაადასტურა: გაველურებული ვაზი. საწნახელები); მას გააჩნია საკუთარი მთა, აუცილებელი საზაფხულო საძოვრებისათვის, რამდენადაც ბანუშ-ჩაის ხეობა უშუალოდ ლელვარის მთიდან გამოდის; დაბოლოს მას გააჩნია საკუთარი წყალი, ტყე, ქვა და სხვ. უკვე, მამსადაამე, ამ გარემოებამ ჩვენ გვაფიქრებინა, რომ აქ ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს იმ „ქვეყანასთან“, რომელიც ადრეფეოდალური ხანის სომხურ წყაროებში „წობოფორად“ ანუ „წოფის ქევიად“ იწოდება. ხეობის დეტალურმა მოხილვამ, ამას გარდა, აქ ინტენსიური ნაკვალევი გამოავლინა ადრეფეოდალური ხანის ცხოვრებისა. ამან ჩვენი ეს მოსაზრება, ცხადია, კიდევ უფრო გაამაგრა. და ახლა, ჩვენი აზრით, ყოვლად წარმოუდგენელია. რომ დღევანდელი ბანუშ-ჩაის ხეობა არ ყოფილიყო ის „ქვეყანა“ (წოფის ქევი) ანდა ამ „ქვეყნის“ ის ძირითადი ბირთვი, რომლის ნიადაგზედაც წარმოიქმნა წოფი, როგორც გარკვეული ერთეულის ეკონომიური (და პოლიტიკური) ცენტრი.

ამგვარად, ისტორიულ-გეოგრაფიული პრაქტიკული ძიებისას წმინდა ფიზიკურ-გეოგრაფიული დაკვირვების გარდა, ამა თუ იმ მხარის მეურნეობრივ ასპექტსაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ოდესღაც გარკვეულ ხანაში ესა თუ ის „ქვეყანა“ გაპირობებულია თვით ამ „ქვეყნის“ ეკონომიური გეოგრაფიით. დაბოლოს, ეს უკანასკნელი ხშირად მიგვაგნებინებს „ქვეყნის“ ეკონომიურ (და პოლიტიკურ) კენტრსაც.

მაგრამ აქ სხვა ფაქტორიც მოქმედებს. აქ მხედველობაშია მისაღები „ქვეყნის“ ისტორიული გეოგრაფიისათვის ისეთი უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტორი, როგორიცაა გზა. და მართლაც, ჩვენ ვხედავთ, რომ წოფი, რომლის სახელიც მიიღო მთელმა ერთეულმა, მდებარეობს იმ გზაზე, რომელიც ამ „ქვეყნისათვის“ მთავარ სავაჭრო მაგისტრალს წარმოადგენდა და რომელსაც ადრეფეოდალურ ხანაში მისთვის დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ეს გზა, რასაკვირველია, არ არის ადრეფეოდალური ხანის წარმონაქმნი, რასაც მოწმობს ძველი სამოსახლო ბორცვების და ყორღანების არსებობა ბანუშ-ჩაის ხეობაში და კერძოდ, ზემოხსენებული გზის გასწვრივ.

ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ იმის გარდა, რომ გამოავლინა ერთ-ერთი რეალური ერთეული ადრეფეოდალური ხანის ივერიისა; („წოფის ჭევი“), თავისი პრაქტიკული ძიებისას კიდევ ერთ მნიშვნელოვან შედეგს მიაღწია. სავსე მუშაობისას, სხვადასხვა ხანის მეტერიალური ძეგლების მოხილვისას წამოიჭრა ვარაუდი, რომ თუკი ადრეფეოდალურ (და, როგორც ჩანს, მის უწინარეს) ხანაში ბანუშ-ჩაის ხეობის ცენტრი წოფშია და ამიტომ ამ ერთეულს „წოფის ჭევი“ ეწოდება, უფრო გვიან, X ს-დან და ე. ი. განვითარებულ ფეოდალიზმის ხანაში ამ ერთეულის ცენტრი ინაცვლებს იმავე ხეობაში მდებარე სოფ. ხოყორნიში (ხოყორნის X ს-ის ეკლესია). ამიერიდან წოფის ციხე პირველობას უთმობს ხოყორნის ციხეს. ჩვენ ამ ფაქტის არსისა და მიზეზების შესახებ ეხლა სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, რადგან საამისო საუბარი სხვაგან გვაქვს (იხ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1, 38—39), მაგრამ აქ მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ ჩვენი ექსპედიციის სავსე მუშაობის შედეგად დადგინდა შესანიშნავი, ასე ვთქვათ, წმინდა ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტი: იმისდა მიუხედავად შეიცვალა თუ არა „ქვეყნის“ საზღვრები, მისი ტერიტორია (ბანუშ-ჩაის ხეობა—„წოფის ჭევი“), ისტორიული განვითარების გარკვეულ მონაკვეთზე იგივე „ქვეყანას“ სხვა სოციალური შინაარსი მიენიჭა, რისი სიმბოლური გამოხატულებაც იყო, ამ შემთხვევაში, ცენტრის გადანაცვლება წოფიდან ხოყორნიში. ეს უკანასკნელი ფაქტი, აქვე აღვნიშნავთ, შინაკლასობრივი ბრძოლის მატერიალური დადასტურებაცაა.

ეს შემოადინებული გარემოება, როგორც ჩვენ ვვარაუდობდით (იხ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1, 39), იმიტაც უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, რომ საერთო სოციალური და პოლიტიკური განვითარების გამო იმ გზას, რომელზედაც წოფი მდებარეობდა ამ დროისათვის თავისთავადი, როგორც სხვადასხვა „ქვეყნების“ დამაკავშირებელი გზის, მნიშვნელობა ეკარგება და ერთი დიდი „ქვეყნის“ შინაგან გზად იქცევა.

გზებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნების“ მოცულობისა და ამ უკანასკნელის ცვალებადობის მიზეზების დასადგენადაც.

ასე მაგალითად, 1959—1960 წწ-ის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის განმავლობაში ატენისა და თეძმის ხეობებში. გზებზე და ხეობებში ციხე-სიმაგრეთა განლაგებაზე დაკვირვებამ წამოჭრა საფუძვლიანი ვარაუდი იმის შესახებ, რომ გარკვეული დროიდან თრიალეთი, თეძამი და ატენი ერთი ქვეყანა უნდა ყოფილიყო და, მართლაც, ბაღვაშთა დროს მაინც ეს ხეობები ერთ „ქვეყნად“ გვევლინებიან, რასაც მოწმობენ აქ დაცული მატერიალური ძეგლებიცა და ისტორიული წყაროებიც.

მეორე მხრივ, თორიც (და ჯავახეთიც) უშუალოდ იყო დაკავშირებული ატენის ხეობაზე გამავალ გზასთან და ეს, შესაძლებელია, ქმნიდეს რეალურ საფუძველს თორელთა აღმოსავლეთისაკენ ექსპანსიის გასაგებად.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია „ქვეყნის“ მთლიანობის გასაგებად ე. წ. „ცხვრის გზები“ ანუ ის გზები, რომლის გაყოლებითაც მოძრაობს ცხვრის ფარა საზამთრო საძოვრებიდან საზაფხულო საძოვრებისაკენ.

ამ მხრივ, საინტერესოა, რომ, მაგალითად, ზოვლეს ხეობას საკუთარი მთა არ გააჩნია და ამდენად იგი დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო (და არის კიდევ) თავიდანვე თეძამზე ან ტანას ხეობაზე. ეს გარემოება, ცხადია, გარკვეული დროიდან შექმნიდა ამ ხეობათა დაახლოება—შერწყმის ტენდენციას.

1961 წელს მთა—ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ მისი ხელმძღვანელის აკად. ნ. ბერძენიშვილის დავალებით საგანგებოდ შეისწავლა ერთი ასეთი „ცხვრის გზა“. ამ უკანასკნელის ტრასის დადგენისა და მასთან დაკავშირებული მატერიალური ძეგლების და ტოპონომიკის, აგრეთვე ისტორიული წყაროების მონაცემების გათვალისწინების შედეგად ცხადი შეიქნა, რომ ეს არის ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი მაგისტრალი, რომელიც აკავშირებდა აღმოსავლეთ საქართველოს ორ უკიდურეს კუთხეს—კახეთსა და ტაოს, ამასთანავე წამოიჭრა ვარაუდი, რომ გარკვეული დროიდან ეს „ცხვრის გზა“ ძლიერი პოლიტიკური ფაქტორის მნიშვნელობას იძენს, რომელსაც არამცირედი როლი უნდა ეთამაშა აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანების საქმეში.

„ქვეყნის“ მთლიანობის თუ „ქვეყანათა“ დაახლოების ტენდენციის გასაგებად მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ირიგაციას.

ასე მაგალითად, ხოვლეს ხევის ანუ ხევხმელას ინტენსიური მიწათმოქმედება თითქმის მთლიანად დამოკიდებულია (და ძველდაც დამოკიდებული იყო) თეძამზე, რადგან აქ მდებარე სოფლების (დოესი, ხოვლე, გრაკალი, ყარაღაჯი, ხანდაკი) მიწები ირწყვის თეძმიდან გამოტანილი ორი არხით (სიონის რუ, ღუს რუ) და ცხადია, რომ ეს გარემოებაც ხოვლეს ხეობას ეკონომიურად დამოკიდებულს ხდის. აქ დგება მთელი რიგი საკითხებისა, რომელთა შესახებაც ჩვენ აქ ვერ ვიმსჯელებთ...

ზემომოტანილი მსჯელობის მთავარი მიზანი იყო გვეჩვენებინა ჩვენი შეხედულება ისტორიული გეოგრაფიის საგანზე და აგრეთვე ამ უკანასკნელის იმ საველე-პრაქტიკულ მხარეზე, რომლის საშუალებითაც უნდა განხორციელდეს მთავარი ამოცანა—გავერკვიოთ „ქვეყნის“ მოცულობაში და მის შინაარსში, მოკლედ, გავერკვიოთ „ქვეყნის“ ისტორიულ გეოგრაფიაში.

ამა თუ იმ, „ქვეყნის“ მხოლოდ ნიშნების დადგენა (საზღვრები, ქალაქი, ციხე) და თუნდაც ამასთან ერთად მთელი „ქვეყნის“ გამოვლენა—ეს არ არის ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის საბოლოო მიზანი. ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი მიზანია ამა თუ იმ კონკრეტული „ქვეყნის“ წარმოქმნის მიზეზების დადგენა და მისი ნიშნების (ქალაქი, ციხე) წარმოქმნის და, მაინცდამაინც, ამ კონკრეტულ ადგილას წარმოქმნის მიზეზების დადგენა. ამ მიზნის განხორციელებას ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილება ზემოხსენებული პრაქტიკული მეთოდის მეშვეობით ცდილობს.

ეს არის. მასასადამე, ძირითადად ის მეთოდიკური არსენალი, რომელიც შეიძინა ჩვენმა განყოფილებამ რამდენიმე წლის საველე მუშაობის გამოცდილების შედეგად. ისტორიულ-გეოგრაფიული პრაქტიკული ძიების პრინციპებისა და მეთოდის საბოლოო შემუშავება, ჯერჯერობით, მომავლის საქმეა.

ასეთი პრაქტიკული ძიება, რასაკვირველია, მხოლოდ ჩვენი განყოფილების მუშაობის შედეგი არ არის. უფრო შორს რომ არ წავიდეთ, ჩვენს, საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ჯერ კიდევ ამ 25 წლის წინათ ამგვარი ისტორიულ-გეოგრაფიული პრაქტიკული კვლევის შედეგად იქნა შესწავლილი ბოლნისი და დმანისი (ლ. მუსხელიშვილი), რის შედეგადაც დადგენილი იქნა ის მიზეზები, რამაც დმანისი დიდ სავაჭრო ქალაქად და ამავე დროს ისტორიული ქარტეხილების მსხვერპლად აქცია, ხოლო ბოლნისი ბოლომდე პროვინციად დასტოვა, რომელმაც იმავე ისტორიულ ქარტეხილებს ბოლომდე გაუძლო. ასეთივე პრაქტიკული კვლევის შედეგადაა დასმული მთელი რიგი კარდინალური ისტორიული საკითხები ამ უკანასკნელ ხანებში (აკად. ნ. ბერძენიშვილი); ამგვარადვე იქნა შესწავ-

ლილი ქალაქი რუსთავი (ლ. ჭილაშვილი); ასეთივე კვლევის შედეგადაა გამოთქმული მოსაზრება, რომ ქალაქ უჯარმის წარმოქმნაში დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მეცხვარეობის განვითარებას (დ. მუსხელიშვილი); ამავე აზრით, ჩვენი განყოფილების ექსპედიციის მუშაობის შედეგად 1959 წელს ტანას ხეობაში, შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქი ატენი ვენახმა წარმოქმნა. ცხადია, აქვე დავძენთ, რომ ორივე ეს ვარაუდი უნდა გავიგოთ. ასე ვთქვათ, *cum grano salis*.

ამგვარად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ ისტორიული გეოგრაფიისათვის, როგორც ისტორიული მეცნიერებისათვის არსებითი და ძირითადი არის ტერიტორია, როგორც ცოცხალი ისტორიული ორგანიზმი.

აღამიანის საზოგადოების წარმოქმნასთან ერთად წარმოიქმნა ტერიტორია, როგორც ატრიბუტი ამ საზოგადოებისა და ამ უკანასკნელის განვითარებასთან ერთად იცვლებოდა და ვითარდებოდა ტერიტორიაც. იცვლებოდა იგი ეკონომიურადაც და კულტურულადაც, სოციალურადაც და პოლიტიკურადაც, დაბოლოს იცვლებოდა—ეთნიკურადაც. ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიებისას ყველა ამ ასპექტს „ქვეყნის“ განვითარებისას თანაბარი მნიშვნელობა უნდა ეძლეოდეს. ისტორიული გეოგრაფიის მიზანია, ბოლოს და ბოლოს, „ქვეყნის“ ამ ცვლილებათა რეგისტრირება საზოგადოების განვითარების ძირითად ეტაპებზე.

ისტორიულ ხანაში ასეთი მცირე და დიდი ტერიტორიული ერთეულების გამოვლენა შესაძლებელია მხოლოდ ყველა წყაროთა ერთობლივი გამოყენებით და აქ პირველი ადგილი უჭირავს მატერიალურ ძეგლებს და ტოპონომიკას (რადგან ნარატიული წყაროები მხოლოდ გარკვეულ პერიოდს მოიცავენ და ისიც ცალმხრივ ცნობებს გვაწვდიან). ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მატერიალური ძეგლების და ტოპონომიკის ელემენტთა ერთიანობას ან განსხვავებას შეუძლია მოგვცეს ამა თუ იმ ტერიტორიალური ერთიანობის კონტურები და მისი შექმნის საფუძვლებიც.

უკანასკნელად ერთ საკითხს გვინდა მივაქციოთ ჩვენი ყურადღება.

ამგვარი, თუ შეიძლება ითქვას, ისტორიულ-გეოგრაფიული გააზრება საზოგადოების განვითარებისა სრულიად ბუნებრივია ჩვენი ძველი ისტორიკოსებისათვის, კერძოდ, ვახუშტის, როგორც ისტორიკოს-გეოგრაფის შეფასებაში მთავარი ის არის, რომ იგი საქართველოს მიწა-წყალს იაზრებდა და აღწერდა იმგვარი „ქვეყნების“ მიხედვით, რომლებიც, როგორც ვიცით, სწორედ ისტორიული გეოგრაფიის საგანს წარმოადგენს. თუ ამ თვალსაზრისზე დავდგებით, მაშინ, ცხადი უნდა იყოს, რომ ჩვენში ისტორიული გეოგრაფიის ისტორია უნდა დავიწყეთ ლეონტი მროველით, რომელმაც შექმნა საქართველოს ისტორიის პირველი და შესანიშნავი ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეფცია.

ლეონტი მროველისათვის და ვახუშტისათვის ასეთი, ასე ვთქვათ, ისტორიულ-გეოგრაფიული აზროვნება სრულიად ბუნებრივი იყო, რამდენადაც მათ დროს ასეთი ცალკეული „ქვეყნები“ ცოცხალი და რეალური ფაქტი იყო, ხოლო ძველად არსებულ „ქვეყანათა“ არსებობის შესახებ ტრადიცია, საზოგადოების თვით ისტორიული განვითარების მოცემული პირობების ძალით, მეტნაკლებად დაცული იყო.

პირველად ძველი (ფეოდალური) „ქვეყნების“ ძირეული გადანაწილება ბურჟუაზიული ურთიერთობის დამყარებამ გამოიწვია და ამდენად საქართველოში XIX ს-ის განმავლობაში მოხდა *Apriori* შეიძლება ითქვას, რომ ამ დროინდელ საქართველოს სრულიად სხვაგვარი და პრინციპულად განსხვავე-

ზული ისტორიული გეოგრაფია აქვს. ამას დაემატა 1917 და 1921 წლები „ქვეყნების“ ხელახალი გადანაწილებით და ყველაფერმა ამან გამოიწვია ძველად არსებული მცირე „ქვეყნების“, როგორც ცოცხალი ორგანიზმების, ტრადიციის დაკარგვა და დაიწყო, რაზედაც უნდა იყოს, ჩვენის აზრით, დამყარებული ის სკეპსისი და შეუფასებლობა ისტორიული გეოგრაფიისა და მისი საგნის მიმართ, რომელიც ჩვენთან დღესაც არსებობს: ის, რაც ბუნებრივი და თავისთავად მოცემული იყო ლეონტი მროველისა და ვახუშტისათვის, დღეს ჩვენთვის—ძნელი გასაგებია...

* * *

ზემოთ ჩვენ შევეცადეთ წარმოგვედგინა ჩვენი შეხედულება ისტორიული გეოგრაფიის საგნისა და მისი პრაქტიკული მხარის შესახებ: ეს ჩვენ დაგვჭირდა იმისათვის, რომ ნათლად წარმოგვეჩინა ჩვენი პოზიცია ამ მხრივ და ამის მიხედვით შეგვეფასებინა ექ. თაყაიშვილის წვლილი ამ დარგში.

* * *

ექვთიმე თაყაიშვილის თაოსნობით მოწყობილი ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გარკვეული მიზეზებით იყო გამოწვეული და გარკვეულ მიზნებს ემსახურებოდა. ეს იყო პერიოდი ჩვენი ქვეყნის წარსულის მატერიალური ძეგლების შეგროვებისა და გამოვლენისა და შემოსხენებული არქეოლოგიური ექსპედიციები თუ მოგზაურობანი სწორედ ამას ისახავდა მიზნად, კერძოდ: უცნობ თუ ნაკლებად ნაცნობ ისტორიულ ძეგლთა (ძირითადად ეკლესია-მონასტრებისა და აგრეთვე ციხე-სიმაგრეების). აღწერა-ფიქსაციას, ეპიგრაფიკული ძეგლების გადმოღებას და წვრილი, ისტორიული ღირებულების მქონე საგნების შეგროვებას².

² 1902 წ-ის ექსპედიციის ანგარიშში ექ. თაყაიშვილი სწერდა: „Целью нашей экспедиции было осмотреть и обследовать некоторые неизвестные и малоизвестные памятники Ахалцихского и Ахалкалакского уездов Тифлисской губернии и, проехав отсюда в Карскую область, изучить, обмерить и описать христианские памятники Чилдырского и Ардаганского участков Ардаганского округа“. (Е. Такайшвили, Христианские памятники, Материалы по археологии Кавказа, XII, Москва 1909, ст. V. ქვემოთ МАК, XII) ლეჩხუმ-სვანეთის 1910 წ-ის ექსპედიციის შესახებ. ექ. თაყაიშვილი სწერს: „ექსპედიციის მიზანი იყო: გვენახა ზოგიერთი ეკლესიები ლეჩხუმისა... შემდეგ შეძლებისამებრ დაგველო ყველა სვანეთის ეკლესიები; ცნობაში მოგვეყვანა და ფოტოგრაფიულად გადმოგველო მათში დაცული სიძველენი, შეგვეკრიბა არქეოლოგიური, ისტორიული და ეთნოგრაფიული ნივთები და მასალები“. (ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937 წ. გვ. 3. ქვემოთ. ექსპ. ლ.) ს. კიდეც უფრო კონკრეტული იყო სამეგრელოში 1913 წ-ის არქეოლოგიური მოგზაურობის. მიზანი, რომელიც, ექ. თაყაიშვილის სიტყვით, მდგომარეობდა იმაში, რომ „გადაგველო ფოტოგრაფიულად ყველა შესანიშნავი ნაშთები, გვეცნობოდით ძველ მხატვრობას (ფრესკებს) მონასტრებისა და ეკლესიებისა. აღგვენიშნა მათში ისეთი ისტორიული პირების სურათები და სხვა მხატვრობა, რომელიც ნამდვილს მსგავსად პირის ვადაღება ფერადებით უსაქიროესს საგანს შეადგენს ჩვენი მუზეუმისათვის. ამას გარდა ვაგროვებდით, რამდენადაც ვასწრებდით, არქეოლოგიურ მასალას, ეკლესიების, ჯვრების, ხატების და სხვა ნივთების წარწერებს, ხელნაწერების მინაწერებს, სიგელ-გუჯრებს და სხვა“. (ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი მეორე, ტფილისი, 1914 წ. გვ. 1 ქვემოთ: ა. მ. შ. 11). ქსნის ხეობის ისტორიულ ძეგლთა მოხილვა კი სავსებით კერძო შემთხვევით იყო გამოწვეული: „Описанные выше христианские памятники Ксанского ущелья я посетил летом 1908 года. Но главной целью моей поездки было не посещение этих памятников, а разыскание и приобретение ксанского клада золотых и серебряных вещей“ (Е. Такайшвили, Археологические экскурсии разыскание и заметки. Известия Кавказского Отдела Московского Археологич. Общества, IV, Тифлис, 1915, ст. 139. ქვემოთ: ИКОМАО, IV). შდ. აგრეთვე: ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938 წ. გვ. 4. ქვემოთ: კ. ო. და ჩ.

ცხადია, საველე სამუშაოთა ასეთ მიზანდასახულობას არაფერი აქვს საერთო ამა თუ იმ მხარის შესწავლასთან ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით. მაგრამ უეჭველია ისიც, რომ ამგვარი ხასიათის სამუშაოებს, ნებით თუ უნებლიედ, ყოველთვის თან სდევს ხოლმე ელემენტალური ხასიათის ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიებანი და ექ. თაყაიშვილს ამ მხრივაც აქვს ჩატარებული გარკვეული სამუშაო. კერძოდ, უპირველესად ყოვლისა, ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს ისტორიული გეოგრაფიის ისეთი აუცილებელი და პირველ რიგში გადასაჭრელი საკითხი, როგორცაა ამა თუ იმ ისტორიული პუნქტის იდენტიფიკაცია. ექ. თაყაიშვილს კარგად ესმოდა ამგვარი ძიების მნიშვნელობა და ამიტომაც, რომ იგი, მაგალითად, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში თავისი მესამე, 1917 წ-ის, ექსპედიციის ერთ-ერთ დამსახურებად თვლიდა იმას, რომ მის განმავლობაში გამორკვეული იქნა ზოგიერთი, ლიტერატურაში უცნობი, მონასტრისა და ტაძრის სახელწოდება³.

მართლაც, ექ. თაყაიშვილი ყურადღებას აქცევდა ამ გარემოებას და ამიტომ მას არა ერთი პუნქტის, თანამედროვე სოფლის თუ ნასოფლარის, ძველი სახელის აღდგენა უცდია⁴. ამ უკანასკნელთა იდენტიფიკაციის მეთოდი (ექ. თაყაიშვილის მიერ ხმარებული) არ არის რთული. ამ შემთხვევაში ექ. თაყაიშვილი ეყრდნობა ან მოსახლეობაში შემორჩენილ გადმოცემებს, ანდა—თვით ნასოფლარის ეკლესიაზე შემორჩენილ წარწერებს⁵, ან ბოლოს და ბოლოს,—ვახუშტის რუკას. ზოგჯერ ეს იდენტიფიკაცია უფრო რთული გზით ხდება: ვახუშტის „გეოგრაფიის“ მონაცემებისა, მისი რუკისა და ადგილზე არქიტექტურულ ნაგებობათა გათვალისწინების საშუალებით⁶.

ამგვარი ხასიათის სამუშაოები ექ. თაყაიშვილს ჩატარებული აქვს არა მართლ ქვემო ქართლში, არამედ ყველგან, საცა კი მას უმოგზაურია. კერძოდ, მნიშვნელოვანი დგაწლი, ამ მხრივ, მიუძღვის მას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი პუნქტის დადგენის საქმეში⁷.

³ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, ст. 21 (ქვემოთ Эксп. Ю. Г.).

⁴ ასე მაგალითად, მისი აზრით, თანამედროვე თერთი წყარო უნდა უდრიდეს ვახუშტის რუკისეულ „ორთა შუას“ (Е. Такайшвили, Грузинские надписи окрестности Белого-Ключа, ИКОМАО, I, Тифлис 1904, ст. I. ქვემოთ: ИКОМАО, I) ბაშკეის ტბას (წალკაში) ძველად ბარეთის ტბა ეწოდებოდა (Е. Такайшвили, Археологические Экскурсии, разыскания и заметки, ИКОМАО, III Тифлис, 1913, ст. 3 (ქვემოთ: ИКОМАО, III) მანგლისელი რუსების Березовая балка არის ძველი გონხარი (იქვე, 4); მთიულთა ახალსოფელი — ძველი ზა თუ ბზა (იქვე, 10); ღუნია. ყალა — ძველი წალკა (იქვე, 23); ბარმაქსიზი — ძველი ეძანი (იქვე, 67); ამბარლო (ზურტაკეტის ხეობა) — ერთქუშანთ სოფელი (იქვე, 100); ექ. თაყაიშვილს ნასოფლარების სახელებიცა აქვს აღდგენილი: შოშილეთი, რომლის მანლობლად ჰამანის ციხე ყოფილა (იქვე, 108); პანტიანი (იქვე, 114) და სხვ. ეს ნასოფლარები ქციის ხრამში მდებარეობენ.

⁵ მაგალითად, აძიკვის (იქვე, 8), ქციის (იქვე, 115—116) და თრიალეთის ახალქალაქის (იქვე, 73), აგრეთვე თევდორწმიდანის და გონხადის (ბოლნისის ხეობა) იდენტიფიკაცია. (სომხით-საორბელის ძეგლების წარწერები, ნაწილი პირველი, გვ. 95—97, 99—101).

⁶ ასეთ მონაცემთა შეთანხმებებით, ამგვარი, ასე ვთქვათ, კომპლექსური მეთოდით დადგენილია სოფ. თეზის (დღ. ავრანდო) (ИКОМАО III, 45 (და ლიპარიტის უბნის (დღ. ნასოფლარი კაკლიანი) (იქვე, 108—109). აგრეთვე მონასტერ ვარდისუბნის ადგილმდებარეობა (იქვე, 121).

⁷ წარწერის მიხედვით ერთშემოს სოფ. სიქარები ძველად საკაზრებად თუ საკირებად იწოდებოდა (МАК XII, 75); სოფ. ოკამი (კოლაში) უნდა იყოს ვახუშტისეული „მცირე ქალაქი კოლა“ (ექსპ. კ.-ო და ჩ. გვ. 8, ეს იდენტიფიკაცია, ჩემის აზრით, საუკეთესოა, რადგან ოკამიც ძველი ტაობონია); სოლომონ ყალა ოლთასში, არის ძველი „სოლომონისი“ (იქვე, 29); ჩანგლს ძველად ლენამორი თუ ლენალშორი ეწოდებოდა (იქვე, 84).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ მხარის ძველი უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური ცენტრების იდენტიფიკაცია, ისეთების, როგორიცაა კალმახის ციხე ტაოში, იქვე მდებარე ვაჩი-ძორის მონასტრით⁸; ბეჰის ციხე (ვანაშუტის მიხედვით) კოლაში⁹ და ოქროს ციხე (ალთუნ-ყალა) სამცხეში, ქვაბლიანის ზეობაში. ეს უკანასკნელი პუნქტი, ექ. თაყაიშვილის აზრით უნდა ყოფილიყო ჩორჩანელთა თუ ჩორღვანელთა ცნობილი გვარის ერისთავთ-ერისთავთა რეზიდენცია, საიდანაც იყვნენ წარმოშობით აგრეთვე ათონის მონასტრის ცნობილი ქართველი მოღვაწეები¹⁰.

ასეთივე სამუშაოებს ატარებდა ექ. თაყაიშვილი სხვა ექსპედიციების დროსაც¹¹.

ექ. თაყაიშვილის მოღვაწეობას ჩვენთვის საინტერესო თვალსაზრისით ახასიათებდა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მხარე, რომელიც აგრეთვე არსებითია მხარის ისტორიული გეოგრაფიის აღსადგენად და მის შესასწავლად ამ თვალსაზრისით. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ამა თუ იმ მხარის მატერიალური კულტურის ძეგლების საამისო გათვალისწინება.

გარდა იმისა, რომ ექ. თაყაიშვილს გარკვეული წვლილი აქვს შეტანილი ქართულ არქეოლოგიაში (ამ ტერმინის დღევანდელი გაგებით)¹². მისი ეს „არქეოლოგიური მოგზაურობანი“, ძირითადად, როგორც უკვე ვიცით ფეოდალური ხანის მატერიალური ძეგლების აღწერა-ფიქსაციას ისახავდა მიზნად. მართლაც, მისი ექსპედიციების თუ მოგზაურობების მრავალრიცხოვანი ფართო ანგარიშები, ძირითადად ფეოდალური ხანის მატერიალური ძეგლების და, პირველ რიგში, არქიტექტურული ძეგლების, დეტალურ აღწერას წარმოადგენს.

მაგრამ ცნობილი და უცნობი ეკლესია—მონასტრების დეტალური აღწერა და თუნდაც მათი ზუსტი დათარიღება ექ. თაყაიშვილისათვის არ ყოფილა, როგორც ჩანს, თვითმიზანი. იგი მატერიალური კულტურის ძეგლებს უყურებდა არა მხოლოდ მათი თავისთავადი კულტურული ფასეულობის თვალსაზრისით, არამედ აგრეთვე, როგორც ფაქტიურ ისტორიულ წყაროს, რომელსაც შეუძლია შეუმცდარი წარმოდგენა მოგვცეს ამა თუ იმ მხარის მდგომარეობის შესახებ გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაცემთში.

ასე მაგალითად, ტაო-კლარჯეთში VIII ს-ის ბოლოდან, ქართველი ბაგრატიონების დამკვიდრების შემდეგ დაწყებული მოშენება-აღორძინების¹³ ბუნებრივ გამობატულებად თვლიდა ექ. თაყაიშვილი იმას, რომ ამ მხარეში ინტენსიური და ბრწყინვალე მშენებლობის ხანა სწორედ IX—X ს. ს.-ზე მოდის. ზოლო

⁸ იქვე, 54—66;

⁹ იქვე, 15—16.

¹⁰ Е. Такайшвили, Зарзмский монастырь его реставрация и фрески. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, XXXV, Тифлис, 1905, ст. 34, 109—110 [ქვემოთ: СМОМПК, XXXV].

¹¹ იხ. მაგ. Эск. Ю. Г. 101; ა.მ.შ. 11, 19; ექსპ. ლ.-ს. 8, 95—97.

¹² იხ. მაგ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და უმნიშვნელო, წიგნი პირველი, ტფილისი, 1907, 3—4 (ქვემოთ: ა. მ. შ. 1); ვანის სიძველეები; 59—60: სკრის ზეობის არქეოლოგიური ძეგლები. ИКОМАО 1, 79—89; გათხრები არმაზის ზეობაში; ИКОМАО III, 167—172: საჩხერის ყორღანი; 172—173: ახალქალაქის ვანძი და სხვ.

¹³ ექ. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, გვ. 8-12 (გამოუქვეყნებელი შრომა, ინახება ზელნაწერთა ინსტიტუტში, ექ. თაყაიშვილის არქივში).

X-ის ბოლოდან ამ მშენებლობის შეწყვეტა. მისი აზრით. უკავშირდება პოლიტიკური სიმძიმის ცენტრის გადანაცვლებას დასავლეთ საქართველოში¹⁴.

იგივე თვალსაზრისი გამოსჭვივის თრიალეთის მატერიალური ძეგლების შეფასებაში. ექ. თაყაიშვილი სწერს:

«Дальнейшее изыскание, конечно, может преумножить материалы, но и из того, что собрано мною, можно смело указать эпоху наиболее культурного развития названной области Грузии, когда страна покрывалась христианскими памятниками и жизнь была ключом. В этом отношении, поскольку можно судить по уцелевшим памятникам и надписям на них, золотым веком строительства в Триалетском приставстве был XI и отчасти XII век, когда в этой местности эриставами были Раты и Липариты из рода Орбелиановых. Их имена встречаются почти на каждом памятнике»¹⁵.

ასეთ მიდგომას მატერიალური კულტურის ძეგლებისადმი და მათ აღქმას ამგვარი, ჭეშმარიტად ისტორიული, თვალთახედვით ექ. თაყაიშვილი ბუნებრივად იმ შედეგამდე მიჰყავდა, რომ მის თვალსაწიერში ექცეოდა არა მხოლოდ პირველხარისხოვანი არქიტექტურული ძეგლები, არამედ რიგითი, ხელოვნების თვალსაზრისით უმნიშვნელო, მატერიალური კულტურის ნაშთებიც, როგორცაა ჩვეულებრივი ნასოფლარები, სოფლის ეკლესიები, სამაროვნები, ციხე-კოშკები, გამოქვაბულ-სახიზრები და სხვ. სამისო უამრავ მაგალითებს ვხვდებით მისი ექსპედიცია-მოგზაურობის ყველა ანგარიშში¹⁶.

ყველაზე მკაფიოდ ეს თვალსაზრისი ექ. თაყაიშვილს გამოთქმული აქვს ერთ პატარა „შენიშვნაში“ ვინმე ვ. დევიცკის დილექტანტურ წერილზე, რომელიც შეეხება ფოცხოვის ხეობის სიძველეებს:

«Мнение автора, что Пощовский участок в древности был немногочислен и не особенно культурен, не может быть принято. Множество развалин церквей, крепостей и башен, которые сам г. Девицкий отмечает, доказывает, что население здесь было многочисленное, а стиль Альской церкви с ее оригинальным планом, красивым фасадом и остатками фресковой росписи один может служить доказательством высокой культуры страны»...¹⁷.

ეს არის სწორედ იმგვარი მიდგომა მატერიალური კულტურის ძეგლების, როგორც ისტორიული წყაროსადმი, როგორსაც მოითხოვს დღეს ისტორიული გეოგრაფია.

ექ. თაყაიშვილს მხედველობიდან არ რჩება წმინდა გეოგრაფიული ფაქტორიც და ამიტომ იგი ზოგჯერ საქართველოს ისტორიული პროვინციების ფიზიკურ-გეოგრაფიულ აღწერას და მათ გეოგრაფიულ საზღვრებსაც იძლევა.

¹⁴ „Период интенсивного и замечательного строительства грузинских Багратионов в Тао и Кларджети имел место в IX и, особенно, в X веке. С конца X века эта строительная деятельность прекращается, ибо после объединения Грузии и Абхазии в одно государство, центр политической жизни переносится в западную Грузию“, Эксп. Ю. Г., 78.

¹⁵ ИКОМАО, III, 2.

¹⁶ იხ. მაგ. ა. მ. შ. 1, 59—60, 64; ИКОМАО, III, 114—116, 121; ექსპ. კ-ო. და ნ. 10; არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, თბილისი 1963 წ., გვ. 8 და სხვ.

¹⁷ СМОМПК, XXXV, 247.

ასე მაგალითად, იგი მეტად მოკლედ აგვიწერს ამ თვალსაზრისით საჩინოს¹⁸, წალკას¹⁹, ერუშეთს²⁰ და კოლას²¹. მას ესმის ამ ფაქტორის არც თუ მცირედი მნიშვნელობა საერთოდ ქვეყნის ისტორიული განვითარებისათვის და ამიტომაც ტალურად აგვიწერს ამ მხარის, ჭოროხის აუზის, და მისი შემადგენელი „ქვეყნების“ (კლარჯეთი, ტაო, ისპირი, იმერხევ-შავშეთი და სხვ.) გეოგრაფიულ საზღვრებს და საერთოდ ფიზიკურ გეოგრაფიას²², თუმცა კი უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ასე ვთქვათ. ფიზიკურ-გეოგრაფიული ექსკურსი შემდეგ თხრობასთან ორგანულად დაუკავშირებელია.

ზოგჯერ ექ. თაყაიშვილი თავისი არქეოლოგიური მოგზაურობების მეოხებით გამომზეურებული ახალი მონაცემების საფუძველზე სხვადასხვა პროვინციების მოცულობას ან პოლიტიკურ საზღვრებსაც ეხება. კერძოდ, იგი ეხება XIV—XV ს ს-ის საცილას გავრცელების არეს²³; სხვაგან—აზუსტებს იმიერ და ამიერ ტაოს საზღვარს²⁴.

ექ. თაყაიშვილს გათვალისწინებული ჰქონდა ქვეყნის მეურნეობრივი ასპექტიც. რამოდენიმე ადგილას იგი აღნიშნავს კიდევაც თუ მეურნეობის რომელი სახე წარმოადგენს წამყვან დარგს ამა თუ იმ ხევში თუ ხეობაში²⁵. იგი ხშირად აღნიშნავს ამა თუ იმ პუნქტთან მდებარე საძოვრებს²⁶, არ ივიწყებს წიაღი-

¹⁸ ა. მ. შ. I, 1—2.

¹⁹ ИКОМАО, III, 2: 3.

²⁰ МАК, XII, 69.

²¹ ექსპ. კ-ო და. ჩ. 8.

²² ე. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო.

²³ ჭილაძეები ერთ დროს მთავრები იყვნენ და ფლობდნენ დიდ მხარეს გურიასა და სამეგრელოს შუა. გურიაში. მათი სამფლობელო საერისთავომდის მიდიოდა, ესე იგი მათ ეჭირათ მთელი ახლანდელი მხარე გურიისა, რომელსაც ჰქვია საჯავახო. სამეგრელოს მხრით მათი სამფლობელო, როგორც ირკვევა ესლა, ბანამადის მიდიოდა. ამ საზღვრებში შედიოდა, გარდა საჯავახოსისა, ორპირი, სამტრედია, ახლანდელი საცილაო, აბაშა და სეფეთი“ (ა. მ. შ. 11, 3).

²⁴ ამ პროვინციების გამყოფი საზღვრის მიმართულების დადგენაში იგი ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილს, მაგრამ აზუსტებს მას: „за начало границы нужно, по-моему, считать не Банис-цхали, а ее приток Бардусис-цхали (по-турецки „Бардус-чан“)“. Экс. Ю. Г. 63.

²⁵ „კოლა ანუ კოლას ხევი არის სათავე მტკვრისა... ეს არის უზარმაზარი ჩაღრმავება ანუ ქვაბური, სახე აქვს ტოლფერდა სამუთხედისა... მთებიდან, რომლებითაც შემოზღუდულია კოლას ქვაბური, აუარებელი წყაროები გადმოდის. გაზაფხულზე, თოვლის დნობის დროს, ქვაბური იქცევა უზარმაზარ ჭაობად... მისის შუა რიცხვებში უმეტესი ნაწილი კოლასი შრება და ივლისში იმოსება მშვენიერი ბალახით, მაგრამ ზოგ ადგილას რჩება ჭაობები... მომალლო ადგილებზე და მთის კალთებზე არის სახნავი მიწები, მაგრამ პური და ქერი ყოველთვის არ მწიფდება. მთელი დანარჩენი ნაწილი ვაკესი წარმოადგენს მორწყულ მინდვრებს, ამიტომ აქ საუკეთესო საძოვრები და სათიბებია და მცხოვრებნი უმეტეს შემთხვევაში მისდევენ საქონლის მოშენებას, თუმცა ხენა-თესვასაც არ აკლებენ ხელს“ (ექსპ. კ-ო და ჩ. 8—9). პარხალის და-

ხასიათებისას: „Жители Пархали занимаются садоводством и скотоводством. Прежде Пархали был известен шерстяным производством“ (эксп. Ю. Г. 90). ხახულის ხეობის აღწერისას: „Все ущелье представляет собой сплошной фруктовый сад состоящий из яблонь, сливовых, грушевых, туговых и ореховых деревьев. Есть также земля, инжир, мушмула и даже виноград. Последний тепер уже растет в диком виде.. Земли, не занятые фруктовыми садами, используются под посевы кукурузы и пшеницы. Таких земель в ущелье очень мало... Главным средством пропитания служат фрукты. Неся на зиму“ (იქვე, 68).

აქედან ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კოლაში, ძირითადად, მთის ტიპის მეურნეობაა (მე-საქონლეობა), ხახულში—ბარის ტიპისა (მებაღე-მევენახეობა), ხოლო პარხალში—ორივე.

²⁶ Эксп. Ю. Г. 81, 83, 91; ექსპ. ლ.-ს 89.

სეულსაც; რკინის მადანი²⁷. ქვამარილის და გიშრის მადნები²⁸ და სხვ. იგი ყურადღებას აქცევს აგრეთვე ირიგაციას და ზოგჯერ აღნიშნავს ხოლმე ესა თუ ის მხარე რომელი წყლებით ირწყვის²⁹. კერძოდ, იგი საგანგებოდ მიუთითებს პარხლის დიდ საირიგაციო სისტემაზე³⁰.

ექ. თაყაიშვილის ინტერესების სფეროში შედიოდა აგრეთვე ისტორიული გზები. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, რომ ვანის ნაქალაქარის სიძველეთა გათვალისწინების საფუძველზე მას, 1907 წელს, გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ „ძველი რომაული ინდოეთის გზა... ჯერ ვანზე გაივიღა, შემდეგ ბაღდადზე და მერმე შორაპნით გადადიოდა ლიხის მთაზე“³¹.

მასვე აქვს აღნიშნული თრიალეთ-ზურტაკეტის შემადგენელი ტრასა, რომელიც ზედ მდებარე ისტორიული ძეგლების მიხედვით XII ს-ში მაინც უკვე არსებულა³². ასევე აღნიშნავს იგი კოლა-ოლთისის³³, იშხან-ართვინის³⁴, ტაო-პარხლის³⁵ და სხვ. გზებს; საინტერესოა მისი ცნობები სავაჭრო ურთიერთობის შესახებ სხვადასხვა პროვინციებს შორის³⁶; აღნიშნავს იგი მის მიერ ნახულ ხიდებს³⁷, ქარვასლებს³⁸ და სხვ.

ყველა ზემომოტანილ შემთხვევებში ექ. თაყაიშვილი მხოლოდ გზების კონსტრუქციით კმაყოფილდება. მაგრამ საინტერესოა მის მიერ გზის, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტორის. გააზრება.

სამისოდ მოვიტანთ ერთ ამონაწერს.

აღწერს რა საჩინოს ბუნებრივ სილამაზესა და სიმდიდრეს იგი აღნიშნავს, რომ ყველაფერი ეს „ხდის საჩინოს ერთ საუკეთესო ადგილად მთელს იმერეთში. ამიტომ გასაკვირვალი არ არის, რომ ძველად ამ მხარეს „საჩინო“ უწოდეს.

²⁷ Эхсп. Ю. Г. 91 (პარხალში).

²⁸ ექსპ. კ.-ო. და ჩ. 51.—52.

²⁹ ანუ მაგალითად, სკრის ხეობის შესახებ: „სკრის წყალი, ანუ როგორც ახლა ადგილობრივ ებახიან, მეძლება ...ზაფხულში მინდვრების და ბაღების მოსარწყავად არის მთლად დაბრუნებული (ა. შ. შ. 1, 59); ასევეა ოშკის ხეობაში (Эхсп. Ю. Г. 45) და, როგორც ვიცით, კოლაში, (იხ. ზემოთ).

³⁰ პარხალი საერთოდ წყლის სიუხვით ყოფილა ცნობილი: „В Пархали и его окрестностях обилне воды, и пархальцы к поговорке, относящейся к трем главным храмам Тао, прибавили и название своего села. Они говорят: „Ишхани славится живописью, Ошки-красотой, Хахули-местоположением, а Пархали—водами“. В соседних с Пархали селениях сохранился знаменитый оросительный канал, который начинается у селения Утави, недалеко от Кабаки и идет к селению Завришти. Оросительная канава на протяжении нескольких километров проложена в скале. Сооружение оросительного канала приписывается царице Тамар и считается лучшим ее делом в этом Крае“ (Эхсп. Ю. Г. 90).

³¹ ა.შ.შ. 1,5.

³² ИКОМАО, III, 79, 88—89.

³³ ექსპ. კ.—ო და ჩ. 16.

³⁴ Эхсп. Ю. Г., 81.

³⁵ იქვე, 83.

³⁶ პარხალში, ექ. თაყაიშვილის სიტყვით: „В каждую пятницу во дворе мечети-базалики устраивается ярмарка, на которую из-за перевала в большом количестве приходят лазы, продающие изделия из дерева и дешевую Константинопольскую мануфактуру. Там же работают портные, заключают сделки, продают кукурузу, разбивают тяжбы и. т. п.“ (იქვე, 90).

³⁷ პარხალში, სოფ. ხევქვიში, რომელიც როგორც ჩანს, სწორედ ჰანეთიდან მომავალ გზაზე მდებარეობდა (იქვე, 101).

³⁸ სოფ. ახასთან, ზურტაკეტში (ИКОМАО, III, 102).

მაგრამ რაც ძველად „საჩინო“ იყო, ახლა დროთა ვითარების გამო „უჩინო“ შეიქნა... თავი და თავი მიზეზი საჩინოს ჩამორჩენისა სხვა იმერეთის ნაწილებთან შედარებით არის უგზობა. ამიერკავკასიის რკინის გზა ასცილდა საჩინოს და გაიარა რიონის მარჯვენა ნაპირზე. დღემდის რიონზე არ გაუკეთებიათ ხიდი, რომელსაც შეუძლია მტკიცე კავშირი მისცეს საჩინოს რკინის გზასთან და შეერთოს ორივე მხარე რიონის ნაპირებისა, სასოფლო გზებიც საჩინოში მეტად ცუდ მდგომარეობაშია. ამ მიზეზების გამო საჩინოს ნაწარმოებს ბაზარიც არა აქვს და ხალხიც ქონებრივად ჩამორჩენილია სხვა იმერეთის მკვიდრთთან შედარებით³⁹.

თავი რომ გავანებოთ „საჩინოს“ ექ. თაყაიშვილისეულ ეტიმოლოგიას, რომელსაც, ჩემის აზრით, ხალხურობის იერი გადაჰკრავს, აქ საინტერესო ის არის, რომ მას (ექ. თაყაიშვილს) ამ კონკრეტულ მაგალითზე მახვილი თვალით აქვს შენიშნული გზის, როგორც მძლავრი ფაქტორის დიდი მნიშვნელობა ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. მართლაც, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის (და, ცხადია, არა მხოლოდ ამისთვის) ეს შემოადინებული მოვლენა ფრიად საგრძნობი უნდა ყოფილიყო. საბოლოო ჯამში, ეს იყო ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელმაც მოშალა ძველი ფეოდალური „ქვეყნები“ და შექმნა ახალი, ბურჟუაზიული ისტორიული გეოგრაფია.

ექ. თაყაიშვილი ქვეყნის ეთნიკურ გეოგრაფიასაც ეხება. ჯერ ერთი აღსანიშნავია, რომ იგი თავისი მოგზაურობის ანგარიშებში (ქვემო ქართლი, ტაო-კლარჯეთი) თითქმის ყოველი სოფლის მცხოვრებთა კომპობრივ რაოდენობასა და ვინაობას გადმოგვცემს. ვარდა ამისა იგი ზოგჯერ მთელი მხარეების მოსახლეობაზედაც გვაძლევს საერთო ცნობებს⁴⁰. შემდეგ, იგი მოსახლეობის მიგრაციის შესახებაც გვაწვდის მასალებს.

საინტერესოა, მაგალითად, გადმოცემა ქციის ხრამში XVIII ს-ში სოფ. ეგარისის დაარსების შესახებ სამეგრელოდან გადმოსახლებულთა (ლარაძეთა და სხვ.) მიერ⁴¹.

კოლას ბერძნული და სომხური მოსახლეობის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე მოვიტანეთ ცნობა, რაც შეეხება წალკის დასახლებას—ეს, დაახლოებით, ამ ასოცდაათიოდე წლის წინ მომხდარი ფაქტია⁴².

³⁹ ა. მ. შ. 1, 2. შდ. იმავე ფაქტორის ასეთივე გააზრება სუჯუნის მიმართ (ა. მ. შ. 11, 22).

⁴⁰ „მოსახლეობა კოლასი, ჩვენი ექსპედიციის დროს, ფრიად აჭრელებული იყო. ნაწილს შეადგენდნენ გამაჰმადიანებული ქართველები, მესხები, ნაწილს ქურთები, ბერძნები და სომხები. ბერძნები და სომხები გადმოსახლებულნი იყვნენ აქ რუს-ოსმალთა ომის შემდეგ 1877—1878 წლებისა ოსმალეთიდან და დასახლებულნი იმ ადგილებში, რომელნიც დასტოვა გამაჰმადიანებულმა ქართველობამ და ირჩია ოსმალეთში გადასახლება“. (ექსპ. კ.-ო და ჩ. 10). ოლთისის მხარის შესახებაც ექ. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ „უმეტესობა შეადგენდა გამაჰმადიანებულს ქართველობას, მესხებს. სხვათა შორის იყვნენ ბერძნები, ქურთები და სომხები“ (ექვე, 17).

⁴¹ ИКОМАО, III, 88, 90—91, 107.

⁴² „На Цалке всего 50 селений. Население теперь состоит главным образом из армян и греков, выведенных из окрестностей Эрзерума и поселенных здесь в 1829—1831 гг. Прежнее исключительно грузинское население начало редеть в XVIII веке и в конце его почти все выселилось вследствие постоянных нападений лезгинских шаек и татар“.

(იქვე².) კუმურდოელი სომხებიც 1829 წელს დასახლებულან (МКА, XII, 35).

თურქეთიდან გადმოსახლებულ ბერძენთა ნაწილის ეთნიკური ვინაობის გასარკვევად საინტერესოა წინწყაროში (წალკა) მცხოვრები ბერძნების, გურჯანოვების, გვარისსახელი⁴³.

საყურადღებო მასალებია აგრეთვე სომეხ-ქართველთა სიმბიოზის შესახებ ქვემო ქართლში⁴⁴ და ტაოში⁴⁵.

ამა თუ იმ დროს ქვეყნის მოსახლეობის ვინაობის დასადგენად ექ. თაყაიშვილი ტოპონიმიკასაც მიმართავდა.

ასე მაგალითად, მისი აზრით, (აკად. ნ. მარის კვალად) თავდაპირველი მესხური მოსახლეობა ტაოში II ს-დან ძვ. წ.-სა, სომეხთა ექსპანსიის გამო, იწყებს არმენიზაციას. კლარჯეთი კი, ძირითადად, ქართული რჩება, თუმცა სომხური მოსახლეობის გავლენა აქაც ჩანს ტოპონიმიკაში⁴⁶.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ექ. თაყაიშვილი თავისი „არქეოლოგიური ექსკურსიების“ დროს გზა და გზა აგროვებდა ტოპონიმიკურ მასალასაც, თუმცა ეს მას, რასაკვირველია, საგანგებო მიზნად არ გაუხდია. კერძოდ, იგი იწერდა არა მარტო სოფლების, არამედ სოფლის უბნების, ხევების, უღელტეხილების, მთების, საძოვრების და სხვ. სახელწოდებას⁴⁷.

* * *

ამგვარად, როგორც ვნახეთ, ექ. თაყაიშვილის განკარგულებაში იყო, შეიძლება ითქვას, მთელი ის მასალა, რომელიც საჭიროა ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის აღსადგენად (მატერიალური ძეგლები, ტოპონიმიკა, ეპიგრაფიკა, ისტორიული წყაროები); მის კვლევას ახასიათებს თითქმის ყველა ის ელემენტი, რომელიც საჭიროა ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის დროს (გეოგრაფიული პუნქტების იდენტიფიკაცია, ფიზიკურ-გეოგრაფიული დაკვირვება, სამეურნეო და კულტურული ასპექტის გათვალისწინება, მოსახლეობის მიგრაციის, მადდვლობაში მიღება); დაბოლოს, რაც მთავარია, მას ჰქონდა ის დიდი უპირატესობა, რომელიც, ამ მხრივ, სრულიად აუცილებელია: ეს არის პრაქტიკული ძიების გამოცდილება, ე. ი. ის გარემოება, რომ მას თავისი ფეხით მოვლილი ჰქონდა ის მხარეები, რომელთა შესახებაც სწერდა.

მაგრამ, რასაკვირველია, ყველაფერი ეს მაინც შორს არის იმისაგან, რასაც დღეს ჩვენ ვუწოდებთ ისტორიულ გეოგრაფიას და რასაც დღეს ჩვენ მოვითხოვთ ისტორიული გეოგრაფიისაგან. საქმე ის არის, რომ, ჯერ ერთი, მთელი ის მასალა და ყველა ის ელემენტი ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიებისა, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, ერთნაირი სისრულით და ერთნაირი თანმიმდევრობით არ არის გამოვლენილი და გააზრებული სხვადასხვა მხარის მიმართ და, მეორე, რაც მთავარია, ყველაფერი ეს არ ექვემდებარება ერთ იდეას—თითოეული მხარის ისტორიულ გეოგრაფიას.

სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, არსებითი და ძირითადი მომენტი ისტორიული გეოგრაფიისა—ტერიტორია, როგორც ცოცხალი ორგანიზმი, რომელიც საზოგადოების განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვა შინაარსსა და მო-

⁴³ „Гурджановы, как показывает и их фамилия (гурджи по-турецки грузин) считают себя потомками грузин, хотя они вместе с другими цалкинскими греками пришли из Азиатской Турции“ (ИКОМАО II, 96).

⁴⁴ ИКОМАО, III, 99, 104.

⁴⁵ Эксп. Ю, Г., 42.

⁴⁶ ექ. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო.

⁴⁷ იხ. მაგ. ექს. კ.-ო. და ჩ. 52—53, 68, 39; Эксп. Ю. Г., 68,90 და სხვა.

ცულობას იღებს, ექ. თაყაიშვილს არ გაუხდია თავისი ამგვარი კვლევის მიზნად. იგი „ქვეყანას“ იაზრებს, როგორც სტატიკურ, უცვლელ ერთეულს და ეს მიუხედავად იმისა, რომ მასვე ჰქონდა ისეთი დაკვირვება „ქვეყანათა“ ცვლილებებისა, როგორც ეს ზემოთ საჩინოს მაგალითზე აღვნიშნეთ.

სწორედ ამიტომ მისი აღწერა ისეთი პოლიტიკური და ეკონომიური ცენტრებისა. როგორსაც თავის დროზე წარმო დგენდნენ ბეჭის ციხე⁴⁸, კალმახის ციხე⁴⁹, თორთუმის ციხე⁵⁰. ქაჯის ციხე, მგელციხე ან ველის ციხე⁵¹, ათაბაგთა⁵², ბაღვაშთა³ თუ ჩორჩანელთა რეზიდენციები⁵⁴ და სხვა მისთანანი, უსაგნოდ გამოიყურება, რადგან ისინი არ არიან დაკავშირებულნი მათ ისტორიულ და გეოგრაფიულ გარემოსთან, მათ „შესავალ ქვეყნებთან“ და ამ უკანასკნელთა ფონზე არ არიან განხილულნი.

მაგრამ, რასაკვირველია, ჩვენგან უმართებულო იქნებოდა, ყველაფერი ეს ექვთიმე თაყაიშვილის პირად ნაკლად ჩაგვეთვალა. მის დროს ისტორიული გეოგრაფია, როგორც ისტორიული მეცნიერების დისციპლინა, დღევანდელი გაგებით არ არსებობდა და ამდენად ექ. თაყაიშვილს ჩვენ არ შეიძლება წავუყენოთ პრენტენზიები იმის შესახებ, რაც უნდა მოეთხოვოს მკვლევარს დღეს ამ დარგში; მით უმეტეს, რომ, როგორც ვიცით, ექ. თაყაიშვილის მრავალრიცხოვანი ექსპედიციები, რომელთა შედეგების დიდი მნიშვნელობა ჩვენი საისტორიო მეცნიერებისათვის მათი სულისჩამდგმელისავე უზომო ენერჯის და საქმისადმი სიყვარულის შესატყვისია, სრულიად სხვა, კონკრეტულ მიზნებს ისახავდა.

მაგრამ ერთი რამ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს: ექ. თაყაიშვილს, განსხვავებით ბევრი სხვა მკვლევარისაგან, კარგად ესმოდა. [და მთელი მისი მოღვაწეობა ამას ნათლად ადასტურებს], რომ დეტალური პრაქტიკული ძიება და ახალი მატერიალური ძეგლებისა თუ ტოპონიმიკური მასალის გამოვლენა აუცილებელია ჩვენი ისტორიული მეცნიერებისა და, კერძოდ, ისტორიული გეოგრაფიის განვითარებისათვის. აი რას წერდა იგი ზემოთ ერთხელ უკვე დამოწმებულ შენიშვნაში ვ. დევიცკის წერილზე:

«Поцховский участок ждет еще более детального обследования в археологическом отношении всех его боковых ущелий. Изыскание специалиста может увеличить эпиграфический материал и даст возможность восстановить древния названия церквей и крепостей. До сих пор мы даже не знаем, какую крепость нужно считать за Джакисицихе: Кала-Бойн, Чанчах или Джакисман»⁵⁵.

ცხადია, ამგვარად წარმოედგინა მას საერთოდ თავისი „არქეოლოგიური ექსკურსიების“ ძიების პრაქტიკული მხარე. ჩვენ ამაზე ზემოთ უნდა დავრწმუნებულიყავით.

იგივე პრაქტიკული ამოცანა ჯერ კიდევ დგას დღევანდელი ისტორიული გეოგრაფიის წინაშე.

⁴⁸ ექსპ. კ.-ო. და. ჩ., 15—16.

⁴⁹ იქვე, 54—55.

⁵⁰ Эксп. Ю. Г., 19--20.

⁵¹ МАК. XII, 58—59, 69.

⁵² ექსპ. კ.-ო და ჩ., 41.

⁵³ ИКОМАО, III, 32, 108—109.

⁵⁴ СМОМПК, XXXV, 109—110.

⁵⁵ СМОМПК, XXXV, 248.

აქვთივე თაყაიშვილი და ქართული სამართლის ისტორია

აკადემიკოს ე. თაყაიშვილის ღვაწლი საქართველოს ისტორიის ბეცხიერების წინაშე ფასდაუდებელია. ქართველი ხალხის მდიდარი წარსულის შესწავლას მონადრმა მან მთელი თავისი ხანგრძლივი და ნაყოფიერი სიცოცხლე. ე. თაყაიშვილმა საქართველოს ისტორიის არა ერთი და ორი მნიშვნელოვანი ძეგლი აღმოაჩინა. მისი მოღვაწეობის შედეგად ჩვენი ხალხის წარსულის მრავალ ბუნდოვანსა და ბურუსით მოსილ საკითხს სინათლის შუქი მოეფინა. მან დაღუპვას გადაარჩინა ისეთი ძეგლები, რომელთაც საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვთ.

ე. თაყაიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობის ძირითადი საგანი საქართველოს ისტორიის წყაროების შესწავლა იყო და ამ მიმართულებით მისი იშუაობა შეუდარებელია. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ე. თაყაიშვილი იშვიათი კეთილსინდისიერებით, უდიდესი ენერჯითა და სიყვარულით ეკიდებოდა ყოველ შესასწავლ ძეგლს და ამ მხრივ მისი ღვაწლი საყოველთაო აღიარებას იმსახურებს.

საქართველოს ისტორიის XIX საუკუნის უკანასკნელი ათეული წლებიდან ე. თაყაიშვილის სახით სწორედ ისეთი მეცნიერი გამოუჩნდა, რომელიც მისთვის აუცილებელი იყო: მან მკვიდრი საძიკველი აზოუყვანა საქართველოს ისტორიის ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას. 70 წლის განმავლობაში თავგამოდებით ემსახურებოდა ის ჩვენი ხალხის წარსულის შესწავლის საქმეს.

ჩვენ ე. თაყაიშვილის მრავალმხრივი მოღვაწეობის მხოლოდ ერთ მხარეს შევეხებით. სახელდობრ, იმ წვლილს, რომელიც მან შეიტანა საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საკითხების დამუშავების საქმეში. სხვა რომ არაფერი გაეკეთებინა, გარდა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ აღმოჩენა-გამოცემისა, ესეც საკმარისი იქნებოდა მისი სახელის უკვდავსაყოფად, მაშინ როდესაც „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გამოცემა მისი მოღვაწეობის მხოლოდ ერთი ნაწილია და ისიც არა მთავარი.

განუზომელია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიისათვის საერთოდ და კერძოდ კი საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. შინაარსით ეს ძეგლი სახელმწიფო სამართალს ეკუთვნის და გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პერიოდს ასახავს. მისი შედარება შეიძლება „დასტურლამალთან“, რომელიც გვიანფეოდალური ხანის ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებასა და სამართლის ინსტიტუტებს ეხება.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“ იმდენად მნიშვნელოვან მასალას შეიცავს გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილები-

სა. რომ ამ მხრივ მას ხსენებული პერიოდის შესასწავლად მნიშვნელობით ვერცერთი სხვა ძეგლი ვერ შეედრება¹.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ შესახებ წერს: „ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს, როგორც სახელმწიფო წყობილების, ისე კულტურული, ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს“².

ძეგლის შესახებ თვითონ ე. თაყაიშვილი 1920 წელს, ე. ი. ძეგლის გამოქვეყნებისას წერდა: „ამ ოცდაათის წლის განმავლობაში აუარებელი ძეგლები და ისტორიული საბუთები აღმოჩნდა და გამოქვეყნდა, რომელთა ძეგლებით ქვაკუთხედი ჩაეყარა ჩვენი ისტორიის შესწავლას, მაგრამ ჯერ არ აღმოჩენილა ძეგლი, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების, სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების და შინაგანი ორგანიზაციის შესასწავლად ასეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდეს, როგორც ქელმწიფის კარის გარიგებას აქვს... ასე მთლიანად დასაგებული და ასე დაწვრილებით გაშუქებული სახელმწიფო წესწყობილების სურათი, როგორსაც ქელმწიფის კარის გარიგება გვაძლევს, არც ერთს ძეგლში და საბუთში არ მოგვეპოება... ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კარის გარიგების აღმოჩენა ზეიმა ჩვენი ისტორიისათვის“³.

ძეგლის აღმოჩენის შესახებ ე. თაყაიშვილი მოგვითხრობს: „ხელნაწერი, რომელშიაც დაცულია გარიგება ხელმწიფის კარისა, ჩვენ ვიპოვეთ რამოდენიმე წლის წინათ ქართლში მოგზაურობის დროს ერთს გაპარტახებულს სახლში და ამოვიღეთ ნაგავიდან, რომელიც ჩვენს თვალს წინ გამოგავეს ოთახიდან“. საერთოდ ზომ ე. თაყაიშვილი სწორედ იმ მიზნით მოგზაურობდა ხოლმე, რომ შეეგროვებინა საქართველოს ისტორიის ძეგლები. ერთი ასეთი მოგზაურობის დროს მან პირდაპირ დაღუპვას გადაარჩინა „ქელმწიფის კარის გარიგება“.

ასეთი ძეგლის აღმოჩენა და გამოცემა, როგორც ვთქვით, თავისთავად დიდ დასაფასებელია, აგრეთვე ფრიად მნიშვნელოვანია ის მუშაობა, რომელიც ე. თაყაიშვილმა ჩაატარა ძეგლის ხელნაწერის შესწავლაზე, ლექსიკონის შედგენაზე და სხვა. ამასთანავე, მან მოგვცა ძეგლის დახასიათება, მისი შინაარსის მიხედვით.

ე. თაყაიშვილმა დაწვრილებით შეისწავლა ძეგლი, გამოარკვია თუ სამართლის რომელ დარგს მიეკუთვნება ის და სახელდობრ რა და რა ინსტიტუტის შესახებ მოიპოვება მასში მასალა. მკვლევარი გულისტკივილით აღნიშნავს ძეგლის დეფექტურობას: „რომ ეს ძეგლი მთლიანად შენახულიყო,—წერს ის—ჩვენ სრული სურათი გვექნებოდა საქართველოს სახელმწიფოს წესწყობილებისა და ყოფა-ცხოვრებისა, მაგრამ რამაც ჩვენამდის მოაღწია, ისიც ფასდაუდებელია და ისიც საკმაოდ გვიშუქებს მრავალ მხარეს საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა მეცამეტე საუკუნის დასასრულს და მეთოთხმეტეს დასაწყისში“⁴.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 65—67; მისივე, საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო წყობილების ფორმის საკითხი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით (ყურნ. „საბჭოთა სამართალი“, 1959, № 3).

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, 1928, გვ. 67—68.

³ პროფ. ექ. თაყაიშვილი, „ქელმწიფის კარის გარიგება“, 1920, გვ. XXXIV, XXXVIII.

⁴ გვ. I.

⁵ იქვე, გვ. XXXIV.

ე. თაყაიშვილის ამ სიტყვების მიხედვით ძეგლი სამართლის იმ დარგს ეკუთვნის, რომელიც სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხებს ადგენს, ე. ი. სახელმწიფო სამართალს. ე. თაყაიშვილი სამართლის საკითხებს განიხილავს ძეგლის მნიშვნელობის საკითხთან დაკავშირებით. ე. თაყაიშვილის შრომის ამ ნაწილს ასეთი სათაური აქვს: „მნიშვნელობა კარის გარიგებისა საქართველოს ისტორიის და სამართლისათვის“⁶. სათაურის მიხედვით საუბარია საქართველოს ისტორიისა და სამართალზე და ამ უკანასკნელში, რასაკვირველია, იგულისხმება ქართული სამართლის ისტორია.

ძეგლი შეიცავს მასალას საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხის შესახებაც. მაგალითად, მასში არის ცნობები დავით აღმაშენებლის მეფობის ზოგიერთი საყურადღებო ეპიზოდის, საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის, საეკლესიო წყობილების თაობაზე და სხვა. ამასთანავე, ძეგლში მოიპოვება საყურადღებო მასალა ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესახებ. ყველა ეს საკითხი დაწვრილებით აქვს განხილული ე. თაყაიშვილს ხსენებულ ნაშრომში.

როგორც აღვნიშნეთ, „ქელმწიფის კარის გარიგება“ ძირითადად სამართლის დარგს ეკუთვნის და მკვლევარი ამ ძეგლისადმი წამძღვარებულ გამოკვლევაში, ძეგლის შინაარსის შესაბამისად, უმთავრესად სამართლის ისტორიის საკითხებს ეხება.

იგი ამტკიცებს, რომ „გარიგება“ შედგენილია არა უადრეს XIII საუკუნის დასასრულისა და უფრო კი XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. ამასთანავე მას საჭიროდ უცვნია განემარტა, რომ მართალია, ძეგლი XIII საუკუნის დასასრულისა და XIV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს, მაგრამ ის იმავე დროს საერთოდ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების სურათს გვიხატავს, რადგან XIII და XIV საუკუნეთა მიჯნის საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილება ერთბაშად კი არ შექმნილა, არამედ არის ნაყოფი ხანგრძლივი ისტორიული განვითარებისა: „ეს წესწყობილება (XIII საუკუნის დასასრულისა და XIV საუკუნის დასაწყისისა, ი. ს.), რასაკვირველია, თანდათანობით გამომუშავებულია საუკუნეთა განმავლობაში, დაახლოებით მეთექვსმეტე საუკუნემდის, მას თავის ევოლუცია აქვს და ნიშანია საქართველოს რთული კულტურული ცხოვრებისა და განვითარებისა“⁷.

ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის „უმთავრესი წყარო“, საშუალებას გვიძლევს გავითვალისწინოთ, თუ „რა დაწესებულებანი არსებობდა საქართველოში, ვინ უდგა სათავეში თვითეთლს დაწესებულებას, რომელნი ხელისუფალნი ანუ მოხელენი მსახურობდნენ დაწესებულებაში და რა უფლება და მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული თვითეთლს მათგანს“⁸.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა. მეფე სახელმწიფოს განაგებდა მოხელეების საშუალებით, რომელთა შორის უმაღლეს რანგს ვეზირები ეკუთვნოდნენ. ვეზირი, ე. თაყაიშვილის აზრით, შემდეგი პერიოდის მინისტრს უდრის⁹.

⁶ „ქელმწიფის კარის გარიგება“, გვ. XXXIV.

⁷ იქვე, გვ. XXXIV.

⁸ იქვე, გვ. XXXIV—XXXV.

⁹ იქვე, გვ. XXXIV—XXXV.

ე. თაყაიშვილი ჩამოთვლის ექვს ვეზირს: ჭყონდიდელს, ათაბაგს, ამირსპასალარს, მანდატურთუხუცესს, მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს. მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი, ე. თაყაიშვილის აზრით, არის პირველი ვეზირი და „ერთგვარი პრემიერი“, მის გარეშე „არც ერთი სახელმწიფო საქმე არ გადაწყდება“¹⁰. დანარჩენი ვეზირები, ასკვნის ე. თაყაიშვილი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ანალიზის საფუძველზე, ორ ჯგუფად იყოფოდა: სამთა ვეზირთა ჯგუფი (ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი) და ორთა ჯგუფი (მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი). ვეზირთა პირველ ჯგუფს „დარბაზობისა და პურობის დროს“. მეტი პატივი ჰქონდა, ძეგლის მიხედვით¹¹.

ამ ექვსი ვეზირიდან, ე. თაყაიშვილის განმარტებით, ოთხი ძველი ვეზირია, ორი კი—ათაბაგი და მსახურთუხუცესი — ახალი: ათაბაგი ვეზირად გახდა თამარის მეფობის უკანასკნელ წელს, ხოლო მსახურთუხუცესს ვეზირობა მისცა რუსუდან მეფემ.

ვეზირთა ბჭობა მეფის თავმჯდომარეობით მიმდინარეობდა, აქ წყდებოდა მნიშვნელოვანი საკითხები და, ე. თაყაიშვილის დასკვნით, ამ ბჭობას „ვეზირობა“ ეწოდებოდა¹².

ვეზირთა ბჭობა მეფის თავმჯდომარეობით მიმდინარეობდა. იქ წყდებოდა და, ოღონდ სათათბირო ხმით.

„თვითეულს ვეზირის სახელოს სამართველოდ მთელი შტატი“ ყავდა მოხელეთაო. წერს ე. თაყაიშვილი¹³.

ფრიად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ასახულია განვითარებული ფეოდალური მონარქია; მასში გატარებულია მეფის ძლიერი ხელისუფლების იდეოლოგია. „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ დასურათებული სასახლის ეტიკეტის მიხედვით მეფე ღვთის მოადგილეა ამ ქვეყნად, მისი ყოველი სიტყვა, ყოველი ნაბიჯი და საერთოდ მისი პიროვნება განსაკუთრებული შარავანდედით არის მოსილი. ამ მხრივ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ აბსოლუტური მონარქიის ატრიბუტებს გვიხატავს. აქ არ არის იმის ადგილი, რომ უფრო დაწვრილებით შეგჩერდეთ ამ საკითხზე. როგორც ცნობილია, აბსოლუტიზმი წარმოიშობა მხოლოდ იქ, სადაც ფეოდალიზმის წიაღში ვითარდება კაპიტალიზმის ჩანასახები. ასეთი მდგომარეობა საქართველოში არ გვექონია, იმ პერიოდში მაინც. მაშ როგორ ავხსნათ, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ აბსოლუტიზმის სასარგებლო იდეოლოგიაა განვითარებული?

„ქელმწიფის კარის გარიგება“ არის არა ოფიციალური დოკუმენტი, არამედ კერძო პირის ნაწარმოები. მისი ავტორი ეკამათება ვინმე სოფრომისძეს, რომელსაც აგრეთვე დაუწერია ასეთი ნაწარმოები. თავისთავად ის გარემოება, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ შექმნის დროს თურმე ასეთივე იურიდიული შინაარსის ნაწარმოები იწერებოდა, იმის დამადასტურებელია, რომ მაშინ ქართული იურიდიული აზროვნება განვითარების მაღალ დონეზე მდგარა: თუკი ასეთი ნაწარმოები ყოფილა, მას მკითხველიც ეყოლებოდა, ე. ი საზოგადოებაში არსებულა სათანადო მოთხოვნილება.

¹⁰ „ქელმწიფის გარიგება“, გვ. XXXV.
¹¹ იქვე.
¹² იქვე, გვ. XXXV—XXXVI.
¹³ იქვე, გვ. XXXVI.

რადგან „კელმწიფის კარის გარიგება“ კერძო პირის ნაწარმოებია (ავტორი უცნობია, ის კარის დიდი მოხელე უნდა იყოს), ამდენად საქმე გვაქვს ავტორის პირად შეხედულებასთან აბსოლუტიზმის შესახებ. აბსოლუტიზმის სასარგებლო შეხედულება მაშინდელ პირობებში პროგრესული იყო, რადგან აბსოლუტიზმი ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პირობებში წინ გადადგმული ნაბიჯია და ახალი საზოგადოებრივი ეკონომიური ფორმაციის მოახლოების მანიშნებელი.

ცნობილია, რომ ამა თუ იმ შეხედულების წარმოშობასაც შესაფერისი სოციალ-ეკონომიური პირობები ესაჭიროება. ამასთანავე, ისიც არის შესაძლებელი, რომ ზოგიერთი პროგრესული შეხედულება ადრე იკვლევდეს გზას და ისეთ ვითარებაშიც კი წარმოიშობოდეს, როცა მისი განხორციელება მხოლოდ მომავალში იყოს შესაძლებელი.

გარდა ამისა, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების პერიოდის ზოგიერთი მოვლენა, შესაძლებელია, იმასაც გვაფიქრებინებდეს, რომ აბსოლუტური მონარქიის შექმნის იდეას მაშინდელ საქართველოში რეალური საფუძვლებიც ჰქონოდა. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს მაღალი კულტურა, რომლის მწვერვალი „ვეფხისტყაოსანია“, ხოლო მასში ცენტრალიზებული, ძლიერი ფეოდალური მონარქიის იდეა არის გატარებული. ამასვე მოწმობს „კელმწიფის კარის გარიგება“ და მრავალი სხვა არაპირდაპირი საბუთი.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ XIII საუკუნის საქართველოში დამოწმებულია სავაჭრო ამხანაგობათა არსებობა, რაც აგრეთვე საბუთია იმისა, რომ იმ პერიოდისათვის მწიფდებოდა პირობები ფეოდალური საზოგადოების რღვევის დასაწყისისა.

ამჟამად ჩვენთვის საყურადღებოა, თუ როგორ უყურებს ამ საკითხს ე. თაყაიშვილი. „კელმწიფის კარის გარიგების“ ანალიზის საფუძველზე ის ძიდის იმ დასკვნამდე, რომ ხსენებული ძეგლის მიხედვით, რომელშიაც ასახულია სასახლის რთული ეთიკეტი და ცერემონიები, შეიძლება საქართველოს მეფის კარი შედარებულ იქნეს საფრანგეთის სამეფო კართან. იგი წერს: „კ. გარიგება გვიხატავს სურათს თვით ხელმწიფის კარისა ანუ დარბაზისა და იმ რთულის ეტიკეტის და ცერემონიებისა. რომელიც არსებობდა კელმწიფის კარზე. თითოეულის კელმწიფის ფეხის გადადგმაზედ. და რომელიც მოგვაგონებს ლიუდოვიკო მეოთხემეტის კარის ეთიკეტს“¹⁴. ამასთანავე, ე. თაყაიშვილი გვითითებს ძეგლის იმ ადგილებზე, რომლებიც მას საქართველოსა და საფრანგეთის სამეფოს მსგავსებას ანიშნებს. ასეთი ადგილებია: 1) დარბაზობის წესრიგი (მუხ. 20—29). 2) წესრიგი პურობისა (მუხ. 31—33), 3) მეფის მოკაზმვა (მუხ. 35), 4) ახალი წლის გამო ცერემონია (მუხ. 1—2), 5) ნათლისღების წესრიგი (მუხ. 3), 6) აღდგომისა დღესასწაულთან დაკავშირებული ცერემონიები (მუხ. 6). მითითებული ადგილები იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ მათში მოცემულია მეფის ყოველი ნაბიჯის დაწვრილებითი აღწერილობა, მეფის პიროვნებისათვის ზეზუნებრივი თვისებების მიწერა და სხვა ასეთები, რაც საერთოდ დამახასიათებელი იყო აბსოლუტური მონარქიისათვის ფეოდალური ევროპის ქვეყნებში.

ცნობილია, რომ ყველაზე უფრო ტიპურად ფეოდალიზმისა და სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმათა განვითარება საფრანგეთში მიმდინარეობდა.

¹⁴ „კელმწიფის კარის გარიგება“, გვ. XXXV.

ფეოდალიზმის სახელმწიფოებრივი წყობილების უკანასკნელი ფორმა—აბსოლუტიზმი საფრანგეთში შედარებით უფრო დასრულებული სახით არის წარმოდგენილი, ვიდრე ინგლისსა და სხვა ქვეყნებში. საფრანგეთში აბსოლუტიზმმა თავის უმაღლეს საფეხურს ლიუდოვიკო XIV დროს მიაღწია. სწორედ ამ ლიუდოვიკოზე აქვს საუბარი ე. თაყაიშვილს, როდესაც მას საქართველოს სამეფო კარის დახასიათება სურს.

რაკი ე. თაყაიშვილი საქართველოს სამეფო კარის შესადარებლად იღებს საფრანგეთის სამეფო კარს, მას საქართველოში საფრანგეთის მსგავსი წესწყობილება მიეგულება, ე. ი. მისი ვარაუდით შესაძლებელია, საქართველოშიც გაერთიანების პერიოდში სახელმწიფო წესწყობილებას აბსოლუტიზმის ნიშნები ჰქონოდა.

ე. თაყაიშვილი აღფრთოვანებული იყო ამ ძეგლის აღმოჩენით და ძლიერ მაღალ შეფასებასაც აძლევდა მას: „უნდა გამოვტყდეთ—წერს ის,—ჩვენ არც მოველოდით ასეთი ძეგლის აღმოჩენას ჩვენს ძველს მწერლობაში. ასეთი ძეგლი იშვიათია თვით უაღრეს კულტუროსან დიდ ხალხების და სახელმწიფოთა ისტორიაშიც“¹⁵.

ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ მის მიერ მომზადებული ძეგლის ქართული ტექსტი და რუსული თარგმანი უნდა გამოცემულიყო პეტროგრადში, იქაური „აკადემიის გამოცემათა სერიაში“; ტექსტი უკვე აწყობილიც იყო, მაგრამ „პეტროგრადის აკადემიასთან ჩვენი კავშირი რევოლუციის შემდეგ შეწყდა“ და ძეგლი ქართულად 1920 წელს თბილისში გამოვეციო¹⁶. ამ ძეგლზე მუშაობასთან დაკავშირებით ჩვენ ლენინგრადში, აკად. ნ. მარის არქივში ვიპოვეთ ნაწილი „ქელმწიფის კარის გარიგების“, ექ. თაყაიშვილის მიერ შესრულებული რუსული თარგმანისა, გამოსაცემად აწყობილი.

ნ. მარი ამის შესახებ წერდა: ჩემი მეგობარი, პროფ. ე. თაყაიშვილი და მე ერთმანეთს რევოლუციამ დაგვაშორა, ალბათ, სამუდამოდ; მას ძლიერ უყვარდა მის მიერ აღმოჩენილი „ქელმწიფის კარის გარიგება“, რომელსაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისათვისაო; ეს ძეგლი, ე. თაყაიშვილის მიერ რუსულ ენაზე ნათარგმნი, უნდა დაბეჭდილიყო «Христианский Восток»-ში, მისი და ჩემი კომენტარებით. ძეგლი უკვე აწყობილი იყო, როცა დაიწყო 1917 წლის თებერვლის რევოლუცია. აწყობილი მასალა დაიკარგა, მხოლოდ ნაწილი გადარჩა და ძეგლის დიდი მნიშვნელობის გამო, სწერდა ნ. მარი, განზრახვა გვაქვს, ეს გადარჩენილი ნაწილი, ჩვენი გამოკვლევითა და განმარტებითურთ, გამოვეცეთო.

მაგრამ ნ. მარსაც არ დასცალდა ამ საქმის ბოლომდე მიყვანა, მისი შრომა არ არის დამთავრებული. ჩვენ გადმოვწერეთ ე. თაყაიშვილია რუსული თარგმანი ნ. მარის არქივიდან და აგრეთვე ნ. მარის შენიშვნები. იქ, სადაც მარი არ ეთანხმება თაყაიშვილის თარგმანს, იგი თავის საკუთარს იძლევა. ცნობილია, რომ ეს ძეგლი ძლიერ ძნელი გასაგებია და ამიტომ ამ ორი მეცნიერის თარგმანს თავისთავად დიდი მნიშვნელობა აქვს, მით უფრო, რომ სწორედ ძეგლის რთული ადგილების გაგება იწვევდა მათ აზრთა სხვაობას. ნ. მარის არქივში გადარჩენილი აღმოჩნდა ძეგლის რუსული თარგმანი სანახევროდ, მაგრამ სამაგეროდ ძეგლის ეს გადარჩენილი ნახევარი არის სწორედ უფრო მნიშვნელოვანი. როდესაც ე. თაყაიშვილი საზღვარგარეთიდან საქართველოში დაბრუნდა

¹⁵ დამოწ. ნაშრ., გვ. XXXIV.

¹⁶ იქვე, გვ. XXXVI.

1945 წელს, მას მივეუტანეთ აკად. ნ. მარის არქივიდან ამოწერილი მასალა. იგი ინტერესით გაეცნო ნ. მარის კომენტარს და ახალი საყურადღებო შენიშვნები გამოთქვა თარგმანის შესახებ. ჩვენ განზრახული გვაქვს „ქელმწიფის კარის გარეგების“ რუსული თარგმანის გამოცემა, ნ. მარისა და ე. თაყაიშვილის შენიშვნებითურთ.

ე. თაყაიშვილი საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საკითხებს ეხება აგრეთვე თავის ერთ-ერთ უკანასკნელ ნაშრომში: „როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ“¹⁷. ამ წერილში ავტორი განიხილავს ადრეფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების მნიშვნელოვან საკითხებს. მას განვითარებული აქვს მოსაზრება, რომ იბერთა სახელმწიფო, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში წარმოიშვა, 523 წელს სწყვეტს არსებობას და მის ადგილზე ქართლის სამთავროები ყალიბდება. ეს არის ქართლის ტერიტორიაზე ფეოდალური სამთავროების წარმოშობის პროცესი. IX საუკუნეში ქართლის ერისთავთა სამთავროები კვლავ ქართლის სამეფოდ ერთიანდება, ხოლო „X საუკუნის დასასრულიდან“ გაერთიანებული საქართველოს სამეფო იქმნება.

ადრინდელი ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების მრავალ საყურადღებო საკითხს ეხება ე. თაყაიშვილი „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის“ მესამე გამოცემისადმი წამძღვარებულ გამოკვლევაში¹⁸.

ე. თაყაიშვილი უაღრესად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სიგელ-გუჯრებს საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა დარგის შესწავლის თვალსაზრისით. ასეთი საბუთები, მისი აზრით, „შეადგენენ უმთავრესს და საუკეთესო მასალას ჩვენი წარსული ცხოვრების სურათის დასახატავად და საქართველოს ისტორიის აღსადგენად. მათიანენი და ქრონიკები მარტო ჩონჩხია ისტორიისა“, ხოლო სიგელ-გუჯრები—„სისხლი და ხორცი“¹⁹. სიგელ-გუჯრები. ე. თაყაიშვილის მართებული განმარტებით, „გვააწავლიან იურიდიულ წესწყობილებას საქართველოს სამეფოსას, გვიჩვენებენ კანონებს, ზნეჩვეულებას“, სამართალს; „გვიხატავენ დამოკიდებულებას ერთმანეთში სხვადასხვა წოდებათა და კლასთა“ და სხვ²⁰.

ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა მრავალი პირველხარისხოვანი სიგელი, რომელთა ნაწილი იურიდიული შინაარსისაა. ამ ძეგლთა გამოცემასთან ერთად ე. თაყაიშვილი გვაძლევს მათ დახასიათებას და მიაქცევს ჩვენს ყურადღებას იმაზე, თუ რით არის ძეგლი შესანიშნავი, სამართლის რომელ დარგს განეკუთვნება და სხვა. მაგალითად, როცა ეხება გიორგი IX მიერ ორალელისძეთა-კვიტაშვილთათვის ბოძებულ სასისხლო სიგელს, ე. თაყაიშვილი განმარტავს, რომ ეს სიგელი „ძლიერ საყურადღებოა“ ქართული სამართლის შესასწავლად²¹ და რომ „აქ პირველად გვხვდება ზოგიერთი საყურადღებო ტერმინები“²². აღნიშნული ძეგლი მართლაც საყურადღებო მასალას შეიცავს სამართლის რიგი ცნებებისათვის. ძირითადად სიგელი სისხლის სამართალს განეკუთვნება და მასში მოთხ-

¹⁷ ჟურნ. „მნათობი“, № 8, 1948 წ.

¹⁸ „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბავარტიონთა შესახებ“, გამოსცა აკად. ე. თაყაიშვილმა, 1949.

¹⁹ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. 1, ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, 1899, გვ. IV.

²⁰ იქვე, გვ. IV—V.

²¹ იგივე, ტ. III, 1910, გვ. 436.

²² იქვე.

რობილია დანაშაულის სხვადასხვა შედგენილობა და დაურგება; საუბარია თავდასხმაზე, გერშზე, სანახშიროზე და სხვ²³.

ე. თაყაიშვილს გამოცემული აქვს ქსნის ერისთავის 1470 წლის სიგელი. იგი მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ შალვა ერისთავი ხსენებულ სიგელში „დაწვრილებით განმარტავს, თუ რა სასჯელი უნდა მიესაჯოს იმათ, ვინც მონასტრის კარ-მიდამოში რაიმე დანაშაულობას ჩაიდენს“ და რომ „ამ სახით ეს გუჯარი წარმოგვიდგენს განცალკევებულს კანონმდებლობას“²⁴.

მართლაც, ქსნის ერისთავის ხსენებული სიგელი ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ქართული ფეოდალური სისტემის სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის. ერისთავი მეფისაგან თითქმის დამოუკიდებლად აწესრიგებს მონასტრის საქმეებს და ამასთანავე ადგენს იმ იურიდიულ რეჟიმს, რომელშიაც მის საერისთავოში მდებარე მონასტერი იმყოფება. სიგელში განსაზღვრულია მონასტრის იმუნიტეტი და ამასთან დაკავშირებით მოცემულია დანაშაულის სხვადასხვა სახე და შესაფერისი სანქცია.

ე. თაყაიშვილის მიერ გამოცემულია როსტომ მეფის 1638 წლის სიგელი მურდარის შესახებ, რომელიც ძირითადად აღნიშნული მოხელის შემოსავალს ეხება. მოხელის შემოსავალი კი, როგორც ცნობილია, მის ფუნქციასთან არის დაკავშირებული. ამ შემთხვევაში საუბარია მურდარის იმ სარგოზე, რომელსაც ის იღებს საბუთზე ბეჭდის დასამისათვის. მურდარი მეფის ბეჭდის შემნახავი და მეფესთან ფრიად დაახლოებული პირი იყო²⁵. ე. თაყაიშვილი განმარტავს, რომ მურდარის შესახებ როსტომის 1638 წლის ეს სიგელი შეტანილი აქვს ვახტანგ VI-ს თავის „დასტურლამალში“ და რომ იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ „წყაროს ვახტანგ VI-ის დასტურლამალისა“²⁶.

საერთოდ ე. თაყაიშვილი ქართული სამართლის ისტორიის წყაროებს სპეციალურად იკვლევდა და კარგადაც ჰქონდა ისინი შესწავლილი.

იოსებ ბებუთაშვილის 1818 წლის მოხსენებასთან დაკავშირებით იგი ეხება ნიშკარბაშის სახელოს და მართებულად განმარტავს, რომ ეს არის მონადირეთუხუცესის, ანუ მსახურთუხუცესის სახელო, ამ ძეგლთან დაკავშირებით ის ეხება აგრეთვე მეღიქის, მამასახლისისა და მოლარეთუხუცესის სახელოებს, რომელთა შესახებაც მის მიერ გამოქვეყნებულ საბუთში მეტად საყურადღებო მასალა მოიპოვება²⁷.

ობიზართა შესანიშნავი სიგელი, რომელიც შეიცავს ფრიად შინაარსიან ცნობებს სასამართლო პროცესის შესახებ, აკად. ე. თაყაიშვილის მიერ არის გამოცემული და გამოცემული ყურადღებას აქცევს ამ ძეგლის „იურიდიულ მხარეს“²⁸.

ე. თაყაიშვილს აინტერესებს ადათისაგან სამართლის ნორმის წარმოშობა და როდესაც ამის შესახებ ჯეროვანი, მასალა მოიპოვება, ის სათანადო ადგილას

²³ „საქართველოს სიძველენი“, III, გვ. 436—439.

²⁴ იქვე, გვ. III—IV.

²⁵ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 241—245.

²⁶ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. III, გვ. IV.

²⁷ იქვე, გვ. IV.

²⁸ იქვე, ტ. II, გვ. 1.

მიგვითითებს კიდევაც, მაგალითად, მისი აზრით, ქალაქ თბილისის მოურავის განაწესში გათვალისწინებული ნორმები ადათებიდან უნდა მომდინარეობდეს²⁹.

ე. თაყაიშვილის მიერ არის გამოცემული ქართული სამართლის ისტორიის ისეთი, იურიდიული შინაარსის შესანიშნავი ძეგლები, როგორცაა დიდი მოურავისა და ჯავახიშვილის დავის შესახებ სასამართლოს გადაწყვეტილება, კახეთის საბაჟოს განაწესი, ლევანისა და ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ მთიულეთისათვის შედგენილი კანონები და სხვა. მოკლე წერილში შეუძლებელია ყველა იმ მნიშვნელოვანი ძეგლის ჩამოთვლა, კი, რომელთაც ე. თაყაიშვილის მაღლიანი ხელი შეხებია და რომელთა გამო მას თავისი მოსაზრება გამოუთქვამს.

საჭიროა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ ე. თაყაიშვილი ყურადღებას აქცევს ძეგლის ისეთ მხარეს, რომელიც ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა. ამის მაგალითად მოვიყვანოთ ვახტანგის სამართლის წიგნის ერთ მუხლს, ზოგიერთი ხელნაწერის მიხედვით: „დედაკაცს ძამულთან ჭელი არა აქვს“³⁰. საყურადღებოა, თუ რატომ არის ასეთი ადგილი მხოლოდ ზოგიერთ ხელნაწერში და ამასთან დაკავშირებით გამოსარკვევია, თუ რამდენად ჰქონდა ამ მუხლს გავრცელება, მოქმედებდა თუ არა იგი პრაქტიკაში?

1634 წლის ერთ-ერთ საბუთში, რომელიც როსტომ მეფის წყალობის სიგელს წარმოადგენს, საუბარია იმის შესახებ, რომ ძამული ოჯახის რძალს გაუცია. მეფე წერს: „მოკითხული ვქენათ და დედაკაცს ძამულის გასყიდვა არ ეხელყოფოდა“ და ამიტომ ნასყიდობა გავაუქმეთო³¹. ე. თაყაიშვილს „საქართველოს სიძველენი“-სათვის შედგენილ სარჩევში მოყავს ამ ძეგლის სათაურიც და თან ზემოთ მითითებული ადგილიც. იგი ამხავილებს ყურადღებას ქალის სამამულო უფლების საკითხზე ფეოდალურ საქართველოში³² და გვიჩვენებს ხსენებული მუხლის მოქმედებას პრაქტიკაში.

ხშირად ე. თაყაიშვილი ქართული სამართლის ისტორიის საკითხებს ვაკერით ეხება თავის მრავალრიცხოვან ნაშრომებში. მაგრამ ყველა მათი ჩვენება შორს წაგვიყვანდა.

აღვნიშნავთ მხოლოდ შემდეგს: ე. თაყაიშვილს დიდი მუშაობა აქვს ჩატარებული ქართული სამართლის ისტორიის დარგში იმ მხრივაც, რომ სიგელ-გუჯრების შესწავლისა და ძეგლების ანალიზის დროს იგი იძლეოდა მათ კლასიფიკაციას და არქმევდა თვითოეულს შინაარსის შესაფერის სახელს—იმ შემთხვევაშიც, როცა უკანასკნელი თვით ძეგლში არ იყო მოცემული.

ასეთი სახელები კი ხშირად იურიდიული ტერმინების სახით წარმოგვიდგება. მის მიერ მოცემულ დასათაურებაში უკვე ჩანს, თუ სამართლის რომელ დარგს უნდა მივაკუთვნოთ ძეგლი, სამართლის რომელი ინსტიტუტის დახასიათებანი მოგვეხმარება ის და სხვა.

ე. თაყაიშვილი ქართული სამართლის ისტორიაში პირველი მეცნიერია, რომელმაც დიდი მასშტაბის შრომა ჩაატარა ქართული იურიდიული ტერმინების გარკვევა-დადგინებაზე. შესაძლებელია, ყველა ის სახელწოდება, რომელსაც იგი ხმარობდა თავის ნაშრომებში, დღეს ერთნაირად მისაღები არ იყოს, მაგრამ ე. თაყაიშვილის ამ მუშაობას მაინც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა თავის დროზე და დღესაც არ დაუკარგავს იგი.

²⁹ „საქართველოს სიძველენი“, II, გვ. 523.

³⁰ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, თ. ენუქიძის რედაქციით, 1955, მუხლი 231.

³¹ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. II, 1909, გვ. 180, საბ. 1684 წლისა.

³² იქვე, გვ. 568.

გავისხენოთ იურიდიულ ძეგლთა ყველა ის სახელწოდება, რომელთაც ე. თაყაიშვილი იყენებდა თავის ნაშრომებში:

განჩინების წიგნი³³,

განჩინება თუ განაჩენი³⁴,

გუჯარი³⁵,

სიგელი³⁶,

გაყოფის წიგნი³⁷,

ყმობის წიგნი³⁸,

შერიგების წიგნი³⁹,

ფიცის წიგნი⁴⁰, საფიცრის წიგნი⁴¹,

მიბარების წიგნი⁴²,

ბარათი (სურსათის ძილების შესახებ)⁴³,

განწესების წიგნი (ჯამაგირისა)⁴⁴,

განწესება⁴⁵,

ვალის აღების წიგნი⁴⁶,

გაცვლის წიგნი⁴⁷,

წყალობის წიგნი⁴⁸ (ზოგჯერ სიგელიც, ეწოდება⁴⁹),

პირობის წიგნი⁵⁰. პირობა⁵¹,

³³ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. I, 1899, გვ. 425, საბ. 1644 წ.; გვ. 383, საბ. 1653 წ., გვ. 412, საბ. 1654 წ.; 349, საბ. 1714 წ., გვ. 449, საბ. 1714—1730 წწ.; გვ. 421, საბ. 1792 წ.; ტ. II, 1909 წ. გვ. 413, საბ. 1646 წ.; გვ. 191, საბ. 1692—1703 წ.; ტ. III, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, 1920, გვ. 428—429, საბ. 1717—1724 წწ.; იქვე, გვ. 205, საბ. 1728 წ.

³⁴ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. III, 1910, გვ. 428, საბ. 1703—1709 წწ.; გვ. 418, საბ. 1730—1735 წწ.

³⁵ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. I, 1899, გვ. 321, საბ. 1556 წ., გვ. 34 საბ. 1611—1615 წწ. (ბიჭვინთის ეკლესიის გუჯარი); გვ. 26, საბ. 1611—1659 წწ. (ხოფის ტაძრის გუჯარი); ტ. III, 1910, გვ. 555, საბ. 1470 წ.; გვ. 124, საბ. 1600—1605 წწ.

³⁶ იქვე, გვ. 475, საბ. 1491 წ.

³⁷ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. I, 1899, საბ. 1543, ტ. II, გვ. 239, საბ. 1674 წ.

³⁸ იგივე, ტ. III, გვ. 523, საბ. 1788 წ.

³⁹ იგივე, ტ. III, გვ. 451, საბ. 1738—1739 წწ.

⁴⁰ იქვე, გვ. 64, საბ. XVII საუკ. გვ. 45, საბ. 1680—1710 წწ.; გვ. 46, საბ. 168—1710 წწ.

⁴¹ გვ. 50, საბ. 1707—1710 წწ.; ტ. II, გვ. 207, საბ. 1675—1685 წწ.; გვ. 185, 1676—1696 წწ.

⁴² გვ. 564, საბ. 1679 წ.; გვ. 459, საბ. 1744 წ.

⁴³ იგივე, ტ. III, გვ. 445, საბ. 1737 წ.

⁴⁴ იქვე, გვ. 443, საბ. 1738 წ.

⁴⁵ იქვე, გვ. 404, საბ. 1701 წ.; გვ. 415, საბ. 1723 წ.

⁴⁶ იქვე, გვ. 509, საბ. 1710 წ.

⁴⁷ იგივე, ტ. I, გვ. 426, საბ. 1679 წ.; გვ. 491, საბ. 1693 წ.; ტ. III, გვ. 423, საბ. 1752 წ.; გვ. 522, საბ. 1786 წ.; გვ. 522, საბ. 1787 წ.

⁴⁸ იქვე, გვ. 129, საბ. 1636—1703 წწ.

⁴⁹ „საქართველოს სიძველენი“, I, გვ. 410, საბ. 1590 წ.; იქვე, საბ. 1627; იქვე, გვ. 411, საბ. 1628 წ.; იქვე, გვ. 413, საბ. 1654 წ.; გვ. 413, საბ. 1659 წ.; გვ. 414, საბ. 1672 წ.; გვ. 415, საბ. 1658 წ.; გვ. 417, საბ. 1616 წ.; გვ. 127, საბ. 1636—1703 წ.; ტ. II, გვ. 9, საბ. 1339 წ.; გვ. 8, საბ. 1338 წ.; ტ. III, გვ. 536, საბ. 1625—1639 წწ.;

⁵⁰ იქვე, გვ. 251, საბ. 1626 წ.; გვ. 252, საბ. 1628 წ., გვ. 253, საბ. 1640 წ.

⁵¹ იქვე, გვ. 96, საბ. 1746 წ.; გვ. 169, საბ. 1790 წ. ტ. III, გვ. 406, საბ. 1703 წ.

⁵² იქვე, ტ. II, გვ. 175, საბ. 1685—1695 წწ.

⁵³ იქვე, გვ. 135, საბ. 1712, გვ. 125, საბ. 1691 წ.; ტ. II, გვ. 45, საბ. 1582 წ.; ტ. I, გვ. 135, საბ. 1712 წ.

სითარხნის წიგნი⁵²,

აზატობის (პირადი განთავისუფლების) წიგნი⁵³,

არძა⁵⁴,

შეწირულობის წიგნი⁵⁵ (ზოგჯერ გუჯარი აქვს შერქმეული)⁵⁶.

გაერთიანების პირობა⁵⁷,

თავდებობის წიგნი⁵⁸,

ნასყიდობის წიგნი⁵⁹,

ბრძანების წიგნი⁶⁰, ბრძანება⁶¹.

სარგო⁶²,

სასიხლო სიგელი⁶³, სისხლის ზღვევის სიგელი⁶⁴ და სხვა.

თვითთუელი აქ მოყვანილი სახელწოდება, როგორც უკვე ითქვა, იურიდიული შინაარსის ტერმინია. ე. თაყაიშვილმა წარმატებით სცადა, დიდძალი ნედლი მასალის დამუშავების საფუძველზე დაედგინა თუ შეემუშავებია ქართული სამართლის ისტორიის სხვადასხვა დარგის ან ინსტიტუტის შესატყვისი, იურიდიული შინაარსის ტერმინოლოგია.

ამასთანავე, ე. თაყაიშვილისათვის ქართული სამართლის ისტორია არ ყოფილა კვლევის მთავარი საგანი. ამ საკითხებზე მუშაობას ის ეწეოდა იმდენად, რამდენადაც ისინი მის მიერ აღმოჩენილი ამათუ იმ ძეგლის მიხედვით წამოიჭრებოდა. მიუხედავად ამისა, აღმოჩენილი და გამოქვეყნებული ძეგლების მიხედვით იურიდიული ტერმინების წარმოჩენით მან ქართული სამართლის ისტორიის ყამირზე პირველი მეცნიერული კვალი გაავლო.

დიდია აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის ღვაწლი ქართული სამართლის ისტორიის დარგში, მაგრამ, როგორც ვთქვით, ქართული სამართლის ისტორია ნაწილია საქართველოს ისტორიისა და ე. თაყაიშვილის უმთავრესი სამოღვაწეო ასპარეზი სწორედ საქართველოს ისტორია იყო, ხოლო ამ საქმეში მისი დამსახურება ხომ განუზომელია.

სამშობლოს საამაყო შვილმა, მისი წარსულის დაუღალავმა მკვლევარმა ექვთიმე თაყაიშვილმა სამარადისო ადგილი დაიმკვიდრა ქართველი ხალხის გულში.

⁵² იქვე, გვ. 326, საბ. 1711 წ.; გვ. 100, საბ. 1756 წ. გვ. საბ. 1712 წ.

⁵³ იქვე, 1799, გვ. 175, საბ. 1799; ტ. III, გვ. 460, საბ. 1746 წ.

⁵⁴ იქვე გვ. 30, საბ XVII ს.

⁵⁵ იქვე, გვ. 133, საბ. 1705.

⁵⁶ იქვე, 1909, გვ. 61, საბ. 1624 წ.

⁵⁷ იქვე, გვ. 171, საბ. 1792 წ.

⁵⁸ იქვე, გვ. 70, 1659, გვ. 72, საბ. 1672 წ., გვ. 74, საბ. 1678, გვ. 76, საბ. 1679 წ.; გვ. 326, საბ. 1681; გვ. 80, საბ. 1690 წ., გვ. 80, საბ. 1698; გვ. 302, საბ. 1702 წ.; ტ. II, გვ. 25, საბ. 1506 წ.; გვ. 26, საბ. 1607 წ.; იქვე ტ. III, გვ. 554, საბ. 1676 წ.; გვ. 547, საბ. 1675—1700 წ.

⁵⁹ იქვე, გვ. 98, საბ. 1747 წ., 1899 წ.

⁶⁰ იქვე, ტ. II, გვ. 297, საბ. 1703—1709.

⁶¹ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. II, გვ. 522, საბ. 1784—1790 წწ.

⁶² იქვე, გვ. 3, საბ. 1460 წ.; იგივე, ტ. II, გვ. 12, საბ. 1360—1395 წწ.; გვ. 371, საბ. 1433 წ.; გვ. 35, საბ. 1413—1444 წწ. გვ. 17, საბ. 1457 წწ., ტ. III, გვ. 432, საბ. 1408 წ., გვ. 435, საბ. 1463 წ.

⁶³ იგივე, ტ. II, გვ. 120, საბ. 1652 წ.

⁶⁴ იქვე.

მოღებას და ცდას სახსრის მოპოებისათვის როგორც მუზეუმის ასაშენებლად, ისე საზოგადოების უზრუნველსაყოფად.

ჩვენც ამრიგად განვიხილავთ საზოგადოების მოღვაწეობას.

კრებები და რეფერატები

ამ ათი წლის განმავლობაში საზოგადოებამ გამართა სულ 124 საზოგადო კრება. თითო წელს მოდის თორმეტ კრებაზე მეტი. ამ კრებებზე წევრები კითხულობდნენ რეფერატებს და მოხსენებებს და ბჭობდნენ საზოგადოების საქმეებზე. სულ წაკითხული იყო 88 მოხსენება. ამათში პროფესორმა ივანე ალექსანდრეს ძე ჯავახიშვილმა წაიკითხა 4, განსვენებულმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა—1, იოსებ ყიფშიძემ—3, აკაკი შანიძემ—2, დავით კარიჭაშვილმა—3, სერგო გორგაძემ—13, კორნელი კეკელიძემ—3, პავლე ინგოროყვამ—4, იუსტიციის მინისტრის აბულაძემ—7, პოლიექტ კარბელაშვილმა—6, ვასილ კარბელაშვილმა—1, ლეონ მედიქსეტბეგოვმა—1, გიორგი ჩუბინაშვილმა—1, განსვენებულმა ალექსანდრე სარაჯიშვილმა—4, განსვენებულმა ვაჰან გაბინიანმა—1, ამბროსი ხელაიამ (ახლა ჭყონდიდის მიტროპოლიტმა)—1, სარგის კაკაბაძემ—3, ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე ჯავახიშვილმა—2, განსვენებულმა მიხეილ ქაიხოსროს ძე ყიფიანმა—1, ალექსანდრე სვანიძემ—3, მოსე ჯანაშვილმა—5, გრიგოლ ყიფშიძემ,—1, სევასტიანე ჩილაძემ—1, ილია კარგარეთელმა—1, იოსებ ხანანაშვილმა—1, გიორგი მამრადემ—1, შალვა ქარუმიძემ—1, ექიმმა აბელ იაშვილმა—1 და თავმჯდომარემ—13. ამავე დროის განმავლობაში საზოგადოების საბჭოს სხდომა ჰქონდა 158: თითო წელს მოდის ხუთმეტზე მეტი სხდომა. ამ სხდომებზე ირჩეოდა და წყდებოდა საზოგადოების საქმეები. საჯარო სხდომების ოქმები და კრებებზე გამართული კამათები ისტამბებოდა „ძველ საქართველოში“. 1907—1917 წლების ოქმები ცალკე წიგნადაც არის გამოცემული.

ლექციები

საბჭოს ძლიერ საჭიროდ მიაჩნდა ყოველთვის საჯარო ლექციების მოწყობა. ამიტომ მიმართავდა ხოლმე მცოდნე პირებს თხოვნით. მეტად დავალებული ვართ ამ მხრით ჩვენი საზოგადოების წევრის, პროფესორი ივანე ალექსანდრეს ძის ჯავახიშვილის მიერ, რომელიც საზოგადოების სახელით და საზოგადოების სასარგებლოდ თითქმის ყოველ წელს კითხულობდა ლექციებს, ან საყურადღებო მოხსენებას აკეთებდა საზოგადო კრებაზე. ამ ლექციების საგანი იყო: ქართული სამართლის ისტორია, ძველი ქართული ხელოვნების ისტორია, ეკონომიკური სტრუქტურა და მდგომარეობა საქართველოსა, ქართველი ისტორიკოსები და მათი ნაწარმოებნი, სახელმწიფო წეს-წყობილება ძველ საქართველოში და სხვა. ორი ლექცია წაიკითხა ქართული ანთროპოლოგიის შესახებ, 1911 წელს. მოსკოვის უნივერსიტეტის ლაბორანტმა ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე ჯავახიშვილმა და ერთიც, ქართული ფრესკების შესახებ—თავმჯდომარემ, მიმდინარე წლის დამდეგს. ლექციების მოწყობას აფერხებდა, გარდა კარგი ლექტორების სიძვირისა, აგრეთვე შესაფერი ბინის უქონლობა, მეტისმეტი სიძნელე ნების აღებისა ძველი რეჟიმის დროს (შინაარსის წარდგენასაც კი თხოულობდნენ). მომავალში ამ დარგსაც უნდა მიექცეს მეტი ყურადღება. უნდა გამოინახოს ბინა და შეძენილ იქნას ეგრეთ წოდებული „თვალთმაქტი ფანარი“ და სხვა.

გამოფენანი

გამოფენა მარტო ორხელ მოაწყო საზოგადოებამ ამ ათი წლის განმავლობაში: ერთხელ ფოტოგრაფიული სურათებისა და გეგმებისა, გურია-სამეგრელოში ჰოგზაურობის შესახებ და მეორედ ფრესკებისა, მიმდინარე წელს. უკანასკნელ გამოფენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მან დიდი ყურადღება მიიქცია თავისი ორიგინალობით, არა თუ ჩვენში, არამედ რუსეთშიაც.

ექსკურსიები

ექსკურსიების მოწყობას ყოველთვის დიდი ყურადღებით ეპყრობოდა საბჭო: იგი დარწმუნებული იყო, რომ საქართველოს წარსულის და აწმყოს ჯეროვნად შესწავლა კარგად მოწყობილი ექსკურსიებით შეიძლებოდა. არ ყოფილა წელი, რომ რაიმე ექსკურსია არ მოგვეწყოს. ან საზოგადო ან სპეციალი. სულ ათი წლის განმავლობაში 35 ექსკურსია იყო მოწყობილი. ექსკურსიების საგანი იყო: საისტორიო, საარქეოლოგიო და საეთნოგრაფიო ნივთების მოგროვება; ძველი ნაშთების და ძეგლების შესწავლა; მათი გეგმების და სურათების გადმოღება; სახალხო პოეზიის და სიტყვიერების მასალების შეკრება; ქართული ენის კილოკავების შესწავლა. რაიონი ექსკურსიისა იყო საქართველოს სხვადასხვა კუთხე: ქართლი, კახეთი, ქიზიყი, იმერეთი, გურია, სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი. თორთუმის და ისპირის ხეობები. ექსკურსიებში მონაწილეობას იღებდნენ საბჭოს წევრები და საგანგებოდ მოწვეული მეცნიერები, მხატვრები, ხუროთმოძღვარნი, ფოტოგრაფნი. ამ ექსკურსიების დროს არის უმეტესად შეგროვილი ჩვენი მუზეუმ-ბიბლიოთეკის ნივთები, ხელნაწერები. სიგელ-გუჯარნი, სურათები, ფრესკები და გეგმები. სვანეთში, სამეგრელოში და თორთუმ-ისპირში მოგზაურობას უფრო ექსპედიციის ხასიათი ჰქონდა თავისი შემადგენლობით.

ეს დარგი მოქმედებისა მომავალში უფრო უნდა განვითარდეს: ნაშთები თანდათან იკარგება, ძეგლები ინგრევა, ფრესკები მოცივია. რაც გვაქვს დღეს, ხვალ აღარ გვექნება, გადარჩენა ნაშთებისა საშუარია.

საგამომცემლო მოღვაწეობა

საზოგადოების დაარსების პირველივე დღიდან გამგეობა შეუდგა გამოცემათა თადარიგს და დააარსა ორი სერია: „ძველი საქართველო“ და „საქართველოს სიძველენი“. პირველში იბეჭდებოდა რეფერატები, გამოკვლევანი და სხვადასხვა საისტორიო, სალიტერატურო, საარქეოლოგიო და საეთნოგრაფიო მასალა, ხოლო მეორეში—სიგელ-გუჯარები, ისტორიული წერილები და სხვა ძეგლები. დღემდის გამოვიდა ოთხი ტომი „ძველი საქართველოსი“ და სამი ტომი „საქართველოს სიძველენისა“ (პირველი ტომი საზოგადოების დაარსებამდის იყო გამოცემული, მაგრამ ახლა იბეჭდება მეორე შევსებული გამოცემა, რომელიც ომის მიზეზით შეჩერებულია). ამის გარდა, დაწყებულია ბეჭდვა მეოთხე ტომისა, რომელიც ომისავე მიზეზით შეჩერდა. ბოლო დროს საბჭომ გადასწყვიტა დააარსოს კიდევ ორი სხვა სერია: „ძველი ქართული მწერლობა“ და „ქართული ხალხური სიტყვიერება“. პირველი ტომი „ძველი ქართული მწერლობისა“ უკვე გამოვიდა იუსტინე აბულაძის რედაქტორობით და შეიცავს „მეფეთა წიგნის“ ანუ „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიის პირველ ნაწილს; „ქართუ-

ლი ხალხური სიტყვიერება“ ცალკე წიგნად ჯერ არ გამოსულა, მაგრამ ამ დარგის მასალის შეკრებას და გამოქვეყნებას დიდი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული; ის იბეჭდებოდა „ძველ საქართველოში“. ამ დარგიდან დაისტამბა: სახალხო ლექსები 2000-მდე. არაკები და სიტყვის მასალანი—1385, გამოცანები—118, სიმღერები, ნოტებით—16, გადმოცემანი და თქმულებანი—4, ზღაპრები—33, საერთოდ სულ 3556 ნომერი. ეს დაბეჭდილი მასალა ცალკე წიგნადაც არის დამზადებული, აკლია მხოლოდ სარჩევი და მალე გამოვა. „საქართველოს სიძველენის“ სამ ტომში დაბეჭდილია სულ 1527 სიგელ-გუჯარი და სხვა საბუთები. ამას გარდა, საზოგადოებამ გამოსცა ცალკე: ურთი „პალეოგრაფიული ალბომი“, „ოქმები საზოგადო კრებისა 1907-დან 1912 წლამდის“ და „ზოგიერთი დაუბეჭდავი ლექსები აკაკი წერეთლისა“.

სულ საზოგადოებას ათი წლის განმავლობაში ჰქონდა ათი გამოცემა. რაღა თქმა უნდა, გამოცემათა რიცხვი მცირეა, მაგრამ ნუ დაივიწყებთ, რომ სამი წლის ომმა თითქმის მოგვისპო საშუალება გამომცემლობის გაგრძელებისა. ამას გარდა, ჩვენი გამოცემანი შეიცავენ შინაარსით ვრცელ კრებულებს, თითო ტომში ზოგჯერ 700-900 გვერდია. მათში დიდძალი ახალი მასალებია შეკრებილი, ხოლო ზოგი გამოკვლევა და საეთნოგრაფიო წერილი—მთელი მონოგრაფიებია. ყველა ეს ცალ-ცალკე რომ გამოგვეცა, ორმოც ნომერზე მეტს დაიჭერდა.

გამომცემლობა ძლიერ შეფერხებული იქნება მომავალშიც, თუ საკუთარი სტამბა არ გვექნა. აუცილებლად საჭიროა, რამდენიმე საზოგადოებამ შეერთებული ძალით გაიჩინოს საკუთარი სტამბა.

მუზეუმ-ბიბლიოთეკის დაარსება

ქართული ეროვნული მუზეუმის და წიგნთსაცავის დაარსება თავ მიზნად დაისახა საზოგადოების საბჭომ, მაგრამ პირველ ხანაში მას არ მოეპოებოდა ბინა, სადაც უნდა შეეკრიბა ნივთები და წიგნები. სულ პატარა კარადა თავად-აზნაურთა სადეპუტატო საკრებულოსთან დაარსებული საადგილ-მამულო კომისიის ოთახში იყო დასაბამი იმ მუზეუმისა და წიგნთსაცავისა, რომელიც ახლა გვაქვს. შემდეგ დაგვიტემეს ერთი ოთახი სათავად-აზნაურო გიმნაზიის მეორე სართულში და ბოლოს—მესამე სართულის მთელი მარჯვენა ფრთა ამ შენობისა. იმავე დროს, ჩვენ წინადადება მივეცით წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობას, აქვე გადმოეტანა თავისი მუზეუმ-ბიბლიოთეკა, რაზედაც გამგეობა დათანახმდა დიდი ყოყმანის შემდეგ. ამ დრომდის წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმ-ბიბლიოთეკა მოთავსებული იყო თავად-აზნაურობის ქარვასლაში, წიგნის მალაზიის გვერდით და, გარდა სივიწროვისა და უხერხულობისა, განიცდიდა ცეცხლისაგან განადგურების შიშს. რა ბედი მოელოდა მას, რომ ის ქარვასლაში დარჩენილიყო, ამას ყველა კარგად წარმოიდგენს მას შემდეგ, რაც ცეცხლმა იმსხვერპლა ქართული თეატრი და წერა-კითხვის საზოგადოების მალაზია.

ბიბლიოთეკის დაარსების ნება მოგვცეს 5 დეკემბერს 1911 წელს, ხოლო მუზეუმისა—24 იანვარს 1912 წელს. იმ დრომდის ვაგროვებდით მხოლოდ წიგნებს და ხელნაწერებს ბიბლიოთეკისათვის და ნივთებს მუზეუმისათვის. მუზეუმ-ბიბლიოთეკის თანდათანობით ზრდას ადვილად წარმოვიდგენთ, თუ მხედველობაში მივიღებთ, რა გვქონდა პირველ საანგარიშო წელს და რა გვაქვს ახლა. 1907 წელს ბიბლიოთეკაში იყო 52 სახელწოდების რუსული და ფრანგული

წიგნი და 23 სხვადასხვა სახელწოდების ქართული წიგნი, სულ 75. დღეს გვაქვს 9.875 სახელწოდების ნაბეჭდი წიგნი (ამათში ქართული 1495, ხოლო რუსულსა და უცხო ენებზე—8.380), 160 ალბომი, 1427 ხელნაწერი და რვა ათასზე მეტი სიგელ-გუჯარი. ხელნაწერთა შორის ბევრია ეტრატზედ ნაწერი, საკმაოდ მოიპოვება სურათებით შემკობილი. არაა იშვიათი ახლად აღმოჩენილი, ჩვენს მწერლობაში უცნობი წყაროები. დროის მიხედვით, უძველესი ხელნაწერები ეკუთვნიან მეათე საუკუნეს, უგვიანესი—მეოცეს. სიგელ-გუჯართა შორის უძველესი ეკუთვნის მეთორმეტე საუკუნეს, უგვიანესი—მეცხრამეტეს დასაწყისს. ნაბეჭდ წიგნებსა და ალბომებს შორის ბევრი იშვიათი გამოცემაა და დიდ ფასადაც ღირს. გამოცემათა უმეტესი ნაწილი შეეხება საქართველოს და საზოგადოდ კავკასიას და მის მოსაზღვრე მხარეებს. როდესაც დიდი ბიბლიოთეკა შემოგვადიღეს ქიმიის შესახებ, ჩვენ არ მივიღეთ, ვინაიდან ჩვენს მიზანს არ შეეფერებოდა, და წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკაზედ მივუთითეთ.

ეგრევე თანდათანობით იზრდებოდა და მდიდრდებოდა ჩვენი მუზეუმიც. პირველ საანგარიშო წელს მუზეუმისათვის ნივთები არა გვქონია, მეორე წლიდან დავიწყეთ შეგროვება, მესამე წლის ბოლოს გვქონდა სულ 79, ახლა კი გვაქვს 2.432 სხვადასხვა საარქეოლოგიო და საეთნოგრაფიო ნივთი, 550 ნაქსოვ-ნაკერი, 62 ქანდაკება, 585 მხატვრული ნაწარმოები, ფერადებით ნახატავი, ისტორიულ პირთა პორტრეტები, ტიპები და სხვა.

ცალკე განყოფილებას შეადგენს ეკლესია-მონასტერთა კედლებიდან გადმოღებული ფრესკები (ფაქსიმილე). ფრესკების გადმოღებას საბჭო შეუდგა 1912 წლიდან და ამ ხუთი წლის განმავლობაში იმდენი ფაქსიმილე მოგროვდა, რომ შესაძლო შეიქნა ფრესკების გამოფენის გამართვა. სულ ამჟამად მუზეუმში მოიპოვება 73 ძველი ფრესკის პირი. ფრესკების რიცხვში საპატიო ადგილი უჭირავს დინასტიურ პორტრეტებს, ესე იგი მეფეთა, დედოფალთა, ერისთავთა და დიდებულთა სურათებს. ვინაიდან ფრესკები დიდ ადგილს იჭერენ კედლებისას, ახლა მუზეუმში ადგილი აღარა გვაქვს ახალი ფრესკებისათვის. ფრესკები გადმოღებულია ჯერხანად შემდეგი ეკლესია-მონასტრების კედლებიდან: ბეთანიისა, საფარისა, მცხეთისა, ყინწვისისა, ჭულევისა, ტიმოთეს უბნისა, ნაბახტევისა, ნაყურალემისა, ტაბაკინისა, ვანისა, გარესჯისა, ბერთუბნისა, ნეკრესისა, საბუისა, ხახულისა, ოშკისა და იშხანისა. გადმოღებნი იყვნენ საგანგებოდ მოწვეულნი მხატვარნი და ამ ბოლო დროს, როცა ქართველ ხელოვანთა საზოგადოება გაიხსნა, ამ საზოგადოების წევრნი—ახალგაზრდა მხატვარნი. ჩვენი ყურადღება მიქცეული იყო ისეთი ფრესკების გადმოღებაზე, რომელთაც მოშლა მოელოდათ და დროზე მიშველება იყო საჭირო, რომ ასლი მაინც შეგვრჩენოდა. ეს დარგი დიდ თანხას თხოულობს, მაგრამ გადმოღების გაგრძელება აუცილებლად საჭიროა, უამისოდ სამუდამოდ დავკარგავთ იმ საუცხოო ნიმუშებს ქართული ხელოვნებისა, რომელიც ჯერ კიდევ საკმაოდ შეგვრჩენია და რომელიც უღიით დღე ხელიდან გვეცლება.

ნუმისმატიური კოლექცია

მუზეუმს ამჟამად მოეპოვება თვალსაჩინო კოლექცია სხვადასხვა ფულე-ბისა. უცხო სახელმწიფოთა ფულებით უფრო მდიდარია საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კირიონ II კოლექცია. მსოფლიო ნუმისმატიკა უსაზღვროა და ყველა სახელმწიფოთა ფულების კოლექციის შედგენას, რასაკვირველია, ვერ

გამოვუდგებით. ჩვენ თავ მიზნად დავისახეთ ქართულისა და საქართველოში ჰოჭრილი ფულების კოლექციის შედგენა და ამ დარგში თვალსაჩინო შედეგსაც მივაღწიეთ.

ჩვენი ქართული ფულების კოლექცია ახლა ერთი უკეთესთაგანი არის ცნობილთა შორის. იგი შედგა სამი კოლექციისაგან: საფუძვლად დაედგა იაკობ სერგის ძე მედვედიევისაგან ნაყიდი, მიემატა ამაზე არა ნაკლები კოლექცია თავმჯდომარისა, რომელიც მან გადასცა საზოგადოებას, და შეუერთდა ის ქართული ფულები, რომელიც იყო კირიონ II კოლექციაში (ეს უკანასკნელი ცალკე ინახება, მაგრამ კატალოგში საერთოდ არის აღნიშნული). ამგვარად შეიქმნა კარგი კოლექცია, რომელიც ახლა დალაგებულია და აღნუსხვილი დროთა, მეფობათა და დინასტიათა მიხედვით. ამ დალაგებაში დიდი სამსახური გავეწვია ქართული ფულების კარგად მცოდნემ, ევგენი ალექსანდრეს ძე პახომოვმა. უვარგისი და ყალბი ფულები გამოვრიცხეთ. ასევე უნდა მოვიქცეთ სხვა უცხო ფულების შესახებაც, რომელთა დიდი ნაწილი ან ყალბია, ან ისე გაფუჭებული, რომ სპილენძად თუ გამოდგება და ტყუილად იჭერს ადგილს მუზეუმში.

ეს გადარჩეული და დალაგებული, ქართული ფულების კოლექცია შეიცავს ამჟამად 3.883 ცალს. ამათში თეთრი (ვერცხლისა) არის 1081, შავი (სპილენძისა)—2.794, ხოლო ბრინჯაოსი—4. კოლექცია იწყება კოლხიდური ფულებიდან და თავდება რუს-ქართულ ფულებით, რომელთა მოჭრა შეწყდა 1833 წელს.

ჩვენს კოლექციაში საკმაოდ მოიპოვება „უნიკუმები“, იშვიათი ფულები. ბევრია ისეთებიც, რომელნიც ლიტერატურაში ცნობილნი არ არიან და არ ვიცით, რომელ მეფეებს ეკუთვნიან. ასეთებია წვრილი ვერცხლის ფულები მეთოთხმეტე და მეთხუთმეტე საუკუნეებისა. ეს ის დროა, რომლის მეფეთა სია არეულია და ჩვენს ისტორიაში ჯერაც გამორკვეული არ არის. ასეთია ფულები წარწერებით: „გი“ (გიორგი), „ბ“ (ბაგრატ), „კე“ (კონსტანტინე) და სხვა. რაღა თქმა უნდა, რომ ბევრია ისეთი ქართული ფულებიც, „უნიკუმები“ და „არა უნიკუმები“, რომელნიც მოიპოვებიან ბერლინის, ერმიტაჟის, ზუბოვის და სხვა კოლექციებში და ჩვენ კი არ მოგვეპოვება. ასეთებია, მაგალითად, სასანიანთა დინასტიის ჯურის ფულები (გარდა სტეფანოსისა), დავით კურაპალატის ფული, დავით აღმაშენებლისა და სხვა.

ფულების ღირსება სიძველით არ გაიზომება, ძველი ფულის ფასი იშვიათობაზე არის დამყარებული და არა სიძველეზე. იმ დროს, როდესაც თამარ მეფისა და რუსუდანის ფულები შაურობით ფასობენ, მეცხრამეტე საუკუნის რუსულ-ქართული ორბაზიანები, აბაზიანები და ნახევარაბაზიანები, ზოგიერთი წლებისა, რამდენიმე თუმნობით ფასობენ.

იმედი გვაქვს, მომავალში ჩვენი კოლექცია უფრო გამდიდრდება.

მუზეუმისათვის შენობის აგების საკითხი და მისი თანხები

ეროვნულ მუზეუმისათვის საკუთარი შენობის მოპოვება თუ აგება ყოველთვის საზრუნავ საგანს შეადგენდა როგორც საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა, ისე წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის. ვინაიდან სხვაფრივ საკმაო თანხის შეგროვება შეუძლებელი იყო ჩვენს ღარიბ საზოგადოებაში. ორივე საზოგადოება ეძებდა მეცენატს, რომელსაც ეს საქმე უნდა ეკისრა, მაგრამ ამაოდ. ზუბალაშვილებისადმი მიმართვამ არ გასჭ-

რა. ბოლოს დავით ზაქარიას ძემ სარაჯიშვილმა იკისრა მუზეუმის აშენება თავისი ხარჯით. რჩევა იყო, რომ მას თავისი საწლი დაეტოვებინა მუზეუმისათვის. მაგრამ არ მოხერხდა. არც მუზეუმის აშენება დასცალდა, მაგრამ ანდერძით დაავალა თავის ნების აღმსრულებელთ, ზოგიერთი მისი მამულის ლიკვიდაცია მოეხდინათ და იქიდან აღებული ფულის ნახევარი მუზეუმის ასაგებად გამოყოფილიყო, ნახევარი კი — სასტიპენდიოდ.

წერა-კითხვის საზოგადოების ერთ-ერთ წლიურ კრებაზე არჩეული იყო სამუზეუმო კომისია, რომელშიაც შედიოდნენ როგორც წერა-კითხვის საზოგადოების, ისე საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წევრები. უკანასკნელი საზოგადოების თავმჯდომარე იმავე დროს სამუზეუმო კომისიის თავმჯდომარეც იყო.

თავ მიზნად ამ კომისიამ დაისახა ადგილის შეძენა მუზეუმისათვის. ჯერ მივმართეთ ტფილისის თავად-აზნაურობას და ვთხოვეთ სამუზეუმოდ ის ადგილი, რომელიც მდებარეობს ფრეილინის ქუჩაზედ და შეადგენს თავად-აზნაურთა ქარვასლის კარ-მიდამოს ნაწილს, შენობითურთ, რომელშიაც მაშინ საადგილ-მამულო ბანკი იყო. თავად-აზნაურთა კრებამ, ნაცვლად ნაჩვენები ადგილისა, გადაწყვიტა მოგვეცეს ორმოცდაათი ათასი მანეთი, წვრილ-წვრილად. ამათგან ხუთმეტი ათასი მანეთი უკვე მივიღეთ და ოცდახუთმეტი ათასი მანეთის მოცემა ვალად ედება ახლა ეროვნულ საბჭოს, როელზედაც გადავიდა ტფილისის თავად-აზნაურთა კოლექტიური ქონება და მათი ვალდებულებანი. მოცემული ფულით და წერა-კითხვის საზოგადოების სხვა თანხებით ჩვენ ვიყიდეთ, წერა-კითხვის საზოგადოების სახელობაზედ, სამოციათას მანეთად, ეგრეთ წოდებული „ფიქრის გორა“, რომელიც შეიცავს 5000-ზე მეტს ოთხკუთხედ საყენს. ამათში სწორი ადგილია 1800 საყენი. ეს ადგილი იყო წინეთ განზრახული მუზეუმის ასაშენებლად. ახლა იგი რამდენიმე ასი ათასი მანეთი ღირს.

დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის ნაანდერძევი მამულების ლიკვიდაცია გაგრძელდა. თავი სალიკვიდაციო მამული წყნეთის ქუჩაზედ ტფილისის თავად-აზნაურობამ იყიდა, იმ პირობით, რომ ფასი—ასი ათასი მანეთი მიეცა წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის წვრილ-წვრილად, ათი წლის განმავლობაში. ამრიგად, საზოგადოებას სამუზეუმო თანხა ექნებოდა სრულად მიღებული მხოლოდ ათი წლის შემდეგ (ამ რიცხვიდან რვა წლის შემდეგ, ვინაიდან ორი წელი უკვე გავიდა). ეს, რასაკვირველია, ხელსაყრელი არ იყო. ამას გარდა, მთელი თანხა, რომელიც უნდა მიეღო საზოგადოებას მუზეუმისათვის, არ აღემატებოდა ასი ათას მანეთს. ჩვენ ყოველთვის ვუმტკიცებდით აწ განსვენებულს დავით სარაჯიშვილის მეუღლეს ეკატერინე ივანეს ასულს სარაჯიშვილისას, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ქმრის ანდერძით თავის მხრით ანდერძისავე შედგენა, რომ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის სურვილი ჯეროვანი მუზეუმის აშენების შესახებ ნარგები თანხით ვერ განხორციელდება. ეკატერინე ივანეს ასული ყურადღებით მოეპყრა მუზეუმის აშენების საქმეს და ჩვენს საზოგადოებას უანდერძა მუზეუმის ასაშენებლად ნახევარი იმ თანხისა, რომელიც უნდა დარჩენილიყო მისი ქონების ლიკვიდაციისა და ნაანდერძევი სხვა თანხების სხვადასხვა საზოგადოებათა შორის განაწილების შემდეგ. ახლა ლიკვიდაცია თითქმის თავდება, თანხა გამოირკვა: ჩვენ გვერგვბა ექვსას ათას მანეთზე მეტი. ამიტომ საჭიროდ დავინახეთ უფრო შესაფერი და ადვილად მისასვლელი ადგილი გვეყიდა მუზეუმის ასაშენებლად, ვიდრე ფიქრის გორაა. გადავწყვიტეთ, გამოგვეყიდა თავად-აზნაურობისაგან ის მამული, რომელიც მან შეიძინა დავით ზაქარი-

ას ძის სარაჯიშვილის ნების აღმსრულებლებსაგან და რომლის ვალი ჯერ არ გადაეხადათ წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის, გარდა ოცი ათასი მანეთისა, თავად-აზნაურობის საზოგადო კრებამ ნება დაგვრთო. ეს საქმე ამ დღეებში დავაბოლოვეთ. ნასყიდობის ქაღალდი, უფროს ნოტარიუსთან შესრულებული, ახლა ხელში გვაქვს. ფული, ასი ათასი მანეთი, უკვე ჩავიბარეთ. წერა-კითხვის საზოგადოებამ თავად-აზნაურობისაგან გაინაღდა 80 ათასი მანეთის ვექსილი და ის, რაც რვა წლის განმავლობაში უნდა მიეღო, ერთად მიიღო. ჩვენც ხელსაყრელი მამული შევიძინეთ; ასი ათასი მანეთი ეკატერინე ივანეს ასულის სარაჯიშვილის ნების აღმსრულებელთაგან მივიღეთ ჩვენი საზოგადოების სახვედრო ფულის ანგარიშში. არა უგვიანეს ხუთი წლისა, როგორც გამორკვეულია, კიდევ უნდა მივიღოთ ნახევარ პილიონ მანეთზედ მეტი.

ამრიგად, როგორც ხედავთ, დღეს მუზეუმის აშენების საქმე მკვიდრ ნიჟაგზე დგას. მუზეუმისათვის ორი ადგილი გვაქვს აჩენილი, ორივე ძვირფასი. ერთი მათგანი თანხად უნდა იქცეს და სამუზეუმო თანხას მიემატოს. ჩვენი და წერა-კითხვის საზოგადოების თანხები უნდა შეერთდეს და ამ შეერთებულ თანხებით და ძალებით, როცა დრო დაწყნარდება და მშვიდობიანობა ჩამოვარდება, შესაფერი შენობის აგება უნდა დავიწყეთ. მოსალოდნელი არ არის, მაგრამ თუ წერა-კითხვის საზოგადოებამ არ მოისურვა ჩვენთან ერთად, საზიარო მუზეუმის აშენება, ახლა ჩვენის ღონითაც შევძლებთ საკუთარი შენობის აგებას.

თანხების მდგომარეობა და სახარჯო თანხის სიმცირე

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ სამუზეუმო თანხას, რომელიც გვერგება განსვენებულის ეკატერინე სარაჯიშვილის ანდერძით, რომელზედაც უკვე მოგახსენეთ, თუ მხედველობაში მივიღებთ ამჟამად ნაყიდს მამულს წყნეთის ქუჩაზე და იმ მიწას სათავადაზნაურო გიმნაზიის მახლობლად, რომელიც პ. ი. თაყაიშვილმა შემოგვწირა და აგრეთვე თანხებს, რომელიც გვაქვს, ჩვენი ქონება საერთოდ ამჟამად ეღირება არა ნაკლებ შვიდასი ათასი მანეთისა. რასაკვირველია, ეს ცოტა არ არის ათი წლის მოქმედებისათვის.

მეორე მხრივ, ზოგს ეგონება, რომ ჩვენ მდიდარი ვართ, მაგრამ ეს ასე არ არის. სამუზეუმო თანხა მარტო შენობას უნდა მოხმარდეს ანდერძის ძალით და ახლანდელ სიძვირეში არც ეყოფა. არც ერთი უძრავი მამული შემოსავალს არ გვაძლევს, ერთი კიდევაც ჩვენგან ითხოვს ხარჯს. დარჩა მარტო ძირითადი, საგანგებო და სახარჯო თანხები, რომელნიც არ აღემატება ოთხმოციათას მანეთს. ჩვენი თანხების სარგებელი წლიურად ძლივს აღწევს სამი ათას მანეთამდე. სახარჯო თანხების სიმცირე შეადგენს ერთ უმთავრეს ნაკლს საზოგადოებისა. საზოგადოებას ჯერ ვერ შეუკრებიან იმდენი თანხა, რომ მატერიალურად უზრუნველ იყოს მისი არსებობა. ჯეროვანი მოქმედებისათვის ჯეროვანი სახსარი გვინდა. რასაკვირველია, თუ ანგარიშს გაუწევთ იმ გარემოებას, რომ როცა საზოგადოება შეიქმნა, არაფერი არ გვექონდა და ახლა ცოტაოდენი რამე გვაქვს, ამ დარგშიაც შევამჩნევთ ზრდას და წარმატებას, მაგრამ ეს არ კმარა.

როდესაც მოქმედება დავიწყეთ, საზოგადოებას ჰქონდა 68 მანეთი და 40 კაპ. საზოგადოების დაარსებამდის ჩვენ გვექონდა „ქართული ისტორიის და მწერლობის მოყვარულთა“ პატარა კერძო წრე. ამ წრემ გამოისცა თავისი ხარჯით წიგნი „თიმსარიანი“ და ეს გამოცემა და გადარჩენილი 18 მან. და 40 კაპ. ჩვენ

გადავეციტ ახლად დაარსებულ საზოგადოებას, პირველსავე კრებაზე. ეს იყო და ეს ჩვენი ძირითადი თანხა. პირველ საანგარიშო წელს ჩვენი ბიუჯეტა უდრიდა 379 მანეთს და 76 კაპიკს, ხოლო მიმდინარე წლის შემოსავალი, ხარჯ-ალრიცხვით, აღწევს თოთხმეტი ათას მანეთამდე. გასული წლის ბალანსი უდრის 89. 257 მანეთს და 98 კაპ.

ჩვენ ყოველთვის იმ აზრისა ვიყავით, რომ საზოგადოებამ უნდა მიიღოს ყოველი ღონე და იმდენი თანხა იქონიოს, რომლის შემოსავალი მას უზრუნველყოფს. ამ საქმეში ყველა წევრმა უნდა აღმოგვიჩინოს დახმარება. ყველა ვალდებულად უნდა ხდიდეს თავს, რითაც შეუძლია დაგვეხმაროს. ნუ დაივიწყებთ, რომ ჩვენი საზოგადოება ერთადერთი არის. რომელიც ტყუილად არ იღებს საწევრო ფულს, არამედ მუქთად ურიგებს წევრებს თავის გამოცემებს და ეს გამოცემანი ყოველთვის მეტი ღირს, ვიდრე წლიური საწევრო გადასახადი.

მიცვალეზულნი, რომელთაც ღვაწლი მიუძღვით საზოგადოების წინაშე

საზოგადოების ათი წლის მოღვაწეობის განხილვის დროს მოვალე ვართ გავიხსენოთ აწ გარდაცვალეზულნი პირნი, რომელთაც თავისი პირადი მოღვაწეობით თუ ნივთიერად ხელის გაწყობით ღვაწლი დასდეს საზოგადოებას; გვმართებს კურთხევითა და მადლობით მოვიგონოთ ეს პირნი.

პირადი მოღვაწეობით დიდი ღვაწლი მიუძღვის ჩვენი საზოგადოების წინაშე განსვენებულს ალექსანდრე ივანეს ძე სარაჯიშვილს. დღიდგან საზოგადოების დაარსებისა ის იყო გამგეობის წევრი, ასრულებდა ხაზინადარის და ბიბლიოთეკა-მუზეუმის გამგის თანამდებობას. პატიოსანი, უანგარო და მხნე მუშაკი ნამდვილი ბურჯი ვახდა საზოგადოებისა. არ იყო ისეთი დღე, რომ ის არ მისულიყოს თავმჯდომარესთან და არ ჰქონოდეს ბჭობა. თუ როგორ უნდა მოწყობილიყო საზოგადოების საქმეები. ხელოვნების კარგად მცოდნემ, მან, სხვათა შორის. დიდი ყურადღება მიაქცია სურათების შეკრებას, დაკაზმვას და დალაგებას. მისი მეცადინეობით არის შექმნილი მრავალი ჩვენი მხატვრის ნაწარმოებნი. მისი უდროოდ გარდაცვალეზა ჩვენთვის მარჯვენა ხელის მოჭრა იყო. უდროოდ და უეცრად გარდაცვალა აგრეთვე გამგეობის მეორე წევრი ალექსანდრე თევდორეს ძე ყიფშიძე. ცნობილი პრაქტიკის ადამიანი, დაულალავი მუშაკი ალექსანდრე დიდი გულშემატკივარი იყო ყოველგვარი ქართული საზოგადო საქმისა. ათასი სხვა მძიმე საქმით დატვირთული, მაინც პოულობდა დროს და დახმარებას გვიწევდა, რჩევით და საქმით. მისი სამუშაო კაბინეტი საადგილ-მამულო კომისიაში, სადეპუტატო საკრებულოსთან—დასაბამი იყო ჩვენი მუზეუმ-ბიბლიოთეკისა.

დიდი თანაგრძნობით შეხვდა ჩვენი საზოგადოების დაარსებას ცნობილი ძველი საზოგადო მოღვაწე, ფრიად დარბაისელი ქართველი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე, რომელმაც გვიანდერძა თავისი ქონების ნაწილი. ეს პირველი ანდერძი იყო ჩვენი საზოგადოების სასარგებლოდ. მისით გვერგო 11.084 მანეთზე მეტი ნომინალური ანგარიშით, ფაქტიურად კი თანხა უდრის 13.000 მანეთს, ვინაიდან ამ თანხაში ორი მომგებნიანი ბილეთია.

ამ ანდერძს მოჰყვა განსვენებული ჩვენი სახელოვანი პოეტის აკაკი წერეთლის ანდერძი, რომელმაც დაგვიტოვა, მის მიერ სათაყვანებელი ქართული ზეპირსიტყვაობის ფონდისათვის, თავისი თხზულებანი, პატარა მამულო

და აგრეთვე ის ფონდი, რომელიც გვირგვინების სანაცვლოდ უნდა შეკრებილიყო. უკანასკნელი თანხა უდრის ახლა 13.000 მანეთს¹.

ანდერძითვე მივიღეთ სახელოვანი ქართველი პედაგოგის, იაკობ სიმონის ძე გოგებაშვილის დატოვებული ერთი პირველი სესხის მომგებიანი ბილეთი, რომლის ღირებულება ახლა უდრის 1000 მანეთს. ამას გარდა, აწ განსვენებულმა, ტფილისის მცხოვრებმა სოლომონ გაბაშვილმა გვიანდერძა სამასი მანეთი. ექიმ იმრეველიშვილის გარდაცვალების შემდეგ მისმა მემკვიდრეებმა, მრევლიშვილებმა შემოგვწირეს მისი დატოვებული ხუთი ათასი მანეთი, თანხად, რომლის სარგებელი წიგნების გამოსაცემად მაშინ უნდა გამოვიყენოთ, როდესაც ეს თანხა გადაიქცევა, ზედ შეეცეილი პროცენტებით, ათი ათას მანეთად. ამ დღეებში მივიღეთ, კიდევ, განსვენებულის, სოფელ დიღომის მცხოვრების მიხეილ მარიამ ულის ხანდერძევი 1000 მანეთი.

მაგრამ ყველაზე დიდი ამაგი. განსვენებულთა შორის, ნივთიერი სახსრის დატოვებით მიუძღვის საქართველოში ჯერხანად უმაგალითო ქველმოქმედს ეკატერინე ივანეს ასულს სარაჯიშვილისას. ჯერ კიდევ მისმა მეუღლემ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილმა სიცოცხლეშივე განიზარახა თავის ხარჯით მუზეუმისათვის სახლის აშენება, მაგრამ აღარ დასცალდა. მუზეუმის ასაშენებლად წერა-კითხვის საზოგადოებას მან დაუტოვა თანხა ასი ათას მანეთამდის, ხოლო მისმა მეუღლემ ამავე მიზნისათვის ჩვენ საზოგადოებას უანდერძა თანხა, რომელიც, როგორც გამოირკვა და მოვახსენეთ, შეადგენს ექვსასი ათას მანეთზე მეტს. ამათგან ასი ათასი მანეთი უკვე მივიღეთ და მუზეუმისათვის, წყნეთის ქუჩაზედ ადგილი ვიყიდეთ, ხოლო ნახევარ მილიონ მანეთზე მეტს კიდევ მოველით შენობის ასაგებად.

ყველა აქ ჩამოთვლილ პირთა და ქველმოქმედთა ხსოვნას და აგრეთვე იმათ ხსოვნას, ვინც საზოგადოების წევრნი იყვნენ, რაიმე სარგებლობა მოუტანეს და ამჟამად განსვენებულნი არიან—ყველა ჩამოთვლა შეუძლებლად მიგვაჩნია—, გთხოვთ, ფეხზე წამოდგომით პატივი სცეთ (კრებამ ფეხზე ადგომით პატივი სცა მათ ხსოვნას).

მზრუნველნი წევრნი საზოგადოებისა

ჩვენ უმაღურობაში ჩამოგვერთმევა, აწ კარგად მყოფნი ჩვენი დამხმარენი და თვალსაჩინო მოამაგენიც რომ არ მოვიხსენიოთ. მრავალმა პირმა აღმოგვიჩინა დახმარება, მრავალი პირიდან მოგვდის შემოწირულობა დღითი დღე, მაგრამ ყველას აქ ვერ ჩამოვთვლით. იმედია, ამისათვის არც არავინ გვისაყვედურებს, ხოლო ერთი-ორი უმთავრესი ჩვენი მეცენატი რომ არ მოვიხსენიოთ, არ შეიძლება.

პირველად უნდა აღვნიშნოთ ის მხურვალე თანაგრძნობა და მონაწილეობა, რომელიც მიიღო ჩვენი საზოგადოების წარმატებაში პატივცემულმა პავლე იოსების ძე თუშანიშვილმა. ამან თავიდან კარგად შეიგნო საზოგადოების მნიშვნელობა და ყოველი მხრით ხელი შეგვიწყო: უმაღ ყოვლისა, შემოგვწირა ვერაზედ, ქართული გიმნაზიის მახლობლად, ერთი დესიატინა მიწა. ეს მიწა მან იყიდა ამ თორმეტი წლის წინ, 28.800 მანეთად. მიწას ბანკის ვალი აძევს 11 ათას მანეთამდის, მაგრამ ბანკში წლიურ შესატან ფულს თვითონ იხ-

¹ იხ. ამ ანგარიშის დამატება აკაკის ანდერძის შესახებ. გ. ლ.

დის, მამულის ფასი დღითი დღე მატულობს და ერთხელ თვალსაჩინო ფონდი გახდება საზოგადოებისა. პავლე თუმანიშვილმა შეადგინა მშვენიერი ბიბლიოთეკა ნაბეჭდი წიგნებისა საქართველოს და საზოგადოდ კავკასიის შესახებ, რომელიც შეიცავს 2.502 ცალს, და სრულად გადმოსცა საზოგადოებას. მანვე შეუკვეთა ფოტოგრაფიული ალბომები საქართველოს ეკლესია-მონასტრებისა და სხვათა სიძველეთა ცნობილს ფოტოგრაფს, აწ განსვენებულს დიმიტრი ივანეს ძე ერმაკოვს და ეს გროვა ფოტოგრაფიული სურათებისა, ოცდაათ დიდ ალბომად გაკეთებული, გადმოსცა საზოგადოებას. მანვე შემოგვწირა ბევრი საარქეოლოგიო და საეთნოგრაფიო ნივთი, ძვირფასი ნაწარმოებნი ქართველი მხატვრებისა და სხვა. მანვე შეუკვეთა ლამაზი კარადები (შკაფები), რომლებშიაც მოთავსებულია მის მიერ შემოწირული ნივთები და წიგნები. პავლე თუმანიშვილმა მოგვცა ჩვენ საშუალება, მოგვეხდინა დიდი არქეოლოგიური ექსპედიცია სვანეთში და აგვეწერა და გადმოგვეღო ფოტოგრაფიული სურათები იქაური შესანიშნავი ქართული ნაშთებისა. ამ მოგზაურობის დროს, სხვათა შორის, გადმოვღებულ აქმნა ფოტოგრაფიის საშუალებით აღიშის სახარება, მეცხრე საუკუნისა, რომელიც უკვე გამოსცა, ფოტოტიპიურად, მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ. პავლე თუმანიშვილი დღესაც განაგრძობს თავის ქველმოქმედებას და მეცენატობას ჩვენი საზოგადოებისადმი. ყველა ასეთი ამაგისათვის ჩვენმა საზოგადოებამ ის აირჩია თავის მზრუნველ წევრად. იგი მართლა რომ ნამდვილი მზრუნველია საზოგადოებისა, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით (საზოგადო კრება ტაშისცემით შეხვდა ამ განცხადებას).

არა ნაკლები ღვაწლი დასდო საზოგადოებას მისმა უწმინდესობამ, აწ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა კირიონ II. ჯერ კიდევ ექსორიობაში ყოფნის დროს შემოსწირა მან საზოგადოებას თავისი მდიდარი ბიბლიოთეკა ხელნაწერებისა და ნაბეჭდი წიგნებისა, მრავალი საარქეოლოგიო ნივთი, ალბომები, სურათები და დიდი ნუმიზმატიური კოლექცია, რომელიც შეიცავს 2.700-ზე მეტს სხვადასხვა ფულს. მანვე შემოგვწირა ასთუმნიანი შინაგანი სესხის 5% ობლიგაცია, 1915 წლისა. წელიწადი არ გავიდოდა ისე, რომ რაიმე ნივთები, ხელნაწერები თუ ფულები არ გამოგვზავნა ჩვენი საზოგადოებისათვის რუსეთიდან. კიდევ მეტი ყურადღებით გვეპყრობა და მზრუნველობას გვიწევს ახლა, როდესაც სამშობლოში დაბრუნდა. ამ დღეებში ესტუმრა მუზეუმს და გადმოსცა ნივთები, რომელთა შორის ფრიად საყურადღებოა ქიზიყის მოურავის დროშის თავი—ვერცხლისა, ოქროთი დაფერილი ჯვარის სახედ, რომელიც გაუკეთებია როსტომ მეფეს, 1658 წელს. მუზეუმში მოიპოვება ქიზიყის მოურავის მეორე დროშა, ირაკლი მეორის დროისა, მაგრამ ამას თავი შუბის მსგავსი აქვს, მაშინ, როდესაც ერთი საუკუნით წინ მაჰმადიან მეფეს დროშის თავი ჯვარის სახედ შეუკვეთია. კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II, კარგა ხანია, ცნობილია, როგორც მკვლევარი ქართული კულტურისა და სიძველენისა და ამიტომაც ჩვენმა საზოგადოებამ მას მიანიჭა საზოგადოების საპატიო წევრის ხარისხი. ის ამავე დროს ჩვენი მზრუნველი წევრიც არის (საზოგადოება ტაშისცემით შეხვდა ამ განცხადებას).

წესდების ძალით, მზრუნველი წევრის ხარისხი ენიჭება იმათ, ვინც არა ნაკლებ ექვსასი თუმნისა შემოიტანს ერთდროულად, ან სამოც-სამოც თუმანს წლიურად. სამწუხაროდ ჩვენდა, ქართველთაგან ამ ბოლო დრომდის არავინ არ გამოჩნდა მსურველი მზრუნველი წევრობისა და არავის არ შემოუტანია იმდენი თანხა, რომ მზრუნველ წევრად აგვეჩიხა, გარდა პავლე იოსების ძე თუმანი-

შვილისა. გასულ წელს ჩვენ ბაქოში გავემგზავრეთ და იქაურ ქართველთა კოლონიას ვთხოვეთ შემწეობა ერმაკოვის ფოტოგრაფიული ფირფიტების შესაძენად. ბაქოს ქართულმა კოლონიამ დაგვდვა პატივი და აღგვიტყვა შემოტანა 35000 მანეთისა. ჯერხანად იქიდგან მივიღეთ, საქართველოში კარგად ცხოვბილი ქველმოქმედის აკაკი მეთოდეს ძის ხოშტარიასაგან რვა ათასი მანეთი (ექვსი ათასი საწევრო და ორი ათასი შემოწირულობა) და დღეს საბჭო გიდგენთ თქვენ და წინადადებას გაძლევთ, აირჩიოთ ეს პატივსაცემი პირი საზოგადოების მზრუნველ წევრად. ბაქოდანვე მივიღეთ პატივცემულ ნიკოლოზ იოსების ძე ჯაყელისაგან ათასი მანეთი და განცხადება, რომ იგი თანდათან შეავსებს მზრუნველი წევრის ხვედრს გადასახადს, ექვსი ათას მანეთს. სხვებისაგანაც ველით დანაპირების შესრულებას და იმედი გვაქვს, დიდი მოლოდინი არ დაგვჭირდება. მზრუნველი წევრის ხვედრი ფული შემოიტანა და კიდევ ოთხი ათას მანეთამდის შემოგვწირა. შარშანწინ, რუსეთში კარგად ცნობილმა განათლებულმა პირმა და კოლექციონერმა დიმიტრი ივანეს ძე შჩუკინმა. რომელიც თქვენ მიერ შარშან იქნა არჩეული მზრუნველ წევრად. ამას გარდა, დ. შჩუკინიდან მივიღეთ კიდევ, საახვარშიო წელს, ძლიერ ძვირფასი წიგნები და მათ შორის ისეთი იშვიათი გამოცემანი, როგორაც არის ზვენიგოროდსკის და ბოტკინის მინანქრის კოლექციათა აღწერილობა. პირველი გამოცემა დაიბეჭდა მხოლოდ 200 ცალი და გასაყიდად არ დადებულა, ანტიკვარებთან ღირდა ათასი მანეთი. მეორე გამოცემა იშვიათია. ჩვენთვის ეს გამოცემანი მით უფრო საინტერესოა, რომ უშეტესი ნაწილი გამოცემული მინანქრიანი ხატებისა და ჯვრებისა საქართველოს ეკლესია-მონასტრებიდან არის მოპარვით და მოტაცებით გაზიდული.

ამრიგად, დღემდის ორი მზრუნველი წევრი გვყავდა და დღეს ამას ემატება მესამეც, ბ-ნი აკაკი მეთოდეს ძე ხოშტარია.

როგორც მოგახსენეთ, დამხმარე წევრნი ბევრი გვყავს და ყველას გერჩამოვთვლით. მათ შორის ისეთებიც არიან, რომელნიც იშვიათად გაუშვებენ საყურადღებო ძველ ქართულ ნივთს, რომ არ იყიდონ და არ შემოგვწირონ. ასეთია, მაგალითად, რაჟდენ ყარაშანის ძე დათეშიძე, რომელიც ხშირად ყიდულობდა და გვიგზავნიდა ქუთაისიდან სხვადასხვა ნივთებს და ფულებს. მისგან გვაქვს, სხვათა შორის, მიღებული როდამ დედოფლის (გიორგი მე-XI ასულის და იმერეთის ნეფის ალექსანდრე V-ის მეუღლის) სასიგელო ბეჭედი, მრავალი კოლხიდური ფული და სხვა ვერცხლის და ოქროს ნივთები. აგრეთვე სიამოვნებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ პეტროგრადის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტმა სვიმონ ავალიანმა წელს გამოგვიგზავნა მრავალი ძვირფასი წიგნი ისტორიისა, ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ. სულ მისგან მივიღეთ 793 წიგნი და 37 ალბომი. განსვენებული ალ. ყიფშიძის მემკვიდრეებისაგან მივიღეთ 532 სხვადასხვა წიგნი. სხვა მრავალთა შემომწირველთა სახელები ყოველთვის იბეჭდებოდა გაზეთებში და საზოგადოების წლიურ ანგარიშებში.

იმ დაწესებულებათა შორის, რომელნიც სუბსიდიას გვაძლევდნენ, პირველი ადგილი ეჭირა, რასაკვირველია, ტფილისის თავად-ახნაურობის ბანკს. მათი წლიური შემწეობა უკანასკნელ წლებში განისაზღვრებოდა შვიდი ათასი მანეთით. ამას გარდა, სხვა დახმარებასაც ხშირად გვაძლევდნენ. მაგალითად, წელს თორთუმის და ისპირის ხეობებში საექსკურსიოდ მოგვცეს ოთხი ათასი

მანეთი. ათას ორას მანეთს წლიურ შემწეობას გვაძლევს ახალი კლუბი. სხვა დაწესებულებათა შემწეობას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა.

საზოგადოების საპატიო წევრები

საპატიო წევრის ხარისხს მარტო მეცნიერული ღვაწლისათვის ანიჭებს წევრებს საზოგადოება, ისიც დამსახურებულ და ცნობილ მეცნიერებს. ამ შემთხვევაში საზოგადოება ფრთხილად იქცევა, მარჯნივ და მარცხნივ უბრალოდ არ არიგებს ხარისხს. ამიტომაც არის, რომ საპატიო წევრი ჯერ-ჯერობით მარტო სამი გვყავს, სამივე უკვე დამსახურებულნი და კარგად ცნობილნი არა თუ ჩვენში. არამედ რუსეთშიც და საზღვარს გარეთაც: პროფესორი ალექსანდრე ანტონის ძე ცაგარელი, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II და აკადემიკოსი ნიკო მარი, რომლის გამოკვლევანი ქვაკუთხედია ჩვენი ენის, ლიტერატურის და საზოგადოდ წარსულის შესასწავლად.

ნამდვილი წევრები

ნამდვილი წევრი საზოგადოებისა იხდის ერთდროულად ხუთ თუმანს, ანუ წლიურად სამ მანეთს. დამეთანხმებით, რომ ეს დიდი გადასახადი არ არის. ამას გარდა, ნამდვილ წევრებს საზოგადოების გამოცემანი მუქთად ურიგდება. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ჩვენ საზოგადოებას ბევრი წევრი ეყოლებოდა. მაგრამ ეს მოლოდინი არ გამართლდა. თანდათანობით ზრდა აქაც შეიმჩნევა, მაგრამ ძალიან არა: პირველ საანგარიშო წელს გვყავდა სულ 250 ნამდვილი წევრი, შემდეგ წლებში რიცხვმა იმატა და ახლა გვყავს 468 წევრი. ეს, რასაკვირველია, ცოტაა. სირცხვილია, რომ ასეთ საზოგადოებას ათასი წევრი არ ჰყავდეს. ეს, ერთის მხრით, საბჭოს წევრების უზრუნველობის ბრალია. ჩვენ საზოგადოებაში, გამოცდილებით ვიცით, თუ თვითონ არ მიმართე, არა მოაგონე, არ აკისრე წევრობა, არ გამოართვი საწევრო ფული, თავისთავად მოვალეობა არ აგონდებათ. მომავალში საჭიროა საწევრო გადასახადის გადიდება, ვინაიდან გამოცემანი ძვირად დაგვიჯდება. გარდა ამისა, უნდა შემოვიღოთ დამფუძნებელ წევრთა ზარისხი, მეტი გადასახადით. ესეც უნდა ვთქვათ, რომ ჩვეულებრივი საწევრო ფულის გადასახადით იშვიათად თუ რომელიმე საზოგადოება გამდიდრებულა.

* * *

ამრიგად, ჩვენ ძლიერ მოკლედ აღვსუსხეთ ყველა დარგი საზოგადოების მოქმედებისა ამ ათი წლის განმავლობაში. თვითოეულ დარგს აქვს თავისი მნიშვნელობა და ყველა ერთად თვალსაჩინო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ჩვენს ცხოვრებაში. ხოლო ნუვინ იფიქრებს, რომ ჩვენ გვაკმაყოფილებდეს ჩვენი მოქმედება. სულაც არა! ვიცით, რომ შეათედი არაა ვაკეთებული იმისი, რაც ვასაკეთებელია; კარგად ვიცით მრავალი ნაკლულევანება ჩვენი მოქმედებისა. მაგრამ იმ პირობებში, რა პირობებშიაც ვიყავით და ვართ, მეტის ვაკეთება ჩვენთვის შეუძლებელი იყო. ამიტომ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას და მის საბჭოს თამამად შეუძლია თქვას: feci quod potui... საზოგადოება მკვიდრ ნიადაგზე დგას, საფუძველი ღრმად ჩაყრილია, ახლა კედლები უნდა, სახურავი და შიგნით გამშვენება.

სახელდობრ, ჩვენ არა გვაქვს საკუთარი ბინა მუზეუმისათვის. განვიცდით ისეთ სივიწროვეს, რომ ზოგიერთი ნივთი ვერ გადმოგვიზიდავს მუზეუმში; ჩვენი მუზეუმი ამჟამად უფრო საწყობია მუზეუმის ნივთებისა, ვიდრე მუზეუმი; ხივთები ჯეროვანად ვერ გამოგვიფენია; ჯეროვანი კატალოგები ჯერ ვერ შეგვიდგენია; რაც გამოსაცემია, ვერ გამოგვიცია; გამოცემანი ვერ დაგვისურათებია; დიდი და ფართო ექსპედიციები და ექსკურსიები ვერ მოგვიწყვია; საკმაო თანხები ვერ შეგვიგროვებია; მოსამსახურენი ნივთიერად უზრუნველი ვერ გვიყვია და სხვ.

ჩვენი საზოგადოების თავი სენი იგივეა, რასაც ყველა ასეთი საკულტურო დაწესებულებანი განიცდიან. ეს არის უკაცობა და უკაცობის მიზეზი კიდეც—უფულობა, უსახსრობა. ჩვენი საზოგადოება სამეცნიერო, მაგრამ ფაქტიურად საქველმოქმედო საზოგადოება არის, სადაც საბჭოს ყველა წევრი უსასყიდლოდ მუშაობს, ხოლო მათში არც ერთი არ არის ისეთი, რომელიც სხვა სამსახურით და საქმით დატვირთული არ იყოს, არსობის პურის მოსაპოვებლად. მაშასადამე, ჩვენს საქმეს მან უნდა მოანდომოს სხვა სამსახურიდან გადარჩენილი, ეგრეთ წოდებული თავისუფალი დრო. მაგრამ თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ჩვენი მოღვაწენი ხუთ-ექვს სხვა ქართულ საკულტურო თუ საზოგადო დაწესებულებანია ც იღებენ მონაწილეობას, დამეთანხმებით, რომ დრო აღარ ექნებათ, [რათა] ჯეროვანად იმუშაონ ჩვენ საზოგადოებაში. ასეთი წევრები თუ სხდომაზე დაგვეწონენ და რჩევა მოგვცეს, ისიც დიდი საქმეა, ზოგჯერ ამის საშუალებაც არა აქვთ. სხვას მათ ვერაფერს მიანდობთ. ასეთ მდგომარეობას განვიცდით ჩვენ ყველანი. ერთადერთი კაცი, რომელიც ჯამაგირით ემსახურება საზოგადოებას, ი რ ო დ ი ო ნ ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი ა. მერმე, რა ჯამაგირი ქონდა და აქვს, არ იკითხავთ? მრცხვენია კიდეც, მოგახსენოთ: ჯერ ხუთი თუმანი თვეში, მერმე შვიდნახევარი, მერმე ათი და შემდეგ თხუთმეტი—სწორედ იმდენი, რამდენსაც იღებს იმ შენობის შვეიცარი, სადაც მუზეუმია მოთავსებული, იმ განსხვავებით, რომ მას ბინაც აქვს შენობაში და ი. სონლულაშვილს კი—არა. მხოლოდ ამ დღეებში გადავუხადეთ მას ოცი თუმანი. თანაც მთელი სატექნიკო და საფინანსო საქმეები მას აწევს კისერზე. სწორედ ჩვენ საზოგადოებაში ეხლა იმდენი საქმეა გასაკეთებელი, რომ ამას უნდა, მაინც, ხუთი-ექვსი მომზადებული კაცი, რომელთაც სხვა არაფერი საქმე არ უნდა ჰქონდეთ, გარდა საზოგადოების სამსახურისა. ეს არის ახლა ჯერის საკითხი. ამას თანხა უნდა და ეს თანხა უნდა ვიშოვოთ.

იმედი გვაქვს, რომ როდესაც თვითმმართველობა გვექნება, ჩვენი ერთი მეტყურადღებებს მიაქცევს საზოგადოებას; იმედი გვაქვს, რომ მომავალს, მეორე ათი წლის ანგარიშს მომავალი თავმჯდომარე ქართული მუზეუმის საკუთარ სადგომში წაიკითხავს; იმედი გვაქვს, რომ მაშინ ჩვენ საზოგადოებას სათავეში ეყოლება ჩვენზე უფრო მომზადებული ათიოდე მოღვაწე, რომელთაც სხვა საქმე არ ექნებათ, გარდა ამ საზოგადოებაში სამსახურისა; ვიმედოვნებთ, რომ ახლა თუ მარტო სამი მზრუნველი წევრი გვყავს, მაშინ ასი გვეყოლება. ღმერთმან თქვენ ყველანი კარგად გამოყოფოსთ და მრავალი ათი წლის დღესასწაულს დაგასწროთ ჩვენი საზოგადოებისა.

ე. თაყაიშვილი

აკაკის ანდერძის გამოც

(პასუხად კოტე აბდუშელიშვილს)¹

განსვენებულის მგოსნის აკაკი წერეთლის ნების აღმსრულებელი ბ-ნი კოტე აბდუშელიშვილი მოგვითხრობს (გაზ. „საქართველო“, № 272), რომ მისმა ამხანაგებმა, აკაკის ნების აღმსრულებლებმა მას ჩააბარეს, დროებით მოსავლელად. მგოსნის სახლი და ქონება; აღუთქვეს ყოველი მიმდინარე ხარჯების მიცემა; დადგენილებაში ისიც მოიხსენიეს, რომ ნაანდერძევი ქონება ერთი თვის განმავლობაში მემკვიდრეებს უნდა მიეღოთ მისგან და ის გაენთავისუფლებიათ. და აი, განაგრძობს ბ-ნი კოტე, მესამე წელიწადია მის პირადს და წერილობით თხოვნას გადაწყვეტილ პასუხს არ აძლევენ მემკვიდრეები, ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოება და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება ტფილისში. აგრეთვე ვერც ნების აღმსრულებელთაგან მიუღია პასუხი და რჩევა, თუ როგორ მოქცეულიყო ამ შემთხვევაში. ახლა ბატონი კოტე გაზეთის საშუალებით იწვევს ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოებას და საქ. საისტორიო და საეთნოგრ. საზოგადოებას და ნების ყველა აღმსრულებელთ, აგრეთვე ყველა პარტიის თითო წარმომადგენელს, მიბრძანდნენ ან მგოსნის დანატოვარ სახლში (სხვიტორში), ან ქუთაისში და ან ტფილისში, გამართონ კრება, მოისმინონ მისგან როგორც მისი გარემოება, ისე განსვენებული მგოსნის დანატოვარი ქონების მდგომარეობა, და ამ კრებაზე ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყდეს, თუ როგორ ინებებენ მემკვიდრეები: მიიღებენ თუ არა მემკვიდრეობას, და თუ არ ინებებენ მიღებას, მაშინ როგორ მოიქცეს ის? კრების მოწვევის დროისა და ადგილის საჩქაროდ დანიშნას მე მთხოვს ბ-ნი კოტე, როგორც პირდაპირ მემკვიდრეს (?). ამ საქმის შესახებ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საბჭოს მონდობილობით უნდა განვაცხადოთ შემდეგი:

განსვენებულმა აკაკიმ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგადოებას დაავალა სახალხო პოეზიის შეკრება და გამოცემა და ამის ფონდისათვის გვიანდერძა უფლება მისი ნაწერების გამოცემისა და მათი გაყიდვით მიღებული თანხის გამოყენებისა, ამასთანავე მან დავიეტოვა ანდერძით, იმავე ზეპირსიტყვაობის ფონდისათვის, ორი უძრავი ქონება: ვენახი მისი ეზოს მახლობლად და ტყე, საირთო სხვა მონაწილეებთან, რომელიც არენდით არის ვაცემული და არენდს ჯერ ვადა არ გასვლია. ყოველივე ამას გარდა, აკაკიმ გვიანდერძა ის თანხა, რომელიც უნდა შემდგარიყო მისი კუბოს გვირგვინებით შემკობის სანაცვლოდ (ვინც ამას მოისურვებდა), ხოლო ქ. შ. წ. კ. საზოგადოებას დაუტოვა მისი სახლი და ეზო, იმ პირობით, რომ საზოგადოებას იქ გაეხსნა სკოლა.

უძრავი ქონება სიცოცხლეში უნდა ესარგებლებია განსვენებულის ცოლ-შვილს, ხოლო შემდეგ გადმოდიოდა საზოგადოებებზე. მაგრამ მისმა ოჯახმა განცხადება შემოიტანა და უარი სთქვა თავის უფლებაზე—ქ. შ. წ. კ. და საისტ.

¹ დაუმთავრებელია. იბეჭდება პირველად. გ. ლ.

და საეთნ. საზოგადოებათა სასარგებლოდ. შეკითხვაზე, ვლებულობთ თუ არა მემკვიდრეობას, ჩვენ, საბჭოს დადგენილებით, თანხმობა გამოვუცხადეთ. ანდერძის დამტკიცება ნების სხვა აღმსრულებლებისაგან ბ-ს კოტე აბლუშელიშვილს ჰქონდა მინდობილი.

კოტე აბლუშელიშვილის წერილის შემდეგ მკითხველს ეგონება, რომ საქ-საისტ. და საეთნ. საზ-ბაი მართლა არ მისცა გადაწყვეტილი პასუხი, იღებს ის თუ არა აკაკის მემკვიდრეობას, არ გაიღო მიმდინარე ხარჯები ანდერძის დასამტკიცებლად და სხვა. მაგრამ ეს ასე არ არის: აკაკიმ ანდერძით დაუტოვა ჩვენს საზოგადოებას ორი უძრავი ქონება, ზემოთ აღნიშნული. საზოგადოებამ დაადგინა, მიეღო ნაანდერძევი ქონება, მაგრამ ნების აღმსრულებლებმა და მათ შორის თვით ბ-ნმა კოტემ მომართეს განცხადებით, ნაანდერძევი ვენახი უსათუოდ ქ. შ. წ. კ. საზ. უნდა დაუთმოთ, უამისოდ სკოლა ვერ იხეირებს და ვერ მოთავსდება აკაკის კარ-მიდამოშიო. ჩვენ, საბჭოს არ მოგვეწონა ანდერძის ასეთი შეცვლა, მაგრამ საყვედურის თავიდან ასაცილებლად და დაინტერესებულმა იმით, რომ აკაკის სახელობის სკოლას უკეთ მოწყობილი მამული ჰქონებოდა, შევიწყნარეთ შუამდგომლობა ნების აღმსრულებლებისა, წერილობით განვუცხადეთ ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოებას დათმობა ვენახისა და ვთხოვეთ მოეცათ პასუხი, იღებს საზოგადოება ნაანდერძევი მამულს და ჩვენგან დათმობილს ვენახს. თუ არა? წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობიდან მივიღეთ პასუხი, რომ ეს კითხვა განხილული იქნება წლიურ კრებაზე. ეგ იყო შარშან წინ, მაგრამ იმ წლის კრებაზე ეს კითხვა არ დაუსვამს გამგეობას. შარშან კიდევ განვიმეორეთ თხოვნა და მე პირადად ვთხოვე თავმჯდომარეს გ. ყაზბეგს, დაეჩქარებიათ ამ საქმის გადაწყვეტა. თავმჯდომარე დამპირდა, კომისიას გადავცემთ საქმესო. მართლა გადასცა კიდევ, მაგრამ გამგეობამ არ იკისრა საქმის გადაწყვეტა და შარშანდელ საზოგადო კრებას მიანდო. საზოგადო კრებას მე მივმართე თხოვნით, ბოლო მოეღოთ ამ საქმისთვის, მაგრამ კრებამ არ შეიწყნარა თხოვნა, საქმე კიდევ გადასდო და გამგეობას მიანდო, კარგად გამოეკვლია, ხიფათი ხომ არ მოსდევდა მევალეებისაგან ნაანდერძევის მიღებას და შარშანდელ წლიურ კრებაზე მართლა დასმული იყო ეს საკითხი, მაგრამ უმეტესობამ საქმის გადადება მოინდომა. მე მივმართე კრებას და ვამტკიცებდი, რომ გადადება ყოვლად შეუძლებელია, ორი წლის განმავლობაში საზოგადოებას შეეძლო საკითხი გამოერკვია და თუ საქმე საეჭვოდ მიაჩნიათ, მათ უარი უნდა სთქვან, მაშინ ვენახს ჩვენვე მივიღებთ და სკოლის გახსნის საქმესაც ხელს შევუწყობთ კერძო საზოგადოების საშუალებით, ვინაიდან დარწმუნებული ვართ, რომ აკაკის სურვილს ქართველი საზოგადოება უყურადღებოდ არ დასტოვებს. კრებამ არ შეიწყნარა ჩემი თხოვნა, საქმე გადასდო. ამბობდნენ, იმ თვეში გადავსწყვეტთ საქმესო, მაგრამ დღემდის არ გადაუწყვეტიათ.

ეს ყველაფერი კარგად აქვს მოხსენებული ბ-ნი კოტეს და ვერ გაგვიგია, ჩვენ რაღად გვაბრალებს, თითქოს პასუხი არ მიგვეცეს?! ჩვენ მემკვიდრეობა მივიღეთ, ტყეს ჩავიბარებთ მეარენდესაგან, როდესაც არენდს ვადა გაუვა და გავყიდით—რასაკვირველია, თუ გავგაყიდევს. რაც შეეხება ვენახს, თვითონ კოტემ და მისმა ამხანაგებმა მოგვისპეს საშუალება, თავისი დადგენილებით, რომ წ. კ. საზ-ბას გადავცეთ. თუ ახლა თავის დადგენილებას გააუქმებენ ნების აღმსრულებლები და მოგვეწერენ, თქვენ მიიღეთ ვენახიო, დიდის სიამოვნებით მივიღებთ და ბ-ნ კოტეს იმავე დღეს გავანთავისუფლებთ მოვლისაგან, თუ მისი შემოსავალი მას აწუნებს. თვითონ ბ-ნ კოტესაგან გამიგონია, ვენახი ძვირფასია

და ათი ათასი მანეთი ღირსო. უარს ვინ იტყვის ასეთ მამულზე, რომელიც ბანკის ვალსაც მოიშორებს და ზეპირსიტყვაობასაც თანხას შეამატებს?!

ბ-ნ კოტეს განცხადება მით უფრო საოცარია, რომ მას ყველაზე უკედ მოეხსენება, რომ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგადოებამ არა თუ გადაჭრილი პასუხი მისცა მემკვიდრეობის მიღებაზე, არამედ კიდევაც მიიღო ეს მემკვიდრეობა და ჩაიბარა დამტკიცებული ანდერძი, კოტესავე საშუალებით. ანდერძის დამტკიცება ნების აღმსრულებლებმა კოტეს მიანდეს, ჩვენც მას მივანდევით საჭირო დოკუმენტების მიღება; დასამტკიცებელი ხარჯები მოგვთხოვა — მივართვით; ანგარიში წარმოგვიდგინა მამულის წინანდელი წლების გადასახადისა—გადავიხადეთ; „პრაგონის“ ფული დასჭირდა, აკაკის მოსამსახურე გამოგვიგზავნა—გავისტუმრეთ; აკაკის მევალეები გამოგვიგზავნა—გავისტუმრეთ; სულ ვალში მივეცით 3.500 მანეთი, ამათ რიცხვში: სახელმწიფო ბანკიდან დავიხსენით თვით კოტე აბდუშელიშვილის ვექსილები, ათასი მანეთისა, შემწეობა აღმოვუჩინეთ პოეტის ქვრივს; შევესყიდეთ მემკვიდრისაგან აკაკის ავეჯი და ნივთები, რაც აქ იყო და რაც პეტროგრადში იყო დაგროვილი. მამული არ ჩაიბარესო რომ წერს ბ. კოტე, რომელი მამული უნდა ჩავიბაროთ? ზემოთ ხომ აღვნიშნეთ, რა ვითარებაშია დღესდღეობით იმ მამულის საკითხი [და მაშასადამე, თითქოს დამატებით აღარაფერი გვაქვს სათქმელი და განსამარტებელი?!]...

Е. С. Такайшвили

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРУЗИНСКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ и ЭТНОГРАФИИ *

Этнографические материалы за прежние века жизни грузинского народа встречаются в летописях, в житиях святых грузинской церкви, в актах, в поэтических произведениях и в других памятниках письменности. Особо ценный материал дает недавно найденный мною Распорядок царского двора, рисующий придворную жизнь грузинских царей, функции и права должностных лиц грузинского государства. За XVII век много этнографического материала можно извлечь из «Арчилиани», сборника произведений царя Арчила, и из произведений царя Теймураза I. Для XVIII века лучшим источником служат: «Дастуламаль» царя Вахтанга VI, произведения царя Теймураза II, в особенности его «Сарке-ткмულта», а также произведения поэта Давида Гурамишвили и, главным образом, История и география Грузии царевича Вахушта. Знаменитый историк и географ Вахушт предпослал своему труду подробную статью о нравах грузин, составленную не только на основании личного наблюдения, но и на основании верных литературных источников и других материалов. Он подробно сообщает, как изменялись одесания, вооружения, придворные церемонии, названия должностных лиц, нравы и привычки грузин под влиянием персов, турков и других исторических факторов. Он дает не только очерк современных нравов и привычек грузин, но и указывает эволюцию обычаев и быта грузин. Открываемые в настоящее время источники все более и более оправдывают сведения Вахушта. Вообще, чем больше мы изучаем этого писателя, тем более мы убеждаемся в верности его источников и сообщаемых им сведений.

После присоединения Грузии к России, в первой половине XIX века, на грузинском языке появилось одно произведение, которое можно назвать, без преувеличения, настоящим сборником этнографического характера. Я говорю о «Калмасоба» нероманаха Ионы Хелашвили. Для изучения нравов, обычаев и жизни грузин начала XIX века это неоценимый источник. С появлением газет и журналов на грузинском языке со второй половины XIX века этнографические материалы стали появляться в этих периодических изданиях. В грузинских газетах и журналах за последние 60 лет напечатаны обширные и весьма ценные материалы в виде описаний нравов, обычаев, суеверий, местных праздников, народных сказаний, легенд, песен, стихотворений, загадок и пословиц. Но этим материалом трудно пользоваться вследствие отсутствия библиографического указателя. Теперь, впрочем, этот пробел пополнен: петроградские студенты-грузины составили полный биб-

* Доклад, прочитанный автором в соединенном заседании подсекции этнографии и лингвистики с Грузинским обществом истории и этнографии и Армянским этнографическим обществом 22 июня 1913 года (იგულისხმება რუსეთის ექიმთა და ბუნებისმეტყველთა ყრილობა, შექმდარი თბილისში. ეს მოხსენება გადმობეჭდილია აღნიშნულ ყრილობის შრომების კრებულიდან, რომელიც გამოვიდა 1916 წელს. გ. ლ.).

лиографический указатель статей и материалов, помещенных в грузинских периодических изданиях до настоящего времени, который печатается Академией Наук*.

Весьма ценным материалом для изучения грузинской этнографии служат также произведения грузинских поэтов XIX века: Н. Бараташвили, Ал. Чавчавадзе, Р. Эристави, Ильи Чавчавадзе, Акакия Церетели, Важа-Пшавела, А. Мочхубаридзе (Казбека), Ниношвили (Ингорква) и многих других. К этому нужно прибавить еще драматические произведения Г. Эристави, З. Антонова, Ав. Цагарели, Гв. Сундукиана, И. Гедеванишвили и многих других. Есть также на грузинском языке не мало брошюр и отдельных изданий по этнографии Грузии. Между ними можно отметить, например: Народные сказки Тедо Разикашвили, 2 тома; Грузинские сказки Влад. Агниашвили; Пшавские стихотворения Н. Хизанашвили; Сказки с иллюстрациями для детей, издание кружка грузинских женщин, 2 тома; Сборники, изданные Акакием Церетели („სკავის კრებული“) с 1897 по 1906 год; Сванские сказки Виссариона Нижарадзе; Грузинские народные песни, изд. З. Чичинадзе; Грузинские загадки, изд. 1876 г.; Грузинские загадки, изд. Р. Эристави; Грузинская народная поэзия, его же; «Этериани» или повесть об Абесаломе и Этери, издание Петра Умикашвили; народная поэзия, его же посмертное издание, и т. д..

Обхожу молчанием работы грузин по этнографии на русском языке, как, например, Р. Эристова (в изданиях Кавк. Отд. Географ. Общ.), Д. Бакрадзе, Ал. Хаханова и многих других, так как эти труды известны русским ученым, занимающимся кавказскою этнографией. Особенно много материала по этнографии Грузии помещено учителями-грузинами в «Сборниках материалов для описания местностей и племен Кавказа», издаваемых Кавк. учебн. округом. Главный недостаток этих работ составляет отсутствие грузинского текста. Представьте себе, если бы вы имели собрание русских сказок и народных произведений только в переводе на иностранный язык и не имели бы их в оригинале, на языке русского народа, который создал эти сказки и произведения и придал им своеобразный стиль, своеобразный колорит. Вы бы, конечно, мало оценили такой сборник. Без оригинала значение таких трудов уменьшается до минимума. Наконец, мы не знаем, какой текст, какие фразы, какие выражения эти учителя переводили. Переводы с грузинского очень трудны и для специалистов-грузиноведов, а еще труднее должны быть для малоподготовленных сельских учителей. Поэтому я не могу не высказать пожелания, чтобы в этих «Сборниках материалов» и в других изданиях впредь переводы сопровождались и текстом на том языке, с которого делается перевод.

Специальное этнографическое общество «Грузинское общество истории и этнографии» основано недавно, а именно в сентябре 1907 г. Стало быть, оно функционирует без малого шесть лет. Деятельность Общества за это время выразилась в двух направлениях: во-первых, в подготовке материалов для Грузинского музея и библиотеки и, во-вторых, в издательской деятельности.

Для своей библиотеки Общество собрало уже более 4.000 томов печатных книг по грузинологии и вообще по Кавказоведению, более 1.000 рукописей, в числе которых много пергаментных и свыше 7.000 ру-

* Часть библиографии, касающаяся истории, археологии и этнографии, уже отпечатана.

копсных актов, сигелей и гуджаров. Некоторые пергаментные акты восходят к XI и XII векам.

Для музея Общество имеет пока более 1.200 предметов историко-этнографического характера, редкую коллекцию грузинских монет и монет других государств, свыше 400 вышивок и рукодельных работ, более ста альбомов, видов и типов Грузии и вообще Кавказа и свыше 350 картин, типов и рисунков. В числе картин имеется редкое собрание типов всех кавказских народностей конца XVIII и начала XIX века, немало портретов исторических деятелей, очень много кавказских типов современных местных художников, а также немало и жанровых картин.

Особый отдел составляет собрание фресок со стен храмов, монастырей и церквей. На стенах храмов и монастырей Грузии в изобилии сохранились фрески не только религиозного характера, но и фрески исторических деятелей с VII по XIX век, а иногда даже жанровые картины. Так, например, на южной, еще не совсем замазанной известью стене Мцхетского собора представлены танцы женщин в национальных костюмах, которые исполнялись во время храмового праздника. По фрескам мы можем проследить как пышный расцвет местной, грузинской культуры, так и черты иноземного влияния, влияния Византии, арабского халифата и арабской культуры, влияния Персии, Турции и т. д. По фрескам мы можем проследить изменение костюмов и вооружения в различные эпохи, изменение нравов, обычаев и т. д. Вопрос о собрании точных копий фресок со стен грузинских храмов составляет очередную задачу Общества, но начало этому уже положено, как вы убедитесь при осмотре музея*. Пока имеются факсимиле фресок: царицы Тамары, ее отца царя Георгия III, ее мужа Давида; изображения царицы Марии, жены царя Ростомы, XVII века; Зазы фанаскертели, XVI века; самцхийских атабегов; Дадрианов мингрельских; вельмож Ласуридзевых конца XIII века и многих других.

Издательская деятельность Общества пока выразилась в выпуске четырех больших сборников и в подготовке трех других. В двух томах «Грузинских древностей» отпечатаны акты, так называемые сигели и гуджары, в количестве 1096 документов. Один том был издан еще до открытия Общества, так что в трех томах пока отпечатано 1527 актов и печатается еще IV том. В двух других сборниках «Древней Грузии» напечатаны рефераты, читанные на общих собраниях Общества, а также историко-археологические статьи и материалы, но большая часть сборников этой серии занята статьями этнографического характера и этнографическими материалами. В этом отношении заслуживает внимания статья Н. Чимакадзе «О вольной Сванетии», которая подробно рисует жизнь сванов во всех отношениях. Автор долгое время был сельским учителем в Сванетии, имел возможность хорошо изучить нравы, обычаи и верования сванов. В том же сборнике другой знаток сванской жизни и сванского языка, природный сван благочинный Виссарион Нижарадзе, известный своими трудами о Сванетии, поместил очерк грамматики сванского языка и присоединил в конце сванские пословицы и загадки. Еще более обширная статья о провинции Саингило и ингилойцах принадлежит М. Джанашвили, природному ингилойцу и известному грузинологу. Ингилойцы — грузины, живущие в соседстве с лезгинами. В прошлые века они насильно были обращены в магометанство и подверглись сильному влиянию лезгинского племени. Автор дает

* Многие члены Съезда осматривали Грузинский музей.

подробный очерк жизни нравов и обычаев ингилойцев, с присоединением грамматики ингилойского наречия и ингилойского словаря.

Особого внимания заслуживает статья: «Пшавец и его земная жизнь», принадлежащая известному грузинскому поэту из природных пшавов Важа-Пшавеле. Редакция сборника просила его описать нравы и обычаи пшавов. Поэт мастерски выполнил поручение, придав статье форму поэтического рассказа и изобразив в ярких чертах жизнь, нравы, обычаи, занятия и мирозерцание пшавов. В конце статьи автор приложил 46 народных пшавских стихотворений и 167 пословиц.

Большую заботу наше Общество проявляет в деле собирания и обнародования народной поэзии и народной словесности. Народная словесность имеет особое значение для грузинской литературы. Теперь установлено, что почти вся поэтическая литература Грузии, как оригинальная, так и переводная, перешла в народ и, конечно, изменяясь и принимая народный характер, создала параллели. Так, наряду с «Вепхисткаосани» Руставели мы имеем народный «Вепхисткаосани»; части «Шах-Намэ», «Ростомиани», «Бежаниани» и «Заакиани» создали народные «Ростомиани», «Бежаниани» и «Заакиани».

Повесть об Абесаломе и Этери, вероятно, тоже имела литературный прототип. Кроме того, я могу констатировать, что известное четверостишие, повествующее о заслугах царя Давида Возобновителя и приеме им в Начармагеве царей, своих вассалов, и дошедшее до нас в виде народного стихотворения, есть произведение современника царя Давида — Арсения Икалтоели. На это есть бесспорное указание в найденном мною «Распорядке царского двора». Таким образом, народная поэзия может вскрыть нам остатки утерянных литературных произведений.

Общество имеет своих агентов-собрателей народной словесности и периодически печатает в своих сборниках собранный материал. В двух вышедших томах «Древней Грузии» пока отпечатаны: «Сказки, собранные Севастием Гачечиладзе в верхней Имеретии», числом 15; народные стихотворения, заговоры, заклинания, загадки и пословицы, собранные тем же С. Гачечиладзе в Верхней Имеретии, всего 259 номеров; народные песни, переложенные на ноты Иа Каргаретели, всего 16 песен; тушинские стихотворения, пословицы, поговорки и афоризмы, собранные во внешней Кахетии, в сел. Патардзеули, Захарием Биланишвили в 1883-1887 годах. Всего 179 стихотворений и афоризмов и 585 пословиц и поговорок. Этот отдел народных стихотворений и поговорок отличается редким подбором и в высшей степени ценен. Народные стихотворения-песни, собранные Афросионом Джапаридзе в Верхней Раче (4 стихотворения), народные стихотворения, собранные в Месхетии (Ахалцихском уезде) священником Иоанном Гварамадзе (2 стихотворения); аварская песня о набеге на Кахетию, перевод А. Сараджева; народные предания из жизни царицы Тамары, сообщенные К. Магаловым (2); устные сказания из времен имеретинского царя Соломона I Великого (Хресильская и Рухская битвы), записанные Т. Мамаладзе.

В III томе «Древней Грузии», который выйдет осенью сего года, уже отпечатаны: народные стихотворения, собранные в Карталинии Ф. Разикашвили; народные стихотворения, собранные в Кахетии им же; народные стихотворения, записанные в Карталинии Иа Каргаретели; народные стихотворения, собранные в Месхетии ныне покойным священником грузино-католиком Иоанном Гварамадзе, известным под псевдонимом Винме Месхи; пословицы, поговорки, собранные в Месхе-

тии и в Гурии Константином Гварамадзе. Всего в этом томе отпечатано 1559 стихотворений, 675 пословиц и поговорок и 74 загадки.

В IV томе «Древней Грузии», который выйдет в следующем году, уже напечатаны 18 сказок, записанных Севастием Гачечиладзе в Имеретии, К. Каландадзе в Гурии, и одною дамою в сел. Вакири*.

Таким образом, всего напечатано Обществом из народной поэзии и народной словесности: народных стихотворений около 2000, пословиц и поговорок 1385, загадок 118, песень с нотами 16, устных преданий и сказаний 4, сказок 33. Итого в общей сложности 3556 номеров.

Если к этому прибавить еще большое собрание сказок, стихотворений, пословиц, поговорок, загадок, заговоров и заклинаний, имеющееся в портфеле Общества и предназначенное для последующих сборников, то в этом выразится вся скромная, но, полагаю, очень полезная деятельность Грузинского Общества истории и этнографии за шесть лет его существования.

*Оба названных тома „Древней Грузии“, III и IV, уже вышли

შინაარსი

ბერძენიშვილი ნ., შესავალი	5
ლომთათიძე გ., ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრება და ღვაწლი	12
ლონდუაძე, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი	55
ხახუტაიშვილი დ., ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც ისტორიკოსი	84
გრიგოლიაძე, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეპიგრაფიკა	90
ლომთათიძე გ., ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი	100
ქუთათელაძე დ., რაპორტი (ბაგინეთში თხრისა)	117
ჩუბინაშვილი გ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების ძეგლები	120
ჩიტაია გ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეთნოგრაფია	131
ბარამიძე ალ., ექვთიმე თაყაიშვილი—ქართული მწერლობის მკვლევარი	139
ჩიქოვანი მხ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული სიტყვიერება	147
მუსხელიშვილი დ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ისტორიული გეოგრაფია	165
სურგულაძე ივ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული სამართლის ისტორია	180
თაყაიშვილი ე., მცირე უწყება საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მოღვაწეობის პირველი ათი წლის განმავლობაში (1907—1917)	191
თაყაიშვილი ე., აკაკის ანდერძის გამო	205
Такайшвили Е. С., О деятельности грузинского общества истории и этнографии	208

Академик

Е. С. Такайшвили

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Сборник статей

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი გ. ჩიჭია

გამომცემლობის რედაქტორი ი. გაჩეჩილაძე

ტექნიკური ელ. ბოკერია

კორექტორი ლ. მაისურაძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 25.12.1965; ნაბეჭდი თაბახი 18.90;

საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 16.27;

უე 02274; ტირაჟი 2000; შეკვეთა 679;

ფასი 1 მან. 32 კაპ

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе 3/5

